Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣyam
of Sankarācarya

83/2

56/13

423

यां

श्रीमद्भगवत्पादशंकराचार्यविरचितं ततीयाध्या
य[illegible]मारभ्याष्टमाध्यांत षडध्यायात्मकं बृहदा
रण्यकोपनिषद्भाष्यं प्रारभ्यते वाजसनेयि
कण्वोभयशाखा ब्राह्मणरूपवेदांतरूपोपनि
षदियं

बृहत्सेकयर
दा६

॥ॐ नमो गणेशाय नमः॥ ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यः। नमो गुरुभ्यः। उषा वा अश्वस्य मेध्यस्येत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणो
पनिषत्तस्या इयमल्पग्रंथा वृत्तिरारभ्यते। संसारव्याविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये। सेयं ब्रह्मविद्या उपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां स
हेतोः संसारस्यात्यंतावसादनात् उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात्। तादर्थ्याद्ग्रंथोऽप्युपनिषदुच्यते। सेयं षडध्याय्यरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकं बृहत्त्वात्परि
माणतो बृहदारण्यकं। तस्याः कर्मकांडेन संबंधोऽभिधीयते। सर्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशन
परः। सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात्। दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्ना
गमान्वेषणा। न चासति जन्मांतरसंबंध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मांतरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्वभाववादिदर्शनात्। तस्माज्जन्मांतरसंबंध्यात्मास्तित्व बृ६
जन्मांतरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते। येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैक इत्युपक्रम्यास्तीत्येवोपलब्धव्य
इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात्। यथा च मरणं प्राप्येत्युपक्रम्य योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयंति यथाकर्म यथाश्रुतमिति च। स्वयं
ज्योतिरित्युपक्रम्य तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते। पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति। ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्य विज्ञानमय इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं। तत्र
प्रत्यक्षमेवेति चेन्न वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात्। न हि देहांतरसंबंधिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युर्नास्त्या
त्मेति वदंतः। न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति। स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनाद्विप्रति चेन्न निरूपितेऽभावात्। न हि प्रत्यक्षेण निरू राम०
पिते स्थाणौ विप्रतिपत्तिर्भवति। वैनाशिकास्त्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि देहाद्व्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते। तस्मात्प्रत्यक्षविषयवै १
लक्षण्यात्प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिर्नाप्यनुमानादपि। श्रुत्यात्मास्तित्वे लिंगस्य दर्शितत्वाल्लिंगस्य च प्रत्यक्षविषयत्वादिति चेन्न जन्मांतरसंबंधस्य।

ग्रहणात्तु आगमेन च स्थिते चागते वेदप्रदर्शितलौकिकलिंगविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहंप्रत्ययंलिंगानि च वैदिकान्येव स्वम
तिप्रभवानीति कल्पयंतो वदंति प्रत्यक्षोऽनुमेयश्चात्मेति सर्वथाप्यस्त्वात्मा देहान्तरसंबंधीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशे
[illegible]षज्ञापनाय कर्मकांडमारब्धं न त्वात्मन इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं। कर्तृभोक्तृस्वरूपाभिमानलक्षणं
तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतं यावद्धि तन्नापनीयते। तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषि
द्धातिक्रमेणाधि वर्तमानो मनोवाक्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनान्यधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात्ततः स्था
वरान्ताधोगतिः कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वं ततो मनआदिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्माख्यं तद्द्विविधं ज्ञानपूर्वकं केवलं च त
त्र केवलं पितृलोकादिफलं ज्ञानपूर्वं देवादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलं तथा च शास्त्रमात्मयाजी श्रेयान् देवयाजिन इत्यादि स्मृतिश्च द्विविधं कर्म वैदिकमि
त्याद्या साम्ये च धर्माधर्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिरेवं ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवती धर्माधर्मसाधनकृता संसारगतिर्नामरूपकर्माश्रया त
देवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् स एष बीजांकुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणो
नादिरनन्तोऽनर्थ इत्येतस्माद्विरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते। अस्य त्वश्वमेधसंबंधिविज्ञानस्य प्रयोजनं येषा
ऽश्वमेधेनाधिकारस्तेषां यस्मादेव विज्ञानान्त [illegible] नादौ हैतल्लोकजिति [illegible] वना। इत्यश्रुतिः कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेन्न
याश्वमेधेन यजनेन य उ चैनमेवं वेदेति विकल्पश्रुतेः विद्यापक्षे [illegible] ज्ञानानां मीनत्वे संपादनदर्शनात् सर्वेषां च कर्मणां परं कर्माश्वमेधः समष्टिव्य
ष्टिप्राप्तिफलं तस्मादेवं ब्रह्मविद्यापारंभस्याम्नातं सर्वकर्मणां संसारविषयत्वप्रदर्शनार्थं न साध्यदर्शितेष्वनित्यफलमशनायामृत्युभावेन निन्दानो

संसारविषयफलत्वमिति चेन्न सर्वकर्मफलोपसंहारक्रमेण सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादिति मिथुनोऽस्य एव सर्वकर्मणो का
२ म्यत्वं दर्शयित्वा पुत्रकर्मापरविद्यानां चायं लोकः पितृलोको देवलोक इति फलं दर्शयित्वा त्र्यन्नात्मकतां चानेनोपसंहरति त्रयं वा इदं नाम रूपं क
र्मेति सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति इदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति प्रागुत्पत्तेः सोऽव्याकृतमासीत्तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृ
क्षः सोऽयं यथा व्याकृतनामरूपः संसारो विद्याविषयः क्रियाकारकफलात्मतया आत्मस्वरूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्तामूर्ततद्वासनात्मको
न विलक्षणो नामरूपकर्मात्मको ह्ययोऽनित्यः शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते अतस्मात्क्रियाकारकफ
लस्वरूपादेतावदिदमिति निमित्ताद्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वामिव सर्पविज्ञानापनयनाय ब्रह्मविद्यारभ्यते
तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय उषा वा अश्वस्येत्यादि ब्राह्मणविषयमेव दर्शनमुच्यते प्रकरणादश्वस्य प्राधान्यं च तत्र तामांकि नवाकेनो: प्राजापत्यत्वाद्व
उषादृष्टिः ब्राह्मणमुक्तं तत्र उषा वै शब्दः स्मारणार्थः उषा इति कालः स्मार्यते शिरः प्राधान्याच्छिरः शुद्धत्वाच्छरीरावयवानामश्वस्य मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञि
यस्य उषा शिर इति संबंधः कर्मांगस्य पशोः संस्कारत्वेन प्रकरणात् द्रष्टव्यः शिरआदिषु हि दृष्टीन्ते प्राजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात्कालादिलोक
देवताद्यध्यारोपणं च प्रजापतिकरणं पशोरेवं रूपो हि प्रजापतिर्विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनंतरत्वात् सूर्याधिदेवत्वाच्च
वातः प्राणो वातस्वाभाव्यात् प्राणस्य व्यात्तं विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणं वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थः मुखमस्याग्निर्दैव
तदात्मा संवत्सरः आत्मा शरीरं संवत्सरो द्वादशमासो वा त्रयोदशमासो वा आत्मा शरीरं कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं चात्मा मध्यं ह्येषामंगानामात्मेति राम० २
श्रुतेः मेध्यस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषंगार्थं पुनर्वचनं द्यौः पृष्ठमूर्ध्वसामान्यादन्तरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामान्यात्पृथिवी पाजस्यं पादस्य मिति निर्वर्ण्य

२४

अयेन पाटासनस्थाने मित्यर्थः दिशाश्च नस्तो विपाश्वि पार्श्वेन दिग्यो संबंधान्यार्थ्य योर्दिशां च संख्यायै च स्यादयुक्तमिति चेन्न सर्वमुखवेत्रापपन्निरच्य स्य
पार्श्वान्यामेव दिशांसंबंधाद्दोषः श्रवांमरदिशाश्चाग्नेय्याशस्पर्शेवः पार्श्वास्थीनि क्रमन योगानिसंवत्सरावयवत्वाद् गसाधर्म्यान्मासाश्चार्द्धमासाश्चपर्वी
लिमं धि मासमान्याद् होरात्रालि प्रतिष्ठाव तु वचनमान्याज्ञापत्ये देव पितृमनुघालि प्रतिष्ठापादाः प्रतिनिष्ठन्ये नाविति। अहोरात्रे हि कालान्मा प्रतिनि
बुनि। अश्वपादेनं कृत्वालि अस्थीनि शुक्लत्व सामान्यान्नेनमस्थामेदः पूनरिक्षस्यादरवोक्तेः मांसमानमुदकत्वचिरसेवनमासमान्यात् उदधौ उदरस्थम
दुजीलोमसत्रानं सिक्ताविष्ठिष्टावयवसामान्यात्सिंधवः स्पंदनसाम पूर्णत्वात् गुदानाड्यो वहुवचनमाद्य यकृत् क्लोमानः श्मश्रूदरस्यावयवत्वात् क्षिणान्द्ररो
मांसत्वं डौक्तो मानदूनि नित्यं वहुवचनमेकस्मिन्नेव पर्वतः काठिन्यादुन्नतत्वाच्च ग्रोषधयश्च वनस्पतयश्च स्थावराः वनस्पतयग्रामहोजा लोमानि केशाश्चय था
संनवेउदप्तुरूहछत्वेवनिम विना श्रामध्याङ्कादश्मस्य पूर्वार्द्धनाभेरूर्ध्व मित्यर्थः। नितेवचनमं यज्ञामध्याङ्का जघना द्वादशाईः पूर्वापरत्व साम्याद्धि
जंसने गात्राणि विज्ञामयमि विहि प्रतिनद्विधानने विधोननं श्रवघनद्विदारण सामान्याद्वनस्पतिषु नेगात्राणि केपयमिनन्नन यनिगर्भनग्राहसामा
।पायप्रेम्हहनि मूत्रं करोत्तास्त्रुस्त्रहूर्षति वर्षणेनन्मेघनसामान्याद्वामेवश्रहृवश्रस्याश्च स्पषाणि तिनाजूकल्पनेमर्थः श्रहसोवर्णराज
।नेमसहिमात्यौ ग्रहेवस्त्रु स्याग्नः २४ नष्टस्याधेनेनद्विषयमिदं दर्शनं। श्रहःसोवर्णादीप्तिसामान्यात् वैश्रहरश्चमान्वित्रायनेनिश्रस्तुसप्रजा निद्रा
स्वजापनिर्हहरि स्यादिजहत्तोह्मलक्षनेश्रस्वेनक्षयित्राजायतेऽहस्तमनुविधाननेदिघुदिनियहूतस्यग्रहस्य पूर्वे पूर्वःमधुरो योनिर्विनक्ति स्वस्य
येनयो निरित्याहादनेस्यानेनक्षरात्रिः राजतेग्रहेवर्णसामान्यात् धन्यसामान्याहूाएनमसृजत स्याप्रेनोवजायतनस्पापरेसमुद्रेयोनिःमहि
मामहिवे महिमामहिवेदश्रस्पहिविधूनिरेषायस्मैपार्वरात्रननश्रयहावुनयजस्याधेनेनावेनोवैमहिमानेमहिमात्यौग्रहावश्चमत्रिनः रात्र

पुरस्तान्महि

भूवन्तुः उक्तलक्षणाश्वेवसंभूतनाविज्ञमसावश्वोमहत्वस्तुक्तइतिपुनर्वचनंक्रमिंर्ष्टंतथाचहयोस्तवेसादिलक्षणार्थमेवहयोहिनोतेर्गतिकर्मणोवि
२ शिष्टगतिरित्यर्थः। जातिविशेषोवादेवानवहत्देवत्वमगमयत्प्रजापतित्वाद्देवानांवावोढाभवत्ननुमिथ्यैववाहनत्वंनेप्रदेशोवाहनत्वेश्वा
भाविकमश्वस्यस्वाभाविकवाहुत्वयप्राप्तिर्दृवादिसंबंधोश्वस्येतिस्तुतिरेवैषातथावाज्यादयोजातिविशेषाःवाजीभूत्वागंधर्वानवहदित्यनुषंगः
तथार्वीभूत्वासुरानश्वोभूत्वामनुष्यान्समुद्रएवेतिपरमात्माबंधुर्बंधनंबध्यतेस्मिन्नितिसमुद्रोयोनिःकारणमस्यास्मिन्निति[illegible]एवमसौशुद्धयोनिःशुद्ध
स्थितिरितिस्तूयते। अप्सुयोनिर्वाअश्वइतिश्रुतेः। प्रसिद्धएववासमुद्रोयोनिः। अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते। तद्विषयदर्शनवि
षयस्यैवोत्पत्तिस्तुत्यर्था। नैवेहकिंचनाग्रआसीदिहसंसारमंडलेकिंचनकिंचिदपिनामरूपप्रविभक्तविशेषंनैवासीन्नबभूवप्रागुत्पत्ते
र्मनआदेः। शून्यमेवबभूव। शून्यमेवस्यान्नैवेहकिंचनेतिश्रुतेः। नकार्यंकारणंवासीदुत्पत्तेश्चउत्पद्यतेहिघटः। अतःप्रागुत्पत्तेर्घटस्यनास्तित्वं
नुकारणस्यननास्तित्वंमृत्पिंडादिदर्शनात्यन्नोपलभ्यतेतस्यैवनास्तिताअस्तुकार्यस्यनतुकारणस्योपलभ्यमानत्वात्नप्रागुत्पत्तेःसर्वानुपलंभा
दनुपलब्धिश्चेदभावहेतुःसर्वस्यजगतःप्रागुत्पत्तेर्नकारणंकार्यंचोपलभ्यते। तस्मात्सर्वस्यैवाभावोस्तुनमृत्युनैवेदमावृतमासीदितिश्रुते
र्यदिहिकिंचिदपिनासीद्येनाव्रियतेयच्चाव्रियतेतेनतदानावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमितिनहिभवतिगगनकुसुमच्छन्नोवंध्यापुत्रइतिब्रवीतिचमृत्युने
वेदमावृतमासीदिति। तस्माद्येनावृतंकारणेनयच्चावृतंकार्यंप्रागुत्पत्तेःतदुभयमासीच्छ्रुतेःप्रामाण्यादनुमेयत्वाच्चानुमीयतेचप्रागुत्पत्तेःकार्य राम० २
कारणयोरस्तित्वंकार्यस्यहिसतोजायमानस्यकारणेसमवृत्त्पत्तिदर्शनादसतिचादर्शनाज्जगतोपिप्रागुत्पत्तेःकारणास्तित्वमनुमीयते। घटा
दिकारणास्तित्ववत्घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्यमृत्पिंडादिकंघटाद्यनुत्पत्तेरितिचेन्नमृदादेःकारणत्वान्मृत्सुवर्णादिर्हितत्रकारणं

घटस्तु चक्रादेर्न पिंडाकारविशेषस्तस्यावेशाभावात् सत्यपि पिंडाकारविशेषे सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव तु चक्रादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते न तस्मात्तु पिं
डाकारविशेषोस्तु चक्रादिकारणं डासमि न तु सुवर्णादिद्रव्ये तु चक्रादिन्नायन इति सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं न तु पिंडाकारविशेषः सर्वं हि कारणं का
र्यमुत्पादयत्पूर्वोत्पन्नं तस्मान्न कार्यस्य निरोधानं कुर्वत्कार्यमेरमुत्पादयति । एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधान्न च सर्वकार्योपमर्दे कार
णस्य स्वात्मोपमर्दोस्त्येवति । न तस्मात् पिंडाद्युपमर्दादिकार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणात्मत्वे पिंडादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्वादयुक्तमिति चेत्पिं
डादिपूर्वकार्योपमर्देन मृदादिकारणोपमर्दप्रसंगो घटादिकार्यान्तरे घटस्तु वर्द्धते इत्यनेन दर्शनेन पिंड घटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलंभा
दिति चेन्न मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिंडादिनिवृत्तावनिवृत्तिदर्शनात्तद्भ्यादन्वयदर्शनेन न कारणानुवृत्तेरिति चेन्न पिंडादिगतानां मृदाद्यवय
वानामेव घटादेरुपलब्धेऽतु मानाभासानामाहृष्यादिकल्पनानुपपत्तेर्न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारिता प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्व
त्र बाधानाम्नीमपसंगात् इत्येवमलिकं सर्वं नष्टैवेदमितिनिगम्यमानं न बुद्धेरपि प्रत्यक्षत्वात् इत्यपेक्षत्वेनस्याप्यनुपलब्धौ पेक्षत्वमित्यनेन व्याख्यातमेतदृशमिदमित्य
स्याप्यविद्युद्धेर्मेषा बाह्यार्थज्ञानाभासानेव नष्टिं बुद्धेरपि कुर्वभावसंवेधानुपपत्तिः साहृदयास्यानां वेद्यमिति चेन्न न दृष्टं बुद्धेरितरेतरविषयत्वानुप
पत्तेरसमिति चेन्न रेतरविषयत्वे साहृदयग्रहणानुपपत्तिरसत्त्वे वसाहृदयेन बुद्धिरिति चेन्न न दृष्टं बुद्धेरपि साहृदयबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसंगात्सद्वि
षयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्तीति चेन्न बुद्धिबुद्धेरपि असत्विषयत्वप्रसंगात्तन्नेदृशस्तीति चेत्तान सर्वबुद्धीनां मृषात्वे सत्यबुद्धयनुपपत्तेः तस्मादसदेतत्
दृश्यानां बुद्धिरिस्ततः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिंगत्वात्कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः कथमभिव्यक्तिलिंगत्वा
दभिव्यक्तिलिंगमस्य त्वभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालंबनत्वं प्राप्तिर्यद्वल्लोके प्रावृतं तमसा दिना घटादि वस्तुनदालोकादिनाप्रावरणतिरस्कारेण

मिद्ग्रामविषयत्वेप्राप्नुवत्याकुसद्भावं नत्यमिश्रमिति न चेदसपि[illegible]त्वागुत्पत्तेरित्यवगं[illegible]विद्यमानो घटः शुद्दीत्यादित्यत्रोपलम्भना। न
नविद्यमानत्वाभावादनुपलम्भो नैवेति चेन्न हि नवघटादिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदितत्रादित्यनुपलम्भेन चम्हपिंडेऽसन्निहितेन तमआद्याच
रणेवास्मिन्विद्यमानत्वादिति चेन्न द्विविधत्वादावरणस्य घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि पादौ[illegible]मभिव्यक्तेर्मृ
दाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानं तन्माप्यागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्याहननत्वादनुपलब्धिर्न तोत्पन्नमात्राबाभावशेहुव न्यथमे
दृत्वमिद्यान्ति निरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः। पिंडकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेन्न तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न त
थाघटादिभिन्नदेशेऽपि पिंडकपालेन तत्पिंडकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्याहननत्वादनुपलब्धेरित्ययुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेन्नदी
रोदकादृष्ट्याद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् घटादिकार्यैकपालचूर्णाद्यवयवानामंतर्भावादनावरणत्वमिति चेन्न विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोप
पन्निरावरणाभावएवयत्नप्राप्तिरिति चेत् पिंडकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमाहननत्वान्नोपलभ्यत इति चेद्घटादिकार्यार्थिनां तदावरणवि
नाश एव यत्नः कर्त्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ न चैनदस्ति। तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैवाहननत्वादनुपलब्धिरिति चेन्नानियमान्न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्य
मिद्यक्रिर्नियतानमस्त्राघाहनेघटादेर्दीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् सोऽपि नमोनाशायैवेति चेद्दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय
तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते न हि घटे किंचिदाधीयत इति चेन्न प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वाद्यथा प्रकाशविशिष्टो घटउपलभ्यते प्रदीपक
कृतेन तथा प्राक्प्रदीपकरणात्तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं किं नहि प्रकाशवत्त्वाय प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात्क्वचिदावरणविनाशे राम० ४
ऽपि यत्नः स्याद्यथा कुड्यादिविनाशे तस्मान्न नियमोऽस्त्यभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाश एव यत्नः कार्य इति नियमार्थं वचनात् कारणे वर्त्तमानं कार्यं का

र्थांतरशरणमावरणमिति प्रत्येकाभ्यां समनंतरं यदि मूर्त्तामित्यन्नस्य कार्यस्य पिंडस्य घटस्य बहिर्न्नस्य वा कपालस्यापि विनाशादेव यन्नः क्रियेन नन्द विद्वन् चूर्णाद्य
पि कार्यं ज्ञायेत । तेनाथा हि तेनाघटेनोपलभ्यत इति पुनर्यन्नानरापेहि नैव । न समाहृटायमित्यन्नार्थिनो नियत एवकारः कथ्यापारोर्थं वा न स्मामप्रागुत्प
न्नेरपि समदेव कार्यमनीनानागतप्रत्ययभेदाद्यज्ञानीनोघटो नानातो घटस्तूत्पन्नया प्रागभावस्य यो वर्त्तमानप्रत्ययघटवन्न निर्विषयं चेत्क्रो यनागतार्थं घटेनेव
नहसमत्यर्थितया च व्रत्तिर्लोके दृश्यते । तिनांचानीतानागतज्ञानस्य समन्वयाद संभेद्ध विषयत्वघटः । एवं न विषयो हि विषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यान्नच प्र
त्यक्षमुपचर्यते घटसद्भावेऽप्यनुमानमवाचामात्रं प्रतिषेद्धुं च । यदि हि घटो न विद्यमानो निकुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितः । येन चक्षा
तेनघटस्य संबन्धो न विद्यमानेन तु स्यमानेन स्मिन्नेव काले घटो सन्निहितो विषयनिषिद्धं मस्मिन्नीयते न विद्यमानो घटो सन्निहितो न विद्यमानोऽस्यार्थः । अयं घटो न वर्त्तत इ
यथा नियच्छदयप्रागुत्पत्तेर्घटो सन्निहितो न घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु प्रवृत्त्या व्यापारहूपेण वर्त्तमानासामान्यावन्न कुलालादयः । तथा घटो न वर्त्तत इत्यस्य सच्छहृस्यार्थ
चेन्न विरुद्धेन । कस्मात्स्वनहिंन विद्धहूपेण घटो वर्त्तते न हि पिंडस्य वर्त्तमानता कपालस्य वा घटस्य न वर्त्तते न च योऽसौ विधर्वि घटस्य न स्मात्कुलाला
दित्यापारवर्त्तमानता या प्रागुत्पत्तेर्घटो सन्निहितो न विरुद्धेन यदि घटस्य स्वं न विद्यसत्ता कार्यं न प्रतिषेधे विरोधः स्यात् न तु न इष्टान्य निषेधनिनवस
वेषोक्रियावतामेकैव वर्त्तमानता न विद्यते वान्यपि च वर्त्तिविधानामसमावान्न घटस्येन रेनरा भावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः पटादिरेव न घटस्व
रूपमेवमनच घटाभावः सन्पटोभावात्मकः । किं न हिंसा व द्रूपए वैवं घटस्य प्रागभावान्नाभावानामपि घटादन्यत्वं स्याद्धटेन यपादेत्यमाशूत्वान्न घटस्य
तरेनरामा वपदेवनथैवमाभावात्मकनाभावानामेवं च मति घटस्य प्रागभावइति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नीलत्वघटस्य प्रागभाव इति घटस्य
रूपं न देवान्येन घटस्य निद्यपदेशान्नुपपत्तिः । प्रथकस्य यि [illegible] दिस्येन शिलापुत्रकस्य [illegible]

ना५

त्पि न स्यैवाभावस्य घटेनयत्प्रदेशेनघटस्य तदुपस्यैवाभ्याधीनरंघटाद्दुदस्याभावदुःस्वकीन्तरम्भेननं किंचाभ्याव्याप्त्यन्नेः शाब्दविधाणवद्भा
५ वभूतस्य घटस्यकारणमन्नासंनंवानुपपन्निःहिनिश्चन्नात्संवंधस्यायुत सिद्धत्वनाम इतिचेन्नभावाभावयोरयुत सिद्धत्वानुपपन्नेर्भावभूतयो
र्हि युत सिद्धतोऽयुत सिद्धताचा न भावाभावयोरभावयोर्वातन्मात्मंदेव कार्यप्रायुत्पत्तेरितिसिद्धं लक्षणेनस्मृत्युनाहृतमपि न्यूनत्वाहात्र
भानाय याप्तिनु मिछा शब्दा यामेव स्मृत्युसाहि स्मृत्यालक्षणनयातु क्षितेनस्मृत्युनाशनायया कथमशनायाम स्मृतिस्त्व्यते। शब्दानायाहि स्मृत्युर्हि
रा॰५ शादेनधसि द्वेहेतुमध्याप्त यत्नियोग्तिनुमिछानितेशब्दानायानेनरमेवहूंति क्षेमेनेसावधानायथालक्षुतेस्मृत्युरित्पशनायाहीन्याहवुशब्दान्मनोशना
याधर्मइति मएवतुध्यवस्थाहि रण्यगर्भो स्मृत्युरित्युच्यतेतेनस्मृत्युनेदं कार्यमावृतमासीत्तयथा पिंडावस्थायाम्दप्रघटादेर्यथा हृतास्तुरिति तद्द
तन्मनोकुरुतेति मनसानिर्देशः सप्रकृतोनामृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षयातत्कार्यालोचनक्षमं मनः शब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणं मनः कारण
मकरुत कृतवानात्मन्वीस्यात्मनो करोत्यत्मिनुच्यते आत्मन्वीश्चात्मवानस्यामहंमनेनानामनसामन स्वीस्यामितिप्रायः सप्रजापति
रमितञ्जनेनमनसासमनस्कः सन्नर्च्छन्नर्चयन्पूजयन्नात्मानमेवकृतार्थोस्मीत्पचरश्चरणमकरोत्तस्यप्रजापतेरर्चतः पूजयतः आपा रसात्मिकाः
अजायन्तनारायणार्थन तत्पन्नाः शब्दाकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पन्नं तेरं इतिवक्ष्यति कृत्स्नतेनरसा पष्ठ्यादिकल्पः समवाद्युद्वितिक्रमस्यार्थेन
हनोकुर्वतेवै मेमहाकं वदतमुष्मिनिम समस्पनयस्मात्तस्मात्तदेवनस्मादेवहेताररक्य स्यार्नेरर्थमेवकं तपयोगिकस्यार्कत्वमर्कचेहेतुरित्य
र्थः। अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेनदर्चनात्सुखहेतुत्वात्कारणं संवधाञ्चानिरेतत्कोणं नामार्कइत्येवं त्थोकमर्कस्यार्कत्वं वेदज्ञाना निकस्तु
दकं सुखंवानाम सामान्यात्तद्वेदत्यवधारणीयं भवत्येवेति। अस्मैएवंविदेयंभवति॥ ॥आपोवाअर्कः॥ कः ऊ नरसाव कइस्तुच्यते। आपोवा राम॰ ५

याऽर्थवत्तां गृह्णता महात्म्यवाक्येनैव किं स्यादित्युद्धारः शुद्धावस्थितः उपाधिभिन्नतया प्रतीयमानः साक्षाद्देवार्कः आसामासम्बद्धकरणादनेष्वप्रकरणे वस्तूनि वायव
मिरवर्कतुमिति नन्वत्र यदुपाधिशरीरवशरीरदर्शनमेव तु संदृश्यते न मामासीन्नतन्नमहत्त्वेन संघातमापद्यते तेन सावावरणः पच्यमानं लिङ्गं यस्य येन वायोर्या
म मारवैसमहत्त्वेन निसर्गात् पृथिव्यन्तत्त्वसंघातो येयं पृथिवी मासवत्ताम्येऽङ्गाण्डमध्ये निर्दिष्टमित्यर्थः। तस्याः पृथिव्याः अतुल्यादित्यायाः समुन्नः प्रवृत्ता
पतिरत्राम्यतुममस्तु क्षेत्रबध्यत्वं मर्योहि लोकः कार्यरूपात्राम्पतिप्रज्ञापते स्थूलत्वम्महत्कार्यं यत्पृथिव्यां मर्गः किंनस्याच्छ्रोत्रस्येत्युच्यते नस्याच्छ्रोत्रस्य
सिम अस्यखिन्नस्यतेजोरसमन्नेन एवमारससौजोरमोरसः सारः। लिखन्नेनप्राप्तिप्राणरीरवृद्धिरूपं नरुद्धर्थः कोसौ निष्काम्यामिनिः सप्रद्रष्टसंपादयिता
प्रघज्ञापतिः प्रथमः कार्यकरणसंघातवान् ज्ञानः सर्वशरीरी प्रथमद्वितीयस्मरणात् सचज्ञानप्रज्ञापतिः श्रेष्ठाद्विः श्रुकारमात्मानं स्वयमेव कार्य
करणसंघातं व्यकुर्वन्नथमज्ञादिस्पन्नकार्येषेस्या हादिपन्नतीयमग्निवायुपेक्षयात्रयाणां हरणमकुर्वन्नेतन्नवर्त्तनेनधाम्नादिन्यापेक्षया वायु
तृतीयेन प्राणाद्यादित्यापेक्षयाग्निन्नतीयमितिद्रष्टव्यं सामर्थ्यस्यतुल्यत्वात्त्रयाणां संख्याहरणत्वेनम एव प्राणः सर्वभूतानामात्मा पानिवा द्यादित्यरूपेण
तृतीयं नथाद्यादित्यापेक्षयाग्निन्नतीयमितिद्रष्टव्यं सामर्थ्यस्यतुल्यत्वात् नतस्याप्रथमजस्याग्नेरष्टमे वो पयोगिक स्याकस्यचिरात्प्रतिन्यूनत्व
विशेषनः स्वेनैवरूपेणात्मनात्रेधाविहितो नाविभक्तो नविराट्स्वरूपोपमर्देन नतस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरष्टमेवोपयोगिकस्याकस्यचिराज्ञश्रितस्यात्मक
स्याप्रत्यस्यदर्शनमुच्यते। अर्यौहिष्ठ यो क्षात्पन्निरस्यकृत्यर्थमिति वोचामदृश्यं सममौष्ठुद्ध जन्मोभिनस्य प्राची दिक् शिरो विशिष्टत्वसामान्यात् सौचासौ
च ऐशान्याम्नेय्यौ ईर्मौ बाहू ईर्यतेगतिकर्मणः श्रुद्धास्याग्नेः प्रतीची दिक् पुच्छं जघन्यो भागः प्राकृतुल्यस्य पत्न्यादिक्यौ सं भवादसौ चासौ च वायव्यनै
र्ऋत्यौ सक्थ्यौ क्रिनीः पृष्ठकोणत्वसामान्यात् दक्षिणोत्तरौ दीचोपार्श्वे उभयदिक्संबंध सामान्यादेष्ट्य एवं न विदिक्षु दरमिति पूर्ववदित्युरः अप्रधे
भागसामान्यात् अपेक्षाभिः प्रज्ञापतिरूपोऽसौ कायात्मकोऽग्निः प्रतिष्ठितः एवमिमं जो कामस्फुरन्तरिति निष्क्रान्तेर्यत्र क्वचयस्मिन् कस्मिंश्चिद्देहि ।

च्छेनिनदेवनत्रेवश नि निष्ठनिष्ठ्यिनिलत्तने कामादेवं यथोक्तमशनित्वमग्नेर्विहितानिदानीं गुणफलमेतन्नाकामयत यथासौ मृत्युः सोऽपादिक
६ मेनीत्मनात्मानमंडस्थानः कार्यकरणसंघातवंतं विराजमभिमन्त्रनाते वाचात्मानमक्रतुतेन्मुक्ते सकिंक्रिया पारः सोऽन्नमत्तनेन्तुवने समृत्युरका
मयत कामितवान् द्वितीयो मे ममात्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यां स जायेतोत्पद्येतेत्येवमेतत्कामयत स एवं कामयित्वा मनसा पूर्वोत्पन्नेन वाचं
त्रयीलक्षणं मिथुनं द्वंद्वभावं समभवत् संभवनं कृतवान् मनसा त्रयीमालोचितवान् त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसान्वालोचयदित्यर्थः ॥ कोऽसा
वशनायालक्षितो मृत्युरशनायालक्षणो मृत्युरिति तमेव परामृशत्यन्यत्र प्रसंगो माभूदिति निर्दिष्टं तत्र यदासीत् तत्र मिथुने यद्रेत आसीत् प्रथमश
रीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं त्रयालोचनायां यत्प्रदृष्टं बभूवास्मीत्तद्रेतः स संवत्सरोऽभवत् प्रजापतिः संवत्सरे नमावीनेना
प्रवर्त्तुं प्रतिष्ठापितं रूपेण गर्भीभूतः स संवत्सरोऽभवत् संवत्सरः कालनिर्माता प्रजापतिरभवत् न ह पुरा पूर्वं ततः संवत्सरात् संवत्सरकालनिर्माता वा प्रजा
पतिः संवत्सरः कालो नाम न बभूव ह तं संवत्सरकालनिर्मातारं प्रजापतिं गर्भं प्रजापतिं यावानिह प्रसिद्धः कालः एतावंतमेतावत्संवत्सरपरिमाणं कालम
बिभर्त्त यथा यावान् संवत्सर इह प्रसिद्धः ततः परस्तात् किं कृतवान् तमेतावतः कालस्य संवत्सरस्यास्य परस्तादूर्द्ध्वमसृजत सृष्टवान् मातुरस्मिन्नित्य
थस्तमेवं कुमारं जातमग्निं प्रथमशरीरिणमशनायावत्त्वान्मृत्युरभिव्याददात् मुखविदारणं कृतवानत्तुं स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याविद्यया यु
क्तो भाणित्येवं शब्दं स अकरोत् सैव वागभवत् ॥ तस्मै स एवं भीतं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरैक्षत ईक्षितवान् अशनायावानपि यदीमं कदाचि
द्धिमं कुमारमभिमंस्ये अभिमन्यमानः हिंसार्थः हिंसिष्यामीत्यर्थः कनीयोऽन्नं करिष्ये कनीयोऽल्पमन्नं करिष्य इत्येवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम बहु
ह्यन्नं कर्त्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयस्तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्यात् बीजभक्षणे सस्याभाववत् एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्यात्मैव वत्स्या वाचा प्र गम० ६

वीक्षयातेनैव च मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्य प्रजापतिरिदं सर्वं स्थावरं जंगमं चासृजत यदिदं किंच यत्किंचेदं किं तदृचो यजूंषि सामानि छंदो
भिः सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रशस्त्रादिकर्मांगभूतांस्त्रिविधान्मंत्रान्गायत्र्यादिछंदोविशिष्टान्यज्ञांश्च तत्साध्यान्प्रजाः प्रजाश्च तत्कर्त्रीः पशूंश्च ग्राम्यारण्यान्कर्म
साधनभूतान् ननु त्रय्या मिथुनीभूतया सृजतेत्युक्तं मंत्रानिति कथमसृजतेति नैष दोषो मनसस्त्वव्यक्तो मिथुनीभावः त्रय्यावासस्त्वगादीनां विद्यमानानामे
मेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति स प्रजापतिरेवं मनसा दृष्ट्वा तु ध्याय यद्यदेव किंचित्क्रियां क्रियासाधनं फलं वा किंचिदसृजत तत्तदत्तुमध्रि
यतत्तुमात्मनः सर्वं कृत्स्नं वै यस्माददत्तीति तस्माददितेरदितिनाम्नः प्रजापतेरदितित्वं प्रसिद्धं तथा च मंत्रो दितिर्द्यौरदित्यादि सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्या
त्ता भवति सर्वात्मनैव न ह्यन्यथा विरोधान्न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता दृश्यते तस्मात्सर्वात्मा भवतीत्यर्थः सर्वमस्यान्नं भवत्यत एव सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नं भवती
न्युपपद्यते य एवमेतद्यथोक्तमदितेरदितित्वं प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद तस्यैतत्फलं ॥ सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा
महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेयेति जन्मान्तरकरणापेक्षया भूयः शब्दः स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत स तद्भावभावितः एव कल्पादौ व्यवर्त्तत सो
ऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेत्येवं महत्कार्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य त
प्तस्य तिरोभूतं वै यशो वीर्यमुदक्रामदिति स्वयमेव पदार्थमाह । प्राणाश्चक्षुरादयः वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु ख्यातिर्निर्गते च न तथा वीर्यं बलं अस्मिन्नुश
रीरे न ह्युत्क्रांतेषु प्राणेषु यशस्वी बलवान्वा भवति तस्मात्प्रा णा एव यशो वीर्यं चास्मिन्नु शरीरे न तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्यमुदक्रामदुत्क्रान्तवत्तदेवं यशो वीर्य
भूतेषु प्राणेषूत्क्रांतेषु शरीरान्निर्गतेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावं गंतुमध्रियतामेध्यं चाभवत्तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे म
न आसीद्यथा कस्यचित्प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति तद्वत्तस्मिन्नेव गतमनाः सन्किमकरोदित्युच्यते । सोऽकामयत कथं मेध्यं मे स्यादिदं यज्ञियं

मिममेवं दृष्टं शरीरं स्यात्किं वात्मन्वी आत्मवांश्चानेन शरीरेण शरीरवान्स्यामिति प्रविवेशाय यस्मादेतच्छरीरं मद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं स दश्वयत्तत्तस्मा
दश्वः समभवत्। ततो अश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षान्निर्दिश्यते। यस्माच्च पुनः तत्प्रवेशात् न यशोवीर्यवानमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेवाश्वमेधस्याश्वमेध
नाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः। क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः। स च प्रजापतिरेवेति निर्दिश्यते। क्रतुनिर्व र्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमु
क्तमुषा वा अश्वस्येत्येवमादिना। तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्य
ते न खल्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रवणात् क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्य यथार्थावगम्यते। एष ह वा अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिदेनमश्वमर्कं च
यथोक्तं एवं वेद अश्वमेधेन समासेन विशेषणेन विशिष्टं वेद स एषोऽश्वमेधं वेद नान्यः। तस्माद्वेदितव्यं इत्यर्थः कथं तत्र पशुविषयमेव नाव
दृष्टिमाह। तत्र प्रजापतिर्भूत्वा स्वयं यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वात्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा तं पशुमनवरुध्य उत्सृष्टवान्स्वं पशुमवरोधमकृत्वैव पशु
म क्रपयहं मन्यमानाश्चिन्तयन्तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्ध्वमात्मन आत्मार्थमालभत प्रजापतिर्देवताभ्यश्चैनं प्रत्यतदालभत नालंभं कृतवान्न्यपशून्
श्चान्यान्ग्राम्यानारण्यांश्च देवताभ्यो यथादैवतं प्रतिशन्तिकृ हत्वा यो हत्वा प्रतिशमितवान्। यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादद्यत्वेऽप्येवंविदुक्तेन विधि
नात्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्यं प्रोक्षमाणमालभ्यमानस्त्वहं स एव प्रजापतिरेव स्याम्। अन्यद्विद्विते पशवो ग्राम्या आरण्याश्च यथादेवतान्प्यालभ्यं नद
तेऽमद्वेषयवभूतेभ्य एवेति विद्यात्। यथेदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्रजापतये आलभन्ते याज्ञिकाः एवं मे ष वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं पशु सा ध
नकः क्रतुः स एव साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यते। एष वै अश्वमेधः कोसौ य एष सविता तपति तस्य द्व मासाः यथिनेज्ञमात्मा तस्य क्रतुफलात्मनः सं राम॰
वत्सरः कालविशेषः आत्मा शरीरं तस्मिन्निर्वर्त्यत्वात् संवत्सरस्य। तस्यैव क्रत्वात्मनो अग्निः साध्यत्वात्फलस्य क्रतुत्वरूपेणैव निर्दिश्यते यं पार्थिवोऽग्निरर्कः सो ७

॰ूतः तस्याचार्कस्य क्रतौ चितस्य मेलोकात्मदृष्टयो यथात्मनं शरीरावयवाः । तथा चध्यानं तस्य प्राचीदिगित्यादिना तावत् अन्यादि स्याद्विनेयो यथा
वेशाखिनां च कर्मस्वमेधोक्रतु फले ऽर्कात्मयः पार्थिवाग्निः समासाभ्यां क्रतुरूपः क्रियात्मकं क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देशः क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्र
तुरूपेणैव निर्देशः आदित्याश्वमेधद्वृत्तिज्ञो क्रतुफलं भूतावत्यादित्यो सौ तु पुनर्भूयः एकैव देवतानामवतिका आख्य मृत्युरेव पूर्वं समष्टौ केवासौ क्रिया
साधनफलभेदाय त्रिशक्रतुर्था चोक्तं सद्वेधा मानं यत्तेनेति साधु नरपि क्रियाभिहत्सुतरकालमेकैव देवतानामवति मृत्युरेव फलरूपायः पुनरेवम
नमस्वमेधं मृत्युमेकां देवतां वेदाहमेव मृत्युरस्माश्वमेधः एकादेवतामद्रूपाश्वाग्निसाधनसाध्येति सोपद्रवति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सक्रमश्वाश्च पुनर्मरणा
यनजायत्तद्रूपेश्वश्च पदिनोपिमृत्युरेवं पुनरात्तु यादिस्याथो व्याह येनं मृत्युराप्नोति कस्मान्मृत्युरस्यैवं विद्वः आत्मा भवति किं च मृत्युरेव फलरूप
त्तेनासौ देवतानामेकोभवत्तिस्यैनत्फलं ॥ तृतीयस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ ॥ इत्याहेतस्य कः संबंधः कर्मणां ज्ञानसहितानां परा गतिरुक्ता मृत्योरात्मभा
वाश्वमेधगतस्तुत्यर्थे दानीमृत्यात्मसाधन मृतयोः कर्मज्ञानयोर्यत्तत्त्वं तत्प्रकाशनार्थमुदीथब्राह्मणमारभ्यते ॥ ननु मृत्योरात्मभावः पूर्वं ज्ञानक
र्मणोः फलमुक्तं उद्गीथज्ञानकर्मभावश्च मौलोक्यफलं मृत्युरात्माभावाभिक्रमणं फलं वक्तव्यमेतोभिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थमिति चेन्ना
यं दोषमन्यादिस्यात्मभावश्चात्तुद्गीथफलस्य पूर्वं त्राप्येनदेवफलमुक्तं मेतासां देवतानामेको भवतीति मनु मृत्युमति क्रान्तद्रूपादि चितुर्दुं मस्याभाविकपा
प्मासंगविषयत्वादतिक्रमणस्य कोसौ स्वाभाविकः पाप्मासंगो मृत्युः कुतो वातस्योद्भवः केन वा तस्यातिक्रमणं कथं चेत्येतस्यार्थस्य प्रकाशनायाख्यायिका
रभ्यते । कथं द्वयाह्वि प्रकाराः इत्यमिहन्नावद्योनकोषि पाप्मावर्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यत्तत्त्वनदवस्थानुयाभिहृताहेन प्राज्ञापत्याः प्रजापतेर्हृज्जन्माव स्थस्या
पत्याभिप्राज्ञापत्याः केते देवाश्चासुराश्च तस्यैव प्रजापतेः प्राणावागादयः कथं पुनस्तेषां देवासुरत्वमुच्यते शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता ॰ द्योतनाद्देवा तत्कृति

त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविताः असुराः स्वेष्वेवासुषु रमणात् असुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्यत्वात् यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभा
८ विताः असुरास्तस्मात्कानीयसाः कनीयांस एव कानीयसाः स्वार्थे तद्धितः कनीयांसोऽल्पा एव देवाः प्रभूताऽसुराः ज्यायांसोऽसुराः स्वाभाविकी हि कर्मज्ञान
प्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनिता याः कर्मज्ञाने ह्यदृष्टप्रयोजने ते न एव कनीयस्त्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात् अंतयत्नसाध्या हि सा ते देवा
श्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्थाः एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येषु अस्पर्द्धन्त स्पर्द्धं कृतवन्तः देवानां चासुराणां च वृत्त्युद्भवाभिभवौ
स्पर्द्धा कदाचिच्छास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा
ति षामेव प्राणानां वृत्तिरासुर्यभिभूयते सा देवानां जयोऽसुराणां पराजयः कदाचित्तद्विपर्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयते आसुर्या उद्भवः सोऽसुराणां जयो दे
वानां पराजयः एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्षः आप्रजापतित्वप्राप्तेः असुरजये चाधर्मभूयस्त्वादपकर्षः आस्थावरत्वप्राप्तेः उभयसाम्ये मनुष्यत्वप्राप्ति
स्त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमानाः असुरैर्देवाः बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते ते ह देवा असुरैरभिभूयमानाः ह किल ऊचुः उक्तवन्तः कदाचिद्धन्तेदानी
मस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमे उद्गीथेन कर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयेणात्ययाम अतिगच्छामो असुरानभिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामहे इत्युक्ते
वन्तोऽन्योन्यमुद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मणी ज्योतिष्टोमे क्रममाणमन्त्रउपलक्षणार्थं विधित्समानेन वेदेनाभिप्रेते इति हि ज्ञानं विदमेवाभिरूपमसः
ं॥ नन्विदमभ्यारोहपदविधिशेषार्थवादो न ज्ञाननिरूपणपरं न य एवं वेदेति वचनादुद्गीथज्ञानप्रेपुराकल्पश्रवणादुद्गीथविधिपरमिति चेन्नाप्रक
प्रकरणानुद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वाद्विद्याप्रकरणाच्चाभ्यारोहजपस्य चाभित्त्वाद्देवं वित्प्रयोज्यत्वाद्विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणान्नैतन्नोका राम० ८
न्दिदेवेति च वक्तेः प्राणस्य वागादीनां च शुद्ध्यशुद्धिवचनान्नन्वसर्वोपास्यप्राणस्य शुद्धिवचनं वागादीनां च सहोपन्यस्तानामशुद्धिवचनं च प्राणादि

सिंद्यामुरक्तप्राणस्मृतिस्मृनासिद्धेनोपपद्यतेऽस्मत्तुमनिःकांनोदीप्यतऽन्यादिफलवचनेच ब्राह्मणस्वरूपापनि हि फलेनयद्यागादन्यादिसिद्धावत्मतु
तुनामब्राह्मण्योपासनेऽनन्तविष्णुरुद्रादिगुणवत्वेनिनतुस्यात्तुनद्वानस्यात्तुपास्यत्वेऽस्मत्स्वर्थोपपन्नेऽपि विपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपन्नेलोकवन्नया
ह्विपरीतमर्थप्रतिपद्यमानेलोकेसदृष्टं प्राप्तोत्यनिष्टाद्वानिवर्त्तनेनविपरीतार्थप्रतिपत्त्यानथेहापि श्रेयोनप्राप्नुयादिनिष्टार्थप्रतिपत्तेर्न श्रेयःप्राप्तिरुपपन्नात्मवि
पर्ययेनचोपासनार्थमक्षनशहोऽत्रविज्ञानविषयस्यान्यथात्वेप्रमाणमस्तिनचनहिब्राह्मणस्यापवादःश्रूयतेनतःश्रेयःप्राप्तिदर्शनान्नयाथार्थ्येनाप्रतिपद्याम
हि विपर्ययेवानर्थप्राप्तिदर्शनाद्युहि विपर्ययेणार्थप्रतिपद्यमानेलोकेदृष्टंतुषस्थाणुमित्यमितिनिवासेऽनर्थंप्राप्नुवन्नदृश्यतेप्रात्मेश्वरदेवतानामथाय
थार्थीनामेववेदकृतहृदयत्वेनान्यत्प्रसवशास्त्रमितिनुबंधप्राप्तलोकवद्वेदेनचेनदिष्टंनन्वस्माद्यथाभूतानेवानिमेश्वरदेवतादीनथाहयस्तुपात्मनार्थशास्त्र
नामारोपेब्रह्मदृष्टिप्रदर्शनादयुक्तमितिचेत्रकृतेनामादेरब्रह्मणोनब्रह्मदृष्टिःस्यादेवादाविष्णुरुद्रदृष्टिप्राप्ययच्छामूर्तृत्यनेनस्माद्यथार्थमेवशास्त्रतःप्र
तिपत्तिश्रेयःस्यायुक्तमितिचेन्नप्रतिमावद्वेदप्रतिपत्तेर्नामादावब्रह्मणिब्रह्मदृष्टिर्विपरीतेत्याहयतिशास्त्रंस्यात्प्राणाविष्णुरुद्रदृष्टिमितिनेनन्तसाद्वात्यंक
स्माद्विदेमहिब्रह्मणोनामादिवस्तुप्रतिपन्नस्वनामादौचिरध्येनब्रह्मदृष्टिःप्रतिमायांविष्णुविष्णुदृष्टिर्यानेवनत्वेनहिनामादिप्रतिपत्तिःप्रतिमायांविष्णुदेवनुवे
नामाद्येवब्रह्मेतियथार्थत्वाणात्वमितिर्नेनस्थाणुरितिपुरुषएवायमितिप्रतिपद्यतेविपरीतेनतुनथानामादौब्रह्मदृष्टिर्विपरीतात्ब्रह्मदृष्टिरेवकेवलानाति
ब्रह्मेतिचेदेनेनप्रतिमाब्राह्मणादिषुविष्ण्वादिदेवपित्रादिदृष्टीनांतुल्यत्वनानंगादिषुश्रुतिप्राप्तिदृष्टिरोनाद्विद्यमानदृष्टित्यादिवृक्षदृष्टीनामेवगादिविप
ब्रह्मेपदर्शनानन्तमामान्याद्यामादिषुब्रह्मादिदृष्टीनांविद्यमानब्रह्मादिविषयब्रह्मसिद्धिरेनेनप्रतिमाब्राह्मणादिषुविष्ण्वादिदेवपित्रादिषुद्धीनांमस्यवक्त
स्मातेन विषयब्रह्मसिद्धिःशुक्त्यपेक्षत्राद्वगोणत्वस्यदिवान्यादिषुजानिन्द्रादेगौणत्वान्मुख्यान्यादिमङ्गावत्रामादिषुब्रह्मत्वस्यगोणत्वान्मुख्यब्रह्मसङ्गारोपप

त्तिः क्रियार्थैक्या विधेयोपाद्विद्यार्थानां यथा च दर्शपूर्णमासादि क्रियेदं फलाविशिष्टेति कर्मैश्यनाकाएवं क्रमप्रयुक्तो गाचदुःस्वतन्दतो किंक वस्तुपरत्वदाध
विषयं न तथा भूतं च वेदवाक्यैरवज्ञाप्यते न तथा परमात्मेश्वरदेवतादि वस्तुस्थूलादिवमेकमशनायाद्यतीतं चेत्यवमादिविशिष्टमिति निवेदयाकैरेवज्ञाप्यते नद
त्पलौकिकश्चात्र तथा सत्ये न मैव भवितुमर्हति। न च क्रियार्थैर्वाक्यैः [illegible] ज्ञानं नांगत्वमुत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति न वा निष्कृतमाविर्भवे सत्वावापरमात्मादिवस्तुविषया
नुच्छिन्नस्पष्टमेवानुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत्क्रियार्थैर्वाक्यैः स्वर्गाभावनात्रनुष्ठेयाज्ञाप्यते अलौकिकत्वादिनं न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेनानुष्ठेयं किंचिदस्त
नः क्रियार्थैः साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेन्न ज्ञानस्य न तथाभूतार्थविषयज्ञानेनानुष्ठेयस्यांशस्याभावनात्स्यानुष्ठेयज्ञानत्वात्। किं न हि प्रमाणमवगतावा
च्छन्न हि षडाया वुद्धेरनुष्ठेयविषयज्ञानत्वार्थत्वं किं न हि वेदवाक्यजनितं ज्ञानं देयवेदवाक्यादिविज्ञानस्पष्टकृतं नः स्याद्वेसत्यनुष्ठेयज्ञविधिरहं चेदनुनिष्ठ ति
न चेदनुष्ठेयत्वेनानुनिष्ठत्यमनुष्ठेयत्वेनाप्रमाणज्ञानुपपत्तिरिति चेन्न ह्यनुष्ठेयेऽसति प्रदानोऽसंहति तु प पद्यते अनुष्ठेयत्वेनुसंनिनादर्थे न प्रदानमिसंहस्येन नत्रा
नुष्ठेयमिति वा कं प्रमाणं नयतीदमनेनैवं कर्तव्यमिति निवृत्तिरमनेनैव च मितिप्रवेशकारणं पर शब्दानामपि वाक्यवत्वमनिकृत्यक्रियेन कर्तव्येनवेनस्पादित्येवमाह
नामन्यत्वमिः स सत्यः परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वं प्रदाय च प्रमाणं न विषयत्वं सत्येसिद्धे न हि सिद्धेज्ञानमेव तु वर्णचतुष्टयोपपत्तेनैव स्वाध्यमनुष्ठेयोप
वाक्यदर्शनात्र च सगुणदर्शितं तुष्टयोपेनद्वन्द्वमाहिवाक्यश्रवणे सवादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते न तथा क्वचिद्दसहितानां परमात्मेश्वरादिनिपाद्यवाक्यप
दानां विशेषणविशेष्यभावेन संहतिः केन वार्यते सर्वादिज्ञानवत्परमात्मज्ञानेऽपि यातेना भावादयुक्तमिति चेन्न वाच्यविदाद्रान्तिपरं निष्पन्नेकदयो ति
फलश्रवणात्संसारवीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाज्ज्ञानस्य शेषत्वानुपपत्तेः सवदुन्नामिव फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः प्रतिषिद्धानिष्ठफलसंवेध
श्ववेदादेवज्ञायते नचानुष्ठेयः सःनच प्रतिषिद्धविषये वृत्तेः क्रियस्याकरणादस्य दनुष्ठेयमसत्यपकर्तव्यताज्ञाननिष्ठ नैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनांस्या रासु० ९

ब्रह्मवार्थस्य च निषेधज्ञानसंस्कृतस्यापहेयत्वादेवा प्रत्युपस्थितेन केनचिज्ज्ञानविशेषस्याज्ञा दावि देशज्ञानादेः तस्य मिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानं तद्विषयया च निषेधज्ञान
स्यापाद्यते नन्वस्मिन् कार्याभिव्यपेयज्ञानं तद्विषययाथात्म्यविज्ञानेन न निवृत्तमिति चेत् सत्यं विकल्पविपरीतज्ञानेनानर्थकरी न इष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवृत्तिनिमित्तं च निवि
परीतज्ञाननिमित्तप्रवृत्तिनिवृत्तिरेव तदर्थं पुनर्यत्नमहत् भावेनास्मात् न निषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठत्वेन तत्तु उपपद्यते पारमार्थिकत्वात् तेषां तस्मिन्नेव हि विप
रीतज्ञानमात्मादिविषयाथात्म्यज्ञानविधीनां नाप्रमाणपर्यवसानमेव स्यात् तथा न हि ज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञानमभिनिविष्टानां प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वाभाव
मात्मादिविषयाथात्म्यज्ञानस्य प्रत्यक्षादिना विकल्पेन भिन्नविज्ञानेन बाधितत्वं स्यात् तत्तु कर्मज्ञानादिलक्षणत्वादेवमनर्थार्थत्वं वस्तुयाथात्म्यज्ञानस्य प्रत्यक्षादिना विकल्पेन इष्टस्यावा
प्तिविपरीतज्ञाननिवर्तकत्वेन इष्टकारणत्वमनर्थस्य हेतुत्वाभावात् तत्रापि निषेधविषयत्वात् विहितप्रवृत्तीनामभावेन मुक्तः इति चेन्न विपरीतज्ञाननिमित्तज्ञानार्थार्थत्वात्
कुन्यत्रापि केनचिल्लक्षणादिलक्षणत्वाद् मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वं तत्र अनर्थार्थत्वं चैव यथा नाथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि निमित्तं परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीना
मपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थत्वेन तत्त्वज्ञानात् परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाननिवृत्तिनियुक्त एव भावेन तुम न युक्तो नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वा
भावात् अभावेन युक्तं इति चेन्नाविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपूर्णमासादीनि काम्यानि कर्माणि विहितानि तथा सर्व
दि नर्थबीजाविद्यादिदोषवतः तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं पूर्ववन्नित्यानि विनाविशेषप्रवृत्तेर्विशेषानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते न केवलं
शास्त्रनिमित्तान्येव न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्मणां स्वतः काम्यानि यविशेषोऽस्ति कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकामदोषेण काम्यार्थता
तथाविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं न तु निषिद्धान्यपरमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः आत्मोपाय
त्वेनाविद्यादिदोषरहितस्येव सर्वसाधनविज्ञानेन वर्तते न चात्मज्ञानं विधीयते न चोपमर्दितक्रियाकारकादिविज्ञानस्य क

र्मप्रवृत्तिरुपपद्यते विशिष्टक्रियासाधनादिज्ञानपूर्वकत्वात्क्रियाप्रवृत्तेर्हि देशकालाद्यनवच्छिन्ना स्थूलादृश्यादिवृहत्प्रत्ययग्राहिणः कर्मावसरोऽस्ति ॥ ज्ञानादि
प्रवृत्तस्य सरघस्या हिनिचेतास्ति याद्विके चलदोषनिमित्तत्वाज्ज्ञानादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिर्नतु नथानियतं कदाचित्क्रियते कदाचिन्न क्रियत इति चेत्तिनिस्तेकर्मी
पपद्यते केवलदोषनिमित्तत्वानुमोऽज्ञानादिकर्मणोऽनियमत्वं स्याद्दोषेद्वागिमवयोरनियतत्वात्कामानामिव काम्येषु गान्धनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वानुपि
पत्तानामनियतत्वानुपपत्तिर्दोषनिमित्तत्वे च सम्प्रियथाकाम्यानि हात्वस्पर्शमिश्रु विहितत्वान्माध्यं ज्ञानःकालाद्यपेक्षिते नैमित्तिकत्वानामाश्रितत्त्वोनियमवत्स्यादिनि
वेन नियमस्याक्रियावाक्रियायाश्चप्रयोजकत्वान्मोऽज्ञानस्यापवादकरत्वमात्स्वरमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि नद्दुपरीन स्थूलत्वदृष्टेनादिज्ञाननिवर्तकत्वान्मा
मर्थ्यात्सर्वकर्मप्रतिषेधनं सम्पद्यते कर्मप्रवृत्त्यनात्मस्वरूपत्वाद्यथा प्रतिषेधविषयेतरस्मान्निषिद्धविशिष्टवस्तुष्वपि प्रादर्भवत्कर्परत्वं च सिद्धं शास्त्रस्य ॥ ॥ नेदं
वाहुएवंविमिश्रित्य वाच्यवामामिमामिनीदेवनाम्नचुरुजेन त्वं शेषस्य शुद्धात्योऽज्ञात्वकर्मकृत्त्वप्रसदे नानिवर्तमोऽज्ञानकर्मे दृष्टवेन मामेव चद्देवनोऽपमंशासि चे
यामसमेतामास्तु मयेति श्रवणोपासनायाः कर्मणश्च कर्तव्येन वा नाद्य एव विविधं नेकस्माद्य स्मात्परमार्थेन मात्वाकर्मणि द्विषय एव वसर्वीज्ञानकर्म मध्य वे
हाविवक्षानिहिध्यासनीवलेलायनीवेन्यापान्नकर्तव्यानुभावं च विस्मरतः प्रवृद्ध्याहापिवाद्ध्यायीनेत्तप संहरिष्यत्य च्याकृत्या हि क्रियाकारकफलडामनत्र येषा दृष्टं ना
मरूपं कर्मत्व विद्यादि परमप्रयोजनानुपपन्नं परमात्मविद्याविषयमना मरूपकर्मात्मकं नेनात्मनेनानि रत्नस्यात्वाद्याने नोपसंहरिष्यनिष्टयक्रुप्यक्षावाना
द्विससाहाहोवाद्य परिकल्पिनःसंसार्यात्मानं च वागादिसमाहार पक्षपातिनमेव दर्शयिष्यन्नेन स्पाभ्रुने स्पःसमसुत्थायतानन्यवानुविनस्यतीत्यस्मात्सकाव गम०
नादीनां समवज्ञानकर्मकर्तव्यफलप्राप्ति विवक्षानत्व जिनथाह्लिनिदेवेनुकावाक्येभ्यो थिम्योर्थ्योयोऽहमायदुक्राने क्रनवनी कःसुनरसोऽदर्वेभ्योऽथो योऽहानक १०
र्मणावाचानिर्वर्तिन कार्यं विशेषदृष्टुचानेयेनाविनिमित्तभूतानां वागादिसमुदायस्य यत्रप्रकाशेऽन्निष्यद्यते वदनादिव्यापारेण निसर्ए वसर्वे पांहासोवाद्य

व्यहूनादिभिर्भिर्हितो भोगः फलं तं नेयं मात्रिभुपचमाने भुक्तत्वात्प्रशिष्टेषु नवसुस्तोत्रे भुवार्थनिकृष्टाविष्टं फलं यत्कल्याणं भोगानंतं वदन्ति तु ण्णानन्तिनिर्वर्त्त
र निरुदात्मनि महीभुवनद्वामाचारणो वाग्देवनायाः कर्मयन्त्रस्पर्शलोनासु ज्ञारलमनन्तदेव विशेष्यते यत्कल्याणं वदन्ति तिय नुबदन कार्यं सर्वं संघातोपका
हात्मकंनेद्याजमानमवनत्र कल्याणवदनात्मसर्वं वासंगावसरदेवनायारंभुवनिलम्पने ॥ सिरस्तुवाः कथमनेना ज्ञाज्ञानोमान्त्वा नाधिकं ज्ञानं कर्मेचा
क्षिसूयाऽनीत्यर्था सूक्ष्मनिनकर्मज्ञानत्व पेलदेवानिषोग्नीज्ञानमानाः संबंधनिश्रनिगमिथ्यनीत्येवं विज्ञायनत्तु ज्ञानात्र समिदुत्या भिगम्पस्तेनामेग लक्षणेन
हृत्कृताश्रुविधिच्छन्नूनाहितत्वंनः संयाक्षिनवं नदून्यर्घः सःयः पापापवज्ञापनेः सूर्वेज्ञन्माव स्तुस्पवाचिह्निःसः सएष अन्यक्षीक्रियते कोसायदेवूदूदमवानिवूप
मत्तेनुद्रपेवाणसूत्रनिषिद्धुंवदनियेनव युक्तोमन्यवीभसाहनाद्यनिछन्नपिवदन्यनेन कार्येणावनिवूपवदनेनानुगम्यमानः धज्ञापनेः कार्यत्वनामुपज्ञा
सुवादिवन्नेनासएवावनिवृपवदनेनानुमिनः सःप्रज्ञापमिवाचिपापाकारणानुविधायिहि कार्यमितिनिनथेनधाणादिदेवमानिर्वर्त्तकद्वाज्ञपमं वन्नका
न्यायंपापप्राप्तिनिर्क्रमेणपरीक्षितत्वं देवानोचेनज्ञिप्तिनमामीहूणादिदेवगाः क्रमेणपरीत्यमाणाः कल्याणविषयत्वे × तत्रेष्य × शेषान्ताम संवेधामसगहे
नारम्भरपापमेसर्गोदुर्गो धनिर्वर्त्तिनो ... ःअनेनविधेयाश्रमसनेनाभासद्गमयेत्यनु पाप्मा स्वार्थस्तु द्गादि न तदा व्यापकत्वादुत्रिमुत्वदनुत्तो अथ प्रियगादि रव५
रद्वनाः कल्पणाकल्याणकार्यदर्शनादेवं ... दिवदेवेनाःपाप्मनाविध्यन्नूपाप्मनाविद्धु वेनःद्वियद्गुकेनन्यायामनिरुपाहृत्वनुपाप्मभिः संसर्गंक्रितवं न
हृत्वे महूणादिदेवनाउपासंगोपिदुगहत्वमानूगमयाशारणांसैनोदेवाः क्रमेणोत्थानं नरं हहमानित्यमिनयउदर्शनमामन्यमानस्मनवमामन्त्यस्तु
हांनविलस्यं प्राणमूत्रं सुधन्वाउहा ... येनिनथेत्येवंशारणा पतनेभ्यः एषवालोमुद्यो उद्गाथदिस्यादिष्टवेवनूपाप्मानाविध्यन्संस्थेवनं कर्तुं मिथ्यवं नकेचे
हृपासंसमिणसंसेनं सुमे ज्ञाणंस्वनासंगादेपलवागादि कुलस्य वसरा कदम्पासानु स्वस्यांसनद्धमाणाविनेमुर्विन एःविद्वानःकथमिवेमिद्रहनतु

२२

थाने मयथाऽदृष्टांतोय थालो के भ्मानं पापा लब्द्वा वाथलो दृष्टः पांशु पिंडः पाषाणचूर्णा ना याश्म निक्षिप्तः स्वयं विद्धं से न विसंवेन विचूर्णीभवेदेवं हे व
यथायं दृष्टांतः एवमेव विद्धं समानांशेषेनाद्धं समानाना विद्धं चानानागनयो विनिश्रुः विनष्टात्तस्माद स्तु वधि नंशाद्देवबद्ध प्रतिबंधभूतेभ्यः स्वाभाविकांशग
हानि न पापस्याविधानाद संसर्गाध मिश्रुत्वेषाणाश्च यच लाद्देवा वागादयः पञ्चत्ताश्चमवन्न किमनवन्न देवतात्वपमन्त्र्याद्यात्मकं वक्ष्यमाणं प्रवेश घ्नत्य
द्यात्मान एव संतः स्वाभाविकेन पाप्मना निरस्कृत विज्ञानाः पंडुमनोज्ञाभिमानाश्च आसक्तेन पाप्म विद्धा वागादुक्षिप्ता पिंडमात्राभिमानं गात्रसमर्पितवागाद्य
न्त्र्याद्यात्माभिमानावन्न इत्यर्थः ॥ किंचनेच प्रज्ञिपन्न सूनाश्च सुराः पराभवत्रि त्यनुवर्तनेन पराभूताः विनष्टाद्रूप्यर्थः ॥ यथा पुराकल्पेन वर्णितः सर्वयजमाना
निकृंतकालिकः कर्मिवाव्याधिकात्रूपोक्तनिहृष्टान्नेव कर्मणिवागादिदेवताः परीक्षितानाम्ना पोक्ता संगपाप्मास्पदं दोषवद्धेनादोषास्पदं सुख्यं प्राणमा
त्मद्वेशो वृत्तास्पवागादाप्ता निकप्रिद्रुमात्र दर्शितं ब्रात्यपति मानं हि त्वाधेनाक्ष पिंडाभिमानं वागाद्यन्त्र्याद्यात्माविषयं वर्तमानप्रजापतिर्वृत्तात्मप्रजापतिं प्र
तिपन्नः तथेवायं यजमानस्मेनैव विधिनाजवनिः प्रजापतिस्वरूपेणात्मनापराचास्य प्रजापतिद्वयतिपक्षभूतः पाप्मा भ्रातृव्यो मेनवनियमानाऽरहेद्वहिपिनव
तिक्षिप्रिद्रुा त्यो भरताद्युत्स्पः यत्किंचिद्दिविपया संगजनितः पाप्माधानत्वोद्वहाव पाप्मार्थिकान्मस्व रूपनिरस्कृतण्हेतुत्वोत्पमच वराजवति धीयंते लो प
वत् प्राणपरिष्वंगात्केस्येन फल मित्याहायएवंवेदयथो तु प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यतेसर्वयजमानवद्विस्यर्थः ॥ फलस्तुप्रसंहृत्या श्रुतिव्याख्यायिकारूपमेवा
श्रित्याहकस्मात्पुनहेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्यएवप्राणः त्वात्मत्वेनाश्रयितव्युत्नित्तदुपपत्तिर्निरूपणाय यस्मादयं वागादीनां पिंडादीनां च साधारणश्चात्मेत्येत
र्थस्याव्याख्यायिकयाद्दर्शयंत्याहकृत्तिः ते प्रजापतिप्राणाभ्युरोक्तनवागेभ्यपिघ्राणेनद्वस्वन्नपाहकचुरुकृतवंतः फलावस्थायां कि भिन्नाहहदुर्दुनिविनर्कैः कस्मिनु
सोभ्यस्थ्योनाम्मा नित्यमेवमनः कृशीशिनवानुदेवमावाधाज्मांहेनोपगमितवानुग्स्मृतंनिहिलोके केनचित्शुपकृतान्तपकारिणं लोकवदेवस्मरंनोविचारयमा

राम
२२

णाः कार्यकरणसंघातमात्मत्वेनोपलभ्यवंतः कथमयमास्येंतरित्यास्ये शुद्धेय आकाशः न स्मिन्नंतरयं शव्यक्तोवर्त्तते इति समर्थो हि लोको विचार्यो ह्यवस्पनि म
थादिवायस्मादयमंतरकाशे विशेषमनाश्रित्यवर्त्तमानउपलभ्यते देवैस्तस्मात्स प्राणोयास्यो विशिष्टानाश्रयात्तु आसक्तः सं अजित वागादीन् नश्वर्द्ध्वी हि स आत्मा का
र्यकरणानां कथमांगिरसः इति दुहोतदंगानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः कथं पुनरंगरसत्वं तदपायेशोषप्राप्तिरिति वक्ष्यामो यस्मात्तुमयम् गर
मद्वाद्दिरूपनाश्रितत्वात् कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्चेति तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एव आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगं
तव्यो विपरीतत्वेनोपलब्धुं यः शक्यो विपर्ययेवानिष्टप्राप्तिदर्शनात्॥ ॥व्याख्यानं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति तन्नु परिहृतं न मेतत् वागादीनां कल्याणवदनाद्यासंगवत्त्वा
८। त्तस्यासंगास्यदत्वाभावेन वा किं च आंगिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वेनाश्रयाद्विद्वारेण श्रवणस्पर्शनरूपादिरिव प्राणशुद्धत्वाशंक्य मत्सरप्राणसाम्ये शुद्ध एव प्राणः कुतः सा
वा एव खादेव मानस्मीमयं प्राणस्य प्राप्तिमानसि बलोपेतिषधतां स्नात्वसुराः नैव परामृशन्निति सिद्धमित्यनेन धारयेयं वर्त्तमानयजमानशरीरस्थो देवैर्निरूपितेनायमुक्तार्थः स्पनरि
निदेव माचस्योपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वादास्यतात्माहूयते गूहरिस्येवं व्याख्यानानामगूहः ख्यानपर्यायः न समात्स सिद्धा अस्यायास्यविशुद्धिर्हि सा सह्वा
नुजुनः पुनर्हैनामत्रसमिव्याहृतमं हूरे हियस्मात् स्याः प्राणदेवतायाः हृत्सुतास्मैगतः कुलः पाप्मा अभिनीत्वाद्वर्णिते अत्राप्राणस्य समीपस्थस्यापि हूरेत्यादित्यात्मा त्य
हूरित्येवं व्यासितेव प्राणस्य विशुद्धिरव्यासिका विदुषः फलमुच्यते हूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति अस्मादेवं विदः य एवं वेदातस्मादेवमितिप्रकृतं विशुद्धिगुणो
पेतं प्राणमुपास्तेऽस्मदुक्तः उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथादेवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसो पगम्यासक्तं चिंतनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन यावत्तदात्मा नद्वे
नुतादिस्वरूपाभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिकात्माभिमानवदित्येवं द्वादेवान्न श्रुतिः किं देवतोपासनाप्राप्त्यादि सीत्येवमादि श्रुतिभ्यः॥ यथा एव पादेवनाहूरं
हूवा अस्मान्मृत्युर्भवति नान्यत् कथं पुनरेवंविद्दोहूरं मृत्युर्भवति इत्युच्यते एवं विद्वा विशिष्टाद्रियविषयसंसर्गासंगजो हि पाप्मा प्राणात्मा भिमानिनो विशुध्य

नेवागादिविषयोपात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरं गमयतीति युक्तं विरोधात्तं
नत्रदर्शयति। सा वा एषा देवतेत्युक्तार्था। एतासां वागादीनां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेंद्रियविषयसंसर्गासंगजनितेन हि सर्वो म्रियते जनः स
१२ ह्यतो मृत्युस्तं प्राणात्माभिमानरूपात्स्योदेवताभ्योपच्छिद्यापहृत्य प्राणात्माभिमाननयैव प्राणोपहतेत्युच्यते विरोधादेवत्तु पाप्मैवंविदो दूरं गमयतीति
किंपुनस्तत्कार्यं देवतानां मृत्युमपहृत्येत्युच्यते यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामंतोवसानं तत्तत्र गमयांचकार गमनं कृतवानित्येतन्ननु नास्ति दिशामं
तः कथमंतं गमितवानिति उच्यते श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामंतो देशांतोरण्यमिति यद्वदित्यदो
षः। तत्तत्र गमयित्वासां देवतानां पाप्मन इति द्वितीयाबहुवचनं विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती प्राणदेवता प्राणात्माभिमानशून्येष्विति त्यजने
श्चित्सामर्थ्याद्धि इंद्रियसंसर्गजो हि स इति प्राणिप्रायं जनावगम्यते न तस्माज्जनमंत्यजनं नेयात्तं न गच्छेत्संभाषणदर्शनादिभिर्न संसृज्येत तं न संसर्गे पाप्मना संसर्गः
कृतः स्यात्पाप्माश्रयो हि सः तज्जननिवासं चांतं दिशं न गच्छेदित्यापतेयाज्जनशून्यमपि जनमपि नेदित्वाति युक्तमित्यभिप्रायः। नेदिति परिवर्जनार्थो निपातः इ
त्येवं न संसर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति अन्ववायानीति अनुगच्छेयमिति भीतो न जनमंतं च इयादिति एवं देवतासंबंधः प्राणात्मापद्देवतानां देवेन प्राणात्मज्ञानकर्म
फलं वागादीनामग्न्याद्यात्मत्वमुच्यते सैनाम्मृत्युमत्यवहत् यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतस्तस्मात्स प्राणोपहंता पाप्मनो
मृत्योस्तस्मात्स एव प्राणः एना वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमतीत्यावहत् प्रापयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतारूपं॥ ॥स वै वाचमेव प्रथमाम
त्यवहत्स प्राणो वाचमेव प्रथमां प्रधानामित्येतत् उद्गीथकर्मणि करणत्वेनापेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तां प्रथमामत्यवहद्वहनं कृतवानस्याः पुनः मृ राम०
मतीतोढायाः किं रूपमित्युच्यते सा वाग्यदा यस्मिन्काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यतातीत्यामुच्यत सोग्निरभवत्सा वाक्पूर्वमप्य १२

ग्निरेवसन्निमृत्युवियोगाद्यग्निरेवाभवदेतावान्विशेषः मृत्युवियोगे सोयमतिक्रान्तोग्निः परेणमृत्युंपरस्तान्मृत्योर्दीप्यतेप्राग्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धो
ध्यात्मंवागात्मनास्याने दाहाभिवदीप्तिमानासीदिदानींतु मृत्युपरेणदीप्यतेतिमृत्युवियोगात्तथाघ्राणं प्राणोवायुरभवत्सतुपवतेमृत्युंपरेणातिक्रान्तः सर्वमन्यद्
क्तार्थं॥ ॥तथाचक्षुरादित्योभवत्सतपति॥ ॥तथाश्रोत्रंदिशोभवन्दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः॥ ॥मनश्चंद्रमाभाति यथापूर्वंयजमानंवागाद्यन्यादि
भावेनमृत्युमत्यवहत्एवंवक्ष्यमाणयजमानमपिहवैएषाप्राणः देवताश्रितवहति वागाद्याध्यात्मिकाभावेनैववोवागादिपंचकविशिष्टप्राणंवेदनंयथायथोपास्
तेनदेवतात्मनीतिश्रुतेः॥ अथात्मनेयथावागादिभिरात्मार्थमागानंकृतंतथायुक्त्योपिप्राणः सर्वप्राणसाधारणंप्राजापत्यंफलमागानंकृत्वात्रिषुपवमानेषुयथानंन
वसिष्टेषुस्तोत्रेषुआत्मनआत्मार्थमन्नाद्यमन्नंचतदाद्यंचान्नाद्यमागायत्कुतः कामसंयोगोवाचनिकइत्युक्तं कथंपुनस्तदन्नाद्यंप्राणेनात्मार्थमागायत इतिनिगम्यत इ
त्यत्रहेतुमाहयत्किंचेतिसामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थोहिशब्दः हेतौ यस्माल्लोकेप्राणिभिर्यत्किंचिदन्नमद्यतेभक्ष्यतेतदनेनैवप्राणेनैवानइतिप्राणस्याख्याप्रसिद्धानः
शब्दः सान्तः शकटवाचीयस्त्वन्यः स्वरान्तः सप्राणपर्यायः प्राणेनैवतदद्यतइत्यर्थः। किंचनकेवलंप्राणेनाद्यतएवान्नाद्यंतस्मिंश्चशरीराकारपरिणतेनाद्येइहप्रति
तिष्ठतिप्राणस्तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यं यद्यपि प्राणेनान्नादनंतदपिप्राणस्यप्रतिष्ठार्थमेवेति नवागादिभिर्वचकस्प्राणसंगतप्राप्तमेवतः प्रा
णोत्तितोदेवाः नन्वेवधारणमस्तु कथंप्राणेनैवान्नमद्यतइतिवागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनान्नैषदोषः प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य कथंप्राणद्वारोन्नकृतोवागा
दीनामुपकारइत्येतमर्थंप्रदर्शयन्नाह तेवागादयोदेवाः स्वविषयद्योतनाद्देवाः अब्रुवन्नुक्तवन्तः मुख्यंप्राणमिदमेतावद्वानोधिकमस्ति वैइतिस्मारणार्थं इदंतत
वैसर्वमेतावद्वैकिं यदन्नंप्राणस्थितिकरमद्यतेलोकेतत्सर्वमात्मनआत्मार्थमागासीः आगीतवानसि आगानेनात्मसात्कृतमित्यर्थः। वयंचान्नमन्तरेणस्थातुंनो
सहाम इह अतोनोनुपश्चात्तन्नोस्मान्निमन्नेत्वमात्मार्थेनवान्नेनआभजस्वाभाजयस्वणिचोत्रवर्णच्छांदसः मांश्चान्नभागिनःकुरुइतरस्त्वाहतेयूयंयद्यन्नार्थिनःवैसा

मानमिति मं विज्ञानस्य मं ततो मामामाभिमुख्येन त्वेव सुकृतमिति प्राणोपथिते अभिनिर्वृत्तं प्राणं प्रति समं तत्परिसमं नाभ्यधिकं निश्चयेनाविशेषं तत्प्राणं प
रिवेष्टितमिति एवं तद्गुणार्थः तथा निदिष्टानां प्राणानुगुण्यात्तेषां प्राणेभ्यो ज्यैष्ठ्यमानं प्राणस्य स्थितिकरं सदन्नं रसिकरं भवतित्वात् श्रेष्ठत्वं वागादीनां
१३ स्माद्गुणमेवावधारणम् नैनैव न दृष्टमिति । यदेवाह तस्मात्स्वस्मात् प्राणो अयं न ये वप्राणानुगुण्यामिसंनिविष्टा वागादिदेवताः तस्माद्युदन्नमनेन प्रा
णेनाग्नितोकस्य नान्येन वागाद्याध्यात्मं यं नि वागाद्याश्रयं प्राणे यो वेद वागादयश्च प्राणाश्रया इति तन्मध्ये एवमेव हृद्वै स्वात्मानं यः अभिमं विज्ञानि वागाद
यद्दृष्टं प्राणे ज्ञानी नामाश्रयली यो भवतीत्यभि प्रायः अभिमनिदिष्टानां चक्षुरादीनां प्राणवदेव वागादीन्स्वात्मेन मन्त्रेणाभवतिति यायेष्टः पुरुषस्तत्र वागादीनामवतिवा
गादीनामिव प्राणस्वत्वात्सन्नादः अन्नाम याबोध्यर्थो । विपतिरधिष्ठायुपालयितास्वतंत्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनां यस्वं प्राणेवेदानस्येत्तद्यथा कंफलमेव
निक्षिप्य तद्धृदयं विदं प्राणविदं प्रतिस्वपुत्रानीनामधेयप्रतिः प्रतिकूलोऽनुभूपतिप्रतिमाद्वेतिविदि तमिच्छतिसोमुरा इवप्राणप्रतिस्पर्द्धितो न हे वा लं नवया प्रि
भार्याभ्यो मरणीयं भ्योमनुं मित्यर्थः । अथ पुनर्यो ज्ञानी नाम मध्ये एतमेवं विदं वागादयस्त्वप्राणमनुगतो भवतियश्च वे तमेवं विदं मनुवाग्नवर्तयद्वा भार्या
नुभार्यान्नु नुभूपतिमनुं मिच्छतिं यथैव वागादयः प्राणानुहस्यात्मनुभूषं व आसन्तु सह वा बलि पर्याप्तोभार्येभ्यो मरणीयेभ्यो भवति तन्मनुनेतरः स्वतन्त्रः सर्व म
नस्याणगुणपरिज्ञानफलमुक्तं कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणसंवादितिरसत्वमुपन्यस्तं सो यास्यः श्रोत्रिरसत्वमन्यथादृतोरूपं गिरसत्वं गि
रसत्वहेतुर्नोक्त आङ्गिरस इत्यर्थमारभ्यते नन्विहेतु सिद्धायत्त्वं हि कार्यकरणान्मध्ये प्राणस्यान्तरं च वागादीनां प्राणाधीनत्वोक्तात्मा च कथमित्युपपादनीयम्
तस्योयास्यः आङ्गिरसत्वादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयते तत्र वार्यप्राणेनात्मानां रसत्वात्मेव मन्तव्यं यथाख्यानार्थमेव पुनः स्मारयति किं यं प्राणो वा ख्यः आ राम॰
ङ्गिरस इति प्राणो हि हि प्राहुः प्रसिद्धो अङ्गानां रसः प्रसिद्धमेनस्य प्राणस्याङ्गरसत्वं न वागादीनां तस्माद्युक्तं प्राणो वेद इति स्मारणं किं पुनः प्रसिद्धमित्यतः आह १३

तस्माच्छुद्धः उपसंहारायैतत्परिदेवेन संबध्यते यस्मात्प्राणोऽवयवान्कस्माद्धेतुकविशेषणाद्यस्मात्कस्माच्चनः कुतश्चिदंगाच्छरीरावयवाद्विशेषितान्प्रा
णउत्क्रामत्युपसर्पति तदेव तदंगं शुष्यति नीरसं भवति शोषमुपैति तस्मादेष हि वा अंगानां रस इत्युपसंहारोऽतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सि
द्धमात्मापाये हि शोषो मरणं स्यात्तस्मात्तेन जीवंति प्राणिनः सर्वे तस्मादुपास्यः प्राणादीनां प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः। एवं तावत्केवलं कार्यकरणयो
रेवात्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः किं तर्हि ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन्महीकरोत्युपास्यत्वाय एष उ एव प्रकृत आंगिरसो
बृहस्पतिः कथं बृहस्पतिरित्युच्यते वाग्वै बृहती बृहती छंदः षट्त्रिंशदक्षरा अनुष्टुप् च वाक् कथं वाग्वा अनुष्टुबिति श्रुतेः सा च वागनुष्टुप् बृहत्यां छंदस्यंतर्भवत्य
नुष्टुप्त्वाद्वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धा बृहत्यां च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवंति प्राणसंस्तुतत्वात्प्राणो बृहती प्राणमृच इत्येव विद्यादिति श्रुत्यंतराद्वागात्मत्वादृचां प्रा
णेंतर्भावस्तत्कथमित्याह तस्या वाचो बृहत्या ऋच एष प्राणः पतिस्तस्या निर्वर्तककौष्ठ्याग्निप्रेरितमारुतनिर्वर्त्या हि ऋक् पालनाद्वा वाचः पतिः प्राणेन
हि पाल्यते वाक् प्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात्तस्माद्बृहस्पतिः ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः॥ ॥तथा यजुषां कथमेष उ एव ब्रह्मणस्पतिः वाग्वै ब्रह्म यजुर्लक्षणचु
र्विशेषस्य तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एष पतिस्तस्माद्ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत्कथं पुनरेतदवगम्यते बृहतीब्रह्मणी ऋग्यजुषी न पुनरन्यार्थे इत्युच्यते वाचो
ऽन्ते साम समानाधिकरणनिर्देशाद्धि ऋग्वै सामेति तथा च वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति च वाक्समानाधिकरणयो ऋग्यजुषोर्युक्तं परिशेषाच्च साम्नि हि तेषु ऋग्यजुषी
एव परिशिष्टे वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषो हि ऋग्यजुषी तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता विशेषप्रसंगाच्च सामान्यदृष्टमिति च स्पष्टं विशेषाभिधान
त्वं तथा बृहतीब्रह्मशब्दयोरविशेषाभिधानत्वे युक्तं अन्यथा निर्देशाद्धि निर्विशेषयोरानर्थक्यापत्तेः पुनर्वाग्ग्रहणाच्चोभयत्र पौनरुक्त्यं ऋग्यजुःसामेत्यथवा
द्यानां च श्रुतिषु सर्वत्र समदर्शनात्॥ ॥एष उ एव साम कथमित्याह। वाग्वै साम यत्किंचिच्छब्दात्मकमभिधेयं सा वाक् सर्वशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वेना

म सा शब्दस्तथा अम एव प्राणः सर्वं पुंशब्दाभिधेयं पुंवस्तुविषयोऽमः शब्दः केन मे पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वा
चेति श्रुत्यंतरात् वाक्प्राणाभिधानभूतौ सामशब्देन यथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयतेऽतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण साम
नामास्ति किंचित्स्वरवर्णादि प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतंत्रत्वाद्वा यत एव प्राणः साम यस्मात्सा सामसामेति वाक्प्राणात्मके सा चामश्चेति तस्मात्साम्नो गीतित्व
रूपस्य स्वरादिसमुदायस्य साम तत्तस्य गानं तु विशेष एव समस्तस्य सर्व एव कृत्स्नाः प्राणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामैतत्प्राणेन संबंधो वा शब्दः सामशब्दस्य निमित्त
प्रकारांतरं निर्दिशन् सामशब्दलभ्यः केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते । प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समो मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हस्ति
शरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समः अनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्त
इति समत्वं प्राणस्य न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैवामूर्त्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च न घटप्रासादादिप्रदीपवत्संकोचविकाशितया शरीरेषु तावन्मात्रसमत्वं न
पुनः सर्व एव समाः सर्वेऽनंता इति श्रुतेः सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रकाशितम
हत्त्वं तस्यैतत्फलमश्नुते साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानत्वं सालोक्यं समानलोकतां वा भावनाविशेषतो य एवमेतद्य
थोक्तं साम प्राणं वेद आ प्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपासनस्येत्यर्थः ॥ एष उ वा उद्गीथः उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानं सामाधिकारात्तदिह प्र
द्गीथः प्राणः प्राणो वा उत् प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगदुत्तब्धं ऊर्ध्वं स्तब्धमुत्तंभितं विधृतमित्यर्थः । उत्तंभनार्थावद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकस्तस्मा
दुत्प्राणो वागेव गीथा शब्दविशेषत्वादुद्गीथाभिधेयक्रिया गीथा गायतेः शब्दार्थत्वात् न वागेव नह्युद्गीथस्कोः शब्दव्यतिरेकेण किंचिद्रूपमस्ति दृश्ये । तस्माद्युक्तम
च्चारणं वागेव गीथेत्युच्च प्राणो गीथा च वाक् प्राणमंतरेणावागिति उभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथ इति ॥ ॥ उक्तार्थदार्ढ्यायाख्यायिकारभ्यते । तद्धापि त

वाम॰
१५

न्नैतेनास्मिन्नुक्तेऽर्थे ह अपि आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म ब्रह्मदत्तो नाम नप्ता किं चिकितानस्यापत्यं चैकितानः तदपत्यं युवा चैकितानेयो राजानं यज्ञे सोमं भक्ष-
यन्नुवाच किमयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा अस्य त्यस्य मम मान्त्रनवादिनो मूर्द्धानं शिरो विपातयताद्विपातयतु विस्पष्टं पातयतु नो रयं नानृतादेशः आ-
शिषो वा हृदि पातयतादिति यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः। कथं पुनरनृतवादित्वं प्राप्ति इत्युच्यते। यदि इतोऽस्मात् प्रकृतात् प्राणात् मुख्यादयास्यादाङ्गि-
रसात्प्राणाभिधायकेनायास्यांगिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां पूर्वेषां सत्रे उद्गाता सोऽन्येन देवतान्तरेण वा कथाणद्युति शिक्षो नोद्गाय उद्गानं कृतवा-
न् ततोऽहमनृतवादी स्यां तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्द्धानं विपातयत्वित्येवं शापार्थं चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदार्ढ्यकर्त्तव्यतां दर्शयति तमिममाख्या-
यिकया निष्कृष्टमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः वाचा च प्राणेन च प्रधानया वाचा प्राणेन च स्वव्यापारभूतेन सोऽयास्य आङ्गिरसः उद्गाता उदगायदिति एषोऽर्थो नि-
र्द्धारितः शपथेन॥ ॥तस्य हैतस्य प्रकृतस्य प्राणस्य साम इति संव्यवहारे हि एतस्येति मुख्यं प्रदिश्यत्यभिनयेन साम्नः साम शब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वं धनं वेद
तस्य ह किं स्यात् इत्याह भवति हास्य स्वं फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषवे आह तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वं इति कंठगतं माधुर्यं तदेवास्य स्वं विभूषणं तेन हि भूषित-
मृद्धिमल्लक्ष्यते उद्गानं यस्मादेवं तस्मादार्त्विज्यं ऋत्विक्कर्म उद्गानं करिष्यन् वाचि विषये वाचि वाच्ये स्वरमिच्छेत साम्नो धनवत्तां स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता तदुप्र-
संगिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्त्तव्ये दुष्टात्मा त्रेण सौस्वर्यं न भवतीति दन्तधावनतैलपानादि सामर्थ्यात्कर्त्तव्यमित्यर्थः। तयैवं संस्कृत-
या वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात् तस्मात्साम्नः स्वभूतेन स्वरेण स्वेन भूषितं साम मनो यज्ञे स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव लोके किं का-
प्रसिद्धं हि लोके यो ह्यपि यस्य स्वं धनं भवति तं धनिनं दिदृक्षन्त इति सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसंबंधस्योपसंहारः क्रियते भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्न
[illegible] विधीयते साम्नः सो [illegible] पूर्ववत् कंठगतं माधुर्यं [illegible] लाक्षणिकं सुवर्णमाहुर्वाच्य तस्य

उत्कर्षज्ञानफलेन वर्तीत्यर्थः

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्
१५ साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वं तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठा तां प्रतिष्ठां साम्नो गु
णं यो वेद सः प्रतितिष्ठति ह नं यथायथोपासनं तद्रूपतान्निश्चितेः तद्गुणत्वयुक्तं पूर्ववत्फलेन प्रतिष्ठितोऽभिनायकः प्रतिष्ठितिश्रुतेः पृष्ट आह तस्य वै साम्नो वा
गेव प्रतिष्ठेति जिह्वामूलीयादीनां स्थानानां तस्मात्स्थानेषु प्रतिष्ठा वाग्विशिष्टा जिह्वामूलीयादिषु यस्मात्प्रतिष्ठितः सन्नेष प्राण एतद्गानं गीयते । गीतिना
वमापद्यते तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वा अन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्युह एके त्वाहुः इह प्रतितिष्ठतीति त्वेषु क्रमनिर्दिष्टत्वाद्देहीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठा
गुणविज्ञानं कुर्यात्तद्वाग्वा प्रतिष्ठान्नं वेति ॥ ॥ एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्मविधित्सयाह यद्विज्ञानवतो जपकर्मण्यधिकारः तद्विज्ञानमुक्तं अथानं
तरं यस्मादेवं विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावायाभ्यारोहफलं जपकर्म अतः तस्माद्विधीयत इह हि तस्यायोगो ह्यसंबन्धः सर्वत्र प्रस्तोता पवमानानामिति वच
नात्पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसंकोचं करोति स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौतीति स प्रस्तोता यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्प्रार
भेत तस्मिन्काल एतानि जपेत् अस्य च जपकर्मणः आख्याभ्यारोह इति आभिमुख्येनारोहत्यनेन जपकर्मणा एवं विद्वान्देवभावमित्यभ्यारोहः एतानीति
बहुवचनात् त्रीणि यजूंषि द्वितीयानिर्देशात् ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठितान्येव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मन्त्रः याजमानं जपकर्म एतानि तानि यजूंषि असतो मा स
द्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्त्राणामर्थं स मन्त्रो यदाह यदुक्तवान्कोऽसावर्थ इ वा०भ० १५
त्युच्यते मृत्युर्वा असत्स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्यते । असत्सदत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् सदमृतं शास्त्रीयकर्मविज्ञाने अमरणहेतुत्वात्तस्मात्
सतो माकर्मणोऽज्ञानाच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः तत्र वाक्यार्थमाह अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाहेति तथा

मसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमः सर्वं ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमस्तदेव च मरणहेतुत्वान्मृत्युर्ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं दैवं स्वरूपं प्रकाशात्मक
त्वाज्ज्ञानं ज्योतिस्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वात्तस्मात्तमसो ज्योतिर्गमयेति पूर्ववन्मृत्योर्मामृतं गमयेत्यादिश्यामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह दैवं प्राजापत्यं फ
लभावमापादयेत्यर्थः पूर्वो मंत्रोऽसाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति। द्वितीयस्तु साधनभावादज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति मृत्योर्मामृ
तं गमयेति पूर्वयोरेव मंत्रयोः समुच्चितोऽर्थः तृतीयेन मंत्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव नात्र तृतीये मंत्रे तिरोहितमंतर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मंत्रयो
रस्ति यथाश्रुत एवार्थो याजमानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिषु यथामंत्रं यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेषा 'त्मनेऽन्नाद्यमागायेत्प्राणविदुद्गाता प्राण
भूतः प्राणवदेव यस्मात्स एष उद्गाता एवं प्राणं यथोक्तं वेत्त्यतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं समर्थः तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं
वृणीत यं कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत यस्मात्स एष एवंविदुद्गातेति तस्मात्स उद्गातागेव संबध्यते आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं काम्य
तद्वस्तूद्गातात्मन आगानेन साधयत्येवं तावज्ज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिर्विशुक्तं तत्र नास्त्याशंकासंभवो नः कर्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्या
शंकमानदाशंकानिवृत्त्यर्थमाह तद्धैतल्लोकजिदेवेति तत्तद्धैतत्प्राणदर्शनं कर्मविमुक्तं केवलमपि लोकजिदेव लोकसाधनमेव न ह्येवालोक्यता
यै श्लोकार्हत्वायाशंसनं प्रार्थनं नैवास्ति न हि प्राणात्मन्युत्पन्नाभिमानस्य न त्वाशाबाधाशंसनं संभवति न हि यामस्य कदाचिदप्यात्मस्वरूपेप्यु
द्वाह्यालोऽसमतिशृष्ट विषयेहानात्मन्याशंसनं न तत्त्वात्मनि संभवति तस्मान्नाशाशास्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रतिपद्येयमिति कस्मेनयवमेनन्मा
मप्राणं यथोक्तं निर्द्धारितमहिमानं वेदाहमस्मि प्राणइंद्रियासंगेरासुरैः पाप्मभिरनवबद्धत्वाद्विशुद्धो वागादिपंचकं चमदाश्रयज्ञाद्याभोदन्याद्या
त्मानूपं स्वात्माविकल्पेनात्मेंद्रियासंगमनिनासुरपाप्मदोषविमुक्तं सर्वभूतेषु च महाश्रयान्नाद्योपयोगबंधनमात्माचाहं सर्वभूतानामंगरसत्वा

२६

ह्यमनुः सामेतोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मानन्द्याप्रेर्निर्वर्तकत्वाच्च ममामास्तोगीतिमा वमा पद्यमानस्य वाद्यंच मंभूषणं सोऽस्वर्यं तनि मायांनरतनं
सोऽवर्त्तेलाक्तणिकं सोऽस्वर्ययोगीति नावमापद्यमानस्य ममकं तादित्स्यानामिप्रनिष्टैवं गुणोऽहं पुत्रिकादिशरीरेषु कात्स्न्येन परिसमाप्तो मूर्त्तेत्वा
सर्वंगमनवाक्त्विति आएवममिमानानाप्रियत्कैर्वेदोपास्तइत्यर्थः॥ ॥इति बृहदारण्यकभाष्ये तृतीयं ब्राह्मणम्॥ ॥आत्मैवेदमग्र आसीत् ज्ञान
कर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता केवलप्राणदर्शनेन च न तु तज्ज्ञानं कस्मिंश्चिदेवेन्याद्विना प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहा
रेषु जगतः स्वातंत्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षोपवर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते नेनैनच कर्मकांडविहितज्ञानकर्म
स्तुतिः कृता भवेत्सामर्थ्यात् विवक्षितं त्वेतन्न सर्वमपेन ज्ञानकर्मफलं संसार एव भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणात्कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्य
क्तानित्यविषयत्वाच्चेति ब्रह्मविद्यायाः केवलायाः वक्ष्यमाणायाः मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति न हि संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणात्
विरक्तस्यात्मैकत्वज्ञानविषये अधिकारो न्ह अविरक्तस्य पिपासेन स्मात् ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरार्थं तथा च वक्ष्यति तदेतत्पदनीयमस्य तदे
तत्प्रेयः पुत्रादित्यादि आत्मैवात्मेति प्रजापतिः प्रथमजोऽण्डजः शरीर्यभिधीयते वैदिकज्ञानकर्मफलभूतः स एव किंरूपं शरीरभेदज्ञानेन प्रजा
पतिशरीरेणाधिमक्तमात्मैवासीदग्रे प्राक्शरीरांतरोत्पत्तेः स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो विराडूपः स एव प्रथमः संभूतः अनुवी
क्ष्य आलोचनं कृत्वा कोऽहं किंलक्षणो वास्मीति नान्यद्वस्त्वंतरमात्मनः प्राणपिंडात्मकात्कार्यकरणरूपादपश्यत् नैव ददर्श केवलं चात्मानमेव सर्वात्मान राम०
मपश्यत् तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः सर्वात्माहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् व्याहृतवांस्ततस्तस्मात्पूर्वज्ञानसंस्काराद्दात्मानमेवा २६
हमित्यभ्यधादयेन तस्मादहंनामाभवत् तस्योपनिषदहमिति हि श्रुतिप्रदर्शितमेवनामवक्ष्यति हि तस्माद्यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात्तत्का

यं भूतेषु प्राणिषु वेतर्ह्यस्मिन्नपि काले आमंत्रितः कस्त्वमित्युक्तः सन्नहमयमित्येवाग्र उक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिधायाग्रे पुनर्विशेषनाम
जिज्ञासवे ऽथानंतरं विशेषपिंडाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा प्रब्रूते कथयति यन्नामास्य विशेषपिंडस्य मातापितृकृतं तन्न भवति। तत्कथयति स च प्रजाप
तिः पूर्वजन्मनि सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्राजापत्यप्रतिपित्सूनां पूर्वः प्रथमः सन्नस्मात्प्रजा
पतित्वप्रतिपत्सुसमुदायात्सर्वस्मादौषददहत्। किमासंगज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मनः प्रजापतित्वप्रतिबंधकारणभूतान् यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः पूर्वमौ
षदिति पुरुषः यथायं प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबंधकान्पाप्मनः सर्वान्पुरुषः प्रजापतिरभवदेवमन्योपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवह्निना केवलज्ञानबलाद्वो
षति भस्मीकरोति ह वै स तं यः अस्माद्विदुषः पूर्वः प्रथमः प्रजापतित्वं बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः। तं दर्शयति य एवं वेदेति सामर्थ्याज्ज्ञानभा
वनाप्रकर्षवान्नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्सोर्विदुषो दहनमिति नैष दोषः ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात्प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्दा
हस्योत्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन्न्यूनसाधनो न प्राप्नोतीति स तं दहतीत्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेनेतरो दह्यते यथा लोके आजिसृ
तां यः प्रथममाजिमुपसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहतसामर्थ्या भवंति तद्वत्॥ ॥यदिदं तुष्टूषितं कर्मकांडविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैव
तत्संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह सोबिभेदित्यादिः। प्रजापतिर्योयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः सोबिभेद्भीतवानस्मदादि
वदेवेत्याह यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवानात्मनाशविपरीतदर्शनवत्त्वादबिभेत्तस्मात्तत्सामान्यादद्यत्वेप्येकाकी बिभेति किं चास्मदादिवदेव भ
यहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोयं प्रजापतिरीक्षामीक्षणं चक्रे कृतवान्स्म ह। कथमित्याह। यद्यस्मान्मत्तोन्यदात्मव्यतिरेके
णवस्त्वंतरं प्रतिद्वंद्वीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावात्कस्मान्नु बिभेमीति तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमप

गतत्वात्तस्य प्रज्ञापतेर्यद्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेनुपपन्नमित्याहुः ॥ कस्माद्वा भेदवत्किमित्यसौ भीतवान्परमार्थभिः प्रमाणायो भयमनु
पपन्नमेवेत्यपि प्रायः । यस्मात्तु द्वितीयाद्वस्त्वंतराद्वै भयं भवति द्वितीयं च वस्त्वंतरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव न ह्यदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्मने हेतुस्तत्त्वेको मो
हः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति मंत्रवर्णाद्यैकत्वदर्शनेन भयमनुपपन्नो ह्यपनोदित्तं न युक्तं कस्माद्वितीयाद्वस्त्वंतराद्वै भयं भवति न देकत्वदर्शनेन द्वितीयद
र्शनमपनीतमिति नास्ति यतः । अत्र चोदयंत्यपि तु नः प्रजापतेरेकत्वदर्शनं ज्ञातं केनात्मोपदिष्टं शास्त्राद्यानुपदिष्टमेव प्रादुरभूत् तस्माद्दादेरपि तथाप्रसंगा
द्धजन्मांतरकृतसंस्कारहेतुकमेकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसंगो यथा प्रजापतेरतिक्रांतजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्यासंबंधकारणमात्मापनिन्ये
नाविद्यासंयुक्त एवायं जातो विशेषेदं सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसंगोन्यत्वमेव निवर्त्तकमिति चेन्न सर्ववस्तुतः प्रसंगेनानैकांत्यात् । तस्मादनर्थकमेवैक
त्वदर्शनमिति नैष दोषः उत्कृष्टहेतूद्भवत्वाल्लोकवद्यथा पुण्यकर्मोद्भवैर्विविक्तैः कार्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि मतिप्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्यं दृष्टं तथा प्रजा
पतेर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्मदाहाद्विशुद्धैः कार्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टं जन्म तदुद्भवं चानुपदिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेस्तथा च स्मृ
तिः ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमिति सहसिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेद्ब्रह्मादित्येन सह तमस्तदेतिनान्यानुप
दिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य श्रुतानान्यर्थप्रतिपादनादीनामहेतुत्वमिति चेत्स्यान्मतं श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः न हि द्वितीयं प्रतिपत्तेत्येवमादी
नां श्रुतिस्मृतीनां ज्ञानहेतूनामहेतुत्वं प्रजापतेरिव जन्मांतरकृतकर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेन्न निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवद्गुणवत्त्वभेदोपपत्तेर्लोके
हि नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदोनेकधा विकल्प्यते तथा निमित्तसमुच्चयस्तेषां च विकल्पितानां समुच्चितानां च पुनर्गुणवद्गुणवत्त्वकृतो भेदो भवति राम०
तद्यथा रूपज्ञान एव तावत्तैमिरिककार्ये तमसि विधिना लोकेन वस्तुरूपसन्निकर्षेणक्षरणेन प्रज्ञाननिमित्तं भवति मनस एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगिना १७

स्वदेहेमितीनां तु सन्नि [illegible] कर्षादीनां कार्याणां सहतत्वादिन्द्रियवृत्त्यालोकोत्कर्षो हि दृष्टः स्वकुड्ये निमित्तभेदे दृष्टश्च नि कर्मोत्कर्षात्कालोकविशेष एव तद्गुणवत्त्वनभदं
रैरेव भवात्मैकत्वज्ञा नेपि कर्तृविज्ञानान्तरकृतं कर्मनिमित्तं न तु नि [illegible] दृष्टा स्वज्ञापकत्वेऽपि कर्तृविज्ञानं निमित्तं न प्रमातृस्यापि विज्ञानस्य विनिवृत्तिश्च नेः क्वचिदाचार्यवा
न्पुरुषो वेद श्रद्धावा न्लभते ज्ञानं न हि दृष्टिप्रतिपानेनाचार्याद्धैव इत्युच्यः श्रोतव्य इति श्रुतिस्मृतिभ्यः एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वं श्रद्धाप्रभृतीनामधर्मादि
निमित्तवियोगहेतुत्वाद्दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानां च साक्षाज्ज्ञानानुज्ञेयविषयत्वात्पापादिप्रतिबंधक्षये चात्ममनसोर्भूतात्मज्ञाननिमित्तत्वात्साध्यात्तस्मा
दहेतुत्वेन विज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिपादनादीनामितीदन्त्वं संसारविषय एव प्रजापतित्वं। यतः सप्रजापतिः। वै नैव रेमे रतिं नान्वभवदरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थः। अस्म
दादिवदेव यत इदानीमपि तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकी न रमते रतिं नानुभवति रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा क्रीडा तत्प्रसंगिन इष्टवियोगे मनस्या
कुलीभावोऽरतिरित्युच्यते स तस्या अरतेरपनोदनाय द्वितीयमरत्युपघातसमर्थं स्त्रीवस्त्वैच्छद्गृद्धिमकरोत्। तस्यैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रियापरिष्वक्त
स्यैवात्मनो भावो बभूव स तेनैतावान्। इह एतावानेतत्परिमाण आस बभूव ह किंपरिमाण इत्याह यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदाय संपरिष्वक्तौ य
त्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः। स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विप्रकारमपातयत्पातितवानिममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्वि
राजो विशेषणार्थं न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराट् सर्वोपमर्देनैतावानास किं तर्ह्यात्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसंकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं द्वि
तुं परिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव स एव च विराट् तथाभूतः स हैतावानासेति सामानाधिकरण्यात्। ततः तस्मात्पातनात्पतिश्च पत्नी चाभवतामिति दंपत्योर्नि
र्वचनं लौकिकयोरत एव तस्माद्यस्मादात्मन एवार्धः पृथग्भूता येयं स्त्री तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽर्धबृगलं अर्धं च तद्बृगलं च विदलं अर्धबृगलं अर्धविदल
मिवेत्यर्थः। प्राक्स्त्र्युद्वहनात्कस्यार्धबृगलमित्युच्यते। स्व आत्मन इत्येवमाह स्मोक्तवान्किल याज्ञवल्क्यः। यज्ञस्य वल्को य ज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञव

का

न्द्रेणादेवतानिरित्यर्थः ब्रह्मणोवापत्यं यस्मादयं पुरुषाईश्चाकाशस्थाईश्रून्यः पुनरुद्धृहृनात्तस्मात्सूर्यमेस्फुरेद्येन पुनः संपुटीकरणेनेवविदलाईः॥ तांसब्रह्मा
१८ पतिर्मन्त्राध्यः ज्ञानरूपात्यामात्मनोदुहितरं पत्नीत्वेनकल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवांस्ततस्तस्मात्तदुपगमनात्मनुष्याश्रजायंतेत्यन्नाः॥ ज्ञानरूपाद्ब्रह्म
रूपं सेयंदुहितृगमनेस्मार्त्तंइतिपिधमनुस्मरंनीक्रौंचकेकथंचिद्विदमरूपंयन्मा मात्मनएवमनयित्वेत्याद्यसंनवनुपगछनियद्यथ्यंनिर्दिष्टेनः अहंहंतेदा
नांनिवेसानिडान्यंमरेणनिरस्कृतामवानीत्येवमीक्षित्वासागोरूमवदुत्पाद्यप्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनःपुनः सैवमतिः ज्ञानरूपायाः मनोश्चाभवत्
नश्चऋषभरूनरः तांसमेवाभवदित्यादिहृर्वविज्ञेनागावोजायंततथाश्ववेनरामवदृश्चृषरूनरस्तथागर्दभीनरागर्दभरूनरः नत्वघुडवाश्वहपादीनांसंग
मात्ततनएकशफंएकखुरमश्वाश्वतरगर्दभाख्यंत्रयमजायत नतथाजेनरामनवरूनरस्तथाविशिनरामेषरूनरः तांसमेवाभवत्तेनात्मिनिवीर्स्याना
मजातामविचेतिसममवदेवेत्यर्थः ननक्कनाश्वावयश्चाजावयोजायंते एवमेवयादिदं किंचयत्किंचेदं मिथुनंस्त्रीपुंलक्षणंहृदमापिपीलिकाभ्यःपिपीलिका
भिः सहानेनैवन्यायेनतत्सर्वमसृजततस्मृष्टवानुससप्रजापतिः सर्वमेवंजगत्सृष्ट्वाऽवेत्कथमहंवाव अहमेवसृष्टिः सृज्यजगत्तस्मृष्टंजगदुत्पानेस्मृष्टिरिति यन्मया
सृष्टंजगत्तन्मदभेदत्वादहमेवास्मि नमत्तोव्यतिरिच्यतेकुतएतदहंहियस्मादिदं सर्वंजगदसृक्षि सृष्टवानस्मि तस्मादित्यर्थः यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवोक्तवा
न्प्रजापतिः तत्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टिनामाभवत्सृष्ट्यांजगतिहृअस्यप्रजापतेरेतस्यामेतस्मिन्जगतिसः प्रजापतिवत्स्रष्टाभवतिस्रष्टात्मनोनन्यभूतस्य
जगतोयएवंप्रजापतिवद्यथोक्तंस्वात्मनोनन्यभूतंजगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवंजगदहमस्मीतिवेद॥ ॥एवंसप्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकंसृष्ट्वाब्राह्म
णादिवर्णनियंत्रीदेवताः सिसृक्षुरादावथेतिशब्दः हृयमभिनयप्रदर्शनार्थमनेनप्रकारेणमुखेहस्तौप्रक्षिप्याभ्यमंथदित्याभिमुख्येनमंथनमकरोत्समुखाद्धस्ता राम०
भ्यांमथित्वासमुखाद्योनेर्हस्ताभ्यांचयोनिभ्याम् अग्निंब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारमसृजतसृष्टवान्यस्माद्द्वाभ्यांमुखहस्ताभ्यांयोनिरेतदुभयंहस्तौमुखंचतस्मादु १८

श्रौ २ नो १५

मयमध्येन दलोमकेलोमचर्मिणिनं किं सर्वमेवन श्रेनरनः । अर्मन्नर । स्त्रि हियोन्या सामान्यत्वम यस्यास्य कि मलोमका हियो निरं नरनः स्त्रीलिंगं तथा ब्राह्मणे
पि मुखादेव हृदि प्रजापतेस्तस्मादेकयोनित्वा छेनेयानुजोनुग्रहमेनिना ब्राह्मणः तस्माद्ब्राह्मणोनिर्दिष्ट वयोमुखवीर्यं श्लेति श्रुतिस्मृतिसिद्धं । तथा बलाश्रया
ष्यां बाहुभ्यां बलमिदादिकं क्षत्रियजातेर्नियंतारं क्षत्रियं च तस्मादिदं क्षत्रं बाहुवीर्यं चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगंतव्यं तथोरुतन इहा चेष्टाश्रयाद्दूस्यादिलक्षणं विशेषोनि
र्यंतारं विशं च तस्मात्कृष्यादिपरो वैश्यस्यादिदेवस्य सृष्टेश्च यः तथा पूषणं पृथिवीदेवतां शूद्रं च पद्भ्यां परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिप्रसिद्धेः तत्र कृतादिदेवता सर्ग
मिहानुक्तोवक्ष्यमाणमनुक्तवतुपसंहरति सृष्टिमाकल्पान्तकीर्त्यथेयं श्रुतिर्यथैव स्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्वदेवाद्युत्पत्तिनिमित्तिनोर्थः । स्तुवरतस्य ब्राह्मणां प्रजा
पतिनेव तु सृष्टत्वाद्देवानामर्थैव प्रकरणार्थं स्यैव स्थितेनेन कात्स्न्यमित्राद्येणाविहन्मंत्र नर निंदो पस्या सोमनिंदा निंदार्थे किंतु अन्यनिंदा स्तुनये नतु कर्मप्रक
रणे केवल याज्ञिकाः यागकाले यदिदं वक्ष्याद्युरमुमग्निं यज्ञामुमिंदुं यजेत्यादिनामस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवान्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रा
यस्तन्नतथाविधात् कस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्वः एष उ ह्येव प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवा अत्र विज्ञतिपद्यते परस्यैव हिरण्यगर्भेद्व्रतोकैसंसारीत्य
परोपरस्यैव तु मंत्रवर्णादिदं मित्रं वरुणमग्निमाहुरिति निरुक्तिरिति विपश्चितेषवद्वहुश्च एव प्रजापतिरेते सर्वे देवा इति निरुक्ते स्मृतेश्च एनमेके वदंत्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिमित्यपि
सावर्ती ह्रियाया हः सूक्ष्मो ग्रन्थः सनातनः सर्वभूतमयोचिंत्यः स एव स्वयमुद्बभौ विनिर्हिं मार्येवना स्यात्सर्वोन्याख्यान अत्रो षड्निरुक्तेनेहस्तं मा शिलः स्या मृदाह प
संशोक्ति नयारनिसंयोगश्च बलाज्ञाघ्रयस्मात्तः सन्नुष्टनानस्तजेनेति हि तत्परामर्श पश्यतन्नायमानमिति वमंत्रवर्णा स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायां ब्रह्मा विश्वसृ
ज्ञाधर्मो महानव्यक्तमेव चातन्नमांसाद्विकामेनांगमिमाहुर्मनीषिणः । इत्यादौ विनिरूढार्थानुपपत्तेः ज्ञानमाण्यहानघानद्वितिचेन्न कल्पनांतरोपपत्तेरविरोधात्
वपाविविशेषसंबंधाद्धिकल्पनांतरमुपपद्यते आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीत्येवमादिश्रुतिस्मृतेषु पाधिवशात्संसा

रित्वं परमार्थतः स्वतोऽसंसार्येवमेकत्वं नानात्वं च हिरण्यगर्भस्य तथा सर्वजीवानां तत्त्वमसीति श्रुतेः हिरण्यगर्भस्तूपाधिशुद्ध्यतिशयापेक्षया प्रायशः
पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः संसारित्वं तु क्वचिदेव दर्शयन्ति जीवानां तूपाधिगताशुद्धिबाहुल्यात्संसारित्वमेव प्रायशोऽभिलप्यते। व्यावृत्तकृत्स्नोपा
धिभेदापेक्षया तु सर्वः परत्वेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादैस्तार्किकैस्तु परित्यक्तागमबलैरस्ति नास्ति कर्ताऽकर्तेत्यादि विरुद्धं बहु तर्कयद्भिराकुलीकृतः
शास्त्रार्थस्तेनार्थनिश्चयो दुर्लभो ये तु केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः। तत्र प्रजापतेरेकस्य
देवस्यात्राद्यलक्षणो भेदो विवक्षित इति तत्राग्निरुक्तोऽत्ता सोम इदानीमन्नमुच्यते यत्किंचेदं लोके आर्द्रं द्रवात्मकं तद्रेतस आत्मनो बीजादसृजत रे
तस आप इति श्रुतेः द्रवात्मकश्च सोमः तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव एतावद्वै एतावदेव नातोऽधिकमिदं सर्वं किं तदन्नं चैव सोमोऽन्नमा
प्यायकमन्नादश्चाग्निरौष्ण्याद्रूक्षत्वाच्च तन्नैवमवध्रियते सोम एवान्नं यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थो य एवात्ता स एवाग्निरर्थबलादवधारणमग्निरपि हि
हूयमानः सोमपक्षस्यैव सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेवात्तृत्वादेवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते प्रजापतिश्च भवति सैषा ब्रह्मणः
प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया कासेत्याह यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशाद्यस्मादसृजत तद्देवानसृजत तस्मादेव सृष्टिरतिसृष्टिः कथं पुनरात्म
नोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह यद्यस्मान्मर्त्यः सन्मरणधर्मा सन्नमरणधर्मिणो देवान्कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः पाप्मन उषित्वासृजत तस्मादियमतिसृ
ष्टिरुत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः। तस्मादेतामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतेर्भवति प्रजापतिवदेव॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृत शाम०
मासीत्तर्हि चेति केचित्संसारबन्धं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राद्यनेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारो यथैतस्यैव साध्य १९
साधनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्रागवस्था बीजावस्था यां तां निर्दिदिक्षुरङ्कुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य कर्मबीजोऽविद्याक्षेत्रो ह्यसौ संसा

रइक्तः समूलमुद्धर्तुं यद्दूर्न्निनडुडूर लोहि पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्तथा चोक्तं ऊर्द्धमूलोवाङ्शाख इति काठके गीतासु पुराणे च वृक्ष इत्युक्तः सनातन इति
नहैनदिति निवीजावस्थ्य जगत्सागुत्पत्तेर्महिन्मिन्नु कालेपरोक्षत्वात्सर्वनाम्नोऽपत्न्य हृत्वाभिधानेनाभिधीयते भूतकालसंबंधित्वाद्याख्यानमाविर्मोजगतः सुखयहृण
र्थे मेमिति प्रयोगो हृशाहूः एवं हृतदासीदित्युच्यमाने सुखेनां परोक्षमपि जगतोवस्थांप्रति पद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्तेयद्वदिदमितियाख्यानं नामत्र
पान्मकं साध्यसाधनतत्रूपं यथावलिनमभिधीयतेनदिदं शाहृयोः परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वस्य जगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेवपरोक्षत्वप्रत्यक्षत्वस्यस्य
डगनोवगम्यतेनदेवेदमिदमेव चेतद्याख्यानमासीदित्यत्रैवेसतितासतत्प्रत्यक्षत्वेसतो विनाशः कार्यस्यैवमवष्टंभत्वनिनदेवं भूतंजगदयाख्यानं सत्तामरूपा
न्यामेव नाम्नारूपेलोवच याक्रियनाह्याक्रियतेनिकर्मकर्तृप्रयोगान्स्वयमेवात्मैव याक्रियतेनिविधात्मक्रियतन्विस्पष्टंनामरूपविशेषावधारणमर्यादंद्यक्री
भावमापद्यतमामर्थ्यादाक्रियनियंतृकर्तृसाधनक्रियाभिभिन्नंश्च सोनामेतिसर्वनाम्नाविशेषाभिधानेननाममात्रंव्युपदिश्यतिदेवदत्तोयज्ञदत्तइतिवाना
साम्पत्यसौ नामाश्रयं नथदमितिशुक्लकृष्णादीनामविशेषद्रूढंशुक्लेदंकृष्णंवारूपमस्येतीदंरूपंज्ञ इदमव्याकृतंतदव्येन तर्ह्येतस्मिन्नपि कालेनामरूपाभ्या
मेव व्याक्रियतेसौनामायमिदंरूपमितियदर्थः सर्वशाखाग्रंमेय स्मिन्नविषया स्वामा विक्रियाकर्तृक्रियाफलाध्यारोपणात्कनायः कारणंसर्वस्यजगतो यदा
न्मकेनामरूपेसमिलादिवस्वच्छात्मतामिवफेनमव्याकृतेव्याक्रियेतेयस्तुनाम्नांनामरूपाभ्यांविनकृणः स्वतो भिन्न शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सएषोऽव्याकृतेश्रा
त्मभूतेनामरूपेव्याकुर्वन्नब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषुदेहेषु प्रविष्टः कर्मफलाश्रयेषु शनायादिमत्सुबुद्धिषु इः नत्रव्याकृतंस्वयमेवव्याक्रियतेत्युक्तंकथमिदमिदानीमुम
तेपरएवब्रह्मात्माव्याकृतं व्याकुर्वन्निहप्रविष्टइतिनैषदोषः परस्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वादाक्षिप्तंनियंतृकर्तृक्रियानिमित्तंहिजगदव्याकृतं
तेव्याक्रियतेत्यवोचामेदंशब्दसामानाधिकरण्याच्चाव्याकृतशब्दस्य यथेदंजगन्नियंत्राद्यनेककारकनिमित्ताद्विविशेषवद्व्याकृतंतथापरिमिताकानमविशेष

१० वदेवात्मस्याज्ञातत्वात्कृत्स्नाया एकत्र मात्रं तु विशेषो द्रष्टव्यो लोके विवक्षातः शब्दप्रयोगो ग्रामस्य धान्यो ग्रामः स्यन्द इति कदाचिद्ग्रामशब्देन निवासमात्रवि
वक्षायां ग्रामः स्यन्द इति शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासि जन विवक्षायां ग्रामस्य ग्रामस्तुष्ट इति कदाचित्तूभयविवक्षायामपि ग्रामस्य च कृत्स्न प्रयोगो भवति
ग्रामं च गच्छ विशेषो क्तिनि तथात्र ह दिह्रापि ज्ञानादिदं ध्याकृत्स्नमध्यात्मकं चेत्यभेदविवक्षायामात्मनात्मनो भवति व्यपदेशः तदेवं ज्ञानादुत्पत्तिं विना ज्ञानात्मकमि
ति केवलज्ञानव्यपदेशस्तथा महानजश्चात्मा त्यूलोनन्तुः स एष नेतिनेतीत्यादि केवलात्म व्यपदेशः॥ ॥ननु परेणाध्याकृत्स्नीध्याकृत्स्नं सर्वगताध्यात्मं सर्व
दा ज्ञानात्मकथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यन्ते विशेषादिति दिशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते यथा तु रूपेण ग्रामादिनां का नौ किं चिन्निमज्ञविश्वात्मा त्मानाम
पादिविद्र्भौमान्तरेणैति चेद्यथापि स्यान्नपरश्चात्मा स्वेनैव रूपेण प्रविश्य किं न हित तस्य एवं धर्मीनारेणापज्ञायनेनेन प्रविष्टरूपस्य परिचर्यनेयथा पापाणेस्म
हजोन्तस्थः सर्पैनाशिकेरेवानो यंनन्तः स्त्रष्टानदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः यः सप्रसमभावांतरमनापन्न एव कार्यं सृष्टा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते ।य
थामुक्ताद्वती निमुक्तिममिक्रिययोः पूर्वापरकालयोरिनरेन रविच्छेदाविशिष्ट स्तकर्त्तान दृष्टि हापि स्यान्ननुतन्त्यस्यैव भावान्तरोपजननं तत्संभव
तिनत्वयानंतरेणविपुरुषस्यानांतरसंयोगलक्षणः प्रवेशोनिरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः सावयव एव प्रवेशाश्रवणादिति चेन्न दिशोप्यमूर्त्तः सु
रूपोनिःकलनिः क्रियमित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वव्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च प्रतिबिंबप्रवेशवदिति चेन्नवस्त्वन्तरेणविप्रकर्षानुपपत्तेः द्रव्ये
गुणप्रवेशवदितिचेन्नानाश्रित्वान्नित्यपरतंत्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्यते। न तु ब्रह्मणः स्वातंत्र्यश्रवणात् तथा प्रवेश उपपद्यते। फलेबीज शाम०
वदितिचेन्नसावयववद्धादृद्धयोत्पत्तिविनाशादिधर्मवद्बपसंगात्। नैवं धर्मवद्ब्रह्मणो ज्ञेऽन्तरस्यादिश्रुतिभ्या यविरोधादन्य एवं संसारी परिछिन्न इह १०
प्रविष्ट इति चेन्नसेयं देवनेता रभ्यनामरूपेव्याकरवाणीतिनस्यापव प्रवेशाध्याकरणकर्त्तृत्वश्रुतेर्न्यथा तत्सृष्टानदेवानुप्राविशत्स एतमेव सीमानं विदार्यै

छां०भा० २२

दकर्थं पुनः पश्यन्वेदेत्याह नेत्येव आत्मादृष्टि प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य स आत्मवन्नानेत्युच्यते मनत्थरूपस्य विशेषोपसंहारी समूह
त्वेनानवनिवक्षमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि यानि तानि यावत्कृत्स्नं निश्चायनीव लेनायमीवेति तस्मादात्मेत्येवोपासीतेति नप
त्वेनात्मेत्येव स्वरूपेण [illegible] गृह्यमाणोऽसवति कस्मात् कृत्स्नत्वात् ह्यत्रात्मन्यात्मनि हि यस्मान्निरुपाधिके जलसूर्यप्रतिबिंबभेदादुवादित्ये प्रा
णाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेयाः यथोक्ता ह्येते एकमभिन्नं तामवं निशन्निपद्यन्ते [illegible] अनात्मेत्येवोपासीतेति नानाप्रर्थं विधिः पक्षे प्रा
पाद्यवस्था पादृपरोक्षद्वस्तुकतनमात्मेत्येवार्थं विज्ञानमयद्रूपेवमाद्यात्मप्रतिपादनपराणि श्रुतिनिमित्तात्मविषयं विज्ञानमुत्पादितं तदात्मस्वरूप विज्ञाने
नैवत हृषयात्मात्माभिमान बुद्धिः कारक क्रियाफलाध्यारोपणात्मिका विद्यानिवर्तिता तस्यानिवर्तिता घांकामादिदोषानुपपन्नेत्वात्मचिंतानुपप
त्तिः पाक्षिकोऽप्यादात्मचितैवततस्मात्तदुपासनमप्राप्तं केन विधानं यं यत्र ज्ञानिष्ठ तु नावत्यादिकाप्रोपासनप्राप्तिनित्यावेत्यपूर्वविधिः स्यात् ज्ञानोपासन
योरेकत्वेऽस्य पासनमात्रमविदंति विज्ञानं तत्स्यात्मेत्येवोपासीतेत्यभिधानाद्वेदोपासनशब्दयोरेकार्थता गम्यते नहि नसर्ववेदात्मानमेवावेदित्यादिश्रुतिभि
श्च विज्ञानमुपासनं तत्स्यावात्मत्वाद्विष्टहैवं नत्वतरूपात्वारव्याभेतु कपयहतिरूपपद्यते तस्मात् सर्वविधिरेवायं कर्मविधिसामान्याच्चयथायज्ञेतनजुहुयादित्या
दयः कर्मविधयो न तेऽस्यात्मेत्येवोपासीतात्मानाऽऽत्मारदृष्टव्य इत्यादयोऽऽत्मोपासनविधेर्विशेषो गम्यते मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य यथा यस्यै देवतायै हविर्गृही
तं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्याद्या मानसीक्रिया विधीयते नत्यात्मेत्येवोपासीत मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्याद्याः क्रिया विधीयंते ज्ञानात्मिका तथावेदोपासना वे
दोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमितिभावनाशब्दयोपपन्ने अयथाहियज्ञेनेत्यस्यां भावनायाः किं केन कथमिति निराकांक्षाकांक्षापनयकारणमेवात्रयमवगम्यते ना राम० २२
त्मोपासीतेत्यस्यामपि भावनायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपासीतेत्यस्यामाकांक्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्यशमदमोपर

वीरो

तथाहारापाद्यनसर्वाशिरूपालिविधिर्यत्नात्मानिहत्वाभिवदन्त्यदास्ते कुमार स्तन वाकुमारी वसीर्णोदंडेन वंचसि पुरश्चकेदृषं दृषमिति च मतंवर्णान्नपरा
दन्यस्य प्रवेशः प्रविष्टानामितरेतरभेदाभावात्के ऋतं मितिचेन्न कोदेवो बहुधा सन्निविष्टः एकः सन्बहुधा विचारयमेकोऽसि बहूननुप्रविष्ट एको देवः सर्वभूतेषु गूढ
ढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यतइतिनिष्ठेनतु नावत्यविद्या तां संसारित्वान्नदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमितिचेन्नाशना
य यक्ष्याद्यत्ययेऽक्षतेः सुखित्वदुःखित्वाद्यदर्शनात् नेतिचेन्न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेन्नोपाध्याश्रयजनितविशेषविषि
षयत्वात्प्रत्यक्षादेर्न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञात्रित्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानं किंतर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायविष
यमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमितिविषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च
देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वमात्मनस्तु कामाद्येत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमितिचेन्न यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यविद्याविषयत्वात्मार्थवाभ्युपगमात्
त्मनः कं पश्येदित्यनानात्वे तत्र को मोहः कः शोक इत्यादि विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च तान्मधर्मत्वं तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति चेन्नयुक्त्याप्यात्मनो दुः
खित्वानुपपत्तेर्नहि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वादाकाशस्य शब्दगुणवत्वदात्मनो दुःखित्वमितिचेन्नैकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेर्न
हि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषय्यभावप्रसंगः एकस्यैव
विषयविषयित्वं दीपवदितिचेन्न युगपदसंभवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्चैतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तं प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणि ३२
त्वेनानुमानं दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च संयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्वविक्रियावत्वानित्यत्वप्रसंगाद्दिविकल्पके
योगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नपयन्वाऽदृष्टः क्वचित् न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचिन्नित्यगुणाश्रयं वाऽनित्यं न चाकाशं आगमवादिभिर्नित्योऽभ्युपगम्यते न चा

२२

न्याहृष्टंतोनित्यत्वे त्वेवं क्रियमाणमपि नमस्त्वस्यानित्यत्वेर्भि त्यमेवेति चेन्न दृष्टस्यावयवान्यथात्वमनित्येकेन विक्रियानुपपत्तेः सावयवत्वे पि नित्यत्वमिति
चेन्न सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेश्च दृष्टःविवक्षीनात्रेनिर्वेद्यमनुमेयवान्संयोगपूर्वकत्वस्यतस्मात्मानोदुःखाद्यमित्यगुणाश्रयत्वोप
पत्तिः पम्यात्तुःखित्वेन्मस्य चदुःखितोमाभेतदुःखोपशमायशास्त्रारंभानर्थक्यमिति चेन्न मिथ्याध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वादात्मनिष्प्रकृतसंख्याप्
थग्भ्रमापोहवत्स्यापि नतुःख्याम्यापगमायज्ञलसूर्यादिप्रतिबिंबवद्दात्मप्रवेशाप्रतिबिंबवद्व्यापकत्वेन कार्येषूपलम्भवं पांशुवत्तेरनुपलब्धत्वात्मापश्चा
त्कार्येव सृष्ट्वा कृत्वा बुद्ध्यंतरुपलभ्यमानः सूर्यादिप्रतिबिंबवज्जलादौ कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्टइवलक्ष्मणानिर्दिश्यते।सएषइहप्रविष्टःनखाग्रेभ्यादेवानुप्रा
विश्यादेतमेव सीमानं विदार्येतयाद्वारा प्रापद्यत सेयंदेवनेकृतंहंतानुमिमास्तिसोदेवनाः अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्येपियेवमादिभिः नतुसर्वगतस्यानिर
वयवस्यच्छिद्रदेशकालांतरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यतेनचप्रदात्मनोन्यापाक्लिनात्पदत्तोक्लिष्टानात्पदत्तोक्लिश्यांतिपादिष्कृतेत्य
वाचामउपलब्धार्थत्वाच्चसृष्टिप्रवेशास्थित्यप्ययवाक्यानामुपलब्धेः पुरुषार्थश्रवणात्सामान्यमेवावेत्मात्रंसर्वमन्नवद्वक्षविदाप्नोतिपरंसयोहवैतत्य
रंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवत्याचार्यवान्पुरुषोवेदतस्यतावदेवचिरमित्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तोमांतत्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरं तदभ्यसर्वधियानांप्राध्यतेश्रूमतत्
त्वात्विस्मृतिभ्यश्चभेददर्शनापवादभावाद्वस्त्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रदर्शनार्थप्रवृत्तोपपत्तितस्मात्कार्यस्थस्योपलभ्यत्वमेवप्रवेशत्वमुपचर्यते
॥अत्रवत्वायंप्रवात्यामार्यादंशात्मनश्चेतन्यमुपलभ्यते।नत्वकथमिवप्रविष्टइत्याहयथालोकेक्षुरधानेक्षुरोधीयतेक्लिन्नक्लिन्नक्षुरधानेक्लिन्नापिनाप
स्काराधानेक्षुरेन्यथा यथोपलभ्यते।ऽवहिःप्रवेशितःस्यात्याद्यथावाविश्वंभरोग्निर्विश्वस्यभरणाद्विश्वंभरःकुलायेनीडेग्निःकाष्ठादावह्निःस्यादित्यनुवर्त राम० २२
तेऽवहिसमथ्यमानउपलभ्यतेयथावक्षुरःक्षुरधानेकदेशस्थितोयथाचाग्निःकाष्ठादौसर्वतोव्याप्यावस्थितःएवंसामान्यतोविशेषतश्चदेहंसंव्याप्यावस्थि

कुर९

तःआत्मानन्तहिसप्राणनादिक्रियावान्दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यतेतस्मात्तत्रैवंप्रविष्टंतमात्मानंप्राणनादिक्रियाविशिष्टंनपश्यंतिनोपलभंते।तद्दृष्टान्तमेव
निषेधोयंनतंपश्यंतीतिदर्शनस्यप्रकृतत्वान्नेत्येवदोषःस्यात्त्वादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपादकत्वान्तस्यप्रकृतमेवतस्यदर्शनंदेवंत्वंपश्चान्निरूपणवचनंतदस्यकृत्स्नत्व
मितकृष्णायेतिर्येत्वर्णनत्वप्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शनेहेतुमाहाकृत्स्नोसमस्तोहियस्मात्सप्राणनादिक्रियाविशिष्टःकृतःत्वसरकृत्स्नत्वमित्युच्यते
प्राणन्नेवप्राणनक्रियामेवकुर्वन्प्राणोनामप्राणसमाख्यःप्राणोभिधानोभवतिप्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धिप्राणःप्राणितीत्युच्यते।नान्यांक्रियांकुर्वन्यथाला
वकःपावकइतिलावकःक्रियांतरविशिष्टस्यानुपसंहाराद्कृत्स्नोहिसःतथावदन्क्रियांकुर्वन्वक्तीतिवाक्यंपश्यंश्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमन इति श्रोत्रंप्रा
णाद्येवप्राणोवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुरिति क्रियाशक्त्युद्भवःप्रदर्शितोनामरूपविषयत्वादिह ज्ञानशक्तेःश्रो
त्रवक्षुषीविज्ञानस्यसाधनेविज्ञानंतुनामरूपसावयवंनहिनामरूपव्यतिरिक्तंविज्ञेयमस्तितयोश्चोपलंभनेकारणंचक्षुःश्रोत्रेक्रियाचनामरूपसाध्याप्राणसम
वायिनीतस्याःप्राणाश्रयायाःअभिव्यक्तौवाक्करणंतथापाणिपादपायूपस्थाख्यानिसर्वाण्युपलक्षणार्थानिदेवहिसर्वंव्याकृतंत्रयंवाइदंनामरूपंकर्मेति
हिवक्ष्यतिमनुतेनेनेतिमन्तुमनइतिज्ञानशक्तिविकासानांसाधारणंकारणंमनःमनुतेनेनेतिपुरुषःकर्तामन्वानोमनइत्युक्तेनानेनानिप्राणादीन्यस्यात्मनः
कर्मनामानिकर्मजानिनामानिकर्मनामान्येवनतुवस्तुमात्रविषयाण्यतोनकृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकान्येवंसमस्तात्मप्राणनादिक्रियानक्रियान्यानि
नप्राणनादिनामरूपाण्येकैकक्रियमाणोवद्योत्यमानोविमर्शोतेनात्माप्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकंप्राणंचक्षुरितिवाविशिष्टमनुपसंहृतेतरक्रियात्मकं
मनसायमानेनसुपासेविंतयतिनसवेदनसम्यग्जानातिवस्तकस्मादकृत्स्नोसमस्तोहियस्मादेषआत्मअस्मात्प्राणनादिसमुदायादतःप्रविभक्तएकैकेनवि
शेषणेनविशिष्टःइतरधर्मान्तरानुपसंहाराद्भवतियावदयमेवंवेदतावत्कृत्स्नमिश्रमात्मानमविज्ञातमितिवाक्यभावःतस्मादेवंविशिष्टंवेदनावदंजस्माकृत्स्नमात्मानंवे

बृ०भा० वाप्तत्वाद्वेदस्यात्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते। आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्र
भवाः स्मृतयो नश्यन्ति स्वाभाविक्योऽनात्मवस्तुभेदविषयाः। अनर्थवासना नष्टा आत्मावगतेर्हि तत्प्रामाण्यात्। अनर्थत्वेनावगम्यते ऽनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोष
२३ वत्त्वादात्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात्तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेर्भावप्राप्तिः पारिशेष्यादात्मैकविज्ञानस्मृतिसंततेरर्थत एव प्राप्तत्वान्न विधेयत्वं
दि शोकमोहभयायासादिदुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तत्स्मृतेः विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोषः तथा च तरति शोकमात्मविदिति विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेत्यभयं वै जनक प्रा
प्तोऽसि भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतयो निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेत् अथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात्तन्त्रान्तरेषु च कर्तव्य
तयावगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेन्न मोक्षसाधनत्वेनानवगमात्। नहि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परमपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते। आत्मानमेवावेत् तस्मात्तत्सर्वमभव
त् ब्रह्मविदाप्नोति परं स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्येवमादिश्रुतिशतेभ्यः। अनन्यसा
धनत्वाच्च निरोधस्य। नह्यात्मविज्ञानस्मृतिसंतानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति। अभ्युपगम्येदमुक्तं न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्यन्मोक्षसाधनमवगम्य
ते। आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावो। यदुक्तं यजेतेत्येवमादौ किं केन कथमिति भावनाकाङ्क्षायां फलसाधनेति [illegible]
[illegible] कर्तव्यताभिराकाङ्क्षापनयनं यथा न तु दिह्यात्मविज्ञाने विधानुपपद्यत इत्यनिष्टदृष्टेके मेवाद्वितीयं तत्त्वमसि नेति नेति अनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्या
दिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेर्न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते विशेषतः प्रयुक्तश्चोपासनवत्स्याद्दोषभये वाप्रमनश्चैकमेवाद्वितीयमित्या
दिवाक्येषु विधिरवगम्यते आत्मस्वरूपाख्यानेनैवावसितत्वात् वस्तुस्वरूपाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमिति चेत् अथापि स्याद्यथा सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रु राम०
द्रत्वमित्येवमादौ वस्तुस्वरूपाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमेवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न विशेषाभावात् वस्तुस्वरूपाख्यानं क्रियाख्यानं वा प्रामाण्यकारणं २३

किं तर्हि निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वं तद्यत्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यत्र नास्ति तदप्रमाणं किं च भोः पृष्टो भवान्। आत्मस्वरूपाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्नि
श्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते चेत् कथमप्रामाण्यमिति। किं वा न पश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिसंसारबीजदोषनिवृत्तिं विज्ञानफलं शृण्वंश्चेमानुपनिषद्वाक्यानि तत्को मोहः कः शो
कः एकत्वमनुपश्यतः मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छोऽहं भगवन् शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्वित्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतान्येवं विधाने किं सोऽरोदीदित्या
दिषु निश्चितं फलवद्विज्ञानं न चेद्दृश्यते ऽस्त्वप्रमाणं तदप्रामाण्ये फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात् तदप्रामाण्ये वा दर्शपूर्णमासादिवाक्ये
ष्वपि विश्रम्भः। अथ दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यं स्याद्विज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति सत्यमेव नैष दोषः प्रामाण्यकारणोपपत्तेः प्रामा
ण्यकारणं च यथोक्तमेव नान्यदलंकारश्चायं यत्सर्वपुरुषप्रवृत्तिनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां नाप्रामाण्यकारणं यत्तूक्तं विज्ञाय प्रज्ञां कु
र्वीतेत्यादिवचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति सत्यमेतत् किं तु न प्राग्विध्यर्थतापत्तिः प्रागस्यप्रियमार्थतैवेति कथं पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्याव
ता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नित्यैवेत्यभिहितं बाढं यद्यप्येवं शरीरारम्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावपि अवश्यंभाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःका
यानां लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वान्मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत्तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तेर्दौर्बल्यं तस्मात्त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलम्बनेनात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियन्तव्या
भवति न त्वपूर्वा कर्तव्या प्राप्तत्वादित्यवोचाम तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसंतानानियमविध्यर्थानि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्यन्यार्थासंभवादिति नोपासनमिति श
ब्दप्रयोगात् अथापि स्यादात्मेत्येवोपासीतेत्यादौ न प्रियादिगुणत्वेनोपास्यः आत्मा किं तर्हि प्रियादिगुणत्यागात् वेपास्य इत्यत्र हाप्रीतिपद आत्मशब्दप्रयोगात् आत्मगुणवदना
त्मवस्तूपास्यमिति गम्यते। आत्मोपास्य इत्यवाक्यशेषे लक्षणाच्च परे लोकं वक्ष्यमाणमेव लोकमुपासीतेति। तत्र च वाक्ये आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाश्रवणादा
त्मानमेवेति। इदं तु न द्वितीयाश्रवणेऽपि इति पर आत्मशब्दः आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्र नात्मोपास्यः आत्मगुणश्चात्मा त्विति गम्यते नैवं वाक्यशेषे आत्मनश्चोपास्यत्वेनावगम

मा०१

वृ०भा० २४
तथैव वाक्यस्य शेषः आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्रैवं गम्यते नेदं तत्स्पदनीयमस्पसर्वस्य यदयमात्मा यदनेन ह्येतत्सर्वं वेद इति अत्र स्पदत्वमनुपासत्वादनुपासत्व
मिति वेदनाधिकारेऽन्यत्र तत्क्रमस्यैव दर्शनेनार्थेनोनतत्र परत्वं नीति प्रकृतेनोपादानात्तत्रात्मनोऽनुपासत्वमिति चेन्नान्यक्रमस्य दर्शनेन निषेधो निषेध्यस्य दो
पासिद्धान्यात्मोपासत्वप्रतिषेधात्प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणाद्दात्मनश्चेदुपास्यत्वमनिषेधेनेत्यादि नाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्वव
चनमनर्थकं स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीत्येकैकविशिष्टत्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धं यत्नात्मशब्दस्यैतिपरः प्रयोगः स आत्मशब्दप्रत्यया
त्मनस्तस्य परमार्थतो विषयत्वज्ञापनार्थमन्यथात्मानमुपासीतेत्येवं न घावार्थादात्मनि आत्मशब्दप्रत्यययावनुज्ञानौ स्यातां न ज्ञातिं नेतिनेति विज्ञाता
रमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृत्यतो वावेति न तत्ते पाद्यमनसा सह इत्यादिश्रुतिभ्यः यत्तात्मानमेव लोकमुपासीतेति तत्त्वात्मोपासनप्रसंगात्सिद्धि
परत्वात्तद्वाक्यानन्तरं निर्जातत्वमात्मान्यादात्माज्ञानं स्पोऽन्नात्मा वचनत्रकस्मादात्मोपासनं एवं यत्र आत्मीयेनात्मनेत्येवोपासीतेति नेति न रविज्ञानं तु त्स्यात्मेत्येनेदं
नदेवं प्रकृतं पुदनीयं गमनीयं नान्यदस्य सर्वस्येति निर्दिष्टारणार्थी पदछित्त्विन्नत्वं विभिन्नमर्थः यदयमात्मा यदनेनात्मनं वेदं किं न विज्ञानं यमेवान्यन्न किं न हि ज्ञान
मस्य वेत्ति पदंस्थं ज्ञानं नरमपेक्षतेऽत्रात्मज्ञानात्कस्मादनेनात्ममात्राज्ञानेन हि यस्मात् सर्वमनात्मज्ञानमन्यत्र तत्सर्वं समस्तं वेद ज्ञानानि नन्यपज्ञानेनान्यत्र मज्ञायते तु
त्त्यस्य परिहारं तु दुष्यादिग्रंथेनवक्ष्यामः कथं पुनरेतत्स्पदनीयमित्युच्यते यथा ह वै लोके पदेन गवादिखुरांकितेनादेशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विविक्तं प
देनान्विष्यमाणोऽनुविंदेल्लभेतैवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभतेत्यर्थः न न्वात्मनि ज्ञाने न्यत्तज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते न लाभोऽप्रकृतं कथं नदइति न ज्ञानलाभयोरेका
र्थत्वस्य विवक्षितत्वाद्यस्मादालाभो ह्यात्मनो ज्ञानमेव नत्स्माज्ज्ञानमेवान्यत्नाभो नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षणात्मलाभो लब्धलब्धयोर्भेदाभावाद्यत्रात्म राम० २४
नोऽनात्मालब्धत्वेन प्रतिनन्वात्मालब्धलब्धयोऽनात्मसंप्राप्तस्यात्क्रियया व्यवहितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्यतत्त्वयः सम्प्राप्त

नि ज्ञानोपासनप्रकरणस्यात्मोपासनविधिर्दृष्टत्वेनैवोपयोगो नेति नेत्यस्य सूत्रस्य केयं द्वितीयमञ्चनाद्यावीनत्वेवमादिवाक्यानां मुपास्यात्मस्वरूपविशेष समर्पणेनोपयोगः २

मनितिनेत्यादीनि कर्तव्यता संयुक्तविधिः इत्यादिशास्त्रेणैव समर्थितेत्यत्राशयं यथा च कृत्स्नस्पदर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्दे
शात्वेनोपयोगः फलं च मोक्षो विद्यानिवृत्तिर्वाक्यपरे वर्णायं तु पासने नात्मविषयं विशिष्टविज्ञानं नरं नावयेनेनात्माज्ञायतेऽविद्यानिवर्तकं च न देवनात्मवि
षयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति नन्वात्मवर्थं वचनान्यपि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इ
त्यादीनि नार्थान्तरभावात्तस्मात्तात्स्येत्येवोपासीतेति स्वरूपविधिः कस्मादात्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थान्तरस्य कर्तव्य
स्यासनस्यवा ह्यस्य चाभावान्न वहिर्विधेः साफल्यं यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गका
मो यजेतेत्येवमादौ न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानं तत्राधिकाराद्यपेक्षानुभाविनु नेति नेत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्यज
नितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः संभवति सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य न ह्युदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकं व म०
ह्मात्मविज्ञानं निवर्तकत्वादेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानां न वचनान्तरेणेश्वरनिरूपप्रयते विरोधाद्वाक्यजनितं न विज्ञानमात्रमात्मज्ञानात्मविज्ञान
निरन्तरमिति चेत्तत्त्वमसीतिनेत्यात्मवेदमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मवेदमभृतेनान्यदनेनास्ति द्रष्टत्यादेवं विद्वानित्यादिवाक्यानां न ह्यादि ब्रह्मेष्टव्यविधेर्विषयसम
र्पकत्वेन ज्ञानीतिचेन्नार्थान्तरभावादित्युक्तोत्तरत्वात्तदात्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैस्तत्त्वमसीत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वात् द्रष्टव्यविधेर्ना
नुष्ठानान्तरं कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतदात्मस्वरूपाज्ञानव्याख्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधि समरेण न प्रवर्तनं इति चेज्ज्ञात्मवादिवाक्यश्रवणेनात्मविज्ञानस्य जनितत्वात्किं मो
हनस्यकरणं न श्रवणेऽपि न प्रवर्तनमिति चेन्नानवस्थाप्रसंगात्तथात्मवादिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमंतरेण न प्रवर्तते न तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमंत
रेण न प्रवर्तिष्यत इति विध्यंतरापेक्षा न व्यार्थ श्रवणेऽपि नानवस्थाप्रसंगेन वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृति संतते श्रवणज्ञानमात्रादर्थान्तरत्वमिति चेन्नार्थ

२५

मात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते आत्मैव प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यतेऽन्यल्लौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिंतयति न हास्यैवं
विदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवतीह नित्यानुवादमात्रमेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावादात्मप्रियग्रहणस्तुत्यर्थं वा गुणफलविधानार्थं वा मंदा
त्मदर्शिनः तच्छील्यस्य तथोपा यानात्॥ ॥सूत्रितं ब्रह्मविद्यात्मेत्येवोपासीतेति यदर्थोपनिषत्कृत्स्नापि तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपो
द्घातं करोति तदिति वक्ष्यमाणम नंतरवाक्येव द्योत्यं वक्ष्य आहुर्ब्राह्मणाः ब्रह्म विविदिषवो जन्मजरामरणप्रबंधचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभू
तं गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्माधर्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपान्निर्विण्णास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयःप्रतिपित्सवः। किमाहुरित्याह
यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यंतो भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यंते मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकार
ज्ञापनार्थं मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायो यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यंते तथात्र ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभावफ
लप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यंते वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते। अतः पृच्छामः। किंतु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यंतो मनुष्या मन्यंते तत्कि
मवेद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवद्ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते। तच्चेदविज्ञाय किंचित्सर्वमभवत्तथान्येषामप्यस्तु किं ब्रह्मविद्यया। अथ विज्ञाय सर्वमभवद्विज्ञानसा
ध्यत्वात्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसंगः सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्यानवस्थादोषश्च तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति। न तावदवि
ज्ञाय सर्वमभवच्छास्त्रार्थवैरूप्यदोषात्फलानित्यत्वदोषप्रसक्तिः। नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेर्यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मावे
द्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति॥ एवं चोदिते सर्वदोषानागंधितं प्रतिवचनमाह। ब्रह्मापरं सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेर्न हि परस्य ब्रह्मणः सर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या
विज्ञानसाध्यं च सर्वभावापत्तिमाह। तस्मात्तत्सर्वमभवदिति तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यपरं ब्रह्मेह भवितुमर्हति मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्या राम॰ २५

सर्वं भविष्यंतो मनुष्या मन्यंते ननु निर्दिष्टमनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तं न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापतेरतोऽद्वैतेक
त्वापरं ब्रह्म विद्यया कर्मसहितया परं ब्रह्मभावमुपसंपन्नोऽभ्युदयपक्षेऽन्तः सर्वं प्राप्तः कामकर्मबंधनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्देहेत्यभिधीयते इह लोके
पि भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो यथौदनं पचतीति यथा चैव परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणामित्यादि तथेह केचित् ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेति व्याच
क्षते। तन्न सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषापत्तेः। न हि सोऽस्ति लोके परमार्थवस्तुतो निमित्तवशाद्भावांतरमापद्यते नित्यश्चेति तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्वभावापत्तिर्नित्या चेति
विरुद्धं अनित्यत्वे च कर्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोषोऽविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनानर्थिका प्राग्ब्रह्मविज्ञाना
दपि सर्वो जंतुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्वभावमापन्नः परमार्थतोऽविद्यया त्वब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाध्यारोपितं यथा शुक्तिकायां रजतं व्योम्नि वा तलमलवत्त्वादि तथेह ब्रह्मण्यध्यारो
पितमविद्ययाऽब्रह्मत्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यत इति मन्यसे यदि तदा युक्तं यत्परमार्थत आसीत्परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्मि
न्वाक्ये तदनिवर्त्य यथाभूतार्थवादित्वाद्वेदस्य न त्वियं कल्पना युक्ता ब्रह्मशब्दार्थविपरीता ब्रह्मभाविपुरुषाश्रयत्वमनर्थिका श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया प्रयोज
नमाहुरितरे यद्यपि नित्यं सर्वत्वं विद्याकृतत्वातिरेकेण ब्रह्मत्वमसर्वत्वं च विद्यमानमेवेति चेन्नस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्तेर्न हि क्वचित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढा दृष्टा क
र्त्री वा ब्रह्मविद्याऽविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्त्तिका दृष्टा तथेहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां न तु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्त्तयितुं वार्ह
ति ब्रह्मविद्या तस्माद्व्यर्थैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेन्न ब्रह्मणि विद्याविधानान्न हि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते
चक्षुर्गोचरापन्नायामिदं शुक्तिका न रजतमिति। तथा सदेवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्त्यब्रह्मेत्यब्रह्मैकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारो
पणायामसत्यां न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति किं तर्हि न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोपनिमित्तमविद्याकर्तृ चेति भवत्वेवं नाविद्याकर्तृ भ्रांतं च ब्र

पा॰
६

ह्रुदिं चेत्तेवाब्रह्मा विद्याकर्त्ता चेत्ततो ऽन्यो नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ न त्वमस्यात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्येतस्मात् सा वन्यो ऽहमस्मीति न स वेदेत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृति
भ्यश्च समं सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मणा मातृघ्नादिके शश्वपिचे वश्वपाके च यत्कामसर्वाणि भूतानि यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मंत्रवर्णाच्च ... ब्रह्मात्मोपदेशानर्थक्यमिति वाप्यमेव
मवगते स्त्वेवानर्थक्यमवगमानर्थक्यमपीति चेन्नानवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात् तन्निवृत्तेरपि अनुपपत्तिरिति चेन्न दृष्टविरोधात् दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगम
निवृत्तिर्दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यान्न च विरोधः केनचिदप्युपगम्यते न च दृष्टेप्यनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव दर्शनानुपपत्तिरिति चेन्नात्मैषैव युक्तिः
पुरुषार्थेषु स्वरूपेण कर्मणा मवगतिर्न विद्याकर्मणोः समन्वारभेत्ते मंनावोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवमादिश्रुतिभ्यस्तिभ्यो ऽस्मात् परस्मात् हि लक्षणोऽन्यः संसारी च
गम्यते तद्विलक्षणश्च परः स एष नेति नेत्यशनायाद्यत्येति य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्यादिश्रुतिभ्यः कणादाक्षपादादितं
र्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते संसारदुःखापनयार्थिप्रवृत्तिदर्शनात् स्फुटमन्यत्वमीश्वरात् संसारिणो ऽवगम्यते श्रुतेः कर्मादिशब्दो नम
च्छात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः तं विदित्वा न लिप्यते ब्रह्मविदाप्नोति परमेकधैवानुद्रष्टव्यमेतदेवं वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वा नमेधावी
शो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत श्रुतेः संसारिणो ब्रह्मान्तरस्य मुच्यन्त इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च मुमुक्षोर्ब्रह्मगतिमार्गविशेषदेशोपदेशाच्च असति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्तदभा
वे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिर्गत्यन्तरदेशानुपपत्तिश्च भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः सर्वमेतदुपपन्नं कर्मज्ञानसाधनोपदेशाश्च भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्याद्यु
क्ताः प्राप्त्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याप्तकामत्वात्तस्मात् युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसंगात् संसा
री चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन्नविदित्वात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत् तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वा ... भावस्य फलस्य ... सिद्धत्वात् परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुव
मानर्थक्यं प्राप्तं तद्विज्ञानस्य क्वचित् पुरुषार्थसाधनेविनियोगात् संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसंपादनार्थ उपदेश इति चेत्तर्हि ज्ञाने ह्यविशेषस्यस्वरूपे किं संपादये

राम॰
२६

न्यत्वा ... आत्मवादेवतोऽन्याय्यक्रियायत्नहीनोऽजो नित्यम
प्राप्तिलक्षणो नित्यो ऽपि व्याख्यानजनितकामक्रियावस्त्ववद्यानस्य नेपुत्रादिनाम बद्धयतुनद्विपरीतस्यात्मा आत्मवादेव तो ऽन्यत्वाद्यक्रियायत्र हीनोऽजो नित्यम
ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रेण व्यवधानं यथा ग्रहमाण्यायाश्रपिशुक्तिकायाः विपर्ययेणरजतत्वाभासमप्याः अयहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रेन यथा ग्रहणं ज्ञा
नमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थं तदा तु ज्ञानस्यैव मिथ्या यत्नतोऽलाभेऽविद्यामात्रं व्यवधानं तस्मात् हि युयानदयोऽहनमात्रमेवलाभो नानान्यः कदाचि
दप्युपपद्यते तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरस्य साधनस्यानर्थक्यं वक्ष्यामः तस्मान्निराशंकमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वे विवक्षुत्वाहज्ञाने प्रकृत्यानुविद्य
निर्दिदेवतीर्थार्थं ज्ञानानुगुणविज्ञानफलमिदमुच्यते यथायमात्मानामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतः आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं चलोकं प्राप्य
वानित्येवं यो वेद सकीर्तिं ख्यातिं श्लोकं च संघातं तद्धि यः सहवितंतेल भते ॥ ७ ॥ कुतश्चात्मतत्त्वमेवज्ञेयमनादृत्यान्यदित्याहतदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात् पु
त्राद्धि लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति तथा वित्ताद्धिरण्यरत्नादेस्तथान्यस्मादपि यद्धि लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्स
र्वस्मादित्यर्थः तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतरं न प्राणादीत्युच्यते अंतरतरं बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिंडसमुदायो हि अंतरोऽभ्यंतरः संनिकृष्ट आत्मनस्तस्मादयं
तदात्मा तेन रतरं अयदयमात्मायदेनदात्मतत्त्वं यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति तथायमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमस्तस्मात्तल्ला
भे महान्यत्न आस्थेयइत्यर्थः कर्तव्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुत्सृज्य कस्मात्पुनरात्मानात्मप्रिययोरन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तौ आत्म
प्रियोपादानेनेतरहानं क्रियते न विपर्ययः सयोऽन्यमप्रियमात्मनो विशेषं पुत्रादिकं प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् ... प्रियवादी किं प्रियं नवाति
प्रियोपादानेनैवेतरहानं क्रियते न विपर्ययस्य कश्चिद्न्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियं नरमात्मनः सकाशात् ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी किं प्रियं न वामि
त्येतं उच्यते पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यतीति विनङ्क्ष्यतीति समर्थकस्मादेवं ब्रवीति यस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह्ययस्मात् तस्मात् तथै
वस्यात् यत्नेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति यथाभूतवादी हि सः तस्मात्स ईश्वरो वक्तुमीश्वरः अतः क्षिप्रवादी निकेचिद्वेद यदि प्रसिद्धिः स्यात्तस्मात् ईश्वरात्मप्रिय

रत्नुबातं

वि

दहं ब्रह्मास्मीति निर्दिष्टात्मनः कूटो हि ब्रह्मलिंगकत्वासंपन्नकर्तृत्वाद्यभावात् ब्रह्मयत्नात्कूटादपरोक्षाद्ब्रह्मयश्चात्मानमस्यैवंसर्वात्मत्वाद्ब्रह्मविदात्मेति परमिति प्रकृतम्
स्मादृष्ट एतस्मादात्मनः इति च सहस्वरूपो ब्रह्मात्मशाब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थ्यमेवैं गम्यते अन्यस्य ह्यन्यत्वे संपद्क्रियते भेदकत्व इदं सर्वं यदयमात्मेति च प्रकृतमस्मै
व दृष्टव्यस्यात्मन एकत्वं दर्शयति तस्मादात्मनो ब्रह्मत्वसंपदुपपत्तिर्न चायमन्यस्योऽन्यत्र दृष्टोपदेशस्य गम्यते ब्रह्म स वेद ब्रह्मैव भवतीत्यमयं वै ब्रह्मा यं हि वेद ब्रह्म
वतीति च न दापत्तिश्रवणात्संपत्तिश्चेत्तदापत्तिर्नस्यात् ह्यन्यस्यान्यभावउपपद्यते वचनात्संपत्तेरपि सद्भावापत्तिः स्यादिति चेत्न संपत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात् ब्रह्मत्वस्य च
मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम नच वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजननं ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः परदृष्टविरुद्धत्वादिवाक्ये
प्रपरस्यैव प्रत्ययैश्रुतिस्थितेः तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मणापि पितृरूपकल्पनामात्रेण शाब्दार्थो वाचनाद्ब्रह्मैवमुपदेशं वेदनं पुरमवाह्यमेकरसं ब्रह्मेति विज्ञानं सर्वस्यास्तु प्रतिषेधि
प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः काण्डद्वयेऽपि तेन वचारणाद्वगम्यते इत्यस्तु शासनमेतावदरे खल्वमृतत्वमिति तस्मात्सर्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैकत्वज्ञानं निश्चितार्थं मन्यते यदि सं
सारी ब्रह्मणोऽन्यश्चात्मानमेवावेदितिकल्प्यते। दृष्टार्थस्य बाधनं स्यात् तथा च शास्त्रस्य प्रक्रमोपसंहारयोर्विरोधात् असमंजसं कल्प्येत स्यात् उपदेशानुपपत्तेश्च
यदि चात्मानमेवावेदिति संसारी कल्प्येत ब्रह्मविद्येति व्यपदेशो न स्यात् आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः आत्मेति वेत्तुरन्य उच्यते अहं ब्रह्मास्मि
ति विशेषणादन्यत्वे हेतुः स्यादयमस्मादिति वा विशेषो न नत्वहमस्मीत्यहमस्मि इति च विशेषणाद्आत्मानमेवावेदिति चावधारणात् निश्चितमात्मैव ब्रह्मेत्यवगम्यते तथा
च सत्युपपत्तौ ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा संसारिविद्या ह्यन्यथा स्यान्नतु ब्रह्मविद्या ब्रह्मैवेद्यैक्यस्योपपत्तेः परमार्थत्वमतः प्रकाशाविनिश्चानो विरुद्धत्वान्निवृत्तिर्भयापि मितन्वे
ब्रह्मविद्येति निश्चितोऽयं व्यपदेशो युक्तः नतु ब्रह्मविद्या संसारिविद्या वा स्यात् च वस्तुनो द्वैरूपत्वमनीयत्वे युक्तं कल्पयितुं नत्वज्ञानविवक्षायां श्रोतुः संशयो
हि तथा स्यान्निश्चितं च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते यस्मात्स्यात् ज्ञानविचिकित्सा कलिसंशयात्मा विनश्यति निश्चितः स्मृतिर्नास्माननेनसंशयितो वाक्यार्थो वाच्यः पर

पा

॰ विदितवतद्भूत्ला ननु न स्मरस्यात्मानं १

भा॰ ९७ हितार्थिना ब्रह्मात्मसाधककल्पनास्मदादिभिर्यापि शलानन्दात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति नित्येनैव ब्रह्मात्मोपलंभाद्यस्मात्कल्पनेयं शास्त्रकृतानुजमा
छास्त्रस्यायसूपालंभः न च वस्तु दृष्टं चिकीर्षुत्ता शास्त्रार्थविपरीतकल्पनयात्मार्थदरिप्रागः कार्यो न चैनावत्पापात्कुमायुक्तोऽभवतः सर्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पि
तमेवैकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचन यत्र हि द्वैतमिव भवति एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यशतेभ्यः सर्वो हि लोको व्यवहारो ब्रह्मण्येव परिकल्पितो नान्यः परमार्थो
ः सन्नि स्वल्पमिदमुच्यते इयमेव कल्पना पुरुषेण निःसन्नात्मतत्त्वविदः स कृतकृत्यो भवतीत्यवधारणार्थः इदं चान्यदीरस्थ्यं यदृष्टानेऽप्याकुलितवादपि ब्रह्मैवासीत्
चैतत् किं च निर्विवादत्वात्स्वयमवांचित्यात्मन्यध्यारोपात्कस्मान्नेह क्रियाकारकफलानां च भोक्तासुखी दुःखी संसारी नित्याध्यारोपयति परमार्थेन कृत्रमेव तद्विलक्षणं स
र्वचिन्तकधर्मवद्वाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितेनासि संसारी त्वमात्मानमेव स्वाभाविके अविद्याध्यारोपित विशेषवर्जितमित्येव शास्त्रस्यार्थः । ब्रूहि को सावात्मा स्वाभावि
केऽयमात्मा नेदं द्विनीय सौ यदृह प्रविश्य धातिसपानि नित्यानित्यत्वनित्यसमानि नित्यसौ गौरसावध्यूढस्येवममौत्युपदिश्यते भवनान्वपर्कं दर्शयस्वेन हि दृष्टा
त्मानमेनाविज्ञानासम्पान्ने निनत्वतापिदर्शनादिक्रिया कर्तुः स्वरूपेण प्रत्यक्षं दर्शयसि न हि शामिरेवं गंतुः स्वरूपे च्छिदि वीच्छेत्तुः एवं तर्हि दृष्टे दृष्टात्मनेः श्रोतामनेर्मंतावि
ज्ञाते विज्ञाता सम्प्रात्मेति न च तत्कोविशेषो दृष्टेर्यदि दृष्टेर्दृष्टा यदि वा घटस्य दृष्टा [illegible]
[illegible] सर्वथा पि दृष्टेर्वदृष्टा एवं तु भवान् विशेषमाह दृष्टेर्दृष्टेति दृष्टानुयदि दृष्टेः यदि वा घटस्य दृष्टा दृष्टेर्व न विशेषोपपन्नेरस्य त्वविशेषायो दृष्टेर्दृष्टा सदृष्टि
श्चेद्वस्ति नित्यमेव तदूपनिर्दिष्टिं न कदाचिद्दपि दृष्टिर्न दृष्टपने दृष्टा न तु दृष्टुर्दृष्ट्या नित्यया न विनश्यमनित्याचेद्दृष्टुर्दृष्टिर्न त्वदृष्ट्या याद्दृष्टिः सा कदाचिन्न दृष्टेपनापि यदानि
त्यया दृष्ट्या घटादिवस्तुन सन्न दृष्टेर्दृष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिर्दृष्टेर्दृष्टुर्नित्यात्मा दृश्यार्थानित्या दृष्टेपनिवादं प्रसिद्धानावदनित्या दृष्टिर्यान्मंचन्द्रदर्शनाद्य राम॰
त्रैव वेन्सर्वानं तु एवं वस्या दृष्टुर्नित्यादृष्टिर्नेहि दृष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेरनुमानाच्चांधस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते सा नष्टा न ९७

बृ०भा० २८

ननु ब्रह्मप्रयत्नस्थिमित्र ब्रह्मविद्यापरा मृष्यनेहं मनुष्यत्वे सूर्यश्चैत्यादिनां सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं प्रत्यक्षमिति परिदृश्य प्रत्यवीत्य मात्रफलं प्रतिपेदे इत्यस्मा
त्प्रयोगाद्ब्रह्मविद्याऽसहायसाधनमाध्यं मोक्षं दर्शयति पूर्वानन्तर्ष्यंतीति यद्ब्रह्मेयं ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिरासीत् प्रत्यहं तद्देवा दीनां वीर्यामिश्रायाने ग्रा
नीमेतद्वस्तुतीनानां विशेषतो मनुष्याणामल्पवीर्यत्वादिनिस्यात्कस्यचिद्द्विरुक्त्या पदा याहुतदिष्टं ब्रह्मनं ब्रह्मयत्नसर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रिया द्विलिंगमेत
द्वैतक्षिप्तं प्रवर्तमाने काले यः कश्चित् द्रष्टा वा श्रोता कर्ता आत्मानमेवैवं वेदाहं ब्रह्मास्मीत्यपोह्योपाधिजनितं भ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितानुविशेषसर्वं ब्रह्मसारं सोऽस्मा
त्तं छिन्नमनन्तरमवाहं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति सो विद्याकृतामर्त्यविनिर्वृत्तो ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवतिन हि महावीर्येषु देवादिषु हीनवीर्येषु वा मानिकेषु
मनुष्येषु ब्रह्मलो विशेषस्त द्विज्ञानस्य वास्ति वार्तमानिकेषु पुरुषेषु ब्रह्मविद्याफलं नैकान्तिकमिति शंक्यमनुत्पन्न आह। नस्यहं ब्रह्मविज्ञानं तुर्यं योक्त विधिना देवा महावी
र्याश्चनत्रपि सत्त्वैश्वर्यवनाय ब्रह्म सर्वभावस्यनेशानेनुपर्याप्ताः किमु तान्यं ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादयः ईशाः न इति कारणं के तुष्यन्ते देवादीन्प्रत्युत ब्रह्मात्मनी
नावं स्वर्गेण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति हि जायमान मेव ऋणवंतं पुरुषं दर्शयति पशुमिदं सर्वेनामाध्याथीयं वेत्यादिलोकश्रुतेन स्वाध्याय हित्वा परिपाल
पितृपक्षा मप्नाति देवाः परतन्त्रा न पतन्तव ह्यात्मविघ्नं कुर्युरितिन्याय्यमेवैषां कामयमूत्प्रश्वरीरणीव चरन्तीति देवाः महतीं हि वृत्तिं कर्मणोऽधीनां दर्शयति इतिहासा
दीनां यद्रूपशुसमनैव केकस्य पुरुषस्य तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति हि वक्ष्यति यथा ह वैस्वाय लोकाया रिष्टिमिच्छेदेवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टि
मिच्छन्तीति च ब्रह्मविदो पारार्थ्यनिर्देशेन स्वलोकं प्रपशुवं चेष्यमिषाये प्रिया रिष्टिवचनाभ्यामवगम्यनेनस्मात् ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रतिकुर्युरेव विघ्नं देवाः प्र
भावेन च श्रुतिने न्देवं सत्यन्यायपिकर्मफलप्राप्तिषु देवानो विघ्नकरणं पेयपानसमंहन्तृर्ष्विवेषं मो भ्युदय निःश्रेयससाधनानुष्ठाने प्रवर्त्तश्च रस्याचिंत्यशक्तित्वा
द्विघ्नकरणं प्रभुत्वं तथा कालकर्मसंयोगविन्यासामेपांहि फलं संपतिविपत्ति हेतुत्वं शास्त्रेलोके च प्रसिद्धं त्वतोयमाश्रासः शास्त्रार्थानुष्ठाने सर्वपदार्थानां नियत राम० २८

गा० २

क्रियिनि त्रोपादानाद्बृहत्वेवि च दर्शनाद्भावमावपंकेव्यन्तु सत्यानुपपन्नेः सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्मैतेन स्मिन्नपंके स्थितेनेवेदस्मानि न्यायलोकपरिग्रहीतेद वे श्र
रकालानवनकर्मफलं विपर्यासकर्त्तीरः कर्मकांक्षितकारकवान्कम हि शुभाशुभं स्यपुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्यात्मानं प्रतिलभ्यते ब्रह्मात्मकम
पि फलदानेऽसमर्थं क्रियायाः हि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात्तस्माक्रियानुगुणा हि देवेश्वरादयस्तु निकर्म सुतावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यपितं सर्वकर्मणाम्
प्येवम भावानुगर्तं कश्चित्समार्थ्यस्यापरोक्षज्ञानवर्षकालदैवद्व्यादिस्वभावानांतु लघवा कर्म बहूनि य नो बुद्धि ज्ञेय श्चेतिन ह्यनेमोहोलोकस्य कर्मैव कारकं
नान्यत्फलप्राप्ताविति केचिद्दैवमेवेत्यपरे कालस्वभावैकेद्द्रव्यादिस्वभावद्वमिकेचित्सर्वं एतेसंहताएवेत्यपरेत्रकर्मप्राधान्यमंगीकृत्य वेदस्मृतिवादाः पुण्यो वै पुण्येन
कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादयो यद्यप्येषां स्व विषये कस्यचित्प्राधान्योऽद्य वद्भ्रनरेषां तत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तंभ तथापि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनैकान्तिकत्वं शा
स्त्रप्रत्यनि द्वारितन्त्रात्कर्मप्राधान्यस्य तद्विद्यापगमस्यात्मब्रह्मप्राप्तिफलस्य तु कर्मब्रह्मप्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्युरिति तत्र देवानां विघ्नकरणे सामर्थ्यं कस्माद्वि
द्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य कथं यथा लोके द्रष्टुं दृष्टुवताले के न संयोगो यत्कालस्तत्काल एव तदुपाप्तिव्यक्तिरेवमात्मविषयविज्ञानं यत्कालं तत्काल एव त
द्विषयाज्ञान निरोधः स्यात्तोयं ब्रह्मविद्यायां सत्यामविद्याकार्यानुपपत्तेः प्रदीपहृतनमः कार्यस्य केन कस्यचिद्विघ्नं कुर्युर्देवाः यत्रात्मत्वमेव देवानां ब्रह्मविदः तदेतदात्मा ६
स्वरूपंश्रेयं यतस्तस्मादेशः तस्मादेषां देवानां ब्रह्मविद्ब्रह्मविद्यासमकालमेवाविद्यामात्रस्थापयाणापगमात्स्व शक्तिकायारूपवज्ज्मभासायाः शु
क्तिकाद्रूप्यवे चाम स्तोनात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः सम्भवति यस्य हिनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तत्रानात्मविषये सफलः प्रयत्नो विद्यावताय
देवादीनां न तु विद्यासमकालभाव्यात्मभूते देशकालनिमित्तान्तरितेऽवकाशानुपपत्तेर्यंतद्धि विद्याप्रयत्नयत्नं संन्यसावाद्धि परीतप्रयत्नस्तकार्ययोस्तु दर्शनादित्य एवा
त्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तकोऽनतु पूर्वद्वन्नित्यमेनानैकान्तिकत्वाद्धि प्रयमस्त्वात्मविषयः प्रत्ययोऽविद्यानिवर्तयतिनिर्धान्योपितु ल्पविषयवाद्देवंतद्धिसंतनोर्हे

ह॰ भा॰ २८

न विछिन्न इति जीवनादौ सति संतत्यनुपपत्तेर्न हि जीवनादि प्रयत्नैर्हेतुके सति विद्याप्रत्ययसंतति रूपपद्यते विरोधाद जीवनादि प्रत्ययतिरस्कारेणैवा
स्मरणानामविद्यासंततिरिति चेन्न प्रत्ययेयत्तासंतानानवधारणात् न्नवधारणदोषाद्वियत्तां प्रत्ययानां संततिरविद्यायामिति वर्त्तंके प्रनवधारणाच्छास्त्रा
र्थानावृत्तियत्नेन श्रावितमिति चेन्न समिमाग्रेव वचा विना एवेति चेन्न द्वयोरविरोधात् प्रमाविद्याप्रत्ययसंततिर्मरणकाले नानावेति विशेषाभावादाद्ययोः प्रत्यय
योः पूर्वोक्तदोषो प्रसज्येयातां एवं नहि श्रुतिवर्त्तकएवेति चेन्न तस्मात्सर्वसमयवदितिरिक्त नेमिद्यनेकृदयं छिन्नमंत्रेकोमोहइत्यादि श्रुतिरप्यार्थवादइति चेन्नसर्व
शास्त्रावनिषद्वामर्थवादत्वप्रसंगादित्यन्यमतार्थवाप त्तीणाहि सर्वशास्त्रावनिषद्वः प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयत्वाद्बलवन्निति चेन्नोक्तपरिहारवादविद्यातोकमोहमया
द्विदोषनिष्टत्तेः प्रत्यक्षवादिति चाक्तः परिहार तस्मादाद्योन्यः संततोः संततश्चेन्त्यवेधसे मत्तविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः एवमविद्यावद्दिदोषनिवृत्ति
फलकत्वप्रत्ययः आद्यानां संततोः संततेवा स एव विद्येत्युपगमान्नशेषस्यावनार्थ बोधस्मिन्युक्तविपरीतप्रत्ययनकार्ययोग्यदर्शनादिनिर्भित्तस्थितिर्हि प्रवाधेन
कर्मणाश्शरीरमारब्धं सविपरीतप्रत्ययदोषनिष्पन्नत्वात्तस्यमथाभूतस्येव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदानेसामर्थ्यमिति नियामकमशरीरपातस्तावत्फलोपभोगात्
तयाविपरीतप्रत्यय रागादिदोषं वनावन्मात्रमाक्षिपन्त्येवमेते पुवत्रवृत्तफलत्वान्नदेहु कस्य कर्मत्वेनतत्त्स्यनिवर्त्तिका विद्याविरोधात् किं नहि स्यात् आद्यादं वशात्म
विरोधाविद्याकार्यवतुमित्युतस्मिरुपणाद्वा नागमवादनीनंहीनरकिंचनविपरीतप्रत्ययोविद्याप्रतत्वप्रयोनेनिर्विषयत्वादनपेक्षनविषयविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्र
मात्रस्यविपरीतप्रत्ययत्वप्रयमानत्वप्रयोनेयथा शुक्तिकायांरजतमिति निरवविषयविशेषावधारणवनाशेषविपरीतप्रत्ययाशयस्याप्रमार्दितत्वात्पूर्वमेव
निशुक्तिकादौ सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात्कृतिस्तुविद्यायाः पूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः तु नयो जायमानाविपरीतप्र
त्ययप्रामिनकस्मात्कुर्वन्तियथाविज्ञानदिग्विभागस्याप्यकस्माद्धि विपर्ययविभ्रमः सम्यक्ज्ञानवतो पिचेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्ययउत्पद्येन सम्यक्ज्ञाने प्यविस्र

राम॰ २८

वा ४

स्तृतिनाशेन नह्ययनिमाद्गुत्थितिमया विपरिलुप्तयानित्ययाद्दृश्यस्वरूपस्तूनयास्ययंज्योतिः समाख्ययेतर्हिसनित्यात्मदृष्टिस्वप्रबुद्धानयोर्वासनाप्रत्ययत्वं पनित्य
मेवप्रत्यनूदर्हेयुश्चानुन्नेवंच सतिदृष्टिरेव स्वरूपमस्यान्योपलब्धवनकारणादानामिव दृष्टिश्च नित्यत्त्वोन्मेयेचितनोदृश्यानद्रष्टात्मानमेवनित्यदृष्टिरूपमध्यारोपितानित्यदृ
ष्टादिविशिष्टमे [illegible] वावेद्दृष्टिनवद्धविक्षिप्तिचिद्रूप विज्ञानेर्विज्ञानारं विज्ञानीयादितिश्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञातेर्नैव विज्ञानान्तरविषयनिर्देश एवं दृष्टेर्द्रष्टेतिविज्ञाय
तएवव्यतिरिक्तज्ञानानपेक्षत्वमनवदृश्यति स्वयंदृष्टिरेववं विज्ञानेदृष्टेर्विषयात्मदृश्यमन्यत्कांक्षन्ते न निवर्त्तते हि दृष्टेर्विषयदृश्यकांक्षा न दृष्टेसंभवश्च विषमाने विषये श्रा
कांक्षाकस्यचिद्वुमृत्साथनेन चदृष्टेरूपादृष्टिर्दृश्यार्हविषयीकृतेषुत्साहतेयततमात्मकांक्षते न स्वरूपविषयाकांक्षासंभवेत्तस्माद्ज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेवात्मानमे
वावेदित्युक्तं नात्मनो विषयीकरणं न कथमनवेदितान्ताहात्मदृष्टेर्ह्यात्मवद्व्याप्तिमवामीति ब्रह्मेतियत्मात्मतद्ब्रह्मोपरोक्षात्मत्वीनरश्चात्मावानयादशीनेनेतिने नस्मस्तुनम
नविवक्षेपवमात्मत्वेन वेदनं वेदेवाह्मसाक्षिनात्मतः संसारी यथा मदवान्नाहं नित्यत्स्मादेवं विज्ञानात्मकव्रह्मस्वरूपमवदत्राह्मणाध्यारोपणगमात्रन्कार्यस्मात्सर्वत्वमस्य निरहस्त्यसर्वम
सव्वव्रह्मायुक्तमेवमनुध्यामन्त्येनेयद्वह्म विद्ययासर्वमभवदात्मानमेव निवृत्तं किं तत्तद्वह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति नवज्ञेत नेनवहृतवादृश्यमयश्चासीत्तदात्मानमेवावेत्तस्मा
त्तत्सर्वमभवदिति तन्नवयायोदेवानां मध्ये प्रत्यबुध्यतनिवृत्तिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेनविधिनास एव तत्सर्वमभवत् आत्मानं ब्रह्माभवदव्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्यस्यात्सर्वत्व
स्यानिवृत्तमात्मसर्वमभवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणां च मध्ये देवादीनामित्यादिनोक्तं दृष्ट्वाप्रेक्ष्य यानव्रह्मवत्वुद्धायमनोपुरः पुरुषश्चाविश्यादिनिर्मर्त्ववहदैवानुप्रविष्टमित्यवो
चामानश्चशीरपुत्पादितमिति लोके दृष्ट्वापेक्ष्यादेवानामित्याद्युच्यते परमार्थतस्तत्तत्तत्र ब्रह्मदेवायश्चासीत्तात्कृपनिवेदयादेवादिशरीरेष्वन्यथेव विनायमान
मानात्मानमेवावेदित्येवंच सर्वमभवत् अविद्याः ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिःफलमित्येतस्यार्थस्य द्रष्टेर्हितमेतदापस्तदाहुरतिश्रुतिः कथं तद्वह्मैतदात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीतिप
श्यन्नितस्मादेवदर्शनाद्विद्वाम देवात्मः प्रतिपेदेहप्रतिपत्त्ववाक्षिलसएतस्मिन्ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थितः एतान्मंत्रान्ददर्श अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादि नत

बृ०भा०
३०

वैषोर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः। यस्मादेवं तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति दिदेवा ईशाना एव विघ्नं कर्तुमनुग्रहं चेत्येतदर्थापनियथाह वै लोके बहवो गो
अश्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनो भोक्तारं भुञ्ज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्थानीय एकैको विद्वान्पुरुषो देवानुदेयानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं मनुष्यानपि पा
लयतीति दृष्टेष्टादेर्यागहोमनमस्कारादिना यथा पशुर्वाहनमेषां स्वामिनमस्कारेज्यादिनाराधनं कृत्वात्मदर्शनैः श्रेयसं च न भवनं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसंधित्स
न्तीकं बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशावपह्रियमाणेऽप्रियं भवति तथा बहुपशुस्थानीय एकस्मिन्पुरुषे पशुभावाद्व्युत्थिते देवानामप्रियं
भवतीति किं चित्रं देवानां बहुपश्वपहरणे दुःखं कुर्वन्ति तस्मादेषां देवानां तदप्रियं किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथं च न मनुष्या विद्युर्विज्ञानीयुस्तथा च स्मरणमनुगीता
सु भावतो ह्यास्य क्रियाच्छिद्रार्थिनो नैव देवाः कः स्मात् तत्तः न चैतद्दृष्टं देवानां स्वं रूपं परिवर्जनमिति श्रुत्वा देवाः पशुनिवर्त्यादृष्टेभ्यो ब्रह्मविज्ञानादिप्रमादिकीर्षं
न्ति तस्मादुपयोग्यत्वात्सुनिश्चियुर्हि नियन्तुं मुमोचयिषन्ति तं श्रद्धादिभिर्योक्तुं नियन्तुं विपरीतमश्रद्धादिभिस्तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपुरःसरोऽप्रणयोऽप्रमादी
स्याद्विद्याप्राप्तिं प्रति विद्यार्थी इति वाक्यार्थेन स्वदर्शितं भवति दृष्टिवा प्रियवाक्येन। सूचितः शास्त्रार्थश्चात्मनेत्येवोपासीतेति तस्य व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन तदात्मेति ब्रह्म
विद्येत्यादिनासंबद्धेयोजनेन स्पष्टीकृतेन चाविद्यायाश्च संसारादिकारकारणत्वमुक्तम्। अथ योन्यां देवतामुपास्त इत्यादिना तत्राविद्वान्नाम पशुवद्देवादिकर्मकर्तृत्वेनया
परतन्त्रस्तु किं पुनर्देवादिकर्मकर्तृत्वेनेति मिन्नं वर्णाश्रमाश्रयं तत्केवर्णाद्युपनद्दं स मार्ग्यनेत्यभिमन्नसंबन्धेषु कर्मस्वयं परतन्त्र एवाधिकृतः संसरतीत्येतस्यैवार्थ
स्य प्रदर्शनाय यानि सर्गानेनरेन्द्रादिसर्गानोक्तानि तस्मात्सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिक्षरणयप्रदर्शितः। अर्थं चेन्द्रादिसर्गस्तत्रैव द्रष्टव्यं स्वेच्छे पद्मादिद्वन्द्वमुपयानिधीयते वि
दुषः कर्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय। ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वाग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानवद्ब्रह्मेत्यभिधीयते येनैवेन्द्रं सृष्टवान्धिजानन्तं ब्रह्मेत्याभिधा
सीदेकमेव नासीत्क्षत्रादिभेदस्तदेकं सन्न व्यभवत् क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यत्वात्सन्न व्यभवत्तद्विभूत्ववत्कर्मणे नालमासीदित्यर्थः। ततस्तद्ब्रह्म श्रेयोरूपमत्यसृजत राम०
३०

तिं यमिति ब्राह्मणजातिनिमित्तं कर्मचिकीर्षात्मनः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजतातिशयेनासृजत क्षत्रं यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रादेवेषु क्षत्राणीति जात्याख्यायां पक्षे बहुवचनं स्मरणाद्बहुत्वं तदाहेन्द्र इति
क्रियन्ते तानि देवानां राजा वरुणो यादसां सोमो ब्राह्मणानां रुद्रः पशूनां पर्जन्यो विद्युदादीनां यम
नेवहूवचनं क्षत्रियस्त्रानि त्वाह तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते इन्द्रो देवानां राजा वरुणो यादसां सोमो ब्राह्मणानां रुद्रः पशूनां पर्जन्यो विद्युदादीनां यम
मः पितॄणां मृत्युरोगादीनामीशानो भासामित्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि तदनुगृहीता इव क्षत्रियस्वभावाः सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृती
नि मनुष्याणामेव तु क्षत्रियाणि तदर्थं एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रकृतो यस्मात्क्षत्रं ब्राह्मणजातेनियन्तृ तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रि
याणीति क्षत्रस्य क्षत्रियस्य यस्माद्वाह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये अभिषिक्त एवैतदासन्दीस्थः सन्नुपेत्य ब्रह्मन्निति त्वं ब्रह्मासीत्याभिमन्त्रयति
ऋत्विजा संबोध्यते तेन राजसूयाभिषिक्तो ब्रह्मन्निति कार्मिक्यते पुनस्त्वं ब्रह्मासीत्याह ब्रह्मसत्त्वे राजत्वे ब्रह्मा सीति नदेजति दृष्टिरिति क्षत्र एव तद्यशो दधाति। निम्नं च ब्राह्मणमात्रं तस्य यो निरं वं
त ब्रह्मत्वमार्ष्टि शिरसा पश्यन्नात्मा राजसूयाभिषेकगुणेन तत्क्षत्रमेव तत्र नियन्तृ भवति ब्राह्मणजातिनिमित्तं तत्रोऽनेन कर्ममात्रमात्रमुपनिश्रयन्त्याश्रयति स्वां योनिं पुरोहि
तं ब्रह्मणस्तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणेन गच्छति नियन्ता भवति ब्रह्मैव तदात्मनः कारणमुपाश्रयति पुरोहितं
तं पुरोहितं तत्र अर्थयन्तः स्वां योनिं ब्राह्मणत्वं स्वस्या योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं यः उपनिहन्ति हिंसति हिंसति निगमनं वेनपश्यति सा मा तस्यायामेव संयाति स्व चिति संप्रस
नं पुरोहितं न ब्रह्म तथा एव क्षत्रं वेदानि मा नास्मात्योयोनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उपनिहन्ति हिंसति
स्वं विच्छिन्नत्तिविनाशयति स एतत्कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसि
त्वा पापतरो भवति तद्वत्॥ ॥ स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति॥
त्वा परिभूय पापतरो भवति तद्वत्॥ ॥ क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत्कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात् स विशमसृजत कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय कः
पुनरसौ विट् यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा येऽप्येते देवजातानि देवादयः स्वार्थः गणशो गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते गणप्रायाः हि विशः प्रायेण संहिताहि वि
त्तोपार्जने समर्थाः नैकैकशः वसवोऽष्टसंख्यो गणः तथैकादश रुद्रा द्वादशादित्याः विश्वेदेवाः त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि सर्वे देवाः मरुतः सप्त सप्त गणाः

भा०
२१

मनधिकारकात्वावत्तु न रथिनै धर्मजन्मनाशोऽहं ब्रणि म स्यात्कर्म शूद्र एवं स्वार्थे हि द्विः कः पुनरसौ शूद्रेऽवर्णीयः स्वतः शूद्राणां पुष्यतीति दृष्टकः पुनरसौऽद्वेति
विद्येत्यनस्तिरिद्विज्ञानिद्वयंश्च श्रितिविदीधापा सायम्भेवमिर्दवन माहद्द्यं ह्रीदंसर्वं पुष्यनिर्यद्वि दं किंच ।। तुरुसह्य पिचणीद्वेय द्युम्बहुयज्ञान्तकृत स्यामियमा
त्कृयामन्तु यान्तूप मस्तजना । किं नद्दुमं जदेन त्युयोऽन्तूपं म्पष्टे कृतस्य कृतस्यापि नियं नृत्र यादश्च ग्रंथयदूमीयोधमैतस्मान्नृकृतस्यापि नियं नृत्वादूमीन्यरं नामिति
नहि नियमं मेत सर्वेनतकृयमित्सुत्वे यथोधर्मवलीयान्तूदुर्वलतरो बलीयांसमात्मा बोवलवत्तरमपाद्रं मन्ते कामयन्ते दोर्नुं धर्मेण बलेन यथा लोके राज्ञा स
र्ववलवत्तमेमपि कृ दुर्विक एवं तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्ववलवत्तरत्वात्सर्वनियंतृत्वं यावे सद्धर्मीय्य व्यवहारलक्षणे लौकिके वैयवहिय मालःसमस्यं चेन स्तत्पमिति
यथा शास्त्राधीनात्सत्यवानुष्ठीयमानो धर्मेनामान वति शास्त्रार्थेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवनियमादेवं तस्माद्यथा शास्त्रं वदंनं व्यवहारकाले ब्राहुः समीपस्था
ः तु न्यायविवेकज्ञा धर्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति यथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदं तमाहुःसत्यं वदतिशास्त्राद्वनपेतं वदतीत्येतदुभयमप
यं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं चैतत्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः संज्ञानज्ञानितरां पुमर्वान्वनियमयति । तस्मात्सकृतस्यापिनद्रमत्तत्वमि
मानोपि शूद्रहित्युरौ यानुष्ठानायत्रह्म कृत्वविट्शूद्र नि मिन्नविशेषमसिमम्यतेनिसर्गेतए वकर्माधिकारनिमिन्नानि ।। ।। न देन ज्ञानदूर्वर्ण्यं मह एवं सकृतं विट्शूद्र
सुव्रतार्थेउपसंहारो यन्नत्र दृष्ट ब्रह्मनट्टानिमेव नान्येन रूपेण देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणेनातिरमेव ब्राह्मणो ब्रह्मणस्वरूपेणमनुष्येषु ब्रह्मा भवद्दिनरेषु वर्णेषु विकारांतरं
प्राप्य कृत्रियेण कृत्रियोऽभवदिंद्रादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रो यस्मात्कृत्रादिषु विकारापन्नमग्नि ब्राह्मणएव वा विकृतंनस्ट्टं ब्रह्म तस्माद्दनावेव
देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलमिच्छंति श्रुतिसंबंधं कृत्वे त्यर्थः तदर्थमेवहि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेन श्रतिद्रूपेणव्यवस्थितं तस्मात्स्मिन्नलोकर्मकृतान
फलं प्रार्थयंत इत्येतदुपपन्नं ब्राह्मणेमनुष्येषु मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफले ब्राह्मणत्यापेक्षितिमित्रक्रियापेक्षा किंतर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलंभेनैव पुरु

रामः
२१

ता५

जातमात्र्यीचित्वाद्देवदत्तिरसमंजससास्यात्तु सर्वं च प्रमाणमप्रमाणं संबंधेन प्रमाणात्र मालयोर्विरोधस्तु पपत्रेदेतेनसम्यक्ज्ञानात्तरमेवशरीर
पातनमायुः कृस्मादिद्रियत्यद्विकृते ज्ञानोत्पत्तेः वार्यद्वेतत्कालन्यांतरसंचितानांच कर्मणाम प्रवृत्तफलानां विनाशः सिद्धेप्रवृत्तिफलप्राप्तिविधानि षेधकते
प्रवृत्तेऽनेत्रासकर्माणि तस्य तावदेव चिरं सर्वेषामानः प्रसूयंते नेविदितवाम लिंयंतेकर्मणापापकेनएनमुद्दिवैतेनंतरत्नोनैनंकृतान्कृतेतपनःएनंइहवावनन
पतिनविनेतिकृतमकृतेनसादिस्कृतिप्रश्नज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतइति तिन्यपूर्णनर णेः प्रतिवचनामइतिनन्वाविद्याविषयवादविद्यावान्
ज्ञानस्यकर्तृत्वाद्युपपत्तेः यत्र वा अन्यदिवस्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदितिहि वक्ष्यत्यनन्यत्सह कृत्वात्मार्थयत्राविद्यायांसत्यामन्यदिवस्यात्तिमिरकृतद्वितीयचंद्रवत्तत्राविद्या
कृतानैककारकापेकृदर्शनादिक्रमिनस्कृतफलेदर्शयतितत्रान्योन्यत्पश्येदित्यादिनायत्रपुनर्विद्यायांसत्यामविद्याकृतानैककारकमपहाणात्ककेनकंपश्येदितिक
मांसेनदर्शयतितस्मादविद्यावद्विषयएवात्मविकर्मसंभवात्तेनरत्रै नजो त्रयथात्मविवागाचित्स्यमालेरवदाकेवलविशेषेणप्रदर्शयिष्यामस्तदाधेऽहेवनावदपयुःका
श्विदब्रह्मविदन्यामात्मनोन्यमिति रिकृत्यांकांचिदेवता मुपास्तेस्तुतिनमस्काराद्यागवलुपहारप्रणिधानध्यानादिनेोपास्तेमस्याःप्रभुरेकःअहमस्यास्मिनाश्रमो
यान्यात्मानन्यः प्रथगसौहमस्मपि कृतोनमय्यास्मान्भृणिवृतस्रतिक्वीथमिन्ये देव त्यय असतुपाहनस्तथं ब्रह्मयोवेदविज्ञानाति । जर्वैव मकेवलमेवंभूतोविद्यान वि
द्यादोषवानेवकिंनर्हिंयथापशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यतएवं सदूत्पाद्यानेकोपकारेरुपभोक्तव्य ज्ञादेकैकेनदेवादीनासतःपशुरिवसर्वार्थेऽप्यक
मस्वपिकृतत्यर्थः एवंसहद्विदुषावर्णाश्रमादिविभागवर्णादिकृतस्यकर्मणोविद्यासहितस्यकेवलस्यवशास्त्रोक्तस्यकार्यस्मनुष्यत्वादिकोत्रसंसारलक्षणःशा
स्रोक्तविपरीतस्यस्वाभाविकस्यकार्यंमनुष्यत्वादिकएवसंध्यावर्तानोपकर्मयथाचेतनत्वायासर्वलोकपितृत्रमस्य चक्राममशानथाय ब्रयोभावलोकाइत्यादिना
वक्ष्यामस्तत्त्वेनेप्राणायशेषेणविद्यायाश्चकार्यसर्वभावापत्तिरिमेन संकेपतोदर्शितंसर्वाहीयमुपनिषद्विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणायथा

मथा५

बृ०भा० ३२ वानन्तकृ यज्ञो यो यपद्यते तस्मात्पुण्यकर्मफलोपालमानं व्यात्मान्येयानः आत्मानमेव स्वं लोकमात्मानमिति स्वं लोकमित्यात्मन्यर्थे स्वं लोकमिति प्रकृतत्वा
दिह तु स्वशब्दस्याप्रयोगात् उपासीत स आत्मानमेव लोकमुपास्ते तस्य किमित्युच्यते न हास्य कर्म क्षीयते कर्माभावादेवेति नित्यानुवादो यथा विदुषः ऽकर्मक्षयत
कृतं संसारदुःखं संनमेव न तन घातदस्य विद्यन्न इत्यर्थः। मिथिलायां सुदीप्तायां न मे दह्यति किंचनेति यद्वत्। आत्मा लोकोपासकस्य विदुषोऽविद्यासंयोगाल
मैव न क्षीयत इत्यपरे वर्णयंति लोकशब्दार्थं च कर्मसमवायिनं द्विधा परिकल्पयंति किल ते नैकोऽव्याकृतनावस्थः कर्मणो यो लोको हिरण्यगर्भाख्यस्तं कर्मसमवायि
नं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं यदुपास्ते न तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म क्षीयते न तु कर्मसमवायिनं लोकं कारणरूपमापाद्य यस्तूपासीत तस्याप
रिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वान्न तस्य कर्म न क्षीयत इति निरवनीयं शोभनाकल्पना न तु श्रौती स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात्स्वं लोकमिति प्रकृतस्य
स्वशब्दं विहायात्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनायामनवसर एव परेण च केवलविद्या
विषयेण विशेषणाद्ध्येयं नैयमात्मा लोकः इति तत्र कर्मापरविद्याहितेभ्यो हि लोकेभ्योऽपि विशिनष्ट्यस्मादात्मनो लोकः इति न हास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते ए
षोऽस्य परमो लोक इति चैवं विशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्तैवापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनादस्माद्ध्यात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सुयुक्तोऽयमिति चेद्धि स्वलो
कः परमात्मा न तदुपासनात्स एव भवतीति स्थिते यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्तिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न स्वलोकोपास
नस्तुतिपरत्वा[illegible]मादेवलोकात्म्यं विमिद्धं संपद्यत इत्यर्थो नान्य[illegible]तः शार्थनीयमाप्तकामत्वादात्मतः प्राणः आत्मतः आशेत्यादि श्रुत्यन्तरे लय यथा सर्वात्मभाव
प्रदर्शनार्थो वा पूर्ववद्धि हि परमात्मसंपद्यते न दायुक्तोऽस्मादेवात्मनस्तथात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादित्येवमर्थो यथा व्याख्यानेन व्याख्या राम० ३२
कर्मणो लोकादिति सविशेषणमप्रस्तुतपरमात्मलोकव्याख्यानं येषां कृतावस्थाव्याकृतेनैव नामित्युपक्रमे विशेषिते कृतं नरालावस्थावनिपतुं शक्या

पिं५

॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां वि[illegible]णां भूमाद्यस्मिमाभिधर्मेणाभिययस्यमूनो [illegible] देवादिकर्मकर्तृत्वान्नयापशुवत्परतंत्र इत्युक्तं कानि पुनस्तानि कर्मा
ण्यकर्तृत्वेन यापरतंत्रो भवति केषां वा देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुनयं प्रपंचयन्नयद्भाप्तिरयं वा क्योपन्यासार्थः। अयं यः प्रकृतो गृहीक
॥ विज्ञानेविदि शरीरेंद्रियसंघातादिविशिष्टः आत्मेत्युच्यते सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकांतानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः। सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः
कर्मभिरुपकारित्वात् कैस्तु नः कर्मविशेषैरुपकुर्वन् केषां भूतविशेषाणां लोक इत्युच्यते स यज्जुहोति यद्यजते यागो देवतामुद्दिश्य स्वस्वपरित्यागः स एव
वासेचनाधिको होमस्तेन होमयागलक्षणेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतंत्रत्वेन प्रतिबद्धत्वेनेति लोकोऽथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीते तेन
ऋषीणां लोकोऽथ यत्पितृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिंडोदकादि यच्च प्रजामिच्छते प्रजार्थमुद्यमं करोतीच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्थं प्रजां चोत्पादयतीत्यर्थ
ः तेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन पितॄणां लोकः पितॄणां भोज्यत्वेन परतंत्रो लोकोऽथ यन्मनुष्यान्वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे यच्चैभ्यो वसद्योऽवसद्य एवा
थिभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदति लंभयति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलिभांडु
क्षालनाद्युपजीवंतीति तेन तेषां लोकः यस्मादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशं स्व
स्वभावप्रच्युतिमिच्छेत् स्वत्वभावप्रच्युतिमयान्योऽयलक्षणैः रक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेदेवं हैवंविदे सर्वभूतानि भोग्योऽहमनेन प्रकारेण मयावश्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्य
मिति मे वमात्मानं परिकल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यरिष्टिमविनाशमिच्छंति स्वत्वाप्रच्युतिं सर्वतः संरक्षंति कुटुंबिन इव पशून् [illegible] देवानां तन्न प्रियमि
तिश्रुतेः [illegible] यथा ज्ञानकर्मणामेव दवश्यकर्तव्यत्वं पंचमहायज्ञप्रकरणे विहितं कर्तव्यतया [illegible] विज्ञातं विचारितं चावदानप्रकरणे॥ ॥ आत्मैवेदम
ग्र आसीत् ब्रह्म विद्वांश्चेदस्मात्स्वभावात्कार्थ्यतानावं भवनद्भूपान्तमित्युच्यते केनायं कारितः कर्मबंधनाधिकारेऽवशाद्व प्रवर्तितेन पुनस्तद्धि मोक्षणेनापायेविद्याबि

बृ॰भा॰ ३३ कारदूनिरूकं देवावकूंनीनि वादे कर्माधिकारस्वगोचरत्वानुपपत्तेरिति च न कृत्स्नस्यागमकृतनाशसंस्कारेण तु सामान्यपुरुषमात्रं विशिष्टाधिकारानात्र
हेतत्वादृवितर्थेनेनयनवेरिनोऽवद्धएव वहिर्मुखीनवनिस्वस्माज्ञा कामन्तु विद्यासा च्चि वहिर्मुखीभूतः प्रवर्त्तते साधने च प्रवर्त्तिकाव रूपस्वरूपाव
लात्मिका हि मा प्रवर्त्तक वीजं वेद्य पनिपद्यते श्रेयं वश्रमि वगर्ताद् इपतन्न पहत्रिहितु देवतं हेतुवत्त्वात् किं तन्नवृत्तिहेतुर्विनिवृत्तिहामिधीयते एषणा कामः विद्यामि
विद्यार्थीवर्त्तमामाभावानाः परान्तुः कामामनत्र्यमी निहि काठकेऽश्नेनो ौच काम एव कोऽच एष इत्यादि वा वच सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुकैव नि योऽर्थः स वितरः
प्रदर्श्यते इहाध्यायपरिसमाप्तेः आत्मैवेदमग्र आसीदेकोऽविद्वान् कार्यकरणसंघातलक्षणो वर्णी शब्दादसंबंधादन्ये अभिधीयते तस्मात्स्वतः एव मूर्त्तं कामयमा
ने जायादिभेदरूपं नासीत् एक एवासीत् जाया या येषणा बीजभूताविद्यावानेक एवासीत् आत्मा विकल्पात्मानि कर्तृ टिकारककिया फलात्मकताध्यारोपलक्षणया
ऽविद्यावासनया वासितः सोऽकामयत कामितवान् जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्त्तुः स्यात् विना अहं न अधिकृत एव कर्मणि अतः कर्माधिकारसंपन्नये
वे जाया अथ प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येयाथ वित्तं मे स्यात्कर्मसाधनं गवादिलक्षणमथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय येनाहमनृणीभूत्वादे
वादीनां लोकान्प्राप्नुयामित्कर्म कुर्वीय निच पुत्रवित्तस्वर्गादि साधनान्येतावान्वै कामः एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यदुत जा
या पुत्र वित्त कर्मलक्षणः लक्षणेषणा लोकाश्च त्रयो मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभूताः साधनैषणायाश्च स्मात् हि जाया पुत्रवित्तकर्मलक्ष
णा साध्यवेषणा तस्माल्लोकैषणासाध्यैषणा पे निहि द्विधाऽन्यावधारयिष्यत्येतेनैषणे एव इति फलार्थत्वात्सर्वारंभस्य लोकैषणा अर्थप्राप्तैव
वे तेनाचान्वै एतावानेव कामः इच्छापि यते भिहितेन शब्दार्थ समिवेयान द्वर्थत्वान्नान्योऽनन्यः भ्यः कोऽस्याः साधनलक्षणा ये न प्रयुंक्तोऽविद्वानश्रद्धा श॰म॰
एव कोऽशकारवदात्मा नेवेच्छयापि न मा एव नानात्मानं प्रापिदच्छ्र हेर्मुखीभूतानस्थं लोकं प्रतिष्ठानानि न तथा चैते त्तिरीयके अभिप्राप्ता हेव ह मत्रो नः संवेदाकन्न प्रति प्र ३३

कामो२

वार्थसिद्धिः यत्र तु देवादीनां पुरुषार्थसिद्धिरस्ति वाग्न्यादिसंबंधक्रियापेक्षा ने यथा च एते अनुसंमिद्धा ब्राह्मणो मात्रं संशयः कुर्थ्याः अन्यत्र वा कुर्यान्वै ब्राह्मण
उत्पन्नाह मि पारिव्राज्यं दर्शोमात्र न ब्राह्मणत्वे एव मनुष्यलोकं कर्मफलमिच्छन्नि देनाप्यां हि ब्राह्मणानि तु पाप्पयां कर्मकर्त्तृत्वधिकारणात्पाप्मांय स्वत्वं च हासाका
दम वदेनकमानम लोकमानो ब्राह्मणो लक्ष्वे नदूमि के चिन्त विद्याधिकारे कर्माधिकाराः स्वर्ग विमागस्य प्रस्तुतत्वात् विशेषणा लोक प्राहैन पर
एवात्मा ध्येय पदेऽल विशेषणमनर्थकं स्यात्स्वं लोकमदृष्ट्वेति स्वलोकश्च आत्मैव इति विशेषं दन्यथी नतया प्राप्ध्यमानः प्रकृतो लोकः तस्माः स्वमितिमुक्ते विशेषणं प्रकृतपरलोक
नि दर्शथी वा वाव्यमिचारात्परमात्मलोकस्य अविद्या कृता नानात्वं वाव्यमिचारात् दृष्ट इति च कर्म कृतानां व्यभिचार इति चेत् एवेति ब्रह्मणा स्वस्त्वा वर्णाः कर्मीर्थात क
मिधर्मास्वयं सर्वानेव कर्त्तव्यतया नियतं न पुरुषार्थसाधनं च तस्मान्नैव चेत्कर्मणा स्वो लोकः परमात्माख्योऽविदितो विप्राप्यते किंतस्यैव पदनीयत्वेन क्रियते इत्यत आह अथे
निपक्रमित्स्यार्थो यः कश्चित्स्त्रैत्र स्मात् सांसारिकात् पिंड ग्रहण लक्षणात् विद्या कामकर्म हेतुकात् आत्मीनकर्माभिमाननया ब्राह्मणोऽहमिति मात्रकर्माभिमाननया वा प्रा
तं तु कारस्पृहाः लोकात्स्वमात्मलोकम वेनात्मविचारित्वाद दृष्ट्वाहं ब्रह्मास्मीति वेत्ति प्रैयते अयच विस्वो लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यवहितोऽनन्य वा ज्ञानं एवं संज्ञा
तरलसवलो किं कश्चात्मा न तुन ज्ञानपालयति शोक मोह भयादि दोषापनयेन यथा लोके वेदोऽननूक्तोऽनधीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा लौकिकं कृष्यादि
कर्म अकृतं न स्वात्मसमानजातीयफलप्रदानेन न भुनक्त्येवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यक्तो विद्या हि प्रहाणेन न भुनक्त्येव न तु किंस्वतो
कदर्शननिमित्तपरिपालनेन कर्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो वाऽवश्यंभाविफलत्वान्न भिन्नं पालनमकृयं न विद्यति तत्कृतस्य कृयवत्त्वादित्यादाह य
दि ह वै अमाद्य महात्मा अपने वे विद्वान् लोके यथा के न विधिनाऽविद्वान्महदहत्पुण्यं कर्म इह फलमेवने रं नर्थेणकरा नेताना संमवेवि
थ्या नित्य कर्म हत्स्यादिद्यावतोऽविद्यावानितिकामहेतुत्वात् न विज्ञमोऽहवविभूतिरदत्तेनाने कलोपभोगस्पृहीयनः एवं तत्कारणयोरविद्याकामयोश्च

भा० ते इति ह निश्चितं कर्म तु यन्मे स्यादात्मैवास्येति शरीरमुच्यते कथं पुनरस्यात्मा कर्म्मत्वमनीयोस्येति कर्म्महेतुत्वात्कथं कर्म्महेतुत्वमात्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति तस्मात्कृत्स्नता

३४ कामिनः एवं कृत्स्नता संपन्ना यथा बाह्या जायादिलक्षणैवमत्राप्येवं पांक्तः पंचभिर्निर्वृत्तः पांक्तो यज्ञोयं दर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्म्मिणोपि कथं पुनरस्य पंचत्वसंपत्ति

मात्रेण यज्ञत्वमित्युच्यते। यस्माद्बाह्योपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः स च पशुः पुरुषश्च पांक्त एव यथोक्तमनआदिपंचत्वयोगात्तदाह पांक्तः पशुर्गवादिः पांक्तः पुरुषः

पशुत्वेपि विशिष्टत्वेन विशेषतः पुरुषस्य निर्देशः पुरुषग्रहणं किं बहुना पांक्तमिदं सर्वं कर्मसाधनं फलं च यदिदं यत्किंचिदिदं सर्वमेवं पांक्तं यज्ञमात्मानं यः संपाद

यति स इदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति य एवं वेद॥ ॥ ॥बृहदारण्यकभाष्ये तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं समाप्तं॥ ॥ ॥यत्सप्तान्नानि मेधयाविद्या

प्रकाशितानन्ता विद्वानात्मत्वेनोपास्ते योसावसावहमस्मीति सर्वप्राणिमात्रैकस्वकर्त्तव्यतया नियतोऽनुष्ठात्यादिकर्म्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनां च पशुर्वन्नु

सर्वेषां भूतानां लोकत्वमुक्तं यथा च स्वकर्म्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैः सोनेको भोग्यत्वेन स्थितः एवमसावपि जुहोत्यादिकर्म्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं च जगदात्मनोऽपत्ये पांक्त

नात्मत्वेन एवमेकैकः स्वकर्म्मविद्याधुरूपेण सर्वस्य जगतो भोक्ता भोग्यं च सर्वस्य सर्वः कर्त्ता कार्यं चेत्यर्थः एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः सर्वमर्वस्य

कार्यमित्यात्मैकत्वविज्ञानार्थं यस्मै जुहोत्यादिना पांक्तेन काम्येन कर्म्मणात्मनो भोग्यत्वेन जगदृष्टजमविज्ञाने न च न्यायतस्तं समस्ता प्रयुक्तम् मानं कार्यकरणत्वेन स

प्तान्नान्युच्यते तस्मात्तान्नामेनासौ पितातो यान्नान्नामसावेषामन्नानां सविनियोगानां सूत्रभूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वाच्छ्लोकाः यत्सप्तान्नानि यदजनयदिति क्रियाविशेष

णं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा कर्म्मणा ज्ञानकर्म्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये तयोः प्रकृतत्वान्न तु रे मेधातपसी श्रूयकरणात् पांक्तं हि कर्म जायादिसाधनं यए वाम०

वंवेदेतिथा नंनरमेव ज्ञानं प्रकृतं तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोर्ग्रहणं काकार्थो यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्म्मभ्यां जनितवान्पिता तानि प्रकाशयिष्यामः श्रुतिवाक्यशेष ३४

तु मंत्रब्राह्मणयोरर्थस्तिरोहितत्वाद्व्याख्यायेण तु विज्ञेया भवन्तीति तदर्थं व्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्त्तते॥ ॥तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति निकार्थ्यज्ञाने दूति हि ब्राह्

मानीतिकत्वं पुनरेतावद्वै सर्वं यद्धार्यते कामानामनेन ह्यानन्त्यमं तं हि कामा इष्टेष्मन दायो क्य हेतुमाहृय स्मान्न इच्छंश्च न इच्छं न यतोऽस्मात्फलसाधनात्कृत्स्नाद्भूयोऽधि
कतरं न विंदेत् लभेत न हि लोके फलसाधनयोरतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति न ह्युभयविषयो हि कामः स च स्यैन ह्यतिरेकेणाभावादित्युक्तं चक्रुः एतावान्वै काम इत्येतद्
काम्यवानिष्टप्रार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयमेव लक्षणं काम्योऽनन्तोऽस्माद्धि दुःखाभ्यासान्न इत्यभिप्रायः यस्मादेवमविद्वानात्मकामी सर्वः
कामयामास तथा पूर्वं जनो यथेष्टानो कस्थितिः प्रजापतेश्चैवमेव सर्गः आसीत् सोऽविनिर्दिष्टविद्ययानन्तःकाम पशुक्तः एकाक्य र ममाणो रत्नपदघानाय स्त्रियमैच्छत् समभवत्
ननःमर्जीयमासीदिति इत्युक्तं तस्मात्तत्राप्येवं न ह्येतस्मिन्नपि काल एकाकी सन् जायाद्याद्यर्थि या नः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्युक्ता
र्थं वाक्यं सर्वं कामयमानः संपाद्य जायादीन्यावत्सर्वमेतेषां यथोक्तानां जायादीनामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्नो ऽहमिति वृत्तावदात्मानं मन्यते पारिशेष्यात्म
मन्यते वैनानि संपादयति यदा न दा नस्य कृत्स्नता यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां संपादयितुं न दाऽस्य कृत्स्नत्वं संपादनायाह न स्यतस्तत्स्य कृत्स्नत्वं नाभिमानिनः कृत्स्नत्वं यमे
वं भवतीत्युच्यते यकार्यकरणसंघातः प्रविभज्यते नात्र मनोऽस्य तु हृत्तिहीनत्वं सर्वकार्यकरणज्ञानमिति निमनःप्रधानत्वात् तदात्मा वा मनः यथा जायादीनां कुटुंबपतिरात्मैवं न
तद्वत्कार्यवित्राना जायादिचतुष्टयस्यैव मिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै तथा वाक् जायामनसो वृत्तितानेवा सामान्याद्धु वा इति निश्चयश्च चोदनादिलक्षणेन मनसा श्रोत्रादि
नु द्वारेण गृह्यते अवार्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वा चक्षुरपि वाक् मनसा अस्य जायापतिस्थानीया प्राणः प्रजेत्यर्थो बालःकमीर्थमिति प्राणः प्रजेव तत्र प्राणश्चेष्टादिलक्षणे
कर्म च चक्षुर्दृष्टविज्ञसाध्यं मनुष्यतीति चक्षुर्मानुषं वित्तं द्विविधं वित्तं मानुषमितरच्च नो वित्तदैवं तद्विज्ञानमिह सर्वं मानुषमिति गवादि हि मनुष्यसंबंधि वित्तं चक्षुर्ग्राह्यं
कर्मसाधनं तस्माद्गवादिस्थानीयं तेन संबंधाच्चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुषं वित्तं विंदते गवाद्युपलभते तस्मात्प्रत्यर्थं किं पुनर्दैवं श्रोत्रं दैवं वित्तं विषयज्ञानं विज्ञान
स्य विज्ञानं दैवं वित्तं तदिह श्रोत्रं ... श्रोत्रेण हि यस्मात्तद्दैवं वित्तं विज्ञानं श्रोत्रेणतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति किं पुनरनेनैतस्मादि विक्षं

सर्वं यावज्जुष्माणानान्नः पाणिनाञ्जु वैश्वदेवाख्यस्य युक्तं श्वचंडालादायद्य स्यान्नस्य यद्ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेण पिश्चं चंडालादायायान्नदर्शनान्नमन्नयुक्तं यदि
श्रा० ३५ दमद्य मद्रुनिवृत्तं ... हि तन्नस्यैन साधारणशब्देन पित्राऽस्य हवा विनियुक्तत्वेन स्यपमस्येयानां हृयन्ते हि तन्नस्य हवं तत्त्वहिनियुक्तत्वं च सर्वं स्यान्नजातस्य न वैश्व
देवाख्यशास्त्रोक्तकर्म कुर्वीतः पाप्मनोऽपि विनिहन्ति युक्ता नयन स्य प्रतिषेधात्किन्न च मनस्य वंधनादिकर्म वन्नस्वभावञ्जुष्णित्रयमिच्छिष मिदं व्यैवाद्वकारणे च प्र
नयश्रवणाद्विजमन्नच षन्य वायोपपन्ने हसमन्नमन्नमदं नमश्री निमंत्रवर्णाता द्वैदेवानभाजयदिति मंत्रपदं येहूं अन्ने सष्ट्वा देवानभाजयन्त्वाके हूं इमं चेमेन हुतं
च प्रहुतं च हुतमसिमयन्नो हवनं प्रहुतं हुतं चाबलिहरणं यस्माद्द्वेनेश्चै हुतं प्रहुतं नेदेवानभाजयन्निमानस्मादिन द्वांपिदृहितः कालेदेवेभ्यो हुतं मितिदैवेभ्यहू
दमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्त्रानाः प्रचयहुतं निषहुतं निवहुत्वा बलिहरणं च हुतं वैनेत्यर्थः अथोत्र यन्नश्राहुः हूयन्ने पित्रादिवेभ्यः प्रहुतं मदहुतं प्रहुतं ने
किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति ... श्रवणाविशेषादन्यत्र प्रसिद्धवाञ्जुहुतं प्रहुतंनेहूति प्रथमः पक्षोयः ... यदि द्वितीयं हुतं प्रहुतं नयोः संभवति नत्थ्या पत्रु
श्रोमयोरेव दर्शपूर्णमासयोरीश्वानेवं प्रसिद्धम्नर ... प्रकाशिन चाहुणप्रधान प्राप्तौ च प्रधाने प्रथम नराव गतिः दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हुतं प्रहुतं नापेक्ष्या
न मात्रयोरेव ग्रहणं युक्तं हुतेदेवानभाजयदिति यस्माद्देवार्थमेनेपित्राप्रकर्म दर्शपूर्णमासाख्ये श्रन्नेनस्मान्नयो देवार्थत्वाविधानाय मद्द्वियाञ्जुकद्दहियत
न शीलः ... हितेन किलकाम्या हृष्टयः ... प्रसिद्धिमाद्वीत्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टिः यत्र न प्रधानेनस्यादित्यर्थः ... एकं धायस्त दितियत्र मु
स्पः धायस्त्विता किंतु नमरदत्तेनत्य यः ... पुनरवगम्यते पद्यावेस्यान्नस्य स्वामिनद्रत्यन आह पयोहि ... प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पद्यावश्च पयएवोपजीवं तु चि राम० ३५
तं हि नेष्टानदन्नमन्यथा कथं नदेवाग्ने नियमे नोपजीवेयुः कथमयेनदेवापजीवंती स्तु ... मनुष्याश्च पद्यावश्च यस्मात्तेनैवान्नेन वर्द्धंते ग्रेवेपियथा पित्रादीवि
नियोगकृतनस्मात्कुमारं वालजातं घृतं वाग्रे वर्णिकाजातकर्मणि। जातनरूप संस्कृतं पलिलेहयंति स्वायंतिस्तनंवास्तनं वानुधापयंतिपश्चान्मायथंतियथा

मय

संनवमभेषां मननमवायेषापयंतिमनुष्ठेभ्योऽन्येषां पशूनामर्ययस्संजातनमाहुः कियन्नुमाणोवस्मद्रस्ये च हत्स्ताः सन्तोन्न हणाददुनिमाद्यायिनं मत्पतीव वानः
पयसैवाद्यापिवर्द्धंतइत्यर्थः यज्ञायेजातकर्मादौ घृतमुपजीवंतियच्चेतरे पयएव नन्मस्य थापिपयएवोपजीवंति तस्मात्पापि पयोविकारत्वात् ... कस्मात्पुनः
सामर्थ्ये मनुष्यत्वे च तुर्थत्वेन व्याख्यायते कर्मसाधनत्वात्कर्महिपयः साधनाश्रयमग्निहोत्रादिनच कर्मसाधनं वित्रसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यत्वापद्यो
दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावितिअनः कुर्वीप कृत्वा कर्मणा सह पिंडीकृत्य पठ्यतः सामान्य नवाविशेषाद्दर्श संवंधात्तानंतर्य मकारणमितिचेद्याख्याने प्रतिपन्नौ सोक
र्योञ्जु स्तुतं हि नैरंतर्यं णव्याख्यातं ह्यकर्येन ... ज्ञानिव्याख्यानानिचमुवंपजीयंने। नस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्चनेत्यस्यकोऽर्थइत्युच्यते। नस्मिन्नन्नेप
यस्मिन्सर्वमध्यात्मादिभूतादिदैवतं कृण्णकृतं जगत्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि प्राणश्चेष्टावन्नयच्च नस्थावरशैलादि तस्मिन्नहि प्रहृतेनैव प्रसिद्धावधानकेन व्याख्यानं क
र्थं पर्येद्यस्य सर्वं प्रतिष्ठितं कारणत्वोपपत्तेः कारणत्वं त्वग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वमग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकं चवन्नगत्क्रमयमिति हि ... अग्निस्मृति
वादाः अन्नशोद्यवस्थिता नाः ... मवहित्वाहितेन व्याख्यातं ... ब्राह्मणान्तरेषिदस्मादुः संवत्सरं पयसाजुहुत् ... पुनर्मृत्युं जयतीति संवत्सरेण किल त्रीणि ष
ष्टिशतानि ... नेषु च आहुतीनां ... शतानि विंशति ... ष्टिकास्त्रमिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि मंद ... मग्निः प्रजापतिमाप्नुवंत्येवे ...
त्वासंवत्सरं जुहुदपत्रमितिपुनर्मृत्युमिनः येभ्यदेवेषु संभूतः पुनर्नम्रियन इत्यर्थः ... एवब्राह्मणवादा आहुर्नेतया विद्यान्नजथादृ ... येयदहरेवञ्जुहोतिनदहः
पुनर्मृत्युमपजयतिमंसवत्सराप्यासम पेक्ष्य एवं विद्वान्स्पद्युक्तं पयसिद्धीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयश्राहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्य निमर्दके नैवाह्नाजादामहं
प्रतिपद्यते नेन्द्रुमने पञयतिपुनर्मृत्युं पुनःपुनर्मरणमहस्त्वाविद्वां शरीरेण वियुक्तस्सर्वात्मा भवतिानपुनर्मरणाय परिछिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः कःपुनर्
तुः सर्वात्मा स्यात्सर्वमपजयतत्त्युच्यते सर्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः सर्वे ... नाद्य मन्नमेवनदाद्यं सायं प्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छतिनयुक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मान

बृ०भा० ५६

कृत्वा सर्वे देवा न्नरूपेण सर्व्वे देवैरेकात्मभावं गता वा सर्वदेवमयो भूत्वा न क्रियन्त इत्यर्थेन दद्युः कं वा ब्राह्मणो न ब्रह्म हवै स्वयं स्तुतये तत्यन्त सर्वे कृत नन वैत पस्मा... मलिहन्ता
इत्यूते ब्राह्मणं तु स्तुवानीति न सर्वे सुभूते ब्राह्मणान्तं कृत्वा भूता निचात्मनि सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति इति कस्माद्भानि न क्रीयन्ते ऽग्रमानानि
सर्वे इति यद्वा पित्राण्यानि स्तृष्टा सम एथकृत्य एथ कृत्वा कृत्स्नः प्रज्ञानितन्ता प्रत्यवेत्ते श्री कृ सिरघमाना नि तन्निमित्तत्वाद्वेषां स्थितेः सर्वदा नैरन्तर्येण कृतन्नक्रियो
पपन्ने सुयुक्तमेषां कृयोनन्ता नि क्रीयमाणानि तन्नातो विश्व एवं रूपे लौवाव स्थानदर्शनाद् वृत्तत्वाच्चाकृत्य कारणेन। कस्मात्पुनः तानि न क्रीयन्त इति प्रश्नः
तस्मादं पनिवृत्तं तं पुरुषो वा श्रुतिर्निर्यथासौ पूर्वे मन्त्रानां स्वरूपा सीत् पितामे वयाज्ञायादिसंवृत्ते नव यां कृत कर्मणा मोक्षाच। तथा ये भोद न्नान्य न्नानि ति पि
तेषाम न्ना नाभोक्ता रो पिसंतः पितर एवमेव यात पसाद्यतो ऽन्नर्यो तिन्नान्य न्नानि तदेतद् भिधीयते पुरुषो वैयो ज्ञानं नो भोक्ता सो क्रिनिरत्स्यद्वेतुः कथं तस्मा
क्रिनित्तमित्युच्यते मह्नियस्मादिदं पुनर्मानं सप्तविधं कार्यं करणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनरभ्युदयो भूयेतन्नयने तत्पादयति धियाधियात त्कालमावि
ग्यानया त्मयाप्रज्ञया कर्म भिश्च वाङ्मनःकाय चेष्टितैर्यच्च दिव्यं तत्सप्त विधमन्त्र मुक्तं कृणमात्रम पिनकुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च न तो विच्छिद्येत पुनर्मानत्वात्मन्ये
नौ तक्रीयेत इत्यन्नमस्मा द्यथैवायं पुरुषोभोक्तानौनि ईतं नर्येणयथा प्रज्ञं यथाकर्म च करोत्यपितन्तुत पो क्रिनि मानत्येन कर्तृत्वात्स्माद् भुज्यमानान्यन्नानि न क्षीयन्त ...५
इत्यर्थोऽतः प्रज्ञा क्रियालक्षणं प्रबन्धारूढः सर्वो लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहतानेकप्राणिकर्मवासनासंतानोऽवष्टब्धत्वात्क्षणिकोऽशु
द्धो सारो नदीस्रोतःप्रदीपसंतानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः फेनमायामरीच्यम्भःस्वप्नादिसमस्तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्यमाणानि त्यः ध्यातानिव ल ह्यते राम० ५६
तदेतद्वैराग्यार्थमुच्यते धियाधियातन्नयने कर्म भिर्यद्वैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति विरक्तानां तस्मादुह्मविद्यार स्तुत्याच तुर्थप्रमुखे वेनेतियो वै ता मक्षितिं वेदेति
वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यविज्ञानफलमुपसंह्रियते यो वै तामक्षितिं वेदेत्युच्यते यथाक्तां वेद पुरुषो वा

लोकानां २ — नां २

नैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थो वद्यान केनचि क्रियते तस्य मंत्रस्यार्थ इत्यर्थो यद जनय दि ति चाम्रुवा दस्य रूपेण मंत्रेण प्रसिद्धार्थो नैव पूकाशितानेवा ह्रणमविज्ञं कथं
वा ह मे व्या हि न प सा ऽन्नयन्निति तेनुक्तार्थ प्रसिद्धत्वाय स्तुत्यन्ते ज्ञाया दिकर्मी मानलीकफलसाधनानां पितृवंनाव त्यक्त्रमे वा मिहि ते चज्ञायामे स्पा दित्या दि
नानव चदेवं द्विविद्याकर्मपुत्र श्व फलभूता नां साधनेस्वष्ट वे पनीत्यभिहितेन वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव तस्माद्धुक्तं च कुं मेद्ययेन्पादि एततात्मिहि फल विषया प्रसिद्धे वच
लोके एवमाद्यज्ञायादि स्तुकमेतावान्वै काम इत्यनेनैवब्रह्मविद्या विषयेच सर्वैकत्वात्कामानुपपत्तेरेतेना शास्त्रीय प्रज्ञानवोन्यासाभाविका न्पान्न यत्नाहुः वसु
क मेव भवति स्थावरान्तस्य चानिष्ट फलस्य कर्मविज्ञान निमित्तत्वादेव क्रिन स्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावो ब्रह्मविद्याविधित्सया न दुरात्म्य स्य विवक्षितत्वात्
वैराग्यार्थ्य कार्यकलक्षणः संसारोऽशुद्धो नित्यः साध्यसाधनरूपो ऽदुःखो ऽविद्याविषय इत्येतस्मा द्विरक्तस्य ब्रह्मविद्यार व्वैत्येतिमन्नानानां विभागेन विनियोग
ध्याये एकमन्नस्य साधारणमिति मंत्रपदं स्य व्याख्यान मिदमेवास्य तन्नाम रणमन्नमित्युक्तमस्य भोक्तृ समुदायस्य किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्यहनि
तत्साधारणं सर्वभोक्तृर्थत्वकल्पयन्पितास्ट ष्टुवान्नमतः एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत् स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्तेतत्परो भवतीत्यर्थः उपासनं हि नाम तात्पर्यं दृष्टं लो
के गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ तस्माच्छरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः स एवंभूतो न स पाप्मनो ऽधर्माद्व्यावर्तते न मिश्रं ह्येतन्न व्याव
र्तते न विशुद्धमित्यर्थः तथा च मंत्रवर्णो मोघमन्नं विंदते अप्रचेताः इत्यादि स्मृतिरपि नात्मार्थं पाचयेदन्नमपदार्थेस्मुप्तो यो भुंके स्तेन एव सः अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टीत्यादि कस्मात्पुनः पा
प्मनो न व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत्सर्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते सर्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणो पि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि स
र्वेषां तत्राशा प्रतिबद्धातस्मान्न परमपीड्यित्वा ग्रसितुमपि शक्यते दुष्कृतं हि मनुष्याणाम न्नमाश्रित्य तिष्ठतीत्यादि स्मरणात्स्वस्माद्धि पालायद्वे भूदेवाद्यश्च अन्नं यह ध्याह
मिति निरूप्य तद्भिर्जितव्यम सर्वभोक्तृ साधारणं वैश्वदेवाख्यं स्यान्नस्य तन्नेन सर्वैः प्राणिभिर्भुज्यमानानां त्वतत्त्वमकृत्वा नापि यदिदमद्यतद्भति तद्विपर्ययं वचनमनुकूलं

बृ०भा० ३७

ज्ञानीहफलभूतानि कर्मणां मनोवाक्प्राणाख्यान्यध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां व्याख्यानमथेदा मनो
नीं वाग्वक्ष्येत्यारभ्यते कश्चिल्लोके शब्दो ध्वनिस्ताल्वादिस्थानप्रभवः प्राणिभिर्वर्णादिलक्षणोऽन्यो वा वादित्रमेघादिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वागेव सा इदं तावद्वाचः स्व
रूपमुक्तमथ तस्याः कार्यमुच्यते एषा वाक् हि यस्मादंतमभिधेयावसानमभिधेयनिर्णयमायत्तानुगता एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्याभिधेयप्रका
शिकैव प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपादिवत् नहि प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशांतरेण प्रकाश्यते तद्वद्वाक्प्रकाशिकैव न स्वयं प्रकाश्येत्यनवस्थाशक्तिः परिहृता
वा नहि प्रकाश्याप्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः अथ प्राण उच्यते प्राणो मुखनासिकासंचारी हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः अपनयनान्मूत्रपुरीषादेर
पानोऽधोवृत्तिरानाभिस्थानो व्यानो व्यायमनकर्मा व्यानः प्राणापानयोः संधिर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनहेतुरापादतलमस्तकस्थानः ऊर्ध्व
वृत्तिः समानः समंनयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता तद्रूपैषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसंबंधिनी वृत्तिरेव यथोक्ताः प्राणा
दिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव प्राणवृत्तिर्वृत्तिमानाध्यात्मिकोऽनतज्ञः कर्मणास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातं स्वरूपमाध्यात्मिकानि वाक्प्राणाख्या
ख्यानान्येतन्मयः एतद्विकारः वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः कोऽसावयं कार्यकरणसंघात आत्मा पिंड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिरविशेषेण
तन्मयत्वमुक्तं स्पविशेषणं वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति स्फुटीकरणं तेषामेव वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिको विस्तरोऽभिधीयते त्रयो लोकाः भूर्भुवःस्वरित्या
ख्या एत एव वाङ्मनःप्राणाः तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः तथा त्रयो वेदा इत्यादि निगदव्याख्यातमर्थं मितिविज्ञातं विजिज्ञास्यमवि
ज्ञातमेत एव न तु विशेषो यत्किंच विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपं तत्र स्वयमेव हेतुमाह वाग्विज्ञाता प्रकाशकत्वात् कथं सा विज्ञाता भवेद्यान्यानपि विज्ञापय राम० ३७
ति वाचैव सर्वं वस्तु प्रज्ञायत इति हि वक्ष्यति वाग्विशेषविदः फलमुच्यते वागेवैनं यथोक्ता वाग्विभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति पालयति विज्ञातरूपेणै

वास्यान्नं भवत्यन्नं प्रतिपद्यते तत्स्यार्थः तथा यत्किंच विजिज्ञास्यम [illegible] विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्संदिह्यमानाकारत्वा
त्वाद्विजिज्ञास्यं एवं तन्मनोविभूतिविदः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्यरूपेणैवास्य ज्ञानमापद्यते न चानन्त्विं वा विज्ञातं विज्ञानागोचरं न वस्तु दिद्य
मानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः अविज्ञानरूपो हि यस्मात् प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेः विज्ञानविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागे स्थिते त्रयो लोकाद
यादयो वाचनिका एव सर्वं विज्ञानादिस्वरूपदर्शनाद्ववदेव नियमः स्यात् प्राण एवैनं तद्भूत्वाऽवति विज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः त्रियवृत्ता दि
भिः संदिह्यमाना अविज्ञातोपकारकत्वाचार्यपितृदेवयोर्वयवेनाध्यात्मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिः व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणाना
माधिभौतिको विस्तरोऽथाधिदैविकोऽर्थ आरभ्यते तस्यै वाचः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रकृतायाः पृथिवी शरीरं बाह्य आधारोऽज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं
पृथिव्या आधेयभूतमयं पार्थिवोऽग्निः हि तदाहिः प्रजापतेर्वाक्कार्यमाधारोऽप्रकाशकं करणमाधेयं प्रकाशं तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापतेस्तावत्येव यावत्यवि
माणैवाध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती वाग्भवति तत्र सर्वत्राधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावती भवति कार्यभूता तावानयमग्निराधेयः करणरूपो ज्योती
रूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवेत् समानमुत्तरं अथैतस्य प्रजापतेर्मनसो द्यौः शरीरं कार्यमाधारो ज्योतीरूपं करणमाधेयमसा
वादित्यस्तदुभयं यावदपरिमाणमेवाध्यात्ममधि[illegible]मनः तावती तावद्व्याप्तिमती द्यौः तावानसौ ज्योतीरूपस्य करणस्याधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौः तावा
नसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंसर्गं समैतां समगच्छेतां मनसादित्येन
पत्नी पित्रा वाचाग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीत्यंतरा रोदस्योः तयोरेव संगमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पंदाय कर्मणे यो जातः स इंद्रः प
रमेश्वरो न केवलमिंद्र एवासपत्नः अविद्यमानः सपत्नो यस्य कः पुनः सपत्नो नाम द्वितीयो द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतः सपत्न इत्युच्यते तेन द्विती

भा० यत्रैपि मनि वाङ्मनसे न सपत्नत्वं मनसैनेन प्राणं प्रति गुणभावो पगतेऽप्यवहिते न अध्यात्माधिवत्तत्र प्रासंगिकासपत्नविज्ञानफलमिदं तस्य द्विषुपं सपत्नः प्रतिपक्षो
३८ भवति य एवं यथोक्तं प्राणमसपत्नं वेद॥ ॥ अथैतस्य प्रकृतस्य प्राणस्यापः शरीरं प्राणस्य वाङ्मनसे प्रत्यनन्तरनिर्दिष्टस्य पूः शरीरं कार्यमाधारः पू
र्ववज्ज्योतीरूपमसौ चंद्रः तत्र यावानेव प्राणो यावत्परिमाणोऽध्यात्मादिभेदेषु तावत्य आपस्तावत्परिमाणास्तावानसौ चंद्रो वाह्ये यत्तास्व प्रवृत्तु
प्रविष्टः कारणभूतो ध्यात्ममधिभूतं च तावद्याति [illegible] तान्येतानि पित्र्या पांक्तेन कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मनः प्राणा अध्यात्ममधिभूतं च जगत्समस्तमे
तैर्व्याप्तं नैतेभ्योऽन्यदतिरिक्तं किंचिदस्ति कार्यं करणात्मकं वा समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिरन्नानि ते वाङ्मनः प्राणाः सर्व एव समास्तुल्याः व्याप्तिमंतो यावत्प्रा
णिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिताः अत एवानंताः यावत्संसारभाविनो हि ते न हि कार्यकरणप्रत्याख्यानेन संसारो गम्यते कार्यकरणात्मका
हि ते हेतुत्वं यः कश्चित् एषु प्रजापतेरात्मभूतानां अंतवतः परिच्छिन्नान् अध्यात्मरूपेण वाधिभूतरूपेण वोपास्ते तस्य तदुपासनानुरूपमेव फलं स न अंतवंतं लोकं स
यति परिच्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः॥ अथ पुनर्ये एतानंतान् सर्वात्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनंतमेव लोकं ज
यति स पिता पांक्तेन कर्मणा समज्ञानाभिसृष्टा त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तं तेषां अन्नानां पांक्तकर्मफलभूतानां व्याख्यानानि नकथं पुनः पांक्तस्य कर्म
णः फलमेतानीत्युच्यते यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पांक्तताऽवगम्यते वित्तकर्मणोरुपनितत्वं संभवात्तत्र पित्र्यं वित्तं मानादि वाक् सोऽपि तयोर्मनसयोरंतरा प्राणः
प्रजोत्पत्तिः ख्याति तत्र वित्तकर्मणी संभावयितव्ये इत्यादि सएष संवत्सरो यायं [illegible] प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशेषतोऽभिदिश्यते
षोडशकलः षोडशकला अवयवा अस्य सोयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपस्तस्य च कालात्मनः प्रजापतेः रात्रय एवाहोरात्राणि तिथय इ राम०
त्यर्थः पंचदश कला अवयवा एव नित्यायाम्वस्थिता अस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी कला स रात्रिभिरेव तिथिभिः कलाभिरस्य नेचापक्षीयते अपि ३८

अक्षितिः सहीदमन्नं धियाधिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह इति सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत्प्राधान्येने
वान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितिं यो वेद सोऽन्नमत्ति नान्नं प्रति गुणभूतः सन् यथाज्ञो न तथा विद्वानन्नानामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स देवानपिग
च्छति स ऊर्जमुपजीवतीति देवानपिगच्छति देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्जममृतं चोपजीवतीति यदुक्तं सा प्रशंसा नापूर्वोऽर्थः॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति पांक्तस्य कर्मणः फलभूतानि
यानि निर्दिष्टान्यन्नानि तानि कार्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वं मन्त्रेष्वसंस्पष्टः पृथक् प्रकृष्टानि नेयान्युत्तरव्याख्यानार्थः उत्तरो ग्रंथः आरभ्यते त्रीण्यात्मनेऽकु
रुतेति कोऽस्यार्थः इत्युच्यते मनो वाक्प्राणाः एतानि त्रीण्यन्नानि मनो वाचं प्राणं चात्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवानादौ सृष्ट्वादौ पितानेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपं च प्रति सं
शयवत्सु मन आहाभिमानवन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तं यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसंबंधे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं
रूपमित्युक्तो वदत्यन्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शं तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वचः इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति न श्रुतवानस्मीति तस्मा
द्यस्यासन्निधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसंबंधे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो नामांतःकरणं सर्वकरण
विषययोगीत्यवगम्यते तस्मात्सर्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तदभावे दर्शनाद्यभावात् इत्यस्तित्वसिद्धं मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते कामः सं
स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन विचिकित्सा संशयज्ञानं श्रद्धा अदृष्टार्थेषु कर्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु चाश्रद्धा
तद्विपरीता बुद्धिः धृतिर्धारणं देहाद्यवसादे उत्तंभनम् अधृतिस्तद्विपर्ययः ह्रीर्लज्जा धीः प्रज्ञा भीर्भयमित्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि म
नोऽस्तित्वे च कारणमित्याह तस्मान्मनो नाम अस्त्यन्तःकरणं यस्माच्चक्षुषो गोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति विवेकेन प्रति
पद्यते यदि विवेककृन्मनो नाम नास्ति त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्यात् यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनोऽस्ति तावन्मनः स्वरूपं च तस्माद्विग [illegible]

३५ निस्थामीयेनचेष्टछिन्नीवति प्रविनावाह्येनपरिवारेणोपसगान्नक्षीणोपथाचकमरनोमे विप्रकृमेवमानुषं वैश्वदरनेमि ... येनवित्तेन पुनरुपवीयनद्
नाप्तिप्रायः एषां कन्दैव वित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणात्मत्रात्मकः प्रज्ञापनिर्वर्तनी निद्याख्यानं श्रनं नरं चन्नायाच्छिविन्न परिवारस्थानीयमित्युक्तं न तु पुत्रकर्माप
रविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येन ... वगतं न पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसंबंधनियमः सोयं पुत्रादीनां साधनानां ... अविशेषसंबंधो
वक्तव्य इत्यतः कण्डिकारभ्यते अथेति वाक्योपन्यासार्थः त्रयो वावेत्यवधारणार्थः त्रय एव लोकाः शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकानान्यूना नाधिका वा के ते इत्युच्यते मनु
ष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति तेषां सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो यथा च पुत्रेण जय्यस्तथोत्तरं वक्ष्यामो नान्येन कर्मणा वि
द्यया वेति वाक्यशेषः कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया विद्यया देवलोको न पुत्रेण नापि कर्मणा देवलोको
वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमस्तस्मात्तत्साधनत्वाद्विद्यां प्रशंसन्ति। एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि सा
धनानि जायादिपुत्रकर्मार्थत्वात्पृथक्साधनमिति दृष्टान्तात्सिद्धिर्नाविद्वान्तच्च कर्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनं विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभे
नैव भवतीति पुत्रस्य तु क्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण स लोकजयहेतुत्वमिति निरूपणाय इदमुच्यते अथानंतरमारभ्यते अतः संप्रत्तिः संप्रदानं संप्रत्तिरिति
वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं पुत्रे हि स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता तेनेयं संप्रत्तिसंज्ञमिदं कर्म तत्कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह। स पिता यदा
यस्मिन्काले प्रैष्यन्मरिष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेन मन्यते अथ तदा पुत्रमाहूयाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स एवमुक्तः पुत्रः प्रत्याह सर्वमेव पु
नुशिष्टोऽहं ज्ञातवानित्यवं नकर्तव्यमिति तेनाहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति एतस्य वाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मत्वा नाश्रुति व्याख्यानाय प्रवर्तते यद्वै राम० ३५
किंचाविशिष्टमनूक्तमनधीनमधीनं च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पदे एकतैकत्वा योध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः स इ

तऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्वित्यर्थः तथा ये वै केचन यज्ञाः अनुष्ठेयाः सन्तो मया अनुष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्च तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन्पदे एकत्वं मत्कर्तृका य
ज्ञा ये आसंस्ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञस्त्वत्कर्तृका भवन्त्वित्यर्थः ये वै केचन लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पदे एकता इत ऊ
र्ध्वं त्वं लोकस्त्वया जेतव्या इत ऊर्ध्वं मया ध्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यक्रतुः संकल्पस्त्वयि समर्पितो अहं तु मुक्तोऽस्मि कर्तव्यताबन्धनविषयात्क्रतु
तोः स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवान्पुत्रोऽनुशिष्टत्वात्तत्रेमं पितुरभिप्रायं मन्त्रावचहेऽस्मानिरेनावदेन मरिमाणं वेदं सर्वं यदुहि णा कर्तव्यं यदुत वेदाध्ययन
यज्ञाः यज्ञाय एष्याः लोकाश्च जेतव्या एतन्मत्सर्वं सन्नयं सर्वं ह्येतद्भारं मत्तः प्रतीतं मन्त्रोवच्छिद्यात्मानमिति धायेनोऽस्माल्लोकान्मामभुनक्तन्यात्पितृयज्ञीतिलक्षणे
यतस्तु एवं विदं पुत्रमनुशिष्टमाचार्यत्वमस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरं अस्माल्लोकात्कर्तव्यताबन्धनवतो मोचयिष्यतीति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुराहु
र्ब्राह्मणाः अत एवं ह्येनं पुत्रमनुशासति लोक्योऽयं नः स्यादिति पितरः स पिता यदा यस्मिन्काले एवं वित्पुत्रसमर्पितकर्तव्यतात्क्रतुरस्माल्लोकात्प्रैतिम्रियते अथ
तदा एभिरेव प्रकृतैः वाङ्मनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोत्यध्यात्मपरिच्छेदहेतूपगमात्पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेनाधिदैविकेन रूपेण पृथिव्यग्न्याद्यात्म
नाभिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति तैः प्राणैः सह पिताप्याविशति वाङ्मनःप्राणात्मभावित्वात्पितुरहमस्म्यनंतवाङ्मनःप्राणात्मा इत्यात्मादिभेदवि
ज्ञानाद्यावनो हि पिता तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्यैव तदुक्तं भवति
यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेणैव मृतोऽमतनयवतु मथ्यैः तथा चाम्नायः पितरं सोऽस्य पितरं आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधी
यत इति अथ यदा एनेन पुत्रनिर्वर्तनमाह। स पुत्रो यदि कदाचिद्नेन पिताक्षया कृतेन छिद्रेणान्तरालेनाकृतं भवति कर्तव्यं तस्मात्कर्तव्यतारूपात्पिताकृतादन्यवर्तस्माल्लोके क
प्राप्तिप्रतिबंधनरूपात्पुत्रोऽस्य सर्वमेतस्मिन्ननुवर्त्य स्वयमनुतिष्ठन्पूरयित्वा तस्मात्पूरणेन त्रायते पितरं यस्मात्तस्मात्पुत्रो नाम इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितुः छिद्रं पू

बृ०भा०
५०

रथिद्वात्रायनेसपितेनं विद्येन पुत्रेणैषोऽपि स मनुष्यलोको ज्ञियोवसेकेप्रतितिष्ठत्येव समोऽपिता पुत्रेणैमं मनुष्यलोकं जयति न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलो
कपितृलोको स्वरूपलाभ सत्ता मात्रेण न हि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभव्यतिरेकेण पुत्रवद्व्यापारांतरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्येते। अथ यत्कृतसंप्रत्तिकं
थिनरसेन सिनेवागाद्यः प्राणादैवाहैरण्यगर्भाः अमृताः अमरणधर्माण आविशंति कथमिति निवत्त्यनिष्ठ थियै चैनमित्यादि एवं पुत्रकर्मापरविद्यानाम
नुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थता दर्शिता कृत्वा स्वयमेवात्र केचिद्वावदूकाः श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः संतः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां व
र्णयंति तेषां मुखापिधानं श्रुत्येदं कृतं जायामे स्यादित्यादिपांक्तं काम्यं कर्मेतु पक्रमेण पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण वा तस्माद्दृणश्रुतिर
विद्वद्विषया न परमात्मविद्याविषयेति सिद्धं वक्ष्यति च किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोपि पितृलोकदे
वलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव तस्मात्पुत्रकर्मापरविद्याभिः मुक्तिन्यानुष्ठिताभिरिच्छत्येतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परंपरया
मोक्षार्थान्येव पुत्रादिसाधनानीच्छंति तेषामपि मुखापिधानं येषामेव कृति पुत्रवाकृतसंप्रत्तिकस्य पुत्रिणः कर्मिणः अपरात्मविद्याविदः फलप्रदर्शनाय प्रव
त्तानि वेदमेव फलं मोक्षफलमिति शक्यं वक्तुं यस्य संदंशान्मोदानपः कार्यचाद्याज्ञानं पुनः पुनर्जननं यत्नदर्शितं नाम यद्वैन कर्मकांडीयेनहेतिचकृत्यश्च
शाकर्मीरूपोनीरूपमिति चकार्यद्वोपपत्तेः अयं वाव इति च नामरूपकर्मात्मकं वैतोपसंहाराद्वृत्ते सर्वमेव साधनत्रयं संहृत्य सकलस्य चिन्मात्रार्थकस्य चित्रयत्रा
त्मफलमित्यस्मादेव वाक्यादवगंतुं शक्यं पुत्रादिसाधनानामनात्मफलप्रदर्शनेनैवोपक्षीणं वाक्यमस्य पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति दैवी मि
का वागेनं कृतसंप्रत्तिकं भावि मानिसर्वेषां हि वाच उपादानभूता दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणा साऽस्मिन्काले आसंगादिदोषैर्निरुद्धा विद्युषस्तु पापगमे आव
रणभंगद्वीपवत्कं प्रदीपवत्कं शववृत्तास्योति नदेनतुच्यते पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशतीति सा च दैवी वागनृतादिदोषरहिता शुद्धा यया वाचादे । त्या

राम०
५०

दायादित्य इति इहैव चंद्रमाः प्रजापतिः स उक्तोपकृष्णपूर्णैर्नेकलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्द्धमानेयावत्संपूर्णमंडलः पौर्णमास्यां ताभिरेवापचीयमानाभिः कला
भिरपक्षीयमाणो ध्रुवैकाकलावस्थिता मावास्यायां स प्रजापतिः कालात्मा मावास्यां रात्रिं रात्र्यैकया ध्रुवस्थिता ध्रुवाकलान्नेनयायो व्याकलयास
र्वमिदं प्राणभृत्प्राणिजातमनुप्रविश्य यदपः पिबति यदोषधीरश्नाति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना सर्वं व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोपरेद्युः प्रातर्जायते
द्वितीयया कलया संयुक्तः एवं पांक्तात्मकोसौ प्रजापतिः दिवादित्यो मनः पिताएषियशीवाग्जायामातानयोः प्राणः प्रजा चांद्रमस्य कलाद्वितीयया
पचयापचयधर्मित्वाद्वित्तंवत्तास्थानीय कलानां कालावयवानां जगद्विपरिणामहेतुत्वं कर्मेवं एव कृत्स्नः प्रजापतिर्जायामे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म कुर्वीयेत्येषणानुरूप एव पांक्तस्य कर्मणः फलभूतः संवृत्तः कारणानुविधायि हि कार्यमिति लोकेपि स्थितिः यस्मादेष चंद्रमा एतां रात्रिं सर्वप्राणिजा
तमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्ततेतस्माद्धेतोरेतां अमावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिंद्यात्प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतदपि कृकलासस्य कृ
कलासो हि पापात्मा स्वभावेनैव हिंस्यते दृष्टाः प्राणिभिर्दृष्टोऽयममंगलरूप इति कृत्वा नतुपुनरिति प्रति द्वेषात्प्राणिहिंसाऽहिंसनकार्यं भूतात्मव्यावृत्तीर्थान्यद्वा निवारयति विद्वा
न अथापि नामावास्यायां अन्यत्र प्रतिषेधवार्थं वचनं हिंसायाः कृकलासविषये वा किं तर्हि तस्याः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थं॥ यो वै स परोक्षाभिहितः स
वत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्मनपरोक्षामनस्येषायस्मादयमेव सः तं न्यकृतुपलभ्यत इति कोसोयो यथोक्तं प्रजात्मकं प्रजापतिमात्मभूतं वेदेति स एवं वित्
पुरुषः केन सामान्येन प्रजापतिरिति नितद्व्युत्पत्तेन स्येदं विदः पुत्रपरस्यवादि वित्तमेव पंचदशकला उपचयापचयधर्मित्वात्प्रतिद्विते साध्यंचकर्मतत्रस्य ...मनेतायै
स्थानीयं पिंड एवास्य विदुषः षोडशी कलाध्रुवस्थानीया स चंद्रमा यथा वित्तेनैव पूर्यते अपचीयते च लोके प्रसिद्धं नदेतत्तत्रस्यं नाभ्ये हि तं नभ्यं नाभिं वाहे
नि किं तद्धृदयं यदात्मा पिंडः प्रधिः परिवारस्थानीयं धनं वित्तं चक्रस्येवारनेम्यादिः तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते आत्मानि प्रात्मना जीवति

इत्यविशेषेणवाङ्मनःप्राणानामुपास्यत्वमुक्तंनान्यतमगतोविशेषउक्तःकिमेवमेवप्रतिपत्तव्यंकिंवाविचार्यमाणेकश्चिद्विशेषोऽवगन्तुमुपासनेप्र
बृ॰भा॰ ४२ तिपत्तुंशक्यतइत्युच्यतेऽथातोऽनंतरंव्रतमीमांसाउपासनकर्मविचारणेत्यर्थःतेषांप्राणानांकस्यकर्मव्रतत्वेनधारयितव्यमितिमीमांसाप्रवर्त्तते
तत्रप्रजापतिर्हहशब्दःकिलार्थेप्रजापतिःकिलप्रजाःसृष्ट्वाकर्माणिकरणानिवागादीनिकर्मार्थानिहितानीतिकर्माणीत्युच्यन्तेससृजेसृष्टवान्वा
गादीनिकरणानीत्यर्थःतानिपुनःसृष्टान्यन्योन्येनेतरेतरमस्पर्धन्तस्पर्धांसंघर्षंचक्रुःकथंवदिष्याम्येवस्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैवाहंस्यामितिवा
ग्व्रतंदध्रेधृतवतीयद्यन्योपिमत्समोऽस्तिस्वव्यापारादनुपरंतुंशक्तःसोपिदर्शयत्वात्मनोवीर्यमितिनिश्चयाद्द्रक्ष्याम्यहमितिचक्षुःश्रोष्याम्यहमितिश्रोत्रं
एवमन्यानिकर्माणिकरणानियथाकर्मयद्यस्यकर्मयथाकर्मतानिकरणानिमृत्युर्मारकःश्रमःश्रमरूपीभूत्वाउपयेमेसंजग्राहकथंतानिकरणा
निस्वव्यापारेप्रवृत्तानिश्रमरूपेणात्मानंदर्शितवानाप्त्वाचतान्यवारुन्धअवरोधंकृतवान्मृत्युःस्वकर्मभ्यःप्रच्यावितवानित्यर्थःतस्मादद्यापि
वदनेस्वकर्मणिप्रवृत्तावाक्श्राम्यत्येवश्रमरूपिणामृत्युनासंयुक्तास्वकर्मतःप्रच्यवतेतथाश्राम्यतिचक्षुःश्राम्यतिश्रोत्रंअथेममेवमुख्यंप्राणंनाप्नो
त्नप्राप्तवान्मृत्युःश्रमरूपीयोऽयंमध्यमःप्राणस्तेनानाप्तो[illegible]स्वकर्मणिप्रवृत्तंनेनानीतराणिकरणानिज्ञातुंदधिरे[illegible]ऽयंवैनोऽस्माकं
मध्येश्रेष्ठःप्रशस्यतमोऽभ्यधिकोयस्माद्यःसंचरंश्चासंचरंश्चनव्यथतेथोनरिष्यतिहन्तेदानीमस्यैवप्राणस्यसर्वेवयंरूपमसामप्राणमात्मत्वेनप्रति
पद्यामहीत्येवंविनिश्चित्यतएतस्यैवसर्वेरूपमभवन्प्राणमेवात्मत्वेनप्रतिपन्नाःप्राणव्रतमेवदधिरेऽस्मद्व्रतानिमृत्योर्वारणायपर्याप्तानीतिमत्वा राम॰ ४२
प्राणेनरूपेणरूपवन्तीतराणिकरणानिचलनात्मनास्वेनचप्रकाशात्मनानानिहिप्राणादन्यत्रचलनात्मकत्वोपपत्तिश्चलनव्यापारपूर्वकाण्येवहिसर्वे
दास्वव्यापारेषुलक्ष्यन्तेतस्माद्देतेवागादयःएतेनप्राणाभिधानेनाख्यायन्तेऽभिधीयन्तेप्राणाइत्येवंप्राणात्मनांसर्वकरणानांवेदनेनप्राणशब्दाभि

प्रथितं २

धेयंतेनहवावतेनैवविदुषातत्कुलमाचक्षतेलोकाःकिंकायस्मिन्कुलेविद्वाञ्जातोभवतितत्कुलंविद्वन्नाम्नैवभवतिअमुष्येदंकुलमितियथातापत्यइ
तियएवंयथोक्तंवेदवागादीनांप्राणरूपतांप्राणाख्यत्वंचतस्यैतत्फलंकिंचयःकश्चिदत्रहएवंविदाप्राणात्मदर्शिनास्पर्द्धतेप्रतिपक्षीसन्नस्मिन्नेव
शरीरेऽनुशुष्यत्यनुशोषमुपगच्छत्यनुशुष्यहैवशोषंगत्वैवान्ततोम्रियतेनसहसानुपद्रुतोम्रियतइत्यध्यात्ममध्यात्मंप्राणात्मदर्शनमित्युक्तोपसंहारोऽधि
दैवतप्रदर्शनार्थमथानंतरमधिदैवतंदेवताविषयंदर्शनमुच्यतेकस्माद्देवताविशेषस्यप्रवचनधारणंश्रेयस्कृतिमीमांस्यतेऽध्यात्मवत्[illegible]ज्वलिष्याम्येवाहमि
त्यग्निर्दध्रेतप्स्याम्यहमित्यादित्योभास्याम्यहमितिचन्द्रमाः।एवमन्यादेवतायथादैवतंस यथावागादीनामेषांप्राणानांमध्येमध्यमःप्राणोमृ
त्युनाप्तःस्वकर्मणोनप्रच्यावितःस्वेनप्राणव्रतेनाभग्नव्रतोयथाएवमेतासामग्न्यादीनांदेवता नांवायुरपि[illegible]स्तंयंतिस्वकर्मभ्यउपरमंतेयथा
ऽस्तंयान्तिवागादयोऽस्तंयान्तिदेवताअग्न्यादयोनवायुरस्तंयातियथामध्यमःप्राणोन[illegible]सैषानस्तमितादेवतायद्वायुर्योऽयंवायुरेवमध्यात्ममधिदैवतेनचमीमांसित्वा ६८
निर्द्धारितंवायुप्राणात्मनोव्रतमभग्नमितिएतस्यैवार्थस्यप्रकाशकएषश्लोकोमंत्रोभवति।यतश्चयस्माद्वायोरुदेत्युद्गच्छतिसूर्योऽध्यात्मंचक्षुरात्मनाप्राणाद
स्तंचयत्रवायौप्राणेचगच्छत्यपरसंध्यासमयेस्वापसमयेचपुरुषस्यतंधर्मंदेवाश्चक्रिरे[illegible]वागादयोऽग्न्यादयश्चप्राणव्रतंवायुव्रतंचधारयि
त्वार्थंसएवाद्येदानींश्वोपिभविष्यत्यपिकालेऽनुवर्त्यतेऽनुवर्तिष्यतेचदेवैरित्यभिप्रायःतत्र[illegible]संक्षेपतोव्याचष्टेब्राह्मणंप्राणाद्वाएषउदेतिप्राणेऽस्त
मेतितंदेवाश्चक्रिरेधर्मंतस्यार्थःसएवाद्यसउश्वइत्यस्यकोऽर्थइत्युच्यतेयद्वैएतेव्रतममुर्ह्यमुष्मिन्कालेवागादयोऽग्न्यादयश्चप्राणव्रतंवायुव्रतंचाध्रियन्ततदे
वाद्यापिकुर्वन्त्यनुवर्तन्तेऽनुवर्तिष्यन्तेचव्रतंनैतस्मान्मेवयत्[illegible]वागादिव्रतमग्न्यादिव्रतंचतद्भग्नमेवतेषामस्तमनकालेस्वापकालेचवायोःप्राणस्यचनिम्लुक्ति
दर्शनाद्धेतदस्यैवोक्तंयदावैपुरुषःस्वपितिप्राणंतर्हिवागप्येतिप्राणंमनःप्राणंचक्षुःप्राणंश्रोत्रंयदाप्रबुध्यतेप्राणादेवाधिपुनर्जायन्तइत्यध्यात्ममस्या

धिदैवतं यदाग्निरनुगच्छति वायुं न ह्वीनृ द्वानि । तस्मादेतमुद्वासी दिप्याकुः स्य रादित्यो ऽस्तमेति वायुं तर्हि विशन्ति वायुं वै वायो दिशः अनि
ना वायोरे वाधि पुनर्जायं तइति । तस्मादेतदेवतं नैवागा दिश स्यादित्यपाकुर्वन्ते यदेतद्धायोश्च प्राणस्य च परिस्पन्दात्मकं देवं वैदे वैरनुचर्यमानं व्रतं तस्मा
दन्यायेकमेव व्रतं चरेत्किं तत्प्राण्यात्प्राणनव्यापारं कुर्यादपान्यादपानव्यापारं न हि प्राणव्यापारस्य प्राणनापानलक्षणस्योपरमोऽस्ति तस्मा
त्तदेवैकं व्रतं चरेत् हित्वेन्द्रियान्तरव्यापारं नेन्मा पाप्मा मृत्युः श्रमरूपी आप्नुवन् आप्नुयादिति यद्यहं प्रच्युतः स्यामस्माद्व्रतात्ग्रस्त एवाहं मृत्युने
त्येवं त्रस्तो धारयेद्व्रतमित्यभिप्रायः यदि कदाचिदु चरेत् प्रारभेत प्राणव्रतं तेन समापिपयिषेत्समापयितुमिच्छेद्यदि ह्यस्माद्व्रतादुपरमेत्प्राणः परि
भूतः स्यादेवासुरवत्समापयेद्देवतेनानेन व्रतेन प्राणात्मत्वमापन्नः सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च मदात्मका एवाहं प्राणः आत्मा सर्वपरिस्पन्दकृदे
वमेतेनानेन व्रतधारणेनैतस्याः प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावमेकात्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वैकस्थानत्वं विज्ञानमांद्यापेक्षमेतज्जय
ति प्राप्नोतीति ॥ ॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ॥ यदेतदविद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जगत्तन्नात्मा
प्राक्शरीरादिव्याकरणात्तस्य व्याकरणमागमव्यवस्थायां तद्ब्रह्म वाच्यमित्युक्तं त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म इत्यादि त्रयमिदं यच्चोक्तं नामरूपकर्मेति
त्रयमात्मा तदनात्मत्वात् न चिन्तनीयमित्युच्यते तस्मादनात्मनो नित्यत्वं चिन्त्यमात्मानमेव लोकमुपासीतेत्युक्तं स्मृतं तु पासितुं बुद्धिः
प्रवर्तते वाच्य इत्यस्यात्मप्रत्यक्षत्वात् शिष्याणां तु याकाङ्क्षा परीक्षणार्थमिति चेत् एवं सर्वभूतात्मा अनुरूप इति नाम रूपा कर्म विवृद्धिरेव त्यागात्मानमेव दृष्टिरनुगन्तु
मृतत्वमिच्छन्नित्यादिः कर्माणि पुनरस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मनैव तत्पुनरात्मत्वमित्येतन्नसंभावयितुं शक्यं तद
त्रयोच्यते । तेषां नाम्नां यथोपपन्नानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते यत्किञ्च शब्दो वागेव सेत्युक्तं वाग्वागिति तस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसामान्यमात्रमेतदे तेषां

सा ७

यथा देवतात्मनेपरस्मै नावदति न तद्वत्स्यमेवास्य भवति वद्धा स्ववाग्भवतीत्यर्थः । तथा दिवसेन मादित्यात् दैवं मन आविशन्ति तद्दैवं मनः स्वभाव नि
र्मलत्वात् मनसा ऽनेनैव सत्य मनसि सुखेन भवत्यथो अपि न शोचति शोकादिनिमित्तसंयोगाभावाद्व्यक्तेनं वं दूरमसञ्चदैवं प्राणआविशन्ति स एव दैवः
प्राणः किं लक्षणस्तत्राह यः संचरन्प्राणिभेदेषु संचरन्त्समष्टिव्यष्टिरूपेणाथवा संचरन्जङ्गमेषु असंचरन्स्थावरेषु न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते
अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते स यथोक्तमेवं वेद स सर्वेषां भूतानामात्मा भवति सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्वेषां भूता
नां मनो भवति वाग्भवतीत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः सर्वं कृतं भवतीत्याह स एवं वित्सिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवमेवं वेत्तास्य सर्वज्ञो भवति सर्वकृद्वाङ्गचि
न्तानि यानः किं तु सर्वनिर्दिष्टं तन्निर्देशे यथा एतां हिरण्यगर्भदेवतां मिथ्याविवृद्धिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति इज्यन्ते देवेह एवं विदं सर्वाणि भूतान्यवन्तीज्यादि
लक्षणेनानन्तं प्रयुञ्जते इत्यर्थः । अथेदमाशङ्क्यते सर्वप्रजानामात्मा भवतीत्युक्तं तस्य च सर्वप्राणिकार्यकरणात्मकत्वे सर्वप्राणिसुखदुःखैः संबध्यन
इति तत्रापरिच्छिन्नबुद्धित्वात्परिच्छिन्नबुद्धीनां ह्याक्रोशादौ दुःखसंबन्धो दृष्टः ऽनेनाहमाक्रुष्ट इत्यस्य तु सर्वात्मनो यदाक्रुश्यते यदाक्रोशनिमित्तं
दुःखबुद्धिविशेषाभावान्न निमित्तं दुःखमुपपद्यते । मरणदुःखवच्च निमित्ताज्ञानाद्यथाहि कस्मिंश्चित्संनिकृष्टे चिद्दुःखमुत्पद्यते ममायं पुत्रो भ्राता नायमिति
पुत्रादिनिमित्तं च निमित्ताभावेन मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते न ये च परस्यापि परिच्छिन्नात्मनो ममेत्यज्ञानादिदुःखनिमित्तमिथ्याज्ञानादिदोषा
भावान्नैव दुःखमुपजायते तेन तेन दुःखेन युज्यते किं च यत्किंचेमाः प्रजाः शोचन्ति अमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति नह्यस्य ते दुःखं संयुज्यते भवत्यासां प्रजानां परि
च्छिन्नबुद्धिजनितत्वात्सर्वात्मनस्तु केन सह किंचित्शोकं भवेद्दुःखं यत्ताः प्रजाः पत्ये परदेवतेमामेतं पुण्यमेव शुभमेव फलमात्मा ऐनं पुण्यमिति निरतिशयं हि
तेन पुण्यं ज्ञानेन तत्फलमेव गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति पापफलस्यावसराभावात्पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः न हि सर्व एव समाः सर्वे नना

योत्तुपवंञ्चको बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यां उपजनापायधर्मिभ्यां मर्त्यामर्त्याभ्यां तन्नोप काशीकृतनज्येद्वैवं संसारमन्नवमविद्याविषयं वदर्शितमतऊर्द्धं विद्याव
षयआत्मा विगोनथ इति चतुर्थमारभ्यते॥ ॥गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकस्य शंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकटीकायां त
नीयोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥आत्मेत्येवोपासीतनदद्वेषणे च सर्वमन्विष्टं स्यात्तद्देव चात्मनं द्वैसर्वंस्मात्सेयत्वाद्द्वेष्टव्यमात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मनैव
मेकं विद्याविषयं यत्र भेददृष्टिविषयः अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यविद्याविषयः एकधैवानुद्रष्टव्यं मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादि
भिः प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयौ सर्वोपनिषत्सु तत्र योऽविद्याविषयः स सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यात आतृतीयाध्यायपरिसमाप्ते
:स चाव्याख्यातोऽविद्याविषयः सर्व एव द्विप्रकारोऽन्तःप्राणोपष्टंभको गृहस्पर्वस्तमादिलक्षणः एकाकाशोऽमृतोऽबाह्यस्वकार्यलक्षणो प्रकाशक उपजनापायध
र्मकं मर्त्यस्वरूपत्रिकासमोगृहस्पर्व मत्यशब्दवाच्यो मर्त्यसेनाम्न नशब्दवाच्यः प्राणः इति चोपसंहृतं मेव च प्राणो वाक्याधारभेदेषु नैकधा विस्तृतः प्राण
एकोदेवस्तूयते नैव वायुः पिंड एकः साधारणो विराट् वैश्वानर आत्मा पुरुषविध प्रजापतिः को हिरण्यगर्भ इत्यादिभिः पिंडप्रधानशब्दैः शाख्यायनैः सूत्री
दिप्रविभक्तकरणः एकोऽनेकश्च ब्रह्मैतावदेकं नानः परमक्षिपन्नेकं च शारीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनावत्कार्यतौ कृचेत्यविद्याविषयमेवात्मत्वेनोपगतो गा
र्ग्यो ब्राह्मणेनवक्तोपस्थापयते नहि परीताल्पदृगजातशत्रुः श्रोता एवं हि यतः सर्वपक्षसिद्धांताख्यायिकारूपेण समर्पयितव्योऽर्थः श्रोतुश्चित्तस्य वक्तुमेनिदिध्य
यथेहितर्कशास्त्रवक्तेवलार्थागुणमवाक्यैः समर्पमाणोदुर्विज्ञेयः स्यादितितस्य सूक्ष्मत्वाद्दुर्लभः तथा वक्तृ अवगाह्यापि वक्तुमिर्यौन लभ्यते प्रत्यादिवाक्यैः सु
संस्कृतदैवबुद्धिगम्यं तु सामान्यमात्रबुद्धिगम्यं तं स्वपक्षं दर्शितं आचार्यवानाचार्यो द्वैविधिविनिवर्त्तनत्वरोपेत उपदेशमिति न ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति च
गीतासुदृष्टापि चसौकल्पयात्व संवादेनाभिगद्भवं महतासंरंभेणवृत्युगतिस्पृहा आख्यायिकारूपेण सर्वपक्षसिद्धांतरूपमापाद्य वक्तृसमर्पणार्थं

कं स ब्रह्मणो

राम०
४३

नाऽसौ आचारविध्युपदेशार्थं एषमाचारव्यतिक्रमेण आख्यायिकानुगतोऽर्थः गम्यते केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्था चाख्यायिका नैषा तर्केण मतिरा
पनेयालन कैशाखदृष्टार्याः स्मृतिभ्यां श्रद्धावाब्रह्मविज्ञाने परमसाधनमित्याख्यायिकार्थः साचाहि गार्ग्यो जातशत्रोरतीव श्रद्धालुतया दृश्यते आ
ख्यायिकायां श्रद्धावानाप्नोतीज्ञानमिति च स्मृतेः अर्थपक्षं वायुनिविषयब्रह्मविद्भवतां किं गार्ग्यौनोऽसम्य स्वब्रह्मविज्ञादेव नलाकायामुपते
बालाकिर्दृप्तः सौ बालाकिः दृप्त इति सबालाकिः दृप्तोऽनिहार्थाख्यायिकास्य नूचानोऽनूचानन समर्थो वक्ता वाग्मी गार्ग्योगोत्रत आस बभूव कश्चित्का
लविशेष सह उवाच अजातशत्रुमजातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्योवाच वाणीत्रिवस्थानं हुम्यं ब्रवाणि कथयामि स एवमुक्तोऽजातशत्रुरुवा
च सह संगर्वां दद्मि एतस्यां वाचि यां मां प्रत्येवोचो ब्रह्म ते ब्रवाणीति तावन्मात्रमेव गोमहस्रं ददानीति भिन्नमित्यभिप्रायः साक्षात् ब्रह्मकथनमेव निमित्तं क
मस्या उपरिष्टं सहसप्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीत्येवमेव तु वाक्यनिमित्तमपेक्ष्य तत्तु स्यादनेन शरीरे वरीजो गायमाह जनको दाता जनकः श्रोतेति वैत
स्मित्राक्यतद्व्यपदेशम्पपत्ते जनकोजनक इति वैशब्दूपसिद्धा वदान्यार्थी अनकोदिम्युर्जनकः शुश्रुषुरिति च ब्रह्मशुश्रूषवोऽभिवत्कः जनिति शक्यं सुजनाधावं
त्यमिरांहिति न स्मात् सर्वमपत्यादि संमाविततवान्मस्यै तस्यैव गतानां शुश्रुषु मभिमुखीभूतं संरह उवाच गार्ग्यः य एवासौ आदित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी चक्षुर्द्वारे हृ
दृदि प्रविष्टोऽहंमाकाक्तौ एतमेवाहं ब्रह्म पश्याम्यस्मिन् कार्यकरणसंघाते उपासे तस्मात्त्वमहं ब्रह्मरूपं ब्रह्म त्वं भ्यं ब्रवीम्युपास्वेति स एवमुक्तः
प्रत्युवाचाजातशत्रुः मा मा मा एतस्मिन्निति हस्तेन विनिवारयन्नेतस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञेये मा संवदिष्ठाः मामेत्यावाबाधोऽर्थः हि एवं जनमेव समानविज्ञानविषयया व
योरस्मान विज्ञानत इत्यदूगे यतनाबाधितः स्यामेतां मा संवदिष्ठाः मामेवाहं कार्यधीरस्मिन् ब्रह्मणि पुमत्वे ज्ञानाभिमानद्भा मह्यमिहन तु यत्प्रयाख्याय
ए एवाथ्येतन्मन्यसे जानीषे ब्रह्म मां तं न तु मद्विशेषणोपासनफलानीति तं न्नमेतयेयमतः सर्वेमेतदहं जानेयदब्रवीषि कथमतिष्ठाऽत्यतीत्य सर्वाणि भूता

बृ॰आ॰ ४४

तिष्ठतीत्यतिष्ठाः सर्वेषां च भूतानां मूर्द्धा शिरो राजा दीप्तिगुणोपेतत्वादेतैर्विशेषणैर्विशिष्टमेतं ब्रह्मास्मिन्कार्यकरणसंघाते कर्त्ता भोक्ता चेत्यहमे
तमुपास इति फलमप्येवं विशिष्टोपासकस्य स य एनमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति यथागुणोपासनमेव हि फलं तं यथा यथो
पासते तदेव भवतीति श्रुतेः। संवादेनादित्ये ब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्रे ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः य एवासौ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो
भोक्ता कर्त्ता चेति तद्विशेषणं बृहन्महान्पाण्डुरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पाण्डुरवासा अप्शरीरत्वात्प्राणस्य वासस्थानीया आपो लतात्मको यज्ञे तमेकी
कृत्यैवाहं ब्रह्मोपासे यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्याहरहः सोमोऽभिषुतो यज्ञे प्रसुतश्च विकारे यज्ञे वा स्वन्नकार्यं तेनाकोपासकस्य तृतीया विद्युति त्व
चि हृदये चैको देवतात्मा तेजस्वीति विशेषणं तस्य फलं तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति विद्युतां बहुत्वसम्भवाग्नीकरणादात्मनिष्ठायां च
फलं चाह तुल्यं। तथाकाशे पूर्णाकाशे चैकः पूर्णमप्रवर्त्ति चेति विशेषणं द्वयं। पूर्णत्वविशेषणफलमिदं पूर्यते ह प्रजया पशुभिरप्रवर्त्ति विशेषणफ
लं नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तत इति पक्षान्तरं नानाविच्छित्तिस्तथा वायौ प्राणे हृदि चैका विशेषणमिन्द्रः परमेश्वरो वैकुण्ठोऽप्रसह्य एनापरैरिति जिष्णुर्वै परा
जिता नामेनामपराजिष्णुर्वा विशेषणद्वयमिद्धमुपासकफलमपि जिष्णुर्ह जयनशीलो पराजिष्णुर्न च परैर्जितस्सभावो भवत्यन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भव
ति। अग्नौ वा हृदि चैका विशेषणं प्रतिरूपस्त्वनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूलत्व इत्यर्थः। फलं प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेवैनमुपगच्छति प्राप्नो
ति न विपरीतमप्रतिरूपमस्मात्पुत्रोऽपि प्रतिरूप एवोपजायते। आदर्शे प्रसादस्वभावे वान्यत्र खड्गादौ हार्दे च सत्त्वे शुद्धिस्वाभाव्ये चैका विशेषणं रोचिष्णुर्दीप्तिस्व राम॰
भावः फलं च तदेव रोचिष्णुर्ह भवत्यतिरोचते यं यन्तं गच्छन्तं तं च एवायं शब्दः पृष्ठतोऽनूदेति अध्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्याहासुः प्राणो जी ४४
वनहेतुरिति गुणस्तस्य फलं सर्वमायुरस्मिंल्लोक एति नैनं यथोपात्तं कर्मणायुः कर्मफलपरिच्छिन्नं कालात्पुरा पूर्वं रोगादिभिः पीड्यमानमप्येनं

विषासहिर्मर्षयिता परेषां ...कृत्यामूलं बाहुल्यं पूर्ववत् अप्सु रेतसि हृदि चैका विशेषणं ४

नाम विशेषाणामुक्थं कारणमुपादानं सैन्धवलवणकणानामिव सैन्धवाचलः तदा ह्यस्माद्ध्युक्थान्नामसामान्यात्सर्वाणि नामानि यदुत्तिष्ठन्ति देवदत्तयज्ञदत्तादि
प्रविभागमुत्तिष्ठन्त्युत्पद्यन्ते लवणाचलादिव लवणकणाः कार्यं च कारणेनाव्यतिरिक्तं तथा विशेषाणां च सामान्येऽन्तर्भावात् कथं सामान्यविशेषभावः इति
एतदु सामान्यमेषां नामविशेषाणां साम समत्वात्साम सामान्यमित्यर्थः। एतद्धि यस्मात्सर्वैर्नामभिरात्मविशेषैः समं किं चात्मलाभो विशेषाणां नामविशेषाणां य
स्य च यस्मादात्मलाभो भवति स तेनाविभक्तो दृष्टो यथा घटादीनां मृदा कथं नामविशेषाणामात्मलाभो वाच इत्युच्यते यतः एतदु एषां वाक् शब्दसामान्यं ब्रह्म
मात्मनो ह्यात्मलाभो नाम्नां शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेः अतस्तत्प्रतिपादयन्नाह शब्दसामान्यं हि यस्माच्छब्दविशेषान्सर्वाणि नामानि बिभर्ति धारयति स्वरूपप्रदाने
न एवं कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा एवमुत्तरयोरपि सर्वं योज्यं यथोक्तं अथेदानीं रूपा
णां सितासितप्रभृतीनां चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुः शब्दाभिधेयं रूपसामान्यमात्रं प्रकाश्यमात्रमभिधीयते अतो वै सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां साम ए
तद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति। अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनादीनां चलनात्मकानां च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव
उच्यते कथं सर्वेषां कर्मविशेषाणामात्मा मनःकर्माभ्युच्यते। आत्मना हि शरीरेण कर्म करोतीत्युक्तं शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते तेन तात्स्थ्यात्तच्छब्दं कर्मसामान्य
मात्रं सर्वेषामुक्थमित्यादि पूर्ववत्। तदेतत्त्रयं यथोक्तं नाम रूपं कर्म त्रयमितरेतराश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रलयं संहतं त्रिदण्डविष्टम्भवदेकं केना
त्मने कथमित्युच्यते अयमात्मा कार्यपिण्डः कार्यकरणात्मसंघातस्तथा व्याख्यातः एतन्मयो वा अयमात्मेत्यादिना एतावद्वा इदं सर्वं व्याकृतमव्याकृतं च यदुत ना
म रूपं कर्मेत्यात्मा ह्येकोऽयं कार्यकरणसंघातः सन्नध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितमेतदेव त्रयं नाम रूपं कर्मेति तदेतदमृतं सत्येन छन्नमि
त्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह। प्राणो वा अमृतं करणात्मकोऽन्तरुपष्टम्भकोऽमृतोऽविनाशी नामरूपे सत्यं कार्यात्मके शरीरावस्थे क्रियात्मकस्तु प्राणस्त

बृ॰भा॰ ४५

।सहोवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं विपरीतं चैतत्किं तत् यद्ब्राह्मणः उत्तमवर्ण आचार्यत्वे ऽधिकृतः संक्षत्रियमनाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छि
ष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येतदाचारविधिशास्त्रेषु विप्रतिषिद्धं तस्मात्तिष्ठ त्वमाचार्य एव सन् विज्ञापयिष्याम्येव त्वामहं यस्मिन्विदिते ब्रह्म विदितं भवति यत्तु मु
ख्यं ब्रह्म वेदितव्यं तेन गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्रंभजननाय पाणौ हस्तमादाय गृहीत्वोत्तस्थावुत्थितवान् तौ ह गार्ग्याजातशत्रू पुरुषं सुप्तं राज्ञो गृहप्रदेशे क्व
चिदाजग्मतुरागतौ तं च पुरुषं सुप्तं प्राप्यैतैर्नामभिर्बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्नित्येतैरामन्त्रयांचक्रे आमन्त्र्यमाणोऽपि स सुप्तो नोत्तस्थौ तत्र मत्रनिबुद्ध्या
नेयापालिनापेषमापिष्यापि बोधयांचकार प्रतिबोधितवान् स होत्तस्थौ तस्मात्स यस्यायं गार्ग्येणाभिहितो नामभिः शरीरे कर्ता भोक्ता ब्रह्मेति
कं एवं न विदुर्मवनाम्नोऽपि पुरुषगमनं तत्संबोधनानुपपत्त्या नैगार्ग्याभिमतस्य ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं ज्ञापितमिति निज्ञानाभिमतकाले यो गार्ग्याभिमतेनः पु
रुषः कर्ता भोक्ता ब्रह्म सन्निहितः करणेषु यथा न तथा ज्ञानशब्दवाच्योऽपि तन्नामभिः स्वेष्वपि वचनात्सन्निहित एव किं तर्हि स्वामित्वं गार्ग्याजातश
त्रुभ्यां तयोर्यद्द्विरेकावधारणकारणं न संकीर्णत्वादनवधारितविशेषं यद्वृत्तमेव मोक्तुर्नद्रष्टव्यं यद्वा भोक्तुर्द्रष्टव्यमेवन
दृष्टं तम्माममिह संकीर्णत्वात्तु विविच्य दर्शयितुं महाराजमिति सुप्तपुरुषगमनं सुप्तेऽपि पुरुषे विशिष्टैर्नामभिरामंत्रितोऽप्यप्रतिबोधात्तस्य
नेनामभिः केवलं वाणिर्णयः स्याद्विनिर्दिष्टा इति विशेषवागार्ग्याभिमतस्य योऽहिसन्नन्तः प्राणग्रामभोक्ता गार्ग्याभिमतत्वं मिनो निर्णयाच्च तस्य यस्मा
पः शारीरः पाण्डरवासा सोम सपन्नवा इहहन्यच्छसौ मो राजा षोडशाकलः सस्वव्यापारात्तद्यथा निर्णीत एवानवमितस्वभाव आसीत्तत्प्रस्प
कस्यचित्क्रियापाणिपेषं इति करणेन गार्ग्येणाभिहितयो न संविधिनं तस्मात्तन्नामभिरामन्त्रितेन प्रतिबोधधर्मेण तस्मात्परिशेषात्तस्यागार्ग्या राम॰
भिमतस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मणः सोऽत्र स्वभावस्तु दुःखितो वस्तुविषयं शास्त्रं दृष्टस्वभावः प्रकाशयितृस्वभावः सन्निकृष्टेन पादिदार्ढ्यं स्वविषयं ४५

प्राप्तं न विदहति प्रकाशं वा न प्रकाशयति चेद्दहति प्रकाशयति वा प्राप्तं स्वविषयं नासौ वह्निर्दग्धा प्रकाशयिता चेति निश्चीयते न तथा सौ प्राप्त
मात्रादिति वर्योपलब्धिस्वभावश्च गार्ग्याभिमतेन प्राणो बृहत्पाण्डरवासा इत्येवमादिशब्दं स्वविषयमुपलभेत न यथा प्राप्तं तृणादि परिदहति वह्निर्दीप्त्या प्रका
शयेद्वा प्राप्तमित्याहरणेन हस्ता सम्यक् आमन्त्रणे नामभिः प्रतिबोधार्हे भोक्तृस्वभावत्वान्निश्चीयते न तस्य प्रस्फुरणं नामबोधोस्ति स्वप्ने च निरुद्धा
विद्यतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वं संबोधनार्थेनामविशेषणसंबन्धाग्रहणात् प्रतिबोधदर्शनाच्चैवं प्रसिद्धं तथा बहुप्रासीने पुस्वनामविशेषेण संबन्धा
ग्रहणान्नामश्रये संबोध्य यतो निष्पन्नं च विसंबोध्यमानो विशेषणतो न प्रतिपद्येत न तथैवमानिरहस्तिनोपे च मार्जीनिस मनाभिरन्यस्माद्धीन संबन्धग्रहणा
न्नाट्रूपाणि संबोधनार्थेश हूंनत्र विज्ञानद्रष्टा देवनिचनदेवत्वाभ्युपगमे यद्ग्रहणानुपपत्तेः यस्माद्धि देवतामिमानिनी देवतात्वात्मेदापत्तेऽपि भोक्तृत्वाभ्युपगम्यते न
स्वप्नव्यासंव्यवहाराय विशेषनामासंबोधनं न प्राप्ताद्धि नयत्वात्र क्वानादि विषये संव्यवहारो नुपपत्तेः प्राणादिनि रूपक्रिय प्रतिपत्तेरयुक्तमितिचेन्न
स्यात्प्राणाभिनिरिक्तो भोक्ता तस्यापि द्रष्टुर्द्रष्टादिनामभिः संबोधनेऽहं द्रष्टादिनाम्नानद्रष्टृत्वाद्विषयत्वान्निपातनिर्युक्तान कदाचिदपि दृष्टा दृष्टादेः सं
बोधितः प्रतिपद्यमानो दृश्यते न स्मात्कारणमभोक्तृत्वे संबोधनाप्रतिपत्तिविशिष्टे न तु द्रष्टा त्वात्तामिमानानुपपत्तेर्यस्य प्राणाद्यतिरिक्तो भोक्ता
स प्राणादिकरणवान्प्राणी न स्वन प्राणदेवतामात्रेभिमानी यथा हस्तेन स्पृष्टा प्राणनाम संबोधनेन तत्त्वाभिमानिनो युक्तं वा प्रतिपत्तिर्नतु प्राणस्या
साधारणनामसंयोगे तेन नाम्न्यवानभिमानात्मनः स्वनामसंयोगे च प्रतिपत्तिदर्शनाद्युक्तमिति चेन्नतस्य यद्धि किं कं देवदत्तादिनामसंज्ञा
विसंबोध्यमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तस्थाभोक्तापि सन्नेव प्राणो न प्रतिपद्यते इति चेत्तदा प्राणयोः सुषुप्तस्वप्नयोर्विशेषापपत्तेस्तस्य त्रान्या
त्प्रस्तुतयोः परमकरणश्रामास्वनामसंयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते न तु नरस्तु प्रस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे उपरनकरणत्वं संबोधनाग्रहणं वा युक्त्य

बृ०भा०
४६

नै[illegible]भिसुनामभिः संबोधनमयुक्तमिति चेन्न संनिहितप्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणश्रिनामानि नान्यपाठात्सिद्धेर्हे द्वाविनाम
भिः संबोधनमयुक्तं लोकिककच्यायायोहान स्मा द्रोकुर्वेव मनः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेन्न देवतावत्याख्यानार्थवाक्ये नामसंबोधनमात्रापत्ति
पत्येवासु तस्याध्यात्मिकस्य प्राणस्याभेदाद्वे सिद्धे यद्वृद्देवताविषयैर्नामभिः संबोधनं तत्र वृद्देवताप्राणोऽस्मिञ्छरीरे सोऽहमिति गार्ग्यस्य विशेष
प्रतिपत्तिनिराकरणार्थं स्वहितल्लौकिकनाम्नां संबोधनेन द्रष्टव्यं कर्तुं प्राणव्याख्यानेनैव प्राणस्य कर्तृत्वात्करणानां नगराणां प्रत्यनुपपत्तेर्भोक्त्रर्थं का
तुपपत्तिः देवतान्तराभावाद्वा नन्वतिष्ठा इत्याद्यास्मद्वीत्यनेनगुणवन्नु देवतानामिदं स्पदर्शितवाक्यस्य प्राण एवैकत्वात्सुप्तमात्मसर्वत्र निघृ[illegible]ाभिनिर्
र्थीनेनसत्येनेच्छन्नः प्राणोऽमृतं नाम इति च । प्राणवाच्यस्यात्मस्यानम्पुरामात्रभोक्तुरेव च हैव सर्वे देवाः कतम एको देव इति प्राण इति च मर्त्यदेवानां प्राण
एवैकत्वोपपादानात्तु[illegible]करणभेदे घनाडीकादेहेनेदेष्टिवस्पनिज्ञानेच्छाद्विषनिसंबन्धानुपपत्ते[illegible]न्यद्दृष्टमन्यस्मरतीच्छति द्वेष्टि संदधाति वा नस्मा
न्नकरणभेदेदविषयभोक्तृत्वाशंका विज्ञानमात्रविषया वाकदाचिद्दृष्टपपद्यतेननुसंधानएवाक्यभोक्ताकिंचानिरिक्तकल्पयेत्तिनाप्रपणेविशेष
तृष्णीनामस्य दिहि प्राणशरीरसंघातमात्रे भोक्तृत्वाऽसंघातमात्राविशेषात्सदापि दृष्टस्य चानात्विदृष्टस्य च प्रतिपत्तिविशेषो न स्यात्संघातव्यतिरिक्ते तु
नर्भोक्तरि संघातसंघविशेषाऽनेकत्वान्नियर्त्यं वणक्तमनेकदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमावमोक्षमकर्मफलभेदत्वोपपत्तेश्च विशेषो युक्तोऽन्तु संघा
नमात्रे संबन्धकर्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः संघात[illegible]ाद्यशाहातिपतुम्भोः[illegible]ादिकृतस्य[illegible]कायावि विशेषोऽन्ते स्पर्शमात्रे एवं त्विनिवृत्तमानं पुरुषं सुप्तं पाणिना
चेयमापिष्या विष्यवत्र्यां चकाराजानशत्रुः [illegible]माद्य आपेषणेनप्रतिबुबोधेति ब्रह्मप्रतिबन्धकुनस्थिराङ्गततनद्वपिंडं यन्मूर्तिविपरीतं बोधयेच्छाकार राम०
विशेषादिव वेराणादप्यसौ स्याल्लिंगार्थ्याभिमतब्रह्मसाम्यनिरिक्तइति सिद्धं स्मृहस्ततद्वाद्यापारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य [illegible] संमादिवतृशरीरस्यात्मतउप ४६

प्राणेनु सहानिदिनुक्तकर्ण्योर्द्वंद्वैकाग्निर्नोदेवावधियुक्तस्यमाथे गुणत्वस्य द्वितीयवद्गमनमपमसमविष्णुकृतावान्योऽन्यं दिशामभिगते अद्वैवंय
मिज्ञानदेवच फलस्य पासकस्य गणो विच्छेदो द्वितीयवत्त्वं च छायायां वाघे तमस्यप्यात्मेवावरणात्मकेऽज्ञाने द्रुष्टिचैकादेवतामृत्युः फलं च सर्वं ध
ववन्सात्मनाभमनेन रोगादिपीडामावो विशेषः आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ द्रुष्टिचैकाग्र्यान्मद्वीत्यात्मवानिति विशेषणफलम् आत्मन्नीहूनवत्यामा
वाच्छत्रवत्यात्मनिनीहाम्य प्रजास्वत्तिचु द्वित्तडुत्वाच्छनायासंपादनं फलसंपादनमिति विशेषः स्वयं परितानवेनैवं क्रमेण प्रत्याख्याने तु ब्रह्मसुस
गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाक्छिरा आसतेन तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्यमहो वत्साऽजातशत्रुरेतावन्नूइति किमेतावद्ब्रह्म
विज्ञानमाहोस्विदधिकमप्यस्तीनरआह एतावद्वीति नेनावतानाविदितेन ब्रह्मविदितं भवतीत्याहाजातशत्रुः किमर्थं गार्ग्येनासि ब्रह्मनेब्रवा
हि ण।नि किमेतावद्धिदितं विदितमेवन भवतीत्युच्यतेनफल[illegible]वद्वानश्रवणान्नार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगंतुं शक्यमश्रुवं विद्यामपराणि हि वा
क्यानि फलसुपासकोपदेशंतात्कुर्वन्तेऽनिष्ठाः सर्वे[illegible]ऽपि भूतानामित्यादीनि तत्तद्गुणरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते विभक्तान्यर्थवादत्वे एतदसम
र्नसंकृत्यनहिनेनावता विदितं भवतीति नैवषदोषोऽस्ति अ[illegible]कृत्नापेक्षत्वाद्ब्रह्मोपदेशायहिप्रयुप्रवेशानशावजेगार्ग्यः प्रवृत्तः स तुकं एवमुख्य
[illegible]विदाजातः शत्रुणाऽसुरव्यब्रह्मविज्ञानं यथावकुं यत्सुरव्यं ब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तः स्वयं न ज्ञानात्परनियम्यसुरव्यब्रह्मविज्ञानमपि तत्याख्यायेनाननदेनावने
प्रिनब्रूयात्किं चिनज्ञानं त्रयस्य तं ब्रूयात्तस्मादवंस्येनान्यविद्याविषयेब्रह्मण्यपि नहि ज्ञानं द्वारवाद्वूपरब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेवं वक्तुं नेनावता वि
हितं भवतीतिय[illegible]विद्याविषयेविशेषयत्नं नामरूपकर्मात्मकत्वं चैषां तत्नीयाध्यायेनप्रदर्शितं तस्मान्नैतावता विदितं भवतीति युक्तमविकं ब्रह्मज्ञा
नर्थमस्त्वो निदर्शिते नवनि। [illegible]ानुपसत्तायनवच[illegible]मित्यावारविविज्ञेणार्ग्यः स्वयमेवाह उपत्वायानीतु पगाच्छामित्वं यथान्यः शिष्योगुरुं।

त्वेनकः प्राणः शरीरादिभिः संहननत्वेनावाम[illegible]नेपि वस्तु ना[illegible]स्थानीयेन स्थितम्भर्हमि निचनमाद्रूहादि वस्त्रासाच यव समुद्दायात्मानीयत्र निरिक्तार्थे
न्म संहननत्वेपवम गन्तामहि सोनकुद्यन्तणकाष्ठादिरहा वय वानां स्वात्मजन्मापचयापक्षय विनाशनामाकृतिकार्यधर्मनन्निरपेक्षलक्षेसत्तादिनक्रियाइष्टश्चो
न्नमन्नविज्ञातर्थवेष्ट ह्यामन्यामहेनन्संघानस्यचनथाप्राणाद्यवयवानां तन्संघानस्य चस्वात्मजन्मापचयापक्षयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलक्षस
त्तादिनक्रियाइष्टश्चोन्नमन्नविज्ञातर्थवेष्टम विनुमईनानिरिवनाचेननानावद्वेसमवाकुणमावाणुपगमइतिचेन्नमाणस्यविशिष्टेनाम निरामंत्रणद्दर्शनाद्वेनना
वक्रमस्युपगतं चेननावद्वेचपारार्थ्यापगमः समवाददृपपन्नइति चेन्नित्यपाधिकस्यकेवलस्यविशिष्टापयिषिनवा क्रियाकारकफलात्मकनाशात्मनोनाम
रूपोपाधिजनितनाविद्याध्यारोपितनामविशिष्टलोकस्य क्रियाकारकफलाभिमानलक्षणः संसारः स्मानित्यपाधिकात्मस्वरूपविद्यानिवर्त्तीयेन यस्मात्स्वरूप
विशिष्टपयिषयोपनिषदारंभोत्रसनेपुवाक्षिनेनावनापिष्टिनेमवनीस्यपकस्येनावदद्वेवलब्धृतनवमिति चोपसंहारात्रवानोमयदनेनालेविवक्षितस्य
केवलस्निनस्मादनवसरः समवात्तानगुणमावानुपगमइति चोद्यस्यविशेषवत्त्वंनोहि सोपाख्यस्यसंव्यवहारार्थो गुणगुणिभावोनविपरीतस्यनिरुपाख्या
त्मिविशिष्टापयि विनः सर्वस्यागुपनिषदि स एष नेतिनेतीत्युपसंहारात्तस्मादाहित्यादिवद्ब्रह्मस्य एतेभ्योऽन्यविज्ञानमयेभ्योविलक्षणोन्यो स्ति विज्ञानमय इत्ये
नाभिहुंम्नएवमज्ञानमात्रत्वेनिविज्ञानात्मास्तित्वमुपनिपाद्याः गर्भमुखाचाय यस्मिन्काले एव विज्ञानमयः तत्तुष्टः एनत्यपन्नमुष्टोभूत्वाकृतानिपे पत्रानिवा
जे व्याहिज्ञानं विज्ञायतेनैर्मनः करणं बुद्धि तु व्यनेनन्मयस्तत्त्वायोविज्ञानमयः किंतु नस्तत्वायनंन स्मिंतुपलभ्यत्वं तेनचोपलभ्यत्वमुपलब्धत्वंचकर्णेष्वनर्मय
त्वानेकार्थत्वेप्राप्यार्थेनैवायगम्यतेसवाद्ययमात्मा ब्रह्मा विज्ञानमयो मनोमय इत्येवमादेश्च प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात् तारविज्ञानविकारत्वस्यापसिद्धत्वात्
स एषविज्ञानमयत्वं निचपसिद्धवदनुवादात् वयचोपमार्थयोः त्वात्तासंभवात्पारिशेष्यात् प्रायार्थे नैव तस्मात्संकल्पविकल्पाद्यात्मकमंतः करणं तन्नी

बृ॰भा॰
५०

यद्गुत्पेमत्पुरुषः पुरिशयनात्क्वैषतदाभूदितिप्रश्नः स्वभावविजिज्ञापयिषया शाक्युनि[illegible]क्रियाकारकफलविपरीतस्वभावश्चात्मेतिकार्योभि
वेनदिदर्शयिषितं न हि शाक्युनिवोधात्कर्मादिकार्यं सुखादिकिंचन गृह्यते न स्यादकर्मप्रयुक्तं ज्ञातुं न था स्वाभाव्यमेवात्मनो वगम्यते यस्मिंस्साभाव्ये
ऽभूद्यतस्वात्मान्येवसुप्तः स तु संसारिस्वभावविलक्षणं तु त्वेन द्रष्टव्यं या पृच्छति गार्ग्यं अतिमानरहितं बुद्धिमुत्पादनाय क्वैषतदाभूदिभागादि तेन तु न यथा
पं पि लोके पृच्छ्यमानमपि तथापि गार्ग्यो न प्रतिपेदे प्रतिज्ञातं नात्मा तुर्यो वयिनेव्य स्वयं निवर्त्तते प्रत्युपयित्यास्यैवेति प्रतिज्ञानन्त्वादेवमत्तोश्रुत्स्यामीत्यभिमानो विग
र्त्यतद्वेष आत्मा स्वप्नाक्युनिवोधात्तत्र गतेनदागमनमागमनञ्च स्वयं न प्रत्यैदेव अतकुंचाश्व हुवा गार्ग्यो ह न मेने न ज्ञान यत्र स्वहेवाचाजातशत्रुर्विवक्षितार्थसम
र्पणायय त्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैषतदाभूत्कुत एतदागादिति यदहाणमतच्छ्रुत्सयोमानं यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्तदानस्मिन्काले ए
षां वागादीनां प्राणानां विज्ञानेनान्तःकरणगतामभिव्यक्तविशेषविज्ञानेनोपाधिस्वभावत्त्विते नेनादाय विज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा
य एषोऽन्तर्हृदयहृदयस्याकाशोऽयः आकाशशब्देन पर एव स्वआत्मोच्यते तस्मिन्स्वआत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽसांसारिके न केवले आकाशे ए
व कृत्स्नेन सामर्थ्यानुसन्तानोमानन्दादसंपन्नोभवतीति लिंगोपाधिसंबंधकृत विशेषात्मस्वरूपमुज्झ्याविशेषे स्वाभाविक आत्मन्येव केवले वर्त्तन इ
त्यभिशायोयदायदाशारीरे इत्याद्युक्तस्तावत्तासुख्यस्तं न तदासौ स्वात्मनिवर्त्तते इति कथमवगम्यते नामप्रसिद्ध्या का सौ नाम प्रसिद्धिरित्याह तानि यानि हि विज्ञा
नानि यदा यस्मिन्काले गृह्णाति आदत्ते अथ तदा हि एतत्पुरुषः स्वपिति नाम एतन्नामास्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति गौणमेवास्य नाम भवति स्वमेवात्मानम रा॥॰
पीत्य पिगच्छति इति स्वपितीत्युच्यते संप्रस्वपितीतिनाम प्रसिद्धात्मनः संसारधर्मविलक्षणं त्वमपमवगम्यते नन्वत्र युक्ति रस्तीति आशंक्याह तत्र स्वापकाले ५०
गृहीत एव प्राणो भवति प्राणा इति घ्राणेंद्रियं वागादि पि करणानि गृहीतानि संवेहिसतितदुपाधित्वाद्स्य संसारधर्मि त्वं लक्ष्यते वागादयः उपसंहृता एव न

ना नेन कथं गृहीतायां गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन स्तस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मकनाऽऽत्मावान्त्वात्मस्थ एवात्मा प्रवर्तीत्यवग
म्यते न तु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्यकरणवियोगेऽपि संसारधर्मैर्विमुक्तस्पृष्टत्वप्रतीयथा च जागरिते सुखी दुःखी बंधुवियुक्तः शोचति मुह्यते च त
थात्रोऽकमोहत्वमेवान्वायेनास्य शोकमोहादयः सुखादयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्यध्यारोपितान्नित्यनित्यपात्रान्नप्रकृतत्रात्मायत्रयस्मिन्
काले दर्शनलक्षणया स्वप्नमायया स्वप्नदृष्टाचरति निर्दिष्टेन तदानेहत्वस्य लोकाः कर्मफलानि केनेनन्नत्रत्रत अपि महाराज इव भवति सोऽपि महाराज इवास्य
लोकोनमहाराज इव जागरिते इव तथा महाब्राह्मण इव उत्तम इव अपि उच्चावचं उत्तमं च देवत्वाद्यवचं च तिर्यक्त्वादि उत्तममिवावचमिव च निगच्छति महाराज इव म
हाब्राह्मणादेयोऽस्य लोकात्तु वस्तुतः स्वप्नेऽपि तथा मिथ्यादर्शनात्मना एवं बुद्धिवियोगादिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने संबध्यत एवात्मा यथा जागरिते
जाग्रत्कालाध्यारोपितास्ते लोका एवं स्वप्नेऽपि तस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभाविनः स्वप्नकालाध्यारोपिताः आत्मभूता एवं न तु विद्याध्यारो
न पितानिनन्तु वस्तुतः कार्यकरणात्मकत्वेऽवभात्मत्वं वा विद्याध्यारोपितं परमार्थतः निद्रानिर्विज्ञानमयात्मदर्शनेन व्यदर्शिनेन कथं दृष्टांतव
न स्व स्वलोकस्य स्वप्नदृष्टोऽज्ञीविद्यमानात्तु दृश्यविषयानिमात्र विज्ञानमयेऽपि निरिक्तो कार्यकरणदेवतात्मदर्शनमविद्याध्यारोपितं शुक्तिकायामिव रजतं न तु
दर्शनमिति नित्यमिथ्यानिर्विक्तात्मास्मि तद्दर्शनन्यायेनैवन तु तद्दिष्टसु दृष्टिपरमयेवन्यायतत्क्रतुन्यसम्नपि दृष्टांतेनात्रयतु कार्यकरणदेवतात्मवद्दर्शन
लक्षणः पुनस्तत्रात्मनः सर्वथा हित्वाय इति केचिद्विशेषमपेक्षमाणाः पुनरुक्तमवनित्रतात्मस्वप्ने महाराजत्वादयो लोका आत्मभूता आत्मनोऽन्यस्य जागरत्व
निविश्यभूतस्य लोकस्य दर्शनात्महाराज एवं तावद्वादिनः सुप्तावस्थाकनिरूपयैकेशायान स्वप्नान्यरूपत्तु पसंहृतकरणः पुनरूपमानप्रकृतिं महाराज
मिवात्मानं जागरिते तद्वपश्यति याजागनैतुं जानमिव वाजागनतनस्य महाराजस्य पर्यंकेशायानाद्वितीयोऽन्यः प्रकृतस्तुपेनाविषयेपर्यटन्नहमि

बृ०भा०
१४८

लोकेप्रसिद्धोनियमस्सोसुप्तःपश्यतिनचोपसंहृतकरणस्यदृष्टपादित्सनोदर्शनमनुपपद्यतेनचदेहेदेहांतरस्यतत्तुल्यस्यसंभवोस्तिदेहस्थस्यैवहिस्व
प्नदर्शनमनुपपन्नंकेशयानःपथिप्रदृष्टमात्मानंपश्यतिनचबहिःस्वप्नान्पश्यतितेनाहसमहाराजोजानपदान्जनपदेभवानूपकरणभूतान्
भृत्यानमात्यान्गृहीत्वोपादायस्वेआत्मीयेएवजनपदेयथाकामंयोयःकामोस्ययथाकाममिच्छातोयथापरिवर्त्तेतेत्यर्थः।एवमेव
एषविज्ञानमयः।एतदितिक्रियाविशेषणंप्राणान्गृहीत्वाजागरितस्थानेभ्यउपसंहृत्यस्वेशरीरेस्वएवदेहेनबहिर्यथाकामंपरिवर्त्ततेकामकर्मभ्यामु
द्भासितान्पूर्वानुभूतवस्तुसदृशान्भासनाननुभवतीत्यर्थः।तस्मात्स्वप्नेमृषाध्यारोपिताएवात्मभूतत्वेनलोकाःअविद्यमानाएवसंतस्तथाजागरितेपीति
प्रत्येतव्यं॥तस्माद्विशुद्धःक्रियाकारकफलात्मकोविज्ञानमयइत्येतत्सिद्धंयस्माद्दृश्यन्तेद्रष्टुर्विषयभूताःक्रियाकारकफलात्मकाःकार्यकरणलक्षणा
लोकास्तथास्वप्नेपितस्मादन्योसौदृश्येभ्यःस्वप्नजागरितलोकेभ्योद्रष्टाविज्ञानमयोविशुद्धोदर्शनवृत्तौस्वप्नेवासनाराशेर्दृश्यत्वाद्दर्शनदुर्मतेर्निर्विशुद्धताच
गतात्मनस्तत्रयथाकामंपरिवर्त्तनंतुनिकामवशात्परिवर्त्तनमुक्तंदृष्टदृश्यसंबंधस्यास्वाभाविकत्वाच्छुद्धतानाशंक्यतेअतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाहअथयदासु
षुप्तोभवतियदास्वप्नंयावत्पश्यतितावदयंविशुद्धएवाथपुनर्यदाहित्वादर्शनवृत्तिंस्वप्नंयदायस्मिन्कालेसुषुप्तःसुषुप्तःसंप्रसादंस्वाभाव्यंगतोभव
तिसलिलमिवान्यसंबंधकालुष्यंहित्वास्वाभाव्येनप्रसीदतीतिकदासुषुप्तोभवतियदायस्मिन्कालेनकस्यचननकिंचनेत्यर्थोवेदविजानातिकस्यच
नवाशब्दादेःसंबंधिवस्तुत्वंनकंचिदन्यत्वेदेत्यध्याहार्यंदर्शनवृत्तौस्वप्नेविशेषविज्ञानाभावस्यविवक्षितत्वात्एतावद्विशेषविज्ञानाभावेसुषुप्तोभवतीत्युक्तं
केनपुनःक्रमेणसुषुप्तोभवतीत्युच्यतेहितानामहिताइत्येवंनाम्न्योनाड्यःशिरादेहस्यान्नरसविपरिणामभूतास्ताश्चद्वासप्ततिःद्वेसहस्रेअधिकेसप्ततिश्च राम०
सहस्राणिताद्वासप्ततिःसहस्राणिनाडीनांहृदयाद्धृदयंनाममांसपिंडस्तस्मान्मांसपिंडात्पुंडरीकाकारात्पुरीततंहृदयपरिवेष्टनमाचक्षतेतदुपलक्षि ४८

न्तं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवन्त्यो ऽश्वत्थपर्णराजय इव बहिर्मुख्यः प्रवृत्ता इत्यर्थः तत्र बुद्धेरन्तःकरण
स्य हृदयं स्थानं तत्रस्थबुद्धितन्त्राणि चेतराणि बाह्यानि करणानि तेन बुद्धिः कर्मवशाच्छ्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभिर्मत्स्यजालवत्कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारय
ति प्रसार्य चाधितिष्ठति जागरितकाले तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति संकोचनकाले च तस्या अनु संकुचति सोऽस्य विज्ञानमय
स्य स्वापो जाग्रद्धि विकासानुभवो भोगो बुद्ध्युपाधिस्वभावानुविधायी हि सः चन्द्रादिप्रतिबिम्बवज्जलाद्यनुविधायी तस्मात्तस्याः बुद्धेर्जाग्रद्विषयायास्ताभिर्नाडी
भिः प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति तप्तमिव लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्याग्निवच्छरीरं संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः स्वाभाविक एव स्वात्म
नि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात्पुरीतति शेत इत्युच्यते न हि सुषुप्तकाले शरीरसंबन्धोऽस्ति तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्येति हि वक्ष्यति सर्वसं
सारदुःखवियुक्तेयमवस्थेत्यत्र दृष्टान्तः स यथा कुमारो वात्यन्तबालो महाराजो वात्यन्तवश्यप्रकृतिर्यथोक्तकृन्महाब्राह्मणो वात्यन्तपरिपक्वविद्याविनय
संपन्नः अतिघ्नीमतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्नी आनन्दस्यावस्था सुखावस्थां प्राप्य गत्वा शयीतावतिष्ठेत एषां च कुमारादीनां स्वभावस्थानां सुखं निरति
शयं प्रसिद्धं लोके विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभावतस्तेन तेषां स्वाभाविकावस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते प्रसिद्धत्वात् न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः स्वापस्य दा
र्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वात् विशेषाभावाच्च विशेषे हि सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भेदः स्यात् तस्मात्तेषां स्वापो दृष्टान्तः एवमेव यथायं दृष्टान्त एष विज्ञानमय
ः एतच्छयनं शेत इत्येतच्छ्रुतः क्रियाविशेषणार्थः एवमयं स्वाभाविके स्वआत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाले इति सैषा तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्र
तिवचनमुक्तम् अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तं कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थ आरम्भः ननु यस्मिन्ना
मे नगरे वा यो भवति सोऽन्यत्र गच्छन्नेव ग्रामान्तरं ग्रामाद्गच्छति नान्यथा तथा सति विशेषणतदाभूदिति नावागतो वा कुतश्चापायत्वाभूत्तेन एवागमनं प्रसिद्धं स्यात्रा

त्यनड्नितिकुतएतदागादिति प्रश्नो निरर्थकएव किंकृतमिति उपालभ्यते मयनानं केनहिहितीयस्य प्रश्नस्यार्थानिरंश्रोतुमिच्छाम्यतआनर्थक्यंचोदयान्य
वंनहिकुतइत्यपादानार्थतानगच्छतेऽपादानार्थवेहि सुतनक्तनानान्यार्थवेयुक्तनहि निमित्तार्थः प्रश्नःकुतएतदागात्किंनिमित्तमिहागमनमिति
निमित्तार्थनापितनिवचनवेहयादाग्नजस्वसर्वस्यजगतोग्निविस्फुलिंगादिवनउत्पत्तिः प्रतिवचनेश्रूयतेनहिविस्फुलिंगानांविद्रवणेनिमित्तनिमित्तमपा
दानमेवतुसः तथापरस्मान्मा विज्ञानमयस्यान्यनोपादानत्वेनश्रूयतेऽस्मादात्मनइत्येतस्मिन्वाक्येतस्मात्प्रतिवचनवैलोम्यात् कुतइतिप्रश्नस्यनिमित्ता
र्थतानशक्यतेवर्णयितुंनत्वपादानपक्षेपितुल्यमेवनादोषविप्रयन्नएवतेषदोषः प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफलात्मतापोहस्यविवक्षितत्वात् इहहि विद्या
विद्याविषयावुपन्यस्तोत्राजमन्यदेवोपासीतान्यामन्येवादेत्यामन्येवलोकमुपासीतेति विद्याविषयस्यार्था विद्याविषयस्यपांक्तकर्मफलत्वात्रवेयं नामरूप
कर्मात्मकमिति तत्राविद्याविषयेवक्तव्यं सर्वमुक्तं विद्याविषयस्यात्माकेवलउपन्यस्तोनतु निर्णीतस्तन्निर्णयायचब्रह्मन्तेब्रवाणीतिप्रक्रान्तं ज्ञापयिष्यामीति
चानत्वाद्ब्रह्मविद्याविषयिभूतं ज्ञापयितव्यं याथात्म्यनतस्यचयाथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यमत्यन्तविशुद्धमद्वैतमित्येतद्विवक्षितमतस्तदनु
योप्रश्नाबुत्थाथितेकस्मात्कैवनतदाभूत्कुतएतदागादिति तत्रयत्रभवतितदविकरणंयद्भवतितदपिकर्तृत्वेनयोश्चा [illegible] विकरणाद्विकर्तृत्वयोर्भेदोदृष्टो
लोकेनथायतआगच्छतितदपादानंयश्चागच्छतिसकर्तातस्मादन्यो दृष्टस्तथात्माकाशस्थदन्यश्चित्रन्यः कुतश्चिदा [illegible] गाद्न्यस्मादन्यः केनचिद्धिनि
तसाधनोतरेणत्येवंलोकवत्प्राप्ताबुद्धिः साप्रतिवचनेननिवर्तयितव्येतिनात्रमात्मनोऽन्यद्भिन्नजातीयंसजातीयंवान्यस्मादागतंसाधनंनरं वान्यन्यदस्तिकिंतहिस्व
त्मन्येवासुप्तस्वस्मात्मात्मनपीतो भवति सत्तासोम्यतदासंपन्नोभवतिप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तःपरेऽव्ययआत्मनिसंप्रतिष्ठतइत्यादिश्रुतिभ्यः अतएवनान्यान्यस्मा
दागच्छतितच्छ्रुत्यैवमपदर्श्यतेअस्मादात्मनइत्यात्मव्यतिरेकेणवस्त्वन्तराभावान्नत्वलिङ्गाणाद्यात्मव्यतिरिक्तंवस्त्वन्तरंतपाणादेस्तत्तएवनिष्पत्तिस्तथाम

स्तुर्मनेन त्र्व दृष्टांतः स यथा लोके ऊर्णनाभिर्लूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन्स्वात्माप्रविभक्तेन तंतुना उच्चरेदुद्गच्छेत् वाप्तितस्यैकमनेस्वतोन्यानि किंचित्कारकं न
यथा चैकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिंगास्त्रुटयोऽग्न्यवयवा व्युच्चरंति विविधं नानावा उच्चरंति यथेमौ दृष्टांतौ कारकभेदाभावेपि प्रवृत्तिं दर्शयतः
प्राक्कृत उत्पत्तेः स्वभावत एकस्मिन्नेवमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यत्स्वं रूपं तस्मादित्यर्थः सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लोकाः सर्वाणि कर्मफला
नि सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातारोऽग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि प्राणिजातानि सर्व एवात्मन इत्येतस्मिन्नात्मनि उपाधिसंपर्कजनितप्रति
बुध्यमानविशेषात्मानं हित्वा यौ व्युच्चरंति यस्मादात्मनः स्थावरजंगमं जगदिदमग्निविस्फुलिंगवद्व्युच्चरत्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवद्यदात्मकं
च वर्तते स्थितिकाले तस्यास्यात्मनो ब्रह्मण उपनिषदुपसमीपं निगमयतीत्युपनिषदभिधायकः शब्द उपनिषदित्युच्यते। शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषोऽवसी
यते उपनिगमयितृत्वं नाम कासावुपनिषदित्याह सत्यस्य सत्यमिति सा हि सर्वत्र चोपनिषद् किं कार्यं तावत् दुर्विज्ञेयार्थत्वेन निर्दिष्टमाह प्राणा वै सत्यं
तेषामेष सत्यमित्येतस्यैव वाक्यस्यार्थव्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं तेन विध्यानि तत्र तु उपनिषद्व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं येन स्यादप्रतिपत्तिरित्युक्तं तत्र तु
जानीमः किं प्रकृतेन तस्मात्प्रभृति विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शास्त्रादिज्ञानाद्वीक्ष्य उपनिषद्दर्शिते स्वरूपे संसारिणः कस्यचिद्विज्ञानः यदि सं
सारिण एतस्मात्संसारधर्मविज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः स एव ब्रह्म सत्यस्य सत्यं वाच्य स्याद्धि वा ब्रह्मविज्ञानात्तथा संसारिणस्तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या तस्मात्तु
ब्रह्मविज्ञाना सर्वभावापत्तिः सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्विघ्नं नितिकेवलं स्मिन्पक्षे स्यात्मेयिकोपासीनाम्नायमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रु
तयः कुप्येरन् संसारिणश्चात्मस्थानात्तत्परेशोऽनर्थकाध्यनयं वा द्विज्ञानाम थेत्यस्य ह्यहमस्मीत्युपनिषद्भ्यः चतुपश्च विषयमनोयथा शक्त्या ब्रह्मविद्या प्रति
पादकवाक्यैः प्रविचारितास्मद्विशिष्टाध्यात्मं तु बुद्धिशुन्यादनायविचार विद्यामन्तं संसारी परः पाणिपेषप्रतिबोधितो नाद्युः शब्दादिभुजो वक्ष्यं [illegible] नरविशिष्टस्तु

त्पत्तिश्रुतेर्न प्रशासितारमाभ्यादित्यादिवर्ज्जितः परो विद्यते। कस्मात् यस्मादुक्तम् पथिव्यामीति प्रतिज्ञाय सुप्तेषु तु षं पाणिपेषं बोधयित्वा नैशहार्द्दिमोक्तृत्व
विशिष्टं दर्शयित्वा विज्ञानमयस्यैव स्वभमहूरेण तु सुप्ताख्यमवस्थांतरमुन्नीयतस्मादेवात्मनः सुषुप्तावस्थाविशिष्टाद् निविस्फुलिंगोर्णवनाभिदृष्टांताभ्यां सुत्पत्तिं
दर्शयति श्रुतिः एवमेवास्मादित्यादिनान वात्मप्राणादुत्पत्तिकारणमंतरालेश्रुतेऽस्ति विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणं समानप्रकरणे च श्रुत्यंतरे कौषीतकि
नामादित्यादिपुरुषान्प्रत्युत्य सहोवाच यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्त्तायस्य वैतत्कर्म स वे वेदितव्य इति प्रतिबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शय
ति।न. तरस्य तथा चात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्युक्त्वाय एवात्मा प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो दर्शयति। तथा च
विद्याध्यासकाले आत्मेत्येवोपासीतेत्युपदेशे यः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयो दात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति वमादिवाक्यानामानुलोम्यं स्यात् परमात्मकल्पे च श्रुतिवात्मा
नं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुष इत्येवमाद्येतानि भुवत्यागात्मवेदने च पृच्छ्यतेऽहमिति नव हिर्वेदनाशाह्वादिवत् प्रदर्श्यते। सोऽहं ब्रह्मेति तथा कौषीतकि
मेव नवाचं विविदिषामीनवक्तारं विद्यादित्यादिनाऽऽगमादिकर्त्तर्णै प्राणादिकरणैर्युक्तस्य कर्त्तुरेव वेदितव्यतां दर्शयति श्रुतिः संसारी नि चेद्यथा पि स्या
द्योगाभिवैशारद्यादि श्रुत्वा विज्ञानमयः स एष सुषुप्ताख्यमवस्थांतरं गतोऽसंसारी परः प्रशासिता न्यः स्यादिति चेन्नादृष्टत्वात् नह्येवंधर्मकः पदार्थो दृष्टोऽन्य
त्र वैनाशिकसिद्धांतात् इहलोके गोस्ति धर्मान्तरापत्तिर्गोत्वं निशायामश्वत्वादिजात्यंतरमित्यन्यायात्तु यत् धर्मको यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति सदेशाका
लावस्थांतरेष्वपि तद्धर्मक एव भवति स चेत्तद्धर्मकत्वं व्यभिचरति सर्वः प्रमाणव्यवहारो लुप्येत न च न्यायविदः सांख्यमीमांसकादयोऽसंसारिणोऽभाव
मुक्त्वा नैः प्रतिपाद्यंति संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाद्विकर्त्तनात् विज्ञानस्याभावात् मुक्तमिति चेन्न धर्महनात् यः पंचेनस्थापितं भवनात् शाद्दृ
श्रुतं स्मार्यं वा वस्थांतरविशिष्टोऽन्यतः कार्त्ते निर्दृ संयतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियादिकर्त्तृत्वं विज्ञानशक्तिसाधनभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः स

कथमस्मदादिः संसारी मनसापि चिंतयितुमशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निर्मितुं यादृशो युक्तमिति चिंत्य शास्त्रान्ताद्वात्संसारिण एवमेवास्मा
द्वात्मन इति न गडुत्यस्मादिदृशीय निनस्मात्सर्वं श्रुष्टेयमिति स्यादयमेकः पक्षः। यः सर्वज्ञः सर्वविद्योऽशनायापिपासेऽत्यन्ये न्येगान हिसदुपनयनस्य वा श्रुरुरस्य
प्रशास्ते यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नंतर्याम्यमृतः स यत्कामपुत्रपाशितुं स्यात्पाकामयन्त्वया एष महानज आत्मा एष सेतुर्विधरणः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानो यत्रा
त्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युस्तेनेऽध्यजन आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्न लिछनेलोकाऽन्तुः स्वेन वाह्य इत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतेश्चाहं सर्वस्य प्रभवो मं
त्तः सर्वं प्रवर्तत इति श्रुतः परोऽस्य संसारीक्षतिस्मृतिन्यायैर्मुख्य सर्वकारणं जगतः नत्वेवमेवास्मादात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयन्ती नुक्तेन य एषो
ऽन्तर्हृदय आकाश इति पूर्वस्य पक्षस्य तावदात्मन इति श्रुतेः परस्यैव परमेशः कैवल्ये नहि भूर्हि न्यस्य पुष्पस्य प्रतिवचनत्वेनाकाशश्चाहृदाच्यः परमात्मा कौयए षो
ऽन्तर्हृदय आकाश आकाशस्मिंस्तेन इति। अस्तेनासोऽप्यनद्वा संपद्योभवति अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः परे आत्मनि संप्रतिष्ठन्त इ
त्यादिश्रुतिभ्यः आकाशशब्दः परमात्मेति निश्चीयते दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इति वाक्ये तु त्यन स्मिन्नेवात्मशब्दप्रयोगात्तु पुरुष एव परमात्मा नस्मायुक्तमेवमेवा
स्मादात्मन इति परमात्मान एव सृष्टिरिति। संसारिणः सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं वा चोदयामि। अथ यात्मेत्येवोपासीतात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी
ति ब्रह्मविद्याप्रकरणे ब्रह्मविषयं च ब्रह्मविज्ञानमिति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मनुपपद्यमानमिति प्रारब्धं नन्वेदानीमसंसारित्वं ज्ञगतः कारणमशनायाद्यतीतं
नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावं नहि परीतः संसारी तस्मादहं ब्रह्मास्मीति नबुद्धीयात्। अथ हि द्वैवमीश्वरान्तं विरुद्धः संसारी ज्ञाने नस्मरन्कथं न दोषमाकस्मात्। न
स्माज्ञाहं ब्रह्मास्मीति युक्तेन स्यात्पुष्टोऽहं कोऽस्मि सिस्तु निनमस्कारबलिउपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभिरिवाराधयिषेदाराधनेन विदित्वा सर्वेशितारं ब्रह्म म
वति न पुनः संसारि ब्रह्म संसार्यात्मत्वेन चिंतयेदग्निमिव शीतत्वेनाकाशमिव मूर्तिमत्वेन ब्रह्मात्मत्व प्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादोऽस्तु यदितिसर्वतर्के

श्रद्धप्रयोगादात्मन्यधिकृतस्य प्रकृतस्य तात्मनिधायकत्वात् एष सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः परमात्म

शास्त्रलोकव्यवहारयोश्चैव मविरोधः स्यात् मेवं ब्राह्मणवादिभ्यस्तस्यैव प्रवेशश्रवणात्सुरसृक्षदिति प्रकल्पकः प्रभृतयश्चाविशन्निति रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव
वनरसृष्टं पुं पत्तिचक्रणाय सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इति सर्वशाखासु सहस्रशो मंत्रवादाः सृष्टिकर्तुरेवासंसारिणः
शरीरप्रवेशं दर्शयंति तथा ब्राह्मणवादा अपि तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेन जीवे
नात्मनानुप्रविश्य एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते सर्वज्ञ मिश्चबहून्यप्यात्मैक्य निरेके ते संसारिणः शाखादिक्रमेण ह्युनीयं ब्रह्मैवेदं आत्मैवेदमि
त्यादि श्रुति सैवायुक्तमेवाहं ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुं यदेवं स्थितः शास्त्रार्थः न तदा परमात्मनः संसारित्वं तथा च सति शास्त्रानर्थक्यं स्यादेव दोषः प्राप्त
यदि तावत् पर आत्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसंपर्कज्ञानि दुःखान्यनुभवतीति स्यात् परस्य संसारित्वं प्राप्तं तथा च परस्यासंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रु
तयः कुप्येरन् तस्मात् युक्तं सर्वं चर्प्रायाः अथ कथं चिन्मात्रशरीरसंबंधनहेतुः तेन संबध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुं परमात्मनः साध्यपरिहार्यतावा
तु प्रतिज्ञानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुं अत्र केचित्परिहारमाचक्षते परमात्मानः साक्षाद्भूत एव तु प्रविष्टः स्वेन रूपेण किं तर्हि विकारभावमापन्ने
विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे तत्र विज्ञानात्मा परस्मादन्योऽनन्यश्चेत्येतेनाप्यनन्यत्वेन संसारित्वं बाध्यते नान्यत्वेनाहं ब्रह्मेति धारणार्हः एवं सर्वमविरुद्धं भविष्य
तीति तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्षे एतावन्तः इष्यंते केचिद्वदंति करद्वयसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः एकदेशाविपरिणामो विज्ञानात्मा घटा
दिवत् पूर्वसंस्थानावस्थस्य चापरस्य एकदेशो विक्रियते केशोषरादिवत् सर्व एव चापरः परिणमेत् क्षीरादिवत् समानज्ञानीयानेकद्रव्यसमूहस्य कश्चिन्न
द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा तदा समानजातीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः तथा च सति सिद्धांतविरोधः अथ नित्यायुतसि
द्धावयववानुगतो नावयवी पर आत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारीति तथापि सर्वावयवानुगतत्वादवयविनः एवावयवानुगतो दोषो गुणो

[illegible]शाखिले वेपदेशानीं ५

ऽपि ते विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेणापर एवात्मा संबध्यत इतीयमर्थनिष्ठाकल्पना जीवस्य सर्वपरिणामपक्षे सर्वज्ञनित्यत्वनिकोपः सञ्जानिष्टः सकलं निष्क्रि
यं शान्तं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरो मृतोऽभयो न जायते म्रियते वा कदाचिद् इत्येवमादि श्रु
त्यायश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षाः परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलदेशसंहरणानुपपत्तिः परस्य चांशस्य संसारित्वमित्युक्तं
परस्यैकदेशोऽग्निविस्फुलिंगवत्स्फुटितो विज्ञानात्मा संसरतीति चेत्तथापि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिस्तत्संसरणे च परमात्मप्रदेशान्तरावयवभूते छि
द्रताप्राप्तिः श्रुतिवाक्यविरोधश्च तस्मादवयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे परमात्मनः प्रदेशाभावादवयवानन्तरोऽद्रव्यसमूहतायां हृदयशूलेनैव परमात्म
नो दुःखित्वप्राप्तिरग्निविस्फुलिंगादिदृष्टान्तश्रुतेर्दोषदुष्टमिति चेन्न स्फटिकदीपक ज्ञानस्यानुपपदार्थानन्यथा कर्तुं शक्नोति किन्तर्हि यथाभूतानामज्ञातानां ज्ञापने किं
स्यः श्रुत्यवबोधयितुमिष्टमभूतानामपि दीपपदार्थधर्मा लोके प्रसिद्धाः न तत्र दृष्टान्तोपादानेन तत्र विरोधेऽवबोध्यं तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्ता श्रुतिं लोकिकवस्तु विरोध
स्यापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः स्यादृष्टान्तिकासंगतेर्नह्यग्निः शीतमार्द्रं इत्यनन्यमानीति दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादय
यितुं शक्यं प्रमाणान्तरेणान्यथाधिगतत्वाद् न हि प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति न च लौकिकपदपदार्था
श्रयणव्यतिरेकेणागमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरमवगमयितुं तस्मात्प्रसिद्धं युक्त्यागममनुसरता न शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपा
दयितुं तस्माद् विस्फुलिंगादयो ऽग्नेरिवेत्येवं चेष्टार्थे नैकत्वप्रत्ययार्थपरत्वाद् अग्नेर्हि विस्फुलिंगोऽग्निरेवेत्येकत्वप्रत्यया र्हो दृष्टो लोके तथा चांशांशित्वे
कप्रत्ययार्हः नदीवत्सन्ति विज्ञानात्मनः परमात्मविकाराः शब्दवाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः उपक्रमोपसंहाराभ्यां च सर्वासु उपनिषत्सु प्र
मकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुपसंहरति तद्यथेहैव तावदिदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञायात्मत्रि

स्थितिलयहेतुत्वं नैर्विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतुत्वप्रतिपादनार्थं नरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्युपसंहरिष्यति तस्मात्तदुपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो
निश्चीयते परमात्मैकत्वप्रत्ययदृढिम्ने उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादिकानि वाक्यानि नान्यथा वाक्यभेदप्रसंगात्सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्व
प्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनां नहि श्रौकवाक्ययोगे च संभवत्युत्पत्तिवाक्यानां वाक्यान्तरकल्पनायां न प्रमाणमस्ति फलान्तरं
च कल्पयितव्यं स्यात्तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतयः आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः अत्र च संप्रदायविद आख्यायिकां संप्रचक्षते कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मा
तापितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे संवर्द्धितः सोऽमुष्य वंशतामजानन्व्याधजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्माण्येवानुवर्तते न राजास्मीति राजजातिकर्माण्यनु
वर्तते यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुष्य पुत्रतां बोधयति न त्वं व्याधोऽमुष्य राज्ञः पुत्रः कथंचिद्व्याधगृहमनुप्रविष्ट
इति स एवं बोधितस्त्यक्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्तते राजाहमस्मीति तथा किलायं परस्मादग्निविस्फुलिं
गवत्तज्जातिरेव विभक्त इह देहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारी देहेन्द्रियसंसारधर्ममनुवर्तते देहेन्द्रियसंघातोऽस्मि कृशः स्थूलः सुखी दुःखीति परमात्मतामजा
नन्नात्मनो न त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मास्यसंसारीति प्रतिबोधित आचार्येण हित्वैषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते अत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्यय
वद्ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति विस्फुलिंगवदेकत्वं परस्माद्ब्रह्मणो दृष्टान्तोक्ते विस्फुलिंगस्य प्रागग्नेर्भेदादात्मैकत्वदर्शनात्तस्मादेकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय सुवर्ण
मणिलोहाग्निविस्फुलिंगदृष्टान्ता उत्पत्त्यादिभेदप्रतिपादनपराः सैंधवघनवदनुस्यूतैकरसनैरन्तर्यावधारणादेकधैवानुद्रष्टव्यमिति निश्चयादि च ब्रह्मणो वि
चित्रपटवद्वृक्षसमुद्रादिवच्चोत्पत्त्याद्यनेकधर्मविचित्रता विजिज्ञापयिषिता एकरससैंधवघनवदनन्तरमबाह्यमिति नोपसमहरिष्यदेकधैवानुद्रष्टव्यमिति च
प्रायोक्ष्यत् य इह नानेव पश्यतीति निंदावचनं च तस्मादेकत्वप्रत्ययदार्ढ्यायैव सर्ववेदान्तेषूत्पत्तिस्थितिलयादिकल्पना न तत्प्रत्ययकरणाय नत्वनिव

तथा तस्य परमात्मनो संसारित्वं संसार्यैकदेशकल्पनायां यथा व्यापनो ऽदेशस्यान्यपरमात्मनः अदेशस्य परस्यैकदेशः संसारित्वकल्पनायां पर एव संसारी नित्य
स्थित इति वेदस्य परोपाधिकृत एकदेशः परस्य घटकरकाद्याकाशवत् तदा नत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः इत्थं व्यवहारमात्रमिति बुद्धिरुत्पद्यते। अविवेकि
नां विवेकिनां चोपचरितानां बुद्धिरीदृशीति चेत् नाविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वात् विवेकिनां च संव्यवहारमात्रालंबनार्थत्वात् यथा बालकैराकाशादृ निविवेकिनाम
पि कदाचित्कल्पनारूढेनावाकाशस्य संव्यवहारमात्रालंबनार्थत्वं प्रतिपद्यते इति न परमार्थतः कल्पनारूढेनावाकाशो मलिनत्वमर्हतीति तन्न पश्यति नैवं सम्यग्दृ
ष्टप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणो ऽशांशिभेदः कदेशैकदेशिविकारविकारित्वकल्पना कार्या। सर्वकल्पनापनयार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदां दतो हि सर्वकल्पनामपा
स्यैव निर्विशेषतां प्रतिपत्तव्यः आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुतिभ्यः न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिश्रुतिभ्यो ऽनन्तं ब्रह्म विलक्षणं कल्पयेद्युक्तात्मकत्वा
नो ऽशांशिनैकदेशप्रकाशात्मकेवास्थितिरिति न मम एकदेशकल्पना परत्वार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदां तस्मात्तात्मनस्तु पापाधिनिमित्ताएवात्मनः संसारवत्त्वमिति
सर्वव्यवहाराः रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इत्येवमादिमंत्रवर्णेभ्यो न स्वत आत्मनः संसारित्वमलं
१२ केकाद्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवत् भ्रांतानामेवं न परमार्थतः ध्यायतीव लेलायतीव न कर्मणा वर्धते नो कनीयानूसमं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं
श्रुतिभ्यः स्वपाके चेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनो ऽसंसारिता एकदेशाविकारः [illegible] विज्ञानात्मान्योपेति कल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेष
तो ऽनंशकत्वेनांशादिश्रुतिस्मृतिवादांश्चैकत्वार्थान्न तु भेदप्रतिपादकान् विवक्षितार्थैकवाक्यता हि न्यायाचाम सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे ऽर्थ
स्र किमर्थं नर्थेति स्तुलोऽर्थो विज्ञानात्मभेदः परिकल्पनं इति कर्मकांडप्रमाणविशेषपरिहारार्थं ते केके कर्मप्रतिपादकानि हि वाक्यानेकक्रियाकारकफ
लभोक्तृकर्तृत्वाश्रयाणि विज्ञानात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे कर्मफलाश्रुक्रियास्तु प्रवर्तयेयुरभिष्टफलास्तु वा क्रियाभ्यो निवर्त

न्यर

ई०भा० ५३ येयुः कल्पनावबद्धस्य मोक्षायोपनिषदारंभेन न अपि च परमात्मैकत्वादिपरैः कथं परमात्मैकत्वोपदेशः कथं वा तदुपदेशग्रहणफलं बद्धस्य हि वेद
नाशायोपदेशानर्थक्यात्तेषामुपनिषदां स्वविषयमेव एवं तर्ह्युपनिषदादिष्वपि कर्मकांडवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयोः समानः पंथा येन भेदाभावे कर्म
कांडं निरालंबनमात्मानं लभते प्रामाण्यं प्रतिनिर्थात उपनिषदर्थं वेन न हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविधानेनास्ति तस्यैव कर्मकांडस्य स्वरूपप्रामाण्यं श्रुपनिषदां तु प्रा
माण्यकल्पनायां स्वार्थविधानेऽभवेदिति निराभ्युत्प्रामाण्येन हि कर्मकांडप्रमाणं सद्प्रमाणं चमविनु महैंति न हि प्रदीपः प्रकाशं प्रकाशयति न प्रकाशयन्ति
चेति वस्तकादिप्रमाणप्रतिषेधात्तु न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपादयन्त्यः स्वार्थविधानं कर्मकांडप्रामाण्यविघातं च कुर्वंति प्रत्यक्षादिनिर्निश्चितभेद
प्रतिपन्नार्थप्रमाणेष्वविरुद्धं ते । तस्मात् प्रामाण्यमेवोपनिषदामन्यार्थता वा स्यात् न त्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता नाम कोऽत्र ख्यातः प्रमाणस्य हि प्रमाणत्व
मप्रमाणत्वं वा प्रमेयापादनाभ्युपादानमिति तंत्रस्यावेक्ष्यमाणानामपि प्रामाण्यप्रसंगात् प्रमाहादेः प्रमेये किं तातो यदि तावदुपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्ति
प्रमां कुर्वंति कथमप्रमाणं भवेयुः न कुर्वंत्येवेति चेद्यथाग्निः शीतं दहति समर्थानेवं वदन्नकृत्यप्रत्युपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवेन्नो वा कथमुपनिषत्प्रामा
ण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निर्दाहप्रकाशं यदि करोति भवत्वेतदापि निषेधार्थं भवद्ब्राह्मणनिश्चयरूपप्रकाशकः भवत्प्रतिषेधवाक्यप्रा
माण्यं भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यमनन्यथेनेत्युक्तं तु कः परिहार इति चेत् नन्वेष प्रत्यक्षादिसिद्धाकृत्यत उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिरन्योऽत्र च रूपप्रका
शकः प्रतिपत्तिः प्रमाकर्ता हि भवतः प्रत्यक्षादेः ब्रह्मैकत्वप्रत्यय प्रमां प्रत्यक्षादिर्न कुर्वंती दृष्टा प्रतिषेधस्तु प्रतिलब्धप्रमाणानां तु प्रतिषेधानुपपत्तेः शोकमोहादिनिवृत्ति
प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारंपर्येण जनितमित्यवोचाम तस्मादुक्तोत्तरत्वादुपनिषदं प्रत्यप्रामाण्याशंकानावकाशा नियत्प्रोक्तं स्वार्थविधानकर राम० ५३
त्वादिप्रामाण्यमपि तत्पिनन्दर्थं प्रतिपत्तिबाधकाभावात् उपनिषदां ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरनियथा नित्यम्ः शीतं श्रुत्येन तस्माद्ब्रह्मा

तु०भा० ५४ दोषप्राप्तिमनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यद्भिरिष्टोऽत्रारीति कर्माणि विविदिषेनाविद्याभोचरासक्तविषयमिति न प्रवर्त्तेते। यथा कामेषु
न प्रवृत्तेषान प्रवर्त्तेरन्न विद्यार्थं तोद्दृष्टा यथा कामिनः विद्यावनामेव कर्माधिकारदूनि चेत्तन्न ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वादेतेन ब्रह्मै
कत्वनिर्विषयत्वादुपदेशग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्चानेकाहि पुरुषाणामिच्छारागादयश्च दोषा विचि
त्रा अनन्तश्च बाह्यविषयरागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्रं निवर्त्तयितुं शक्तं नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्त्तयितुं शक्तं किन्तु शास्त्रादे
तावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसंबन्धविशेषाभिव्यक्तिः प्रदीपादिवत्तमसि रूपादिज्ञानं न तु शास्त्रं भृत्यानिव बला
न्निवर्त्तयति नियोजयति वा दृश्यन्ते हि पुरुषाः रागादिगौरवाच्छास्त्रमप्यतिक्रामन्तः तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसंबन्धविशेषाननेक
धोपदिशति न तु पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्त्तन्ते शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादिवदुदास्त एव तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषार्थ
वदवभासते यस्य यथावभासः स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति तदनुरूपाणि साधनान्युपादित्सते। तथा चार्थवादोऽपि त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्र
ह्मचर्यमूषुरित्यादिः तस्मान्न ब्रह्मैकत्वज्ञानोपदेशे विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य स्वभावकाः न विधिशास्त्रमेतावता निर्विषयं स्यान्नाप्यकारकादिभेद
विधिशास्त्रमुपनिषत्प्रदत्तब्रह्मैकत्वप्रतिपादनं निवर्त्तयति निस्विषयत्वाल्लिहि प्रमाणान्यक्षादिवत्। तत्रापि केचिन्मन्यन्ते केचित्तु चित्तवृत्तास्सर्वप्रमाणानि
तरेतरविरुद्धमन्यन्ते। नत्वात्मनस्त्वक्तादिविरोधमपि प्रत्यक्षं नित्यब्रह्मैकत्वे आह्लादयः किल प्रत्यक्षादिविषया भिन्नाः प्रत्यक्षेणोपलभ्यन्ते ब्रह्मैकत्वं तु प्रत्यक्षवि
रोधः स्यात्तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्त्तारश्च धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणस्तत्र ब्रह्मैकत्वं तु बलादनुमानविरोधश्च तथा राम० ५४
गमविरोधश्चेति। ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजेतेत्येवमादिवाक्येभ्यो ग्रामपश्वादिकामाः तत्साधनान्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते अन्यैरनु

तार्किकरूपितान्तःकरणाः ब्राह्मणादिवर्णाः पशवो ह्यनुकम्पनीयाः आगमार्थविच्छिन्नसंप्रदायत्वादुत्पत्तिरित्यत्र कथं श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमा
ने भेदे ब्रह्मण एकत्वं विरुद्धमित्युच्यते नाचक्ष्याः किं शब्दादीनां भेदेनाकाशैकत्वं विरुद्धमित्युच्यते। ननु हि प्रत्यक्षविरोधः स्याच्छ्रोत्रादिप्रतिशरीरं शब्दादि प
दनात्रोधर्माधर्मयोश्च कर्त्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते। तथा च ब्रह्मैकत्वेऽनुमानविरोध इति भिन्नाः के ते अनुमीयन्ते इति प्रष्टव्याः यदि ब्रूयुः सर्वे एवानुमानकुश
ला इति के वयमनुमानकुशला नाम ये वदेत्थानां किमुत्तरं शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलं प्रत्याख्याने शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानो वयमनु
मानकुशला अनेककारकसाध्यत्वात् क्रियाणामिति वदन्तो ह्यनुमानकौशलं भवतामनेककारकसंगतानेककारकसाध्या हि क्रिया निर्वृत्तिरेवाभ्युपगता। तत्रानुमा
ने च क्रियायां शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधनेऽकारकैरात्मकर्त्तृकानिर्वर्त्यत इत्यन्यनिज्ञाने तत्र वयमनुमानकुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मा
नः प्रत्येकं वयमनेकत्वमभ्युपगतं स्यात् स्यात् अहोऽनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छशृङ्गैर्नानार्किकवलीवर्द्दैर्योऽयं ह्यात्मानमेव न जानाति सकथं मूढः। नन्वत्रेदमभेदं वा जा
नीयात्तत्र किमनुमिनोति केन वा लिङ्गेन न ह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किंचिल्लिङ्गमस्ति येन लिङ्गेनात्मभेदमात्मनि साधयेत् यानि लिङ्गान्यात्मभेदसाधनाय नामरू
पवन्त्युपन्यस्यन्ति तानि नामरूपगतान्युपाधय एवात्मनो घटकरकापवरकभूच्छिद्राणीवाकाशस्य यदाकाशस्य भेदलिङ्गं पश्यति तदात्मनोऽपि भेदलिङ्गं लभेत
सः न ह्यात्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तार्किकशतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते स्वतस्तु दूरादपनीतमेवाविषयत्वाद्यद्यत्तत्तनः परस्यात्मधर्मत्वे
नाभ्युपगम्यते तत्तन्नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमात् नामरूपाभ्यां चात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात्तदाकाशैवेनामनामरूपयोर्निर्वहिताऽनिर्पदं नवाकदुस्तेनि स्फुनेर्नाम
रूपे व्याकरवाणीति चोत्तरत्र लयात्मके हिनामरूपे नह्वलरूपेण ब्रह्मणोऽनुमानस्यैवाविषयत्वात् कुतोऽनुमानविरोधः एतेनागमविरोधः प्रत्युक्तः यदुक्तं ब्रह्मैक
त्वे यस्मात् उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलमेकत्वोपदेशानर्थक्यमिति तदपि नानेककारकसाध्यत्वात् क्रियाणां प्रत्युक्तो भवति। एकस्मिन्तु ब्रह्मणि निरुपाधिके

नोपदेशो नोपदेष्टा न चोपदेशग्रहणफलं। तस्मादुपनिषदां चानेकात्मित्वेन दृष्टमुपगतमेवं बाधनेककारकविषयानर्थकं चोद्यं नेतस्वनोऽभ्युपगमसपि
शेषाद्यात्मवादिनां तस्मात् किंकर्त्तव्यमरराजा प्रवेश्यमनयं दुर्गमिदमल्पबुद्ध्या गम्यं शास्त्रगुरुप्रसादरहितैः शक्यं कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति। दे
वैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नैषा तर्केण मतिरापनेया वरप्रसादलभ्यत्वश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च तदजानि तन्नेतनिनद्रूपेण हेतुनिकेतुत्पादितविश्रुद्धचर्मसमवाय
त्वप्रकाशकमेतद्वर्णयन्ति गीतासु च मत्स्थानि सर्वभूतानीत्यादि तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारी नाम नान्यद्वस्त्वेनरमस्तितस्मात्सुष्ठूच्यते ब्रह्मवाद इत्यय
सुपासीनः सत्यानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति श्रोतेत्यादिश्रुतिशतेभ्यः तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यत्वमनुपपत्तिपत्यरा॥ ॥चतु
र्थस्य प्रथमं भाष्यं॥ ॥वृत्तवद्यपि व्याप्तिनिवृत्तत्वं नेनत्रयनो जगज्जात्यनेन मयं यस्मिंश्रुतीयनेनदेकं ब्रह्मेति विज्ञापितं किमात्मकं पुनस्तज्जगज्जायते ली
यते वा एकं भूतात्मकं भूतानि च नाम रूपात्मकानि नाम रूपे सत्यमिति श्रुतेः तस्य सत्यस्य पंचभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म कथं तन्मूर्तानि सत्यमिति मूर्त्तामूर्त्तं ब्र
ह्मणो मूर्त्तामूर्त्ते श्रवणात्मकत्वात् कार्यकरणात्मकानि भूतानि प्राणाश्च विश्वसत्येन ताः कार्यकरणात्मकानां भूतानां सत्यत्वं निर्दिष्टार्थविषयात् ब्राह्मणद्वयमारभ्य
तेनैव चोपनिषद्व्याख्याकार्यकरणमनन्तावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्यते ब्राह्मणात्तैः सत्येनेषामेवसत्यमिति तत्र के प्राणास्तत्र किंयत्प्रोवा
चालविषयाद्युपनिषदः काइतिवक्ष्यो पनिषत्संयोगेन करणानां प्राणानां स्वरूपमवधारयति पथिगतं कूपाराम्याद्यवधारणाव्यतो दैवेशि शुंभावनं सवन्या
चा नमस्कृणसहायं वेद तस्येदं फलं किं तत्सममससंख्याकानि हष्टिषनो द्वेषकर्तृतृप्रान्त्या नान्तास्यायाहि हिविधा द्विषंतो द्विषं नतमनव द्विषं तो येश्रान्त
व्याजा नृ द्विषनो श्रान्त्यान्यवतुणद्विमसये शीर्षण्यः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्र विषयरागाः सहजस्वाद्वाद्वान्तयास्विन्यस्यान्मध्योर्दृष्टिं विष
याविषयोत्कुर्वन्नितेन तेहत्वाशेषाद्वयाः प्रपगानेन रूपप्रतिषेधकरत्वात्काठकेचोक्तं पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनान्तरात्मन्नित्यादि
वा.सं.
५५

द्विश्रुद्धार्थदृयप्रतिपत्तिरुपगम्यचैतद्वेदान्तवाक्यप्रामाण्यसमयएवन्यायोयतु नैकस्यवाक्यस्यानेकार्थत्वं मनिपानेकार्थत्वे स्याच्छ स्पष्टाह्लियान
र्थ
कत्वविरुद्धानर्थोऽर्थान्तरद्देतद्वाक्यप्रमाणकानेति ब्रह्मविद्वद्वैकवाक्यमनेकमर्थं प्रतिपादयन्तीत्येवसमन्वयोर्थकत्वात् एकवाक्यतानानं वक्तानि विद्युपनिष
द्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति यतु लौकिकं वाक्यमस्तितु सर्वःशीतश्चेति निनेनैकवाक्यतानादेकदेशस्य प्रमाणानां स्वविषयानुवादित्वाद्भिन्नःशीत इत्ये
कं वाक्यमस्तितु सद्वृत्तिब प्रमाणांतरानुभवस्मारकेन तु स्वयमर्थावबोधकमनेनत्वात्तिःशीत तुत्यनेन नैकवाक्यतापमाणान्तरानुभवस्मारणेनेवोपक्षी
णत्वादविरुद्धार्थप्रतिपादकमिदमेकं तु वाक्यमिति मन्यते न छीनालपदाभ्यामभिनिष्टसामानाधिकरण्यप्रयोगानिमित्तार्थात्मनैः तद्वैकस्य वाक्य
स्यानेकार्थत्वे लौकिकस्य वैदिकस्य वा यत्नेकं कर्मकांडप्रामाण्यविघातकृत्युपनिषद्वाक्यमिति निश्चयःस्यार्थत्वाद्ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वादुपनिषदेनैवा
र्थप्राप्तौ साधनोपदेशेनास्मित्वाद्युपनियोगवारयन्येनकार्यत्वाभ्युपपत्तेरेव तत्कर्मकांडवाक्यानां स्वार्थप्रमाणैरत्यद्यमेव प्रमाणारणे चेत्स्वार्थे प्रमाणत्वा
दयनिवाक्यत्वेनोऽन्येन विरोधः स्याद्ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमाणीत्यप्रत्यवेनिचेन्नप्रत्यक्षेत्वामनायाः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेन ब्राह्मणो न हं
तव्य इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षप्रमाणायमानास्तानेव ब्रह्मविद्यानियमपनिषदोब्रह्मैकत्ववाधयि दृष्टं नीत्यनुमानेन चानुमानं प्रत्यक्षविरोधेप्रामाण्यं लभते
तस्मादसद्वैतन्नीयने प्रमेवनोऽन्यथा नदृश्यपिबयथा शास्त्रस्येवाविद्यावन्तुपस्थापितस्य क्रियाकारकफलस्याश्रयेणेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामा
न्यप्रवृत्तस्य प्रवृत्तिविशेषमज्ञानतन्तद्वावृत्तौ नाकिंक्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतामसत्यंशावानाचयेन च शास्त्रयनीष्टानिष्टफलप्राप्तिपरि
हारोपायविधिपरत्वाच्छास्त्रस्य यथाकामो भवत् तन्नाम्नानिःकामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वेसत्यपि यथाप्राप्तानेवकामानुपादाय तत्साधनानि विदधिवसनेन सका
मानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वं विनिविर्तयानित्यानित्यहेत्वादिशास्त्रं मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथाप्राप्तमेवादायेष्टवि

नत्रयः शिश्वादीन्द्रेदेते सांख्यायात्म्यमवधारयतिस्म एतान्यत्रानन्तानवत्तुणद्ध पदृणेति विनाशयतितस्मै कलश्रवणेनामिश्रु र्वः भूतायाहा अयंवावशिशु
:कोसोयोयं मध्यमः प्राणः शरीरमध्येयस्यालिंगान्यायः पंचवा शरीरमाश्रित्य हृदयंदुरवासाः सोमरसे स्तुक्रोयस्मिन्नाध्मानः फ्रनीनिकरणानिवि
षक्रानि मनुष्यशंकुनिदर्शनात्मएषशिशुरिवविषयेषिनरकरणवहनासक्तुवान शिशुस्साद्यानमि स्तुक्रे किंपुनरस्य शिशोर्वत्सस्थानीयस्यकरणान्य
नश्राधानंनस्येदमेतत्सरीरस्याधानं कार्यात्मकमाधारः श्रादीयतेस्मिन्निन्याधानं नस्याहि शिशोः प्राणस्येदं शरीरमधिष्ठानमस्मिन्हि करणान्यधिष्ठितानिलब्ध्वा
त्मकान्युपलब्धिद्वारं भवंति नतु प्राणमात्रेविषक्तानि नथाहि दृश्यते मृतात् शत्रुणा उपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोपलभ्यते शरीरदेहस्पृष्टे पुनः करणेषु वि
ज्ञानमयउपलभ्यमान उपलभ्यते नत्रपदर्शितं पाणिपेषणादिवाधनेन इदं प्रत्याधानं शिरः प्रदेशाविशेषेतु पुनः प्रत्याधीयतेत्रनिष न्याधानं प्राणः स्थूणान्नपान
अनिलात्मिका शक्तिः प्राणो बलमितिपर्यायाः बलावष्टंभो हि प्राणोस्मिन्नु शरीरे यत्रायमात्मावष्टंभोत्र संमोहमितिचेनिदर्शनाय यावत्सः स्थूणावएवं मः एवं शरीर
पदृश्यानिवायुः प्राणः स्थूणेति निकेचिदन्नंदामान्नंहि भुक्तं द्वेधापरिणमते यः स्थूलः परिणामः स एतत्मूत्रं माम येति मूत्रं च पुरीषं च योमध्यमो रसः स
रसो लोहितादिक्रमेण स्वकार्यं शरीरं समुपचिनोति स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयते अन्नमयं ह्याहुरिति यथोपज्ञीयते पनुक्रिया स्वलिङ्गिबोरसोन्न
स्य कथ्यमानेदमिति यत्कथ्यते मनागेव इन्द्रहृदयदेशमागम्य हृदयाद्धि पश्यन्ति मुह्य समय नि नाडी सहस्रेषु पुष्टि विश्य यन्नकारणसंघानरूपं लिंगं शिशुसंज्ञकं तस्य श
रीरे स्थितिकारणं भवति वृत्तिः पञ्चन्यस्य स्थूणाख्येनान्नेन तु मयनः पाशंवत्सदाम बन्धाय शरीरयोर्निबन्धनं भवति इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधानेन्द्रस्य च
स्तुषि काश्रुनोपनिषदतुच्चनेनमेताः सप्ताक्षितयउपनिष्ठंतेनं करणात्मकं प्राणं शरीरे बद्धं वत्संच तुल्यापश्यमेताः बह्वस्माणाः सप्तसंख्याकाश्च क्षितयो क्षितिर्हि
तुर्वाडुपनिष्ठंतेयद्यपि मंत्रकरणेनिष्ठति पश्यन्तः आत्मनेपदीभवति इहापि समदेवता विधाना निमंत्रस्या नीयाति करणानिनिष्ठनेरतत्रा त्मनेपदं नवि

3

बृ॰भा॰
५६

तु रूपं कार्य्यमस्याक्षिगतं यद्रूपं तेन तत्र या इमाः पक्षिस्थाः अक्षन्नक्षिणि लोहिन्यो लोहिता राजयो रेखास्ताभिर्द्वारभूताभिः एनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽन्वायत्तः अनुगा-
तः अथ या अक्षन्नक्षिण्यापो धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्ताभिर्द्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतान्नात्मना प्राणमनुगतः उपतिष्ठत इत्यर्थः । स चान्नभूतो क्रि-
तिः तस्य प्राणस्य पर्जन्ये वर्षत्यानंदिनः प्राणा भवंतीति श्रुत्यंतरात् या कनीनिका दृक्शक्तिस्तया कनीनिकया द्वारेणादित्यो मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते यत्कृ-
ष्णं चक्षुषि तेनैनमग्निरुपतिष्ठते यच्छुक्लं चक्षुषि तेनेंद्रोऽधरया वर्त्तन्या पक्ष्मणा पृथिव्यन्वायत्ता अधरत्वसामान्यात् द्यौस्तूत्तरया ऊर्ध्वत्वसामान्यात् एताः सप्तान्नभूताः प्राण-
स्य संततमुपतिष्ठंत इत्येवं यो वेद तस्यैतत्फलं नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद तत्तस्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रो भवति अर्वाग्बिल इत्यादिः तत्र मंत्रार्थमाचष्टे श्रु-
तिरर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति कः पुनरसावर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इदं तच्छिरः चमसाकारं हि तत् कथमेष ह्यर्वाग्बिलो मुखस्य बिलरूपत्वात् शिरसश्चमसाका-
रत्वादूर्ध्वबुध्नः तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति यथा सोमश्चमसे एवं तस्मिञ्छिरसि श्रुतरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति किं पुनस्तद्यशः प्राणा वै यशो विश्व-
रूपं प्राणाः श्रोत्रादयो वायवश्च मरुतः सप्तधा तेषु यशः इत्येतदाह मंत्रः शब्दादिज्ञानहेतुत्वात् तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणाः परिस्पंदात्मका ऋषय एव
ऋषयः प्राणा इत्येतदाह मंत्रः वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ब्रह्मणा संवादं कुर्वत्यष्टमी भवतीति तद्धेतुमाह वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्त इति के पुनस्तस्य चम-
सस्य तीरे ऋषय आसत इत्युच्यते इमावेव गोतमभरद्वाजौ कर्णावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजो दक्षिणश्चोत्तरश्च विपर्यये वा तथा चक्षुषी उपदिशन्नुवाचेमावे-
व विश्वामित्रजमदग्नी दक्षिणं विश्वामित्र उत्तरं जमदग्निर्विपर्ययेण वा इमावेव वसिष्ठकश्यपौ नासिके उपदिशन्नुवाच दक्षिणः पुटो वसिष्ठ उत्तरः कश्यपः
वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यते यस्मात्तस्मादत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति अत्तिरेव सन्नत्रिरित्युच्यते परोक्षेण सर्वस्यैतस्यान्नजा-
तस्य प्राणस्यात्तिनामनिर्वचनविज्ञानादत्ता स भवत्यनेनैव निरासुषिमन्नेन पुनः प्रत्यपद्यत इत्येतदुक्तं भवति सर्वमस्यान्नं भवतीति य एवमेतद्यथोक्तं प्राणस्या

राम॰
५६

रुक्सा

बृ०भा० ५१

तुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः सर्वथापि भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं रूपं ब्रह्मणस्तत्र चतुर्णामेकस्मिन्नगृहीते विशेषणे तरन्तरगृही
तमेव विशेषणमित्याह तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत इत्यस्य चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः । एष रसः सारस्तस्यार्थः त्रयाणां हि
भूतानां सारिष्ठः सविता ... सारात्रीणि भूतानि युक्तानि विभज्यमानरूपविशेषवतां नित्यं वर्तिष्यति विकस्य कार्यस्यैतद्रूपं यत्सविता य
देतन्मंडलं तपति सतो मूर्तत्रयस्य हि यस्मादेष रसस्तस्मात्तद्रसत्वेन शेषसविता तपति सारिष्ठश्च यच्चाधिदैविकं करणं मंडलस्यायेतत्तद्धर्मो था
मूर्तमिदानीमूर्तमुच्यते वायुश्चान्तरिक्षं च यन्त्र शेषितं भूतद्वयमेतदमृतममूर्तत्वादस्थितमतो विनुध्यमानं केचिदमृतममरणधर्मेतत् द्यस्थितं विप
रीतत्वात् परिच्छिन्नं यस्माद्यदेतदन्येनाविशिष्यमानविशेषमतस्यत्यदिति परोक्षाभिधानार्हमेव सर्वं त्रनतस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यतस्त
स्यतस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्तस्यैष रसः कोसौ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते यस्य एवस्य मूर्तस्य भूतद्वय
स्य रसः पूर्ववत्सारिष्ठश्च पुरुषसारश्चामूर्तं भूतद्वयं हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरथ्या ज्ञानान्तस्मान्नादर्थात्तस्मारं भूतद्वयं तस्य हो परसोयस्माद्याय मंडलस्थ
पुरुषो मंडलवन्नगृह्यतेसारश्च भूतद्वयस्यतस्मादित्ति मंडलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्यसावस्य त्वस्याद्युक्तं वासिद्धवद्वेत्पादानेस्यस्य द्वेषरसइनिरसः
कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मानेनतदिति केचित्तन्नच किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्मवान्वेन रिक्स्योप्रयोक्तनंकमेवान्वेनरिक्षाधारं सदिति रेषांभू
तानां प्रयोक्तमवतित्वेन स्वकर्मणावान्वेन रिक्षयोः प्रयोक्तेतिनयोरसः कारणमुच्यत इति नत्वेरेना तुल्यत्वानमूर्तस्य नुभूतत्रयस्य रसो मूर्तमेव मंडलं रश्मे
भूतत्रयसमानजातीयत्वेतनस्य थामूर्तयोरपि भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवामूर्तेन रसेन युक्तं मूर्ते क्तमेविज्ञेवा कुत्यदृष्टेतेस्तत्सप्तज्ञायथा हि मूर्तामूर्तचतु
ष्टयवर्मवती विनत्यैनेनग्याररसवतोरपि मूर्तामूर्तयोस्तत्पेनेवन्यायेनयुक्तो विनागोभवद्वैवेशसमूर्तरसमपिमंडलोपाधिश्चेननाविवक्त्यनइनि चेदन

रा०मं० ५१

त्यमिदमुच्यते सर्वत्र मूर्तामूर्तयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वान्मुख्यशाही चेत्तनेऽनुपपन्नइति चेत्तन पक्षपुच्छादिविशिष्टस्येव लिंगस्य पुरुषशब्दूदर्शनाद्विवाद इत्थं
सं नः स्यात्कथं वक्तव्यति इमिमानामपुरुषाणेकं पुरुषकरवामेति तएता सप्तपुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नित्यादो श्रुत्यन्तरसमयादि भूच क्षत्यन्तरे पुरुषशब्दप्रयो
गाद्यिप्यविदेव तमित्युक्तोपसंहारः अध्यात्मविभागोमधुनाध्यात्मं मूर्तामूर्तयोर्विभाग उच्यते किं तन्मूर्तमिदमेव किं चेदं यद्न्यत्प्राणाच्चवायोश्च यश्चा
यमंतरत्मन्नात्मन्याकाशः शरीरस्थः प्राणः एतद्द्वयं वर्जयित्वा यदन्यच्छरीरारंभकं भूतत्रयमेतन्मूर्तमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण एतस्य सतो ह्येष रसो य
च्चक्षुरित्याध्यात्मिकस्य शरीरारंभकस्य कार्यस्यैष रसः सारस्तेन हि सारेण सारवद्धिदं शरीरं समस्तं यथाधिदैवमादित्यमंडलेन प्राथम्यान्मचक्षुषी एव प्रथमं सं
भवतः संभवतइति ब्रह्मोर सो निरर्वर्तनाग्निरिति लिंगाद्येस हि चक्षुस्तेजस्मात्मा ध्यात्मिके भूतत्रयं तेजो हि परमइतिमूर्तं तु सारत्वहेतुर्थः अथाधुनामूर्तमुच्यते
यत्पारिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चायमंतरात्मन्नाकाशएतदमूर्तमन्यत्पूर्ववत् एतस्यत्यस्यैष रसः सारोयोयं दक्षिणेक्षन् पुरुषो दक्षिणेक्षन्निति विशेषग्रहणं
शास्त्रप्रत्यक्षत्वा लिंगस्य हि दक्षिणाक्षिणि विशेषतोऽधिष्ठानं तच्छास्त्रस्य प्रत्यक्षं सर्वश्रुतिषु तथाप्रयोगदर्शनात्स्य एष रस इति पूर्ववद्विशेषतोऽधिग्रहणाद
मूर्तयोर्मूर्तमारवे एवहेत्वर्थो ब्रह्मणरूपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणविभागेनाध्यात्माधिदैवतयोर्विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोरथेदानीं
तस्य हेतनस्य पुरुषस्य करणात्मनोलिंगस्य रूपं वक्ष्याम्यो वासनामयं मूर्तामूर्तवासना विज्ञानमयसंयोगजनितं चित्रपटवद्विचित्रवन्मायेन्द्रजालमृगतृ वि
कोपमं सर्वव्यामोहास्पदमेतावन्मात्रमेवात्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्र भ्रांतास्तद्देववासनारूपं पटरूपवदात्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका
वैशेषिकाश्च संप्रतिपन्ना इदमात्मार्थं त्रिगुणं स्वतंत्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति सांख्याः औपनिषदंमन्याश्च केचित्प्रक्रियां रचयं
ति मूर्तामूर्तराशिरेकः परमात्मराशिस्तु तृतीयमन्याल्याश्चायं मध्यमः किल तृतीयः कर्ता भोक्ता विज्ञानमयेन जातशत्रुप्रतिबोधितेनसह विद्याकर्मपूर्व

रामा० ५८ प्रज्ञासमुदायः प्रयोक्ता कर्मराशिः प्रयोज्यः एवोक्तो मूर्त्तामूर्त्तमूर्त्तराशिः भावनं चेन्नित्यवचनात् किं कैः सह संबंधिं कुर्वन्निलिंगात्मयश्चैव कर्मराशिरि
युक्तापुनस्तत्तः त्वयन्नः सांख्यत्वमय्यात्मवीत्कर्मराशिः तथात्मयइवगंधः पुष्पवियोगेपि पुटे तैलात्मयोऽभवन्निति यद्वल्लिंगवियोगेपि परमात्मैकदेशम
ध्ययनिस परमात्मैकदेशः किलान्यत्र प्राणेनेन गुणेन कर्मणा सगुणोभवतीति गुणोपि सन्न कर्ताभोक्ता वध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मेति वे शेषिक वि
त्रमप्यनुसरं तिस्म कर्मराशिर्नूनराशे राशं तुकः स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात् नतु तथ्यनाविद्यामागं तु काम्पूर्वचद्नात्मधर्मेद्रन्यनयाकल्पन
यासांख्यचित्तमनुवर्त्तेतिनवमनता किं कैः सह सामंजस्यं कल्पनारमणीयत्वं पश्यंति नोपनिषत्सिद्धांतं सर्वन्यायविरोधं पश्यंति। कथमुक्ता एव तावत्मा
वयवत्वे परमात्मनः संसारित्वसत्वगुणत्वकर्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परे लैकत्वानुपपत्तिः लिंगात्मवत्वेनपरमा
त्मनउपचरितदेशत्वेन कल्प्यत घटकरकादिभूछिद्रा काशवत्तथा लिंगवियोगेपि परमात्मदेशात्मयतां वासनायाः अविद्यायाश्चस्वतउत्थानमू
परवदि न्याहि कल्पनानुपपत्तेः कल्पनास्पदेश व्यतिरेकेण वासनायावत्त्वं तरसंचरणमनसापि कल्पयितुं शक्यं न च अन्यया गच्छति कामः संक
ल्पादि चिकित्साद्रूढये हि वस्तुपाणिध्यायतीव लेलायतीव कामाये स्पृहादिभिन्नात्मलीनं हि तदा सर्वो लोकान्तरं हृदयस्येत्याद्याः श्रुत्या सांख्यनीनां कृ
तादन्यार्थानरकल्पनान्याय्यात्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थं परत्वादात्माभिमानमात्रार्थोपक्रमत्वाच्च सर्वोपनिषदां तस्याः तु तथ्यकल्पनात्कुशला
ः सर्वएवोपनिषदर्थमन्यथाकुर्वन्निम्यापि वेदार्थं स्वा स्यान्न कामं मवनु नमेहे षभेदंबावत्वसोहेरूपेइतिराशित्रयपक्षेसमं तसंयदात्मनामूर्त्तामूर्त्त
तञ्जातिवासनाश्च मूर्त्तामूर्त्ते एव द्वे रूपे ब्रह्मचत्रूपित्वनीयेन वान्यत्तत्तु र्थमंतरालेन देनदत्तकुलमवधारणं हूप एव बृह्मणो रूपे इत्यन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य
विज्ञानात्मनो रूपेइति कल्प्यपरमात्मनो विज्ञानात्मद्वारेण तिनत्तापत्तयूपे एवेति हि वचनमसमंजसं तद्रूपाणीति वासनाभिः सह वक्तुवचनं युक्तमतस्यात् राम० ५८

नयत्करवाणौ

इह मूर्त्तामूर्त्ते वासनाश्च वर्त्तनीयमिति नियममूर्त्तामूर्त्ते एव परमात्मनो रूपे वासनाख्या विज्ञानात्मनश्चेति चेन्नाहि विज्ञानात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य
परमात्मनस्तद्रूपेयं वा चोयुक्तिरनर्थिकास्यात् वासनायाश्चापि विज्ञानात्म द्वारत्वस्याविशिष्टत्वात्तथाश्च नर्मस्यनरद्वारेण विक्रियत इति मुख्या यावत्मा
शक्यं कल्पयितुं नन्वविज्ञानात्मा परमात्मनो वस्त्वंतरं तथा कल्पनायां सिद्धांत हानात्मात्मेहेदार्थः मूद्धार्थां स्वचित्तप्रभवा एवमात्मकल्पनाश्रद्धावा
द्धा वा वेदार्थो वेदार्थोपकारी वा शिरसि पेक्षत्वाद्वेदस्य प्रमाणत्वं प्रतिनिमत्तार्थ शित्रयकल्पनानसमंजसा योर्यदक्षि णेक्षन्तुउ षडिति हि गात्मा शक्तनः
श्रद्धान्मेधि देवेच यएष एतस्मिन्मंडले पुरुषइतिमस्य निराकृतोपादान्यसएवोपादीयते यो सोमस्या मूर्त्तस्य रसो न तु विज्ञानमयः ननु विज्ञानम
यस्यैवैतानिकस्मात्तमेवति विज्ञानमयस्यादिपकृत्तवान्तःस्मानिच प्रकृतानाभ्यादानात्तेव विज्ञानमयस्याद्वपित्वेन विशिष्टापयिषितत्वात् यदिहितस्यैव विज्ञा
नमयस्येतान्यिमाहारजनादीनि रूपाणिस्युस्तस्यैवनेतिनेतीत्यनारव्येयरूपतयादेशो नस्यात् तस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति षष्ठे न उपसंहरा
द्विज्ञानारम्भकेन विज्ञानीयादिति विज्ञानमयं प्रकृत्य सएषनेतिनेतीति विदुपयिष्यामीति चप्रतिज्ञाय प्रार्थं वक्त्वादि च विज्ञान ×न× मयस्यैवा
संव्यवहार्यमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात् यथस्तससर्वोपाधिविशेषं तत्त्वं प्रतिज्ञार्थं वक्तीस्या तेन सोहापि तो ज्ञाना त्मात्मा न भवाहं ब्रह्मा
स्मीति यावत्तिष्ठा प्रापितानि नवि शेषितुं न स्थानवधत्तु पुनरन्यो विज्ञानमयोन्योनेति नेतीति च्याप्रतिशयनात् तदान्यद्दोवहान्योहमस्मीति विपर्ययोऽहं
तः स्यात् तस्मान्मेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तस्यहैतस्यनिलिंगपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि तस्य च स नेपरमात्मस्वरूपे च कथ्येनिरवशेषैवकथ्य सत्यं२
मानस्यपरविशेषरूपाणिवासनानाम्नामिमा निरूपाएषुचंतनएतस्य पुरुषस्य पुरुषस्यलिंगात्मनः एतानि रूपाणि कानि तानीत्युच्यते यथा लोके
महारजनं हविज्ञानयारक्तमाहारजनं यथा वासो लोके एवं स्त्रियादिसंयोगविषय संयोगात्तद्दृश्यवासनारूपं रंजनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य येनासोऽपु

भा०
५८

उषारक्तरूपमुच्यते वस्त्रादिवद्यथा च लोके पांड्वाविकमवेरिदमाविकमूर्णादि यथा च तत्पांडु स्याद्वत्तिन्तथा चान्यद्वासनारूपं यथा च लोक इंद्रगो
पात्यंतरक्तो भवत्येवमस्य वासनारूपं क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्तु तमसि स्वरूपेक्षया यथा च लोकेऽग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा
क्वचित्कस्यचिद्वासनारूपं भवति यथा पुंडरीकं शुक्लं तद्वदपि च वासनारूपं कस्यचिद्भवति यथा सकृद्विद्युत्तं यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं
भवति तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्वासनारूपमुपजायते नैषां वासनारूपाणामादिरंतो मध्यं संख्या वा देशः कालो निमित्तं वावधार्यतेऽसं
ख्येयत्वाद्वासनायाः वासनाहेतूनां चानंत्यात्तथा च वक्ष्यति षष्ठे इदंमयोऽदोमय इत्यादि तस्मान्न स्वरूपसंख्यावधारणार्थो दृष्टांताः यथा माहारजनं वास इत्याद्य
ः किं तर्हि प्रकारप्रदर्शनार्थाः एवं प्रकाराणि हि वासनारूपाणीति यत्तु वासनारूपमभिहितमंते सकृद्विद्युत्तमिति तत्किल हिरण्यगर्भस्याव्याकृतात्माद्
भवतोऽडिद्वत्सकृदेव वच्य क्रिमिर्भवतीति मन्यंते दीयं वासनारूपं पहिरण्यगर्भस्य प्रादोवेदनस्य सकृद्विद्युन्नाद्भवह वै इत्यस्य घोरणार्थी एवमेवास्य श्रीः ख्यातिर्भवती
त्यर्थाय यथा हिरण्यगर्भस्येत यथोक्तं वासनारूपमंत्ये योऽवेद एवं निरवशेषस्य रूपस्याभिधाय यत्सत्यस्य सत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थमिदमा
रभ्यतेऽथातोऽनंतरं सत्यस्वरूपनिर्देशानंतरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मादनं तस्मात्सत्यस्य सत्यस्वरूपं निर्देक्ष्यामः अत आदेशो निर्देशो ब्रह्मणः कः पुनर
सौ निर्देश इत्युच्यते नेति नेति इत्येष निर्देशो नञ्द्वयवाच्याभ्यां नेति नेतिशब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितं इत्युच्यते सर्वोपाधिविशेषापोहेन यस्मिन्न कश्चिद्वि
शेषोऽस्ति नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्त्यतो न निर्देष्टुं शक्यते इदं तदिति गौरसौ
स्पंदते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते न तथा अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते विज्ञानमानंदं ब्रह्म विज्ञानघन एवायं ब्रह्मात्मेत्येवमादि
शब्दैर्यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं निरस्तसर्वोपाधिविशेषं तदा न शक्यते केनचित्प्रकारेण निर्देष्टुं तदायमेवाभ्युपायो यदुत प्राप्तनिर्दिष्टप्र

भव१

५४ न्य

तिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः इदं च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थं यद्यत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते यथा च सत्यनिर्दिष्टप्राप्तं काश्चिद्ब्रह्मणः परिद्गनामवत्सत्यं यथा हि न
कारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे यदप्रकृतं तन्न निषिद्धं स्यात्तद्ब्रह्म तन्न निर्दिष्टं कीदृशं नु खल्विति प्राप्तं कानतिवर्त्तिष्यते तथा चानर्थकः स्याद्ब्रह्मनिर्देशः पुरुषस्य
विविदिषायाश्च निवर्त्तकत्वात्तद्ब्रह्म ज्ञापयिष्यामीति च वाक्यमपरिसमाप्तार्थं स्यात् यदा तु सर्वं द्विविधं विविदिषानिवर्त्तितास्यात्सर्वोपाधिनिराकरणद्वा
रेण तदा सैंधवघनवदेकरसं प्रज्ञानघनमनंतरमबाह्यं सत्यस्य सत्यमहं ब्रह्मास्मीति सर्वतो निवर्त्तते विविदिषात्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति तस्माद्वीप्सार्थं नेति
नेतीति नकारद्वयं ननु महता यत्नेन परिकरबंधं कृत्वा किं युक्तमेवं निर्देष्टुं ब्रह्मवादकस्मात् हि यस्मादिति नेति नेत्येतस्मादिति नेति निर्द्याद्यप्रकारं कारद्वय
विषया निर्दिशंते यथा यामो ग्रामो रमणीय इत्यन्यत्परं निर्देशनं नास्ति तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः अथ नामधेयं स्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमित्येवं प्रकारेण स
त्यस्य सत्यं तेनत्वरं ब्रह्मणो युक्तमुक्तं नामधेयं ब्रह्मणो नामैव नामधेयं किं तत्सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति॥ ॥इति चतुर्थं ब्रा
ह्मणं॥ ॥आत्मेत्येवोपासीतेत्युक्तं तत्सर्वस्मिन्पदनीयमात्मतत्त्वं यस्मात्प्रेयः पुत्रादेरित्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये संबंधप्रयोजनं अभिहि
तं तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वात्मभावो ब्रह्मविद्यायाः विषय इत्येतदुपन्यस्तमविद्यायाश्च विषयोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मी
तिन स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति पांक्तकर्मसाध्यः साधनेन लक्षणेन बीजांकुरवदव्याकृतनाव्याकृतसमाप्तनामरूपकर्मात्मकः संसारस्त्रयं
वा इदं नामरूपं कर्मेत्युपसंहृतः शास्त्रीयचकर्षलक्षणो ब्रह्मलोकांतो भावस्थावरांतो शास्त्रीयः स्वमेव च पद्दर्शितो द्याहृत्यादि नाना स्मादविद्याविषया
द्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषये ब्रह्मविद्यायामधिकारः कथं नाम स्यादिति तदानीं ये ध्यायत उपसंहृतः सम्यकस्य विद्याविषयत्वात्तु ब्रह्मविद्याया विषयं प्रत्यगा
त्मानं ब्रह्मतत्त्वाणि ब्रह्मण्युपाधिष्यामीति प्रकृतं स तदंतर्लोकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावं च सत्यं वाच्यात्म षष्ठभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नि

बोध

गी°
९०

नीति विज्ञापितमस्य ब्रह्मविद्यायामंगत्वेन संन्यासो विधित्सितो [illegible] यात्र वित्तादिलक्षणं पांक्तं कर्माविद्याविषयं यस्मान्नात्मप्राप्तिसाधनं [illegible] साधनं य
न्मन्ये फलसाधनाय प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति न हि क्षुत्पिपासानिवृत्त्यर्थं प्रयुज्यमानं गमनं वा साधनं मनुष्यपितृदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधना
नि श्रुतानि नात्मप्राप्तिसाधनत्वेन विशेषितत्वात् न च ब्रह्मविदो विहितानि काम्यत्वश्रवणात् एतावान्वै काम इति च हाविदस्यात्मकामस्याप्तकामस्य कामा
नुपपत्तेः [illegible] लोक इति च श्रुतेः केचित्तु ब्रह्मविदो ऽप्याश्रमधर्मा नित्या इति हेतुरूपेण न फलं प्रत्याचक्षते यावज्जीवं विद्याविषयेषु
च येषु तेषां यमात्मा [illegible] लोक इत्यतः किं प्रजया करिष्याम इत्येष विभागः श्रौतः क्रियाकारकफललोपमर्दं स्वरूपायां च विद्यायां सत्यां सह
कार्यत्वानुपपत्तेः अनुत्पन्नायां विद्यायां अनुत्पत्तिलक्षणस्य विरोधस्याभावाद्विद्वानः [illegible] कर्मविद्ययोर्विरुद्धरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनेन विरोधस्य दि
ग्दर्शनवचनेन कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदिति विद्यायां योनिकृष्टं गच्छेन्नि कर्मणा एव नहि श्रुतिरनुमिच्छान्निरुद्धवान्यद्वदी नु मे [illegible] एतावदन्योन्यं वैरूप्येण नैव प्रतिकूलनद्वन्य
वं एवं पृच्छ पृथनिवचनेन कर्मणा वध्यते जंतुर्विद्यया तु विमुच्यते तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिन इत्येवमादिना विरोधः प्रदर्शितः [illegible] नु साधनं नानर
सहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधानुसारेण निरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमितिपादितं यस्मात्सर्वसाधनसंन्यासलक्षणमंगत्वेन विधित्सितमेतावदेवा
मृतत्वसाधनमित्यवधारणात् [illegible] मात्रो लिंगाच्च कर्मसन्न्यासनिवृत्तं च यथा जानि मैत्रेय्यै कर्म रहितायै साधनेनाम्नत्वस्य ब्रह्मविद्यापदेशात् [illegible] निंदावच
नाच्च परि [illegible] नत्वसाधनं कर्म स्यात् निसाध्यं पांक्तं कर्मेति निंदावचनमनिष्टं स्यात् इति चपरित्यागोपदिष्टं कर्म तेनाप्युक्तमसाधननिंदा कर्मणि [illegible] कारनिमित्त
णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्दी ब्रह्मात्मप्रत्ययः चक्रंतं परात् दादित्यादिनिदित्वसहकृताद्यात्मप्रत्ययोपमर्दे ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्तव्यमिति विषया भा
वेनात्मानं [illegible] नविविधिर्यस्यैव पुरुषस्योपमर्दितः प्रत्ययो ब्रह्मक्षत्राद्यात्मविषयत्वस्य तत्प्रत्ययसंन्यासात्तत्कार्याणां कर्मणां कर्मसाधनानां चार्थप्राप्त
राम°
९०

संन्यास [illegible] साक्षादात्मज्ञानांगत्वेन संन्यासविधित्सयैवाख्यायिकेयमारभ्यते मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः मैत्रेयीं स्वां भार्यामामंत्रितवान् याज्ञवल्क्यो नाम
ऋषिः उद्यास्यन् ऊर्ध्वं यास्यन् पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं वै अरे इति संबोधनमहमस्मात्स्थानाद्गार्हस्थ्यादस्मि भवामि ऊर्ध्वं गन्तुमिच्छन्नस्मि भवामीत्यहं न ते अनुमतिं प्रार्थयामि
नवकिं स्याच्चेनेनया कात्यायन्या द्वितीयया भार्यया कात्यायन्या अन्तं विच्छेदं करवाणि [illegible] पतिद्वारेण युवयोर्मया संबध्यमानयोः संबंध आसीत्तस्य संबंधस्य विच्छेदं करवा
णि द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन संविभज्य पृथग्यां गामिष्यामि मैत्रेयी उक्ता आह एवं यद्यदि मे मम इयं पृथिवी भगोः सर्वा सागरपरिक्षिप्ता वित्तेन धनेन
पूर्णा स्यात्तत्कथं तेनाहं पार्थः प्रश्नार्थो वाक्यन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणा अग्निहोत्रादिना अमृता किं स्यामिति यदा वा हि तेन न संबंधः [illegible] उवाच याज्ञवल्क्य
कथमिति यदि के पाश्र्थमनुमोदनेनेति होवाच याज्ञवल्क्यः नेति प्रश्नस्य प्रतिवचनानि एव स्यादमृता [illegible] हि यथैवलोके उपकरणवतां साधनवतां जीवितं
सुखोपभोगसंपन्नं तथैव तद्वदेव तव जीवितं स्यात् अमृतत्वस्य तु नाशास्ति मनसाप्यस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति [illegible] होवाच मैत्रेयी एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी य
येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्यां यदेव भगवान् केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेव अमृतत्वसाधनं मह्यं ब्रूहि [illegible] होवाच याज्ञवल्क्यः एवं वित्तसाध्यमृत
त्वसाधनेन प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट आह स होवाच प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस इति नोऽस्माकं पूर्वमपि प्रियासीदानीं प्रिय
मेव चित्तानुकूलं भाषसे एहि आस्स्वोपविश व्याख्यास्यामि यत्ते तव इष्टममृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतो निदिध्या
सस्व वाक्यान्यर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति [illegible] दिस्यानुत्पादयितितस्संन्यासाय नवैराग्यमुपदिदिक्षुः [illegible]
स्मारणार्थः प्रसिद्धमेव लोके पत्युर्भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो भवति किं तर्हि आत्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति
न वा अरे जायायै इत्यादि समानमन्यत् न वा अरे पुत्राणां न वा अरे वित्तस्य न वा अरे ब्रह्मणः न वा अरे क्षत्रस्य न वा अरे लोकानां न वा अरे देवानां न वा अरे भू

सौ४

विराग३

बृ०भा० नानेन वा अरे सर्वस्य सर्वं सर्वं यथा सन्नेप्रीतिसाधनेवृ चनं न तत्र नेत्ते भ्रूनरत्वाद्वैराग्यस्य सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थं तस्मात्लोकश्च सिद्धमेतदात्मैव प्रियो नान्यत्
६२ इति सिद्धं यः श्रुत्वा क्लिशुपन्यस्तेन स्पेन हृन्निम्था नीयं स्यंपं चितं तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वाद्गौण्यन्यत्र प्रीतिरात्मन्येव मुख्या तस्मादात्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्शनविषय
मापादयितव्यः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यतः आगमतश्च पश्चान्मन्तव्यस्तर्केण ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्या
सनैः साधनैर्निर्वर्तितैः यदैकत्वमेतान्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा श्रवणमात्रेण यद्ब्रह्मक्षत्रादिकर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्ष
णमात्मन्यविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयं रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययस्तदुपमर्दनार्थमाह आत्मनि खल्व अरे मैत्रेयि
दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं विज्ञातं भवति ननु कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विदितं भवति नैष दोषः नह्यात्मव्यतिरेकेणान्यत्किंचिदस्ति यद्यस्ति न तद्वि
दितं स्यात् न त्वस्त्यात्मैव तु सर्वं तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतच्छ्रावयति ब्रह्म तं परादात् तद्ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तं पुरुषं परादा
त्पराद्ध्यात्पराकुर्यात् कं योऽन्यत्रात्मनः आत्मस्वरूपव्यतिरेकेणात्मैव नमवर्तीयं ब्राह्मणजातिरिति तां यो वेद तं परादध्यादात्मा ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण मेप
श्यतीति परमात्मैव हि सर्वेषां आत्मा तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिः तथा लोकादेवा भूतानि सर्वमिदं ब्रह्मेति यान्यनुक्रान्तानि तानि सर्वाण्यात्मैव यदयमात्माऽयमा
यमात्मा इष्टचक्षुःश्रोत्रवदुनिप्रकर्मा यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयं च स्थितिकाले आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणात् आत्मैव सर्वं कथं पुनरिदानीं
मिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते तत्र दृष्टान्त उच्यते यत्स्वरूपव्यतिरेकेण अग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव
लोके दृष्टं स यथा सद्दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति यथा लोके दुन्दुभेर्यदा हन्यमानस्य ताड्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दान्बहिर्भूताञ्छब्दविशेषान्दुन्दुभिशब्दसामान्या ×वे× राम०
निःसृताञ्दुन्दुभिशब्दविशेषान्शक्नुयाद्ग्रहणाय ग्रहीतुं दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन शब्दसामान्यविशेषत्वेन दुन्दुभिशब्दा एते इति शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति ६१

दुन्दुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणाभावात्तेषां दुन्दुभ्याघातस्य वा दुन्दुभेराहननमाघातस्तद्दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य वा शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता विशे
षा गृहीता भवन्ति न तु त एव निर्भिद्य ग्रहीतुं शक्यन्ते विशेषरूपेणाभावात्तेषां तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरितयोर्न कश्चिद्वस्तुविशेषो
ऽस्तीत्यतः तस्मात्प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावो युक्तस्तेषां तथा स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्य ध्मानस्य पूर्यमाणस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्शक्नुयादित्येवमा
दि सर्वं वन्नुयाद्वीणायावाद्यमानायाः अनेकदृष्टान्तोपादानमिह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थं अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषास्तेषां पारंप
र्यगत्या यथैकस्मिन्महासामान्येऽन्तर्भावः प्रज्ञानघने कथं नाम प्रदर्श्येतेति यथा दुन्दुभिशंखवीणाशब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वे एवं स्थितिकाले ताव
त्सामान्यविशेषाव्यतिरेकाद्ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगन्तुं एवमुत्पत्तिकालेऽप्यनुत्पन्नेर्ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुं यथाग्नेर्विस्फुलिंगधूमाङ्गाराचिषां प्राग्विभागा
दग्निरेवेति गृह्यते एवं जगन्नामरूपाविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते स यथार्द्रैधाग्नेरार्द्रैरेधोभिरिद्धोऽग्निरार्द्रैधाग्नि
स्तस्मादभ्याहितात्पृथङ् नाना धूमाः प्रकारं धूमग्रहणं विस्फुलिंगादिप्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिंगादयो विनिश्चरन्ति निर्गच्छन्ति एवं यथायं दृष्टान्तः अ
रे मैत्रेयि अस्य परमात्मनः प्रकृतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतन्निःश्वसितमिव निःश्वसितं यथा प्रयत्नेन वपुरुषनिःश्वासो भवत्येवं वा अरे किं तन्नि
श्वसितमित्युच्यते यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसश्चतुर्विधं मन्त्रजातमितिहासः उर्वशीपुरूरवसोः संवादादिः उर्वशी हाप्सर
इत्यादिब्राह्मणमेव पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि विद्या देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्याद्युपनिषदः प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्याः श्लोकाः ब्रा
ह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका इत्यादयः सूत्राणि वस्तुसंग्रहवाक्यानि वेदे यथात्मेत्येवोपासीतेत्यादीन्यनुव्याख्यानानि मंत्रविवरणानि व्याख्यानान्य
र्थवादाः अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणमनुव्याख्यानं यथा चतुर्थाध्याये आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्य यथा वा नोहमस्मि ×श्व× मीति सर्ववेद यथा

बृ०भा०
६२

प्रपृष्टेवं सत्यस्यायमेवार्थो यथोक्तः संबंधविचारणा लिंग्याद्याख्यानाहिष्वत्र छिद्रविधं ब्राह्मणमेवं मंत्रब्राह्मणयोरेव यद्ग्रहणं नियमार्थं नावर्तेत विद्यमा
नस्यैव वेदस्यासिद्धेः पुरुषनिश्वासवत् पुरुषबुद्धिपूर्वकोऽन्यः प्रमाणं निरपेक्षमेव स्वार्थे प्रमाण्यं तेनोक्तं तत्रैव प्रतिपत्तव्यमात्मनः श्रेयः
स्तु द्विजानां नान्यत्कर्मेति नामप्रकाशवशाद्धि रूपस्य विक्रियास्तस्य स्थानाम रूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः सलिलफेनवत्तत्त्वा
न्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारः इति मिथ्या नानात्वं एव निश्वसितवन्मुक्तं तद्वदनेनैवेतरस्य निश्वसितत्वं सिद्धेः सर्ववास सर्वस्य दृष्टेन ज्ञानस्या
विद्याविषयत्वमुक्तं ब्रह्मन् प्रयादादिदं सर्वं यदयमात्मेति तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशंक्यते न ताशंकानिहत्यार्थमिदमुक्तं पुरुषनिश्वासवदप्रयत्ना
त्थितत्वात् प्रमाणं वेदो न यथान्यो ग्रंथ इति किं चान्यत् केवलं स्थितिसमुत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकाले च
जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः एवं प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्याणां नामरूपकर्मणां तस्मिन्नेव लीयमानानामभावः तस्मादेक
मेवाद्वयं प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह प्रलयदर्शनाय दृष्टान्तः स इह निदर्शनेनोच्यते यथा येन प्रकारेण सर्वासां नदीवापीतडागादिगतानाम
पां समुद्रोऽद्भिरेकायनमेकगमनमेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः यथायं दृष्टान्तः एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायोरा
त्मभूतानां त्वगेकायनं त्वगिति त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं तस्मिन् प्रविष्टाः स्पर्शविशेषाः आप इव समुद्रं तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति तस्यैव हि
ते संस्थानमात्राश्रासंस्थायाः तदपि स्पर्शसामान्यं त्वक्शब्दवाच्यं मनःसंकल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे त्वग्विषयवत् स्पर्शविशेषाः प्रविष्टं तद्व्यति
रेकेणाभावभूतं भवत्येवं मनोविषयोऽपि बुद्धिसामान्यमात्रे प्रविष्टं तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवति विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मण्या
प्सु इव समुद्रे प्रलीयते एवं परंपराक्रमेण ×विषय× शब्दादिसह ग्राहकेण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघने तदुपाध्यभावात् सैंधवघनवत्प्रज्ञानघनमेकर — राम० ६२

समनन्तमपारं निरन्तरं ब्रह्म व्यवतिष्ठते तस्मादात्मैवैकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यं तथा सर्वेषां गंधानां पृथिवीविशेषाणां नासिके घ्राणवि
षयसामान्ये तथा सर्वेषां रसानामब्विशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्ये सर्वेषां रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुः चक्षुर्विषयसामान्ये तथा श
ब्दानां श्रोत्रविषयसामान्ये तथा श्रोत्रचक्षुरादिविषयसामान्यानां मनोविषयसामान्ये संकल्पे मनोविषयसामान्यस्यापि बुद्धिविषयसामान्ये
विज्ञानमात्रे विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन् प्रज्ञानघने प्रलीयते तथा कर्मेन्द्रियाणां विषयाः वदनादानगमनविसर्गानंदविशेषास्तत्क्रियासामान्ये
ष्वप्रविष्टा न विभागयोग्या भवन्ति समुद्रे इव आपः विशेषास्तत्क्रियासामान्यानि प्राणमात्रं प्राणश्च प्रज्ञामात्रमेव यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति कौ
षीतकिनः पठ्यन्ते ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति बाढं किंतु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिर्न
तु जात्यन्तरं विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन संस्थानान्तरं करणं नाम यथा रूपविशेषस्यैव संस्थानं प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशने एवं सर्वविषय
विशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन संस्थानान्तराणि करणानि प्रदीपवत् तस्मान्न करणानां पृथक् प्रलये यत्नः कार्यः विषयसामान्यात्मकत्वा
त् विषयप्रलयेनैव प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति तत्रैतत् सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरभिहितः आत्मसामान्यत्वं आत्मजत्वमात्मप्रल
यत्वं च तस्मादुत्पत्तिस्थितिलयकाले प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात् प्रज्ञानं ब्रह्मैवात्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातं यत्तत्तर्कतः साधितं [illegible] विकोयं प
लयश्चोत्पत्तिः प्रतिदिवसं शालिकाबर्द्धितियत्नबुद्धिपूर्वकः प्रलयो ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तोऽयमात्यन्तिकमाचक्षते अविद्यानिरोधद्वारेण योऽयमवतिनद
र्थोऽयं विशेषारंभः तत्र दृष्टान्त उपादीयते स यथेति सैंधवखिल्यः [illegible] सिंधोर्विकारः सैंधवः सिंधुशब्देनोदकमभिधी
यते स्यन्दनात् सिंधुरुदकं तद्विकारस्तत्र भवो वा सैंधवः सैंधवश्चासौ खिल्यश्चेति सैंधवखिल्यः खिल एव खिल्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः उदके सिंधौ स्वयोनौ प्रास्तः

बृ० ६३ प्रक्षिप्तः उदकमेव विलीयमानमनुविलीयेत यत्तद्भौमतैजससंपर्कात्काठिन्यप्राप्तिः खिल्यस्यास्य योनिसंपर्कादपगच्छति तदुदकस्य विलयनं
तदनु सैंधवखिल्यो विलीयत इत्युच्यते तदेतदाह उदकमेवानुविलीयेतेति न ह नैवास्य खिल्यस्य उद्ग्रहणाय उद्धृत्य पूर्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुं नैव समर्थः
कश्चित्स्यात्सुनिपुणोऽप्यस्य खिल्यस्य कस्माद्यतो यतो यस्मात् देशादुदकमादाय तन्नीत्वा आस्वादयेत् तु लवणास्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभा
वो यथा दृष्टान्त एवमेव वा अरे मैत्रेयि इदं परमात्माख्यं महद्भूतं यस्मान्महतो भूतादविद्यया परिच्छिन्नासती कार्यकरणोपाधिसंबंधात्खिल्य
भावमापन्नासि मर्त्या जन्ममरणाया अशनापिपासादिसंसारधर्मवत्यसि नामरूपकर्मात्मिका अमुष्यायणोऽहमिति सा त्वं खिल्यभावं कार्य
करणोपाधिसंपर्कभ्रान्तिजनितं महति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मन्यजरेऽमरेऽभये शुद्धे सैंधवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽन
न्तेऽपारे निरंतरे विद्याजनितभ्रान्तिभेददर्शने प्रवेशिते तस्मिन्प्रविष्टे स्वयोनिग्रस्ते खिल्यभावे अविद्याकृतभेददर्शनप्रणाशे इदमेकमद्वैतं महद्
भूतं महद्वत्तद्भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वादाकाशादिकारणत्वाच्च भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभिचारात्सर्वदैव परिनिष्पन्नमिति त्रैकालि
कनिष्ठाप्रत्ययः अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महच्च पारमार्थिकं चेत्यर्थः लौकिकं तु यद्यपि महद्भवति स्वप्नमायाकृतं हि मदवदादिवन्नापर
मार्थवस्तु अतो विशिनष्टि इदं तु महच्च भूतं चेति अनन्तं नास्यान्तो विद्यत इत्यनन्तं कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यत आह अपारमिति विज्ञा
निर्विज्ञानं विज्ञानं च तद्घनश्च विज्ञानघनः घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः यथा सुवर्णघनोऽयोघन इति एवशब्दोऽवधारणार्थः नान्यज्जातीयान्तर
मन्तराले विद्यत इत्यर्थः यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासंपृक्तं किंनिमित्तोऽयं खिल्यभावः आत्मनो जातो मृतः सुखी दुःखी अहं म राम० ६३
मेत्येवमादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्मोपद्रुत इत्युच्यते एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरूपात्मकानि सलि

७२

लफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य येषां विषयपर्यन्तानां प्रज्ञानघनेन ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं न
दीसमुद्रवत् तान्येतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यः समुत्थाय सैंधवखिल्यवद्यथा अद्भ्यः सूर्यादिप्रतिबिंबो यथा स्वच्छस्य स्फटिकस्या
लक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभावः एवं कार्यकरणभूतेभ्यो भूतेभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन समुत्थाय सम्यगुत्थाय येभ्यो भूतेभ्य उत्थितस्तानि यदा
कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि भूतान्यात्मनो विशेषात्मखिल्यहेतूनि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत्प्रविलापितानि क्रि
यन्ते सलिलफेनबुद्बुदादिवत् तेषु विनश्यत्स्वन्वेव विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति यथोदकालक्तकादिहेत्वपनये चन्द्रसूर्यस्फटिकादिप्र
तिबिंबो विनश्यति चन्द्रादिस्वरूपमेव परमार्थतो व्यवतिष्ठते तद्वत्प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते न प्रेत्य विशेषसंज्ञास्ति कार्यक
रणसंघातेभ्यो विमुक्तस्येत्येवं अरे मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति विशेषसंज्ञेत्यहमसावमुष्य पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणा
ऽविद्याकृतत्वात्तस्याः अविद्यायाश्च ब्रह्मविद्यया निरन्वयतो नाशितत्वात्कुतो विशेषसंज्ञासंभवः ब्रह्मविदः चैतन्यस्वभावावस्थितस्य शरीरा
वस्थस्यापि विशेषसंज्ञा नोपपद्यते किमुत कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वतः इति ह उवाच ॥ उक्तवान्किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै याज्ञव
ल्क्यः एवं प्रतिबोधिता साह किल उवाच उक्तवती मैत्रेयी अत्रैवास्मिन्नेव प्रकृते वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वमाचक्षाणेन भगवता मम मोहः कृ
तः तदाह अत्रैव मा भगवान्मूढान्तमवीमुहत् मोहितवान् कथं तेन विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यते पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य सं
ज्ञास्तीति कथं विज्ञानघन एव कथं वा प्रेत्य संज्ञा नास्तीति न ह्युष्णः शीतश्चाग्निरेवैकोऽभवत् अतो मूढास्म्यत्र स होवाच याज्ञवल्क्यः न वा अरे मैत्रेयि
अहं मोहं ब्रवीमि मोहवाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः ननु कथं विरुद्धधर्मत्वमवोचो विज्ञानघनं संज्ञाभावं च न मयेदमेकस्मिन्धर्मिण्यभिहितं त्वयैवेदं

६४

विशुद्धस्वमैत्रेनैकंवस्तुरूपंपरिगृहीतंत्वानंतंतुमयोक्तंयथाविदस्तुकंयस्त्वविद्याअनुपस्थापितःकार्यकरणसंबद्धात्मनःखिल्यभावस्तस्मिंश्च
विद्ययानाशितेनष्टेमिथ्याविशेषुसंज्ञाशरीरादिसंबंधिन्यस्यवदर्शनलक्षणकार्यकरणसंघातोपाधौप्रविलापितेनश्यतिहेत्वभावात्तदका
र्याभावनाशात्खिल्यवेद्वादिप्रविनिविंघनत्वभिन्नस्वप्रकाशात्मनि[illegible]नःपरमार्थचेत्सादिस्वत्वपक्षाशयवत्संसारित्वमस्यस्वरूपस्यविज्ञानघनस्यनाशम
द्विज्ञानघनइत्युक्तेआत्मासर्वस्यजगतःपरमार्थतोभूतनाशात्तुविनाशीविनाशीत्वविद्याकृतःखिल्यभावोवाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रु
त्यन्तरादृश्यंतुपारमार्थिकोऽविनाशीवाअरेयमात्माऽलंपर्याप्तंवैश्रुतेइदंमहद्भूतमनंतमपारंयथाख्याताख्यातंविज्ञानायविज्ञानेनहिविज्ञा
तुविज्ञानेविपरिलोपोविद्यानिरतिनिवस्तुनिकथंनहिवेन्यसंज्ञानास्तीत्तुव्यनेश्रुणुयत्रत्वेस्मिन्नविद्याकल्पितेकार्यकरणसंघातोपाधिजनितेनवि
श्रुघातानिखिल्यभावेहियस्माद्वैतमिवपरमार्थतोऽद्वैतेब्रह्मणिद्वैतमिवमित्रमिववस्त्वन्तरमात्मनउपलक्षितेनतद्वैतेनोपदर्शीयमानत्वाद्वैतनस्यपा
रमार्थिकत्वमितिनंदवावाचारंभणंविकारोनामधेयमितिनिष्क्रान्तेनरादेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदंसर्वमितिचनन्तनत्रयस्माद्वैतमिवतस्माद्वैतेनसोपर
मार्थात्मनःखिल्यभूतआत्माऽपरमार्थब्रह्मादेरिवोदकचंद्रादिप्रतिबिंबोऽनतरोऽन्यइतरइतरेणचक्षुरादिकरणेनेतरंद्रष्टव्यंरूपादिकंपश्यतिमितरइतरमि
तिकारकप्रदर्शनार्थंपश्यतीतिक्रियाफलयोरभिधानंयथाछिनत्तीतियथाद्युम्याद्यप्यभिधानंनेच्छेद्यस्यचद्वैधीभावउभयंछिनत्तीत्येकेनैवशब्देना
विधीयतेक्रियासाधनंतात्फलस्यक्रियायाश्चातिरेकेणचफलस्यानुपलंभादितिरोधानादितरेणघ्राणेनेतरंजिघ्रतितथासर्वंपूर्ववत्विज्ञानानिश्चय
मविद्यावदवस्थायत्रतुब्रह्मविद्ययाऽविद्यानाशमुपगच्छतितत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावःयत्रवैअस्यब्रह्मविदःसर्वमात्मरूपाधानात्मन्येवप्रवि राम॰
लापितमात्मैवास्यसंवृत्तंतत्रकेनकरणेनकंपश्येत्तत्रयथाजिघ्रेद्विजानीयात्सर्वंहिकारकसाध्याक्रियाऽतःकारकाभावेनुपपत्तिःक्रियायाः ६४

क्रियाश्रयैव फलसाधना तस्मादविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः आत्मत्वादेव सर्वस्य नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रिया
फलं वास्ति न चानात्मा सन्सर्वमात्मैव भवति कस्यचित्तस्मादविद्ययैवानात्मत्वं परिकल्पितं न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किंचित्तस्मा
त्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिरतो विरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानां चात्यन्तमेव निवृत्तिः केन कमिति क्षेपार्थं
वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिप्रदर्शनार्थं न केनचिदपि प्रकारेण करणादिकारकानुपपत्तेः केनचित्किंचित्कश्चित्कथंचिन्न पश्येदेवेत्यर्थः यत्राप्यविद्या
वस्थायामन्योन्यं पश्यति तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्येन विजानाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनियुक्तत्वाज्ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि जिज्ञा
सा नात्मनि न चाग्नेरिवात्मनात्मनो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते तस्माद्येनेदं सर्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन करणेन को वान्यो विजानीया
द्यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलोऽद्वयो वर्त्तते तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति॥ ॥इति चतुर्थस्य चतुर्थं ब्राह्मणं॥ ॥
यत्केवलं कर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं वक्तव्यमिति मैत्रेयीब्राह्मणमारब्धं तच्चात्मज्ञानं सर्वसंन्यासाङ्गविशिष्टमात्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भ
व वत्यात्मा प्रियः सर्वस्मात्तस्मादात्मा द्रष्टव्यः स च श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्रकारा उक्तास्तत्र श्रोतव्य आचार्यागमाभ्यां मन्तव्यस्तर्क
तस्तत्र च तर्क उक्तः आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनमात्मैकसामान्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रलयत्वं च तत्रायं हेतुरसिद्ध इत्याशंक्यत आत्मैकसा वृहि ३
मान्योद्भवप्रलयाख्यस्तदाशंकानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते यत्परस्परोपकार्योपकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि यच्च लोके परस्परोपका
र्योपकारकभूतं तदेककारणपूर्वकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलयं च दृष्टं तस्मादिदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परोपकार्योपकारकत्वात्त
थाभूतं भवितुमर्हतीत्येष ह्यर्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यतेऽनेनात्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्यात्मनः स्थितिप्रलयत्वं हेतुरुक्तः पुनरागमप्रधानेन

राम० ९५

मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनं क्रियते तथा हि नैयायिकैरुक्तं हेतु पदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति तदेवोक्तं व्याख्यानेत्या
द्वेतुमिदृष्टान्ताद्वैतन्याय्यार्थमागमवचनं प्राग्मधुब्राह्मणान्मन्तव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधित्सयानन्तर्येण तथापि तु
यथागमेनावधारितं तर्केण तथैव मननीयं यथा च तर्केण मतं तस्यानुभवमात्मोपलब्धि निदिध्यासनं क्रियत इत्यपि निदिध्यासनविधि
रनर्थक एव स्यादित्यन्वयकरणविभागोऽनर्थकः स्यादिति प्राप्ते श्रवणमननमिति निदिध्यासनाय प्रतिज्ञातं सर्वथापि तद्ध्यायद्वयस्यार्थोऽस्मिन्ब्राह्मण
उपसंह्रियते इयं पृथिवीति प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां मधु कार्यं मधुवन्मधु यथैको मधुरूपोनेकैर्मधुक
रैर्निर्वर्तित एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता तथा सर्वाणि पृथिव्यै पृथिव्या अस्या मधु कार्यं किं च यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः
प्रकाशमयोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरः शरीरे भवः पूर्ववत्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः स च लिङ्गात्माभिमानी स च सर्वेषां भूताना
मुपकारकत्वात्कारणत्वेन मधु सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु चशब्दात्सामर्थ्याद्वयमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्वभूतकार्यं सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यं अतोऽस्यैककारण
पूर्वकता यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेकं परमार्थतो ब्रह्म द्वन्द्वं तु कार्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमिति एष मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः
संक्षेपतोऽयमेव स यो अयं प्रतिज्ञातः इदं सर्वं यदयमात्मेति इदममृतमिदं ब्रह्मेति अमृतत्वसाधनमुक्तमात्मविज्ञानमिदं तदमृतमिदं ब्रह्म यद्विज्ञानेन बालि
ज्ञापयितव्यामित्यध्यायादौ प्रकृतं यद्विषया विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते इदं सर्वं यस्मादात्मनो विज्ञानात्सर्वं भवति तथा प्रोक्तं तस्य पृथिवी विशेषतो
वस्थानं तथाग्निर्वायुरन्ते विशेषेणावस्थानं तथा चाम्बरस्थाने प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधु चन्द्रनक्षत्राणां तेजोमयादीनां कारणत्वे
नोपकारान्मधुत्वं तथा चोक्तं तस्यै वा शरीरं यथा दिशो मधु तथा दिशो मधु दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं तथापि

पृथिवी

राम० ९५

शब्दः प्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषतः सन्निहितो भवतीति श्रुत्यात्मसु प्रतिश्रुत्कः प्रतिश्रुत्काया प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः तथा चन्द्रो ध्या
त्ममानसः तथा विद्युच्चतेजसि भव त्वैजसः स च ध्यात्मं तथा स्तनयित्नुः शब्दे भवः शाब्दोध्यात्मं यद्यपि सर्वत्र स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरो ध्यात्मं तथाका
शोऽध्यात्मं हृद्याकाशः आकाशान्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवगणाश्च कार्यकरणसंघातात्मानः उपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रतिशरीरिणमित्युक्तं ये
न तेन प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमानाः मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्धर्मानुकृतीदमात्मनेऽस्यैव मीयमिति अवसरप्राप्तो धर्मः कार्येण तत्प्रयुक्तेनानुमेयेन
प्रयपदिश्यते अयं धर्म इति प्रत्यक्षवद्धर्मश्च ध्यानः अग्निमनिलक्रमः नामपि नियंता चेतिव्यक्तः पृथिव्यादिपरिणामहेतुत्वात्तेनैव
रनुष्ठीयमानत्वेन च तेनायं धर्म इति प्रत्यक्षेणाप्रदेशात्म धर्मो यो श्रामेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणयोरिहतु भेदेनापदेश एकत्वेस्य
पि दृष्टा दृष्टभेदरूपेण कार्यारम्भकत्वात् दृष्टो दृष्टैद्योर्धर्मः स सामान्यविशेषात्मना द्विरूपेण कार्यमारभते सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयो
जकत्वेन विशेषरूपेण चाध्यात्मं कार्यकरणसंघातस्य तत्र पृथिव्यादिद्रव्यक्रियायामयमिह धर्मेणेतो मय आध्यात्मं कार्यकरणसंघातकर्तरि
वर्तमानो धर्म इत्युच्यते दृष्टेनानुष्ठीयमानेनाचाररूपेण संप्रयोगो भवति स एव धर्मः सोपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण सामान्यरूपः पृथिव्या
दिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतस्तत्र पृथिव्यादिसमवेतेन वर्तमान क्रियारूप सत्येन भवः सात्यस्तथाध्यात्मं कार्यकरणसंघातसम
वेतं तत्सत्येन भवः सात्यः सत्येन वायुर्वाति नितिष्ठत्यनेन मत्यात्म्या प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषः स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति सा जाति
विशेषो मानुषादिः तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव हि सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते अतो मानुषादिजा
तिरपि सर्वेषां भूतानां मधु तत्र मानुषादिरपि बाह्याध्यात्मिका चेत्युभयथा निर्देशः सामान्यवतियं कार्यकरणसंघातो मानुषादिजातिविशिष्टः सो

बृआ०
६६

यश्चात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वयं शारीरशब्देन निर्दिष्टः पृथिवीपर्याये य एव न पार्थिवांशस्यैव नत्र यहणादिहेतुः सर्वात्मा व्रत्यक्तः स्मिन्नाध्यात्माधि
भूतादिसर्वविशेषः सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसंघातः सोयमात्मेत्युच्यते न भिन्नस्मिन्नात्मनि तेजोमयोमृतमयः पुरुषो मूर्त्तरसः स
र्वात्मको निर्दिश्यते एकदेशेनतु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टो ध्यात्माधिदैवाभावात्मनिर्दिश्यते यत्करूपरिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोयं देहलिंगसंघा
तः आत्मा सः यश्चायमात्मेत्युच्यते यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोन्त्यपर्यायेव वेशितः सोयमात्मा न भिन्नविद्याकृतकार्यकरण
संघातोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशितेनेस एवमुक्तेनानन्तरोवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां भूतानामयमात्मा स वैतु पास्यः स
र्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतंत्रो न कुमारामात्यवत्किंतर्हि सर्वेषां भूतानां राजा राजत्वविशेषणमधिपतिरिति अवधिकश्रुद्रस्नो पितृत्व
मात्रित्यत्व राजान त्वधिपति रनेनोविशिनष्ट्यधिपतिरिति एवं सर्वभूतात्माविद्वान्ब्रह्मवित् मुक्तो भवति यदुक्तं ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यंतो मनुष्या मन्यं
ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति तदिदं निर्धार्य व्याख्यातमेतमात्मानमेव सर्वात्मत्वेनाचार्यागमाभ्यां श्रुत्वा मत्वा तर्कतो विज्ञाय साक्षादेवं यथा मधुब्रा
ह्मणेन दर्शितं तथा तस्माद्ब्रह्मविज्ञानादेवं लक्षणात्पूर्वमपि ब्रह्मैव सदविद्यया ब्रह्मासीत्सर्वमेव च सत्सर्वमासीत्तन्न विद्यामस्मात् विज्ञानात्तिरस्कृ
त्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सत् ब्रह्माभवत्सर्वं सत्सर्वमभवत् परिसमाप्तः शास्त्रार्थो यदर्थः प्रस्तुतः तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्समर्पि
तमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता इति प्रसिद्धोर्थ एवमेवास्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि स
र्वाणि भूतानि ब्रह्मादीनि स्तंबपर्यंतानि सर्वे देवा अग्न्यादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वे प्राणा वागादयः सर्व एव आत्मानो जलचंद्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवे राम०
शिनो विद्याकल्पिताः सर्वं जगत् अस्मिन्समर्पितं यदुक्तं ब्रह्मविद्या मदेवाः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः स एष विद्वान् ६६

ब्रह्मवित्सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वो भवति निरुपाधिर्निरुपाख्योनंतरो वाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनोजरोमरोमृतोभयोचलो नेति नेत्यस्थूलोन
णुरित्येवं विशेषणो भवति तमेतमर्थमजानंतस्तार्किकाः केचन पंडितंमन्याश्चागमविदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमानाः विकल्पयंतो मोहमगाधमु
पयांति तमेतमर्थमेतौ मंत्रावनुवदतः अनेनैव केमनसा तद्वीर्यमदनेति नेत्रेतनी नित्यावतेज्ञिरीयकेयस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् एतत्सामगा
यन्नास्तेहमन्नमहमन्नादहमित्यादि तथाचकौ दोग्ये अहकुर्हीदमसास्मीत्यः स यदि पितृलोककामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यादिकाः केचा
त्तिरणीयाश्चाहमेवात्मा पूर्वमिदमहं वा सुहृदे न दिह्यं निकेचक मसदामदं देवनद्वावनेनान्यानत्यनिनिष्ठ न यतीतानुग्रहं क्रतुरहं यज्ञः पिताहं
मस्य जगतो मातादात्रेकस्य विन्यापमस्मं सर्वेषु भूतेषु विमलंकं विमलके सुप्तेषु स्वप्नं विमुचे न्वेय माह्य गमार्थं विरुद्धमिव प्रतिभाति न मन्यमानास्य चिन्नमा
मर्थमादर्थमितीया य विकल्पयंते नास्त्यात्मा नास्त्यात्मा कर्त्ताकर्ता मुक्तो बद्धः क्षणिको विज्ञानमात्रं शून्यञ्चेति विकल्पयंतो पि न पारमधिगच्छंत्यविद्यायाः
विरुद्धधर्मदर्शित्वात्सर्वेषां तस्मात् न तत्र य एव श्रुत्याचार्यदर्शितमार्गानुसारिणस्त एवा विद्यायाः पारमधिगच्छंति त एवास्मान्मोहसमुद्रादगाधा
दुत्तरिष्यंति नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या सन्न्यासावसाना भूत्वा मैत्रेयी ब्राह्मणे वक्ष्यमाणानंतरमेव वेद नर
वमेवाहीनेतस्याब्रह्मविद्याया स्तुत्यर्थमाख्यायिकानीता तस्याश्चाख्यायिकायाः संक्षेपतोर्थ प्रकाशनार्थं वेनोमेतेष यतः एवं हि मंत्रब्राह्मणा
भ्यां प्रकाशितः तदास्मन्नेतमेवार्थ प्रकाशितमेवमनंतं ब्रह्मविद्यायाः प्रकरीकृतेरात्मागममुपनीतं भवति यथारि सत्य चाहमेवार्थमेतमोपनयतीति तद्रद्युत्तरपेवं स्व
त्वत्त्र ब्रह्मविद्यायाः प्रशंसार्थं विद्यासादधुरा पादेवैर पिच्छमाद् विद्यामपिरेवम विषम्या पिरुस्क्तिता विद्यामह नायासेन प्राप्ता ब्राह्मणस्य शिरःच्छिन्ना
श्वशिरः प्रतिसंधायन स्फिन्निष्ठेन छिन्ने पुनः स्वशिरएव प्रतिसंधायतेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसेवोक्ताशेषा ब्रह्मविद्या कृतानात्मामि नंपरनरं किं

ग्रा० ६१ चिस्तुत्रपार्थसावृतंनमूतेनमाविवाकुनएववर्त्रेनइ निनानः परास्कनिरनिसप्रपिचेवंमृयनेतुह्मविद्यासर्वपुरुषार्थानांकर्महिसावन
मिनिलोकेप्रसिद्धंतत्रकर्मविन्नसाध्यंनेनाप्यपिचाल्पमूनत्रस्पनदिदमम्नंकेवलयात्मविद्ययाकर्मनिरपेक्षयाप्राप्यनेयस्मात्कर्मप्रकरणेवक्तुपास्या
मनीप्रवृत्तप्रकरणेकर्मप्रकरणादुत्तीर्यकर्मणाविनुहूचात्केवलसंन्यासमहिनाविहिनाम्नात्व साधनायनस्मान्नानःपरंपुरुषार्थसाधनमुक्ति
प्रपिचेवंस्कनावहाविद्यासर्वोह्निलोकोट्टद्धगमःसर्वेसर्वरमेतस्मादेकाकीनरमनइति स्कनेयोत्तवक्तेयालोकसाधारणोपिसन्नान्मन्नानवलाइत्यो
पुत्रविज्ञादिसंसारगतिपरित्यज्यब्रह्मानतृष्णात्मरनिर्वैभूत्वापिचैवंस्कनावह्मविद्यायस्याधात्तृवत्वेयनससारमार्गाप्युत्रिष्ठनापिविद्यायेमायाथेपीत
र्थमेवापिहिनाभिधंमाबमण्यामरुनिलिंगानयेयस्कत्पर्थाख्याग्रिकेन्पवोवाम्'कापुनःमारव्यायिकेत्युच्यनेइदमिन्पनेनरनिर्दिष्टप्रदिशानि
वुद्धोसन्निहितनाइदेशाहः स्मारणार्थःनहि त्याख्यायिकानिर्दिष्टप्रकरणानरामिहि नपरोक्षंचैशुद्धेनस्मारयन्निह्यपदिशानि सचर्त्यप्रकरणेसूचि
तेनाविःकृनेनमनुन्नदिदमच्छिहानंनरेनिर्दिष्टमियंप्रथिवीत्यादिनाकर्मेनत्रप्रकरणान्तरेसूचितंदध्यङ्हवाआथर्वणोमधुनामब्राह्मणमत्राच
नद्रेवयोःप्रियंधामतदेवेनयोरेनेनोपगच्छन्निसहोवाचेन्द्रएवाचक्तोस्यप्ने छेदस्यस्मान्ननुब्रूयास्तेनएवतेशिरश्छिंद्यामितिनस्माद्वैविधेपियद्वै
मेमशिरोनच्छिंद्यान्नदावामुपनेष्यद इतितौहोचतुरथवांत्रानस्मात्वास्यावहूइतिकथंमानाम्प्रोथुइतियदानावुपनेष्यसेऽथतेशिरश्छिंत्वान्यत्राहूनो
पनिधास्यावः अथाश्वस्यशिरःआहृत्यनिहृतस्याव तेनतेनावनुवक्ष्यसियदानावनुवक्ष्यस्यथतेतन्मिन्द्रःशिरःछेत्स्यतिथतेस्वंशिरआहृत्यतत्तेप्रतिधास्यावइति
तथेतिनेमोपनिन्ये सयदेनावुपनिन्येऽथास्यशिरश्छित्वान्यत्रोपनिदधतुःअथाश्वस्यशिरआहृत्यतद्धस्य प्रतिदधतुस्तेनहाभ्यामनूवाचसयदाभ्यामनूवा
चाथास्यनहिंद्रःशिरश्छिच्छेदाथास्यस्वंशिरआहृत्यतद्धास्यप्रतिदधतुःयावत्तुप्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतंमधुनावदेवतास्मिहितंननुकृत्स्नमात्मज्ञा राम० ६१

नतेषत्र

३५

५ नात्स्यंतत्रत्याख्यायिकाभिहितासेहस्कत्पर्थापदर्श्यनेइदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःपश्यन्नवोचत्तद्वांनरासनयेदंसउग्रमित्यृषिःतदेतत्कर्मश्रुषिर्म
नपश्यन्नुक्तवानित्यर्थःतद्वांनराइत्यादिमन्त्रेणवामवेदंनवद्वंसनकिंविशिष्टमुग्रंक्रूरंवांयुवयोःहेनरौहेनरा
कारौयावश्विनौतद्वांकर्मकिंनिमित्तंसनयेलाभायलाभलुब्धौहिलोकेपिक्रूरंकर्माचरनितथैवैनाललंभेनेयथालोकेतनत्आविःप्रकाशंकरोमिक
रामियःस्तनयित्नुर्वृष्टिंकिमिवेत्युच्यतेतन्यतुःपर्जन्यःतदुपचारःउपमार्थीयोवेदेनप्रनिषेधार्थःयथानेयस्तनयित्नुर्वृष्टिं
नियद्वृष्टिंयथापर्जन्योवृष्टिंप्रकाशयतिस्तनयित्वादिशब्देनतद्वद्युवयोःक्रूरंकर्मविप्लवोणामीनिसंबंधःतन्नुश्विनोःस्कत्पर्थोक
थमिमोमेत्रोस्पातांसिंहावचनोहीमौनेपरोपस्कनिरेवेपानसिंहावचनौयस्मादीदृशमयथानिक्रूरंकर्मकृतवन्तोयुवयोस्तेनोमरहनमीयनइनिनवा
न्यक्किंचिदिद्वी यनएवोनस्कनावेनोभयनःसिंहापशंसाहिलौकिकाःस्मरंतितथापशंसानूपावनिंदालोकेप्रसिद्धादध्यङ्ङ्नामाथर्वणःहेम्पन
र्थकोनिपातःयन्मधुकक्ष्यमानमात्मज्ञानलक्षणमाथर्वणोयुवाभ्यामश्वस्यशीर्ष्णाशिरसाप्रयदीमुवाच॥यन्यावाचमस्तुइमिन्पनर्थकोनिपानःइदं
वैनन्मधुमिन्पादिपूर्ववत्मंत्रानरप्रदर्शनार्थंतथान्योमंत्रस्तामेवाख्यायिकामनुसरतिस्मआथर्वणायाश्विनादधीचेनामाथर्वणोऽश्वियनइत्यनोश्वि
शिनहिदध्यङ्नामाथर्वणस्तस्मैदधीचेआथर्वणायहेअश्विनाविनिमंत्रुइत्यवत्नमश्विनस्वस्यस्वभूतंशिरोवाह्मणस्वशिरसिंछिन्नेअश्वस्यशि
रःछिन्नाइत्युधामनिक्रूरंकर्मकृत्वाश्व्यशिरोवाह्मणेप्रतिऐरयतगमितवन्तोयुवांसचाथर्वणोवांयुवाभ्यांमधुप्रवोच नयस्तुवृष्टिनात्नयस्या
मीतिसकिंमुष्यमेवंत्वाष्ट्रंविन्नसंदेहमात्मप्रवोचदित्युच्यतेसतायनुयस्तुवृष्टिनातंसन्यपरिपात्ययिनुमिच्छन्त्वाष्ट्रीविनाहपिहिसम्यक्सपरिपा
लनायुत्तनरेत्येनस्पर्शिंगमेनत्क्रिंतन्मधुप्रवोचदित्युच्यनेवाहुंवह्मादित्यकास्पर्संदेविचित्स्यशिरःछिन्नंवप्राभवतनत्र्यनिसंबानार्थंप्रावर्ग्यंक

ना॰ ८ तत्र प्रावर्ग्यकर्माङ्गभूतं यद्विज्ञानं तन्नवाङ्मधु यच्छिरश्छेदनप्रतिसंधानादिविषयं यद्दर्शितं तेन त्वाष्ट्रं यन्मधु इह [illegible] दस्रौ परबलानामु
पक्षपयितारौ शत्रूणां वाहिंसितारौ अपि च न केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसंबंधि युवाभ्यामपि च कक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मसंबंधि यद्विज्ञानं मधु
मधु ब्राह्मणेनोक्तमध्यायद्वयप्रकाशितं तत्र वां युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तते इदं वै तन्मध्विति एवं वक्तारौ द्वौ मंत्रौ प्रवर्ग्यसंबंधाख्यायिकोपसंहर्त्री
द्वौ [illegible]: प्रवर्ग्यकर्मार्थयोरध्याययोरर्थ आख्यायिकाभूताभ्यां मंत्राभ्यां प्रकाशितौ ब्रह्मविद्यार्थयोरनयोरध्याययोरर्थः इतराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयि
तव्य इत्यतः प्रवर्तते यथा [illegible] यमध्याहृत्य वा नाथर्वणो ऽश्विभ्यामित्युक्तं किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते पुरश्चक्रे पुरः शरीराणि यत इदमव्याकृतं व्याकरण
प्रक्रियायां स परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणः प्रथमं भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा चक्रे कृतवान् द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि यथा
पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदः पशुसंकल्पितानि पशुशरीराणि पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः पक्षी लिंगशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविशदित्यस्या
र्थमाचष्टे श्रुतिः स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु सर्वेषु शरीरेषु पुरिशयः पुरिशयो नैनेन किंचिदनावृतं नाने
च्छादितं तथा नैनेन किंचन असंवृतं अंतरनुप्रवेशितं बाह्यभूतेन अंतर्भूतेन च नानावृतं एवं नामरूपात्मना अंतर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेणाव
वस्थितः पुरुषः एक एव ब्रह्मेति सर्वः संक्षेपतः आत्मैक एवाच इत्यर्थः इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति प्रतिरूपं प्रतिरूपो
वा नरूपं बभूवेत्यर्थः प्रतिरूपो ऽनुरूपो वा यादृक् संस्थानौ मातापितरौ तत्संस्थान एव तदनुरूप एव पुत्रो जायते न हि चतुष्पदो द्विपाज्जायते द्विपदो वा
चतुष्पात् स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव किमर्थं पुनः प्रतिरूपगमनं तस्येत्युच्यते तदस्यात्मनो रूपं प्रतिचक्षणाय प्र राम॰ ६८
तिख्यापनाय यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा ऽस्यात्मनो निरूपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते

भवतस्तदास्य रूपं प्रतिख्यायेत इंद्रः परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिर्नामरूपकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः पुरुरूपो बहुरूप ईयते गम्यते ए
करूप एव प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः कस्मात्पुनः कारणाद्युक्ता रथा इव वाजिनः स्वविषयप्रकाशनाय हि यस्मादस्य हरयो [illegible] णादिंद्रिया
णि शतानि दश च प्राणिभेदबाहुल्यात् सहस्राणि दश च अनंतानि तस्मादिंद्रियविषयबाहुल्यात् तत्प्रकाशनायैव तु न आत्मप्रकाशनाय प्र
णि व्यतृणत्स्वयंभूरिति काठके तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनैकरूपेण स्वरूपेण [illegible] यमन्यः परमेश्वरो ऽन्ये हरय इत्येवं
प्राप्त उच्यते अयं वै हरयः अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि च प्राणिभेदस्यानंत्यात् किं बहुना तदेतद्ब्रह्म य आत्मा अपूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्य
पूर्वं नास्यापरं कार्यमपरं विद्यत इत्यनपरं नास्यांतरं जात्यंतरमंतरालं विद्यत इत्यनंतरं तथा बाह्यं नास्य बहिर्विद्यत इत्यबाह्यं किं पुनस्तन्निरंतरं ब्र
ह्मायमात्मा को ऽसौ यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मंता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः इत्येतदनुशासनं सर्ववेदा
तोपदेशः एष सर्ववेदांतानामुपसंहृतो ऽर्थः एतदमृतमभयं परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः ॥ ॥ चतुर्थस्य पंचमं ब्राह्मणं ॥ ॥ अथेदानीं ब
ह्मविद्यार्थस्य मधुकांडस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः मंत्रश्चायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च अथ वंशः वंशवत् वंशो यथा वेणुर्वंशः पर्वणः पर्वणो हि भिद्य
ते न तद्वदाग्रात् प्रभृत्यामूलप्राप्तेर्यो वंशोऽयं चतुष्पर्ययस्याचार्यपरंपराक्रमो वंशस्तत्र प्रथमांतः शिष्यः पंचम्यंत आचार्यः परमेष्ठी विराट् ब्र
णो हिरण्यगर्भात् ततः परमाचार्यपरंपरा नास्ति यत्तत्परं ब्रह्म तन्नित्यं स्वयंभु तस्मै ब्रह्मणे स्वयंभुवे नमः ॥ ॥ गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
परमहंसपरिव्राजकस्य श्रीशंकरभगवतः कृतायां बृहदारण्यकटीकायां चतुर्थोध्यायः समाप्तः ॥ ॥ जनको ह वैदेह इत्याद्याज्ञवल्क्यीयं का
डमारभ्यते उपपत्तिप्रधानत्वाद् निक्रांतेन मधुकांडेन समानार्थत्वे ऽपि सति न पुनरुक्तता मधुकांडं ह्यागमप्रधानमागमोपपत्ती ह्यात्मैकत्वप्रका

बृ॰भा॰
६५

शनाय प्रवृत्तो ब्राह्मणैः करतलगतं बिल्वमिव दर्शयितुं श्रोतॄन् ओमित्युक्त्वा दिनिश्चितेन स्वाद्यागमार्थं स्वेव परीक्षा एवं केनिर्द्धार्यता यथा याज्ञवल्क्यीयं
कांड्समुपपादितं व्याख्यारभ्यते व्याख्या यिकान्त विज्ञानकत्वर्थी दाघवि विपश्चितां उपनिषद्वाह्युपायो विद्वद्भिः शास्त्रेषु च दृष्टो दाने दाने मधुपनमनेन — गालिनः
सूर्यं हिरण्यगोसहस्रदानं येहेतुपलभ्यते तस्माद्दृष्टपरेणापि शास्त्रेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्था व्याख्यायिकारब्धा अपि च न हि द्वयसंयोग
स्तेषु महद्वादकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्याय विद्या यांर्वृत्त मन्त्रास्मिन्न्याये ध्यायेश्वात्पेन प्रदर्शयते प्रश्नात्वा विद्वत्संयोगे प्रज्ञादृढि समस्तद्विद्याप्राप्त्युपा
य प्रदर्शनार्थेव व्याख्यायिकारन्तः जनको नाम हकिलसम्राट् राजा बभूव वि देहानां विदेहे षु भुव रोवैदेहः स च बहु दक्षिणेन यज्ञेन शास्त्रान्तर प्रसिद्धा वा
हुदक्षिणानामयज्ञः ॥ अश्वमेधो वा दक्षिणाबाहुल्यात् बहुदक्षिण इत्युच्यते तेने ने अयजत् यत्र नतस्मिन्यज्ञे निमन्त्रिता दर्शनकामा वा कुरूणां देशा
नां पञ्चालानां च ब्राह्मणा ते षु हि विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धम् तिसमेतास्तिं समेता बभूवुः तत्र महान्तं विद्वत्समवायं दृष्ट्वा ह किल — जनकस्य
यजमानस्य कौतुकं बभूव ह हि ष्टवि विशेषज्ञानं विज्ञासावभूवकथं कश्चिदेषां ब्राह्मणानामनूचानतमः सर्वेप्यमनूचानाः कः स्विदे
षामतिशयेनानूचान नमः ऋतिसो नूचानविषये प्रज्ञा जिज्ञासः संजातहिज्ञातो पायाग्निगवां सहस्रं प्रथममवयस् समवरुरोध गोष्ठे वरोधं कारयामास
किं विशिष्टास्ता गावो दश दश पादा एकैकस्याः गोः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः पञ्च पादा एकैकस्मि
ञ्छृङ्गे सवदमवरुध्य ब्राह्मणांस्तान्होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्तः इत्यामंत्र्य यो वो युष्माकं ब्रह्मिष्ठः सर्वे यूयं ब्रह्माणोतिशयेन युष्माकं ब्रह्मा यः
सएता गाः उदजतामुत्कालयतु स्वगृहं प्रतिति ति ने ह ब्राह्मणा न दधृषुः ते ह कि ते ब — सुब्रह्माब्राह्मणा ब्रह्मिष्ठत्वमात्मनः प्रतिज्ञातेन दधृषुः — राम॰ ६५
प्रगल्भाः संवृत्ताः अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेष्वथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिनमुवाच एता गा हे सोम्य उदज उद्गमयास्म

अथ

द्गृहान्प्रति हे सामश्रवः साम श्रवः सामविधिं हि शृणोतीत्यर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्यः ता गा ह उदाचकार उत्कालितवानाचार्यगृहं प्रति याज्ञवल्क्येन
ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ते ह चुक्रुधुः क्रुद्धवन्तः ब्राह्मणास्तेषां क्रोधाभिप्राय माह इष्टकथं नोऽस्माकमेकैकप्रधानानां ब्रह्मि
ष्ठोस्मीति ब्रुवीतेति अथ ह वै जनकस्य वैदेहस्य यजमानस्य होता ऋत्विगश्वलो नामासीत्स एनं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजाश्रयाच्च धृष्टो
याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ याज्ञवल्क्यो हि होवाच त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोसीति नितु निर्भर्त्सनार्थो स होवाच याज्ञवल्क्यः नमस्कुर्मो वयं ब्रह्मिष्ठाय इदानीं तु
गोकामाः स्मो वयमिति तं ब्रह्मिष्ठपतिज्ञं सन्तं न एव ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणात् प्रष्टुं दधे धृतवान्मनो होता श्वलः याज्ञवल्क्यो नि होवाच नमस्कुर्मो दे यान्येन कर्म
णा दर्शनं सम्बुद्धितेनयजमानस्य मृत्योरत्ययो व्याख्यातः उद्गीथप्रकरणे संक्षेपतः स्यैव परीक्षा विषयो यमितिनतु न दर्शनं विशेषार्थो यं विस्तार आरभ्य — हा॰६
ते । यदिदं साधनजातमस्य कर्मणः अग्निगम्या दि मृत्युना कर्मलक्षणेन स्वाभाविकासंगसहितेनाप्तं व्याप्तं न केवलं व्याप्तमभिपन्नं मृत्युना वशीकृतं च के
न दर्शनलक्षणेन साधनेन मृत्योरासिमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते । स्वतन्त्रो मृत्योरवशो भवतीत्यर्थः ननूद्गीथ एवाभिहितं येनातिमुच्यते मुख्य
प्राणात्मदर्शनेनेति वाक्यमुक्तं यो बुक्तो विशेषस्तत्प्रदर्शनार्थी यमारम्भः इत्युक्तो षः होत्रर्त्विजाग्निना वाचेत्याह याज्ञवल्क्यः एतस्यार्थं व्याचष्टे कः पुनर्होतायेन
मृत्युमतिक्रामतीत्युच्यते वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य यज्ञो वै यजमानस्तस्य यजमानस्य या वाक् सैव होता अधियज्ञे कथं तत्तयाह इयं वाग्यजमा
नस्याधियज्ञः प्रसिद्धोग्निरधिदैवं तेन तत्र प्रकरणे व्याख्यातं मुक्तिः तां निर्हिता नाग्निर्वै होतेति श्रुतेः यदेतद्यज्ञस्य साधनद्वयं होता च अग्निरिधियज्ञमध्यात्मं च वा
गेतदुभयं परिच्छिन्नं मृत्युना स्वाभाविकाज्ञानासंगप्रयुक्तेन कर्मणा मृत्युना पुनर्निरूप्यमन्यथात्वं मापद्यमानं वशीकृतं तदनेनाधिदैवतन्तु
पेणाग्निना दृश्यमानं यजमानस्य यज्ञस्य मृत्योरतिमुक्त्ये भवति तदनेन होतृसमुक्तिः स होता मुक्तिः स्वरूपदर्शनमेव मुक्तिर्यदेव साधनद्वयम

नंप

मा॰ ७० निरूपेण पश्यन्ति इदानीमेव हिंसानामविकारादासंगात्स्वित्त्वमुच्यते श्राद्धात्मिकानपरिच्छिन्नरूपादादित्यो नि काश्चन मानस्माहोतान्निरूपेण दृष्टि
मुक्तिर्मुक्तिसाधनं यजमानस्यसानिमुक्तिर्येव चमुक्तिः सानिमुक्तिरनिमुक्तिसाधनमित्यर्थः साधनत्वं यस्य परिच्छिन्नस्याग्याधिदेवतारूपेण परिच्छि
न्नाग्निरूपेणदृष्टिः सामुक्तिर्यासौमुक्तिरधिदैवतादृष्टिः सैवाध्यात्माधिभूतपरिच्छेदविषयासंगास्यदंमृत्युमतिक्रामत्याधिदैवतात्वस्यामिति मात्वस्य
प्रामिर्याफलभूतानि मुक्तिरित्युच्यते तस्या श्रुतिमुक्तेर्मुक्तिरेवसाधनमिति निरूक्ता सानिमुक्तिरित्याह यजमानस्य इह निमुक्तिर्वागादीनाम्न्याद्विमा
वदस्तुद्गीथप्रकरणेव्याख्यातेनतत्सामान्येनतुत्वयाप्राणदर्शनमात्रमुक्तिसाधनस्तुक्तेनहिशेषाणांवागादीनो आप्त्यादिदर्शनमिह विशेषोवक्ष्यतेनमृ
त्युत्राप्यनिमुक्तिरुक्तमेवफलभूतायोद्गीथब्राह्मणेव्याख्यानामृतमतिक्रांतोदीयनमुत्याद्याः यासावक्ष्ये निहोत्राच स्वाभाविकादज्ञानासंगात्प्रयुक्तात्मृत्यो
र्मलक्षणात्मृत्योरनिमुक्तिर्याव्याजानस्य कर्मणः सामयस्य कृत्याराश्च यन्मृतानोरधिहरणमासाद्विकर्मसाधनानोयोरविपरिणाम हेतुः सकाल
स्तस्मात्कालान्मुक्त्यानिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि शक्यं हिचक्रियाया: साधनपरिणामहेतुत्वेन व्यापारदर्शनात्काल
स्यतस्मात्पृथक्कालात्मनिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह यदिदं सर्वमहो रात्राभ्यामाप्तमक्कालात्मीरूपाभ्यामहोरात्रादिलक्षणं लिख्यादिलक्षणश्चात्मा
होरात्रादिलक्षणतावदानिमुक्तिमाह अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्द्धते विनश्यति च तथा यज्ञसाधनं य ज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरद्वर्युश्चाधि
हात्मरूपाणि पूर्ववच्चेयानि यजमानस्यचक्षुरद्वर्युश्च साधनद्वयमध्यात्माधिदैवपरिच्छेदंहित्वाधिदैवतात्मना   दृष्टं यत्साधुमुक्तिः साद्वर्युरादि
त्यमावेन दृष्टो मुक्तिस्सैवमुक्तिरेवानिमुक्तिरितिपूर्ववदादित्यात्मभावापत्तस्य हिनाहोरात्रे संभवतः इदानीं तिथ्यादिलक्षणात्कालानिमुक्तिरुच्य राम॰
ते इदं सर्वं महोरात्रयोर्विशिष्टयोरादित्यः कर्त्तानतथा तिथ्यादीनां तिथीनां तासांतु हद्धिक्षयोपगमनेन प्रतिपन्प्रभृतीनां चंद्रमाः कर्त्ता अतः ७०

भ्यां

साप्याप्तापूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तिपापस्माहोरात्राभ्यां यवनतः यजमानस्य प्राणोवायुः सएवोद्गातेत्युद्गीथब्राह्मणेवगतं वाचाचसे
वसप्राणेनचोद्गायदितिचनिर्द्धारितं सएवेत्यस्य प्राणस्यापः शरीरंज्योतीरूपमसौ चंद्र इति प्राणवायुचंद्रमसामेकत्वाच्चंद्रमसा वायुना
चोपसंहारेन कश्चिद्विशेषः इत्येवं मन्यमानाः निर्वायुनाधिदैवतारूपेणोपसंहरति। अपि च वायुनिमित्तौ हि वृद्धिक्षयो चंद्रमसस्तेन तिथ्या
दिलक्षणस्य कालस्य कर्त्तुरपि कारयितावायुरतो वायुरूपापन्नस्तिथ्यादिकालात्मीतो भवतीत्युपपन्नतरंभवतिमिति प्रकृत्यंतरेवंद्ररूपेणदृ
ष्टिर्मुक्तिरनिमुक्तिरुद्धहनुकाप्तौ नासाधनद्वयस्यतत्कारणरूपेणवाय्वात्मनादृष्टिर्मुक्तिरनिमुक्तिरितिनक्वत्याविरोधः सपर्यः कालादति
मुक्तिर्याव्याख्यातायजमानस्यसोनिमुच्यमानः केनावष्टंभेन परिच्छेदविषयमृत्युमतीत्यफलंप्राप्नोत्यनिमुच्यतेत्युच्यते यदिदं प्रसिद्धमंतरि
क्षमाकाशोनारंवणमनालंबनमिवदृश्यतेशास्त्रादस्येवनशालंबनेनानन्तुनज्ञायनदृत्यमित्रायः यन्तनत्तज्ञायमालंबनेनत्स्ववेनाम्नाकेनेतिष्ट मान
छते: अथाफलप्राप्तेःसमवायोनावष्टंभेनाक्रमेणयजमानः कर्मफलप्रतिपद्यमानोनिमुच्यतेकिंतदितिप्रश्नविषयः केनाक्रमेणयजमान
:स्वर्गलोकमाक्रमतइतिस्वर्गलोकफलप्राप्नोत्यनिमुच्यतइत्यर्थः ब्रह्मणर्त्विजामनसाचंद्रेणेत्यक्षरन्यासः पूर्ववत्अध्यात्मं यत्तस्य यजमानस्य
यदिदंमनः प्रसिद्धं सोसौचंद्रोधिदैवतंमनोध्यात्मंचंद्रमाधिदैवतमितिहि प्रसिद्धं सएवचंद्रमाब्रह्मर्त्विक्तेनाधिभूतेनब्रह्मणः परिच्छिन्नरूपम
ध्यात्मंचमनसएतद्द्वयमपरिच्छिन्नेनचंद्रमसोरूपेणपश्यतितेनचंद्रमसामनसालंबनेनकर्मफलंस्वर्गलोकंप्राप्नोत्यनिमुच्यतइत्यभिप्रायइ
तीत्युपसंहारः एवंवचनमित्येवंप्रकारामृत्योरतिमोक्षाः सर्वाणिहिदर्शनप्रकाराणियज्ञांगविषयाण्यस्मिन्नवसरउक्तानीतिकृत्वोपसंहार
इत्यतिमोक्षाएवंप्रकाराअतिमोक्षा इत्यर्थः। अथसंपदः अथाधुनासंपदउच्यंते संपन्नामकेनचित्सामान्येनाग्निहोत्रादीनांकर्मणांफलवत्तां तत्

नायसंपादनं संपन्नफलस्यैव वा सर्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयतन्तां केन चिद्वैगुण्येनासंभवत्फलदर्शनीमाभूदिनानिःसन्नयकिंचित्कर्माणि हो
त्रादीनां यथासंभवमादायालंभनीकृत्य कर्मफलविदूनां यांसस्तांयकर्मफलकामो भवन्ति तदेव संपादयन्ति तस्मात्तथा राजसूयाश्वमेधपुरुषमेध
सर्वमेधलक्षणानामधिकृतानां त्रैवर्णिकानामश्वमेधवर्ज्यानामपाठःस्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यादिति फलप्राप्त्युपायः कश्चनन स्यान्न स्यात्ते
षां संपदैव तत्फलप्राप्तिः तस्मात्संपदामपि फलवत्त्वमतःसंपद आरभ्यन्ते याज्ञवल्क्येति होवाचाभिमुखीकरणाय कतिभिरयमद्याग्निर्ब्रह्मा(?)कति
भिर्ऋग्भिः कतिसंख्याभिर्ऋग्जातिभिरित्यर्थः होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतिशस्त्रं तं प्रत्याह तिसृभिरित्युक्तवान्याज्ञवल्क्यः ...
सदतिसंख्येयविषयोयं प्रश्नः पूर्वस्तु संख्याविषयः पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्या च तृतीयानि तिस्रः सर्वा ऋचः पुरोनुवाक्या पूर्वं यागकालात्प्रयुज्यन्ते
:प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्वा ऋग्जातिर्याज्या याज्यार्था याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्वा एव तिस्रः ऋचां जातीः कियत्यः सन्ति शस्यावसर्वा एता स्वेच्छाभि प्रयुज्यन्ते
ऋक्जातिस्तेन संतति किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति सर्वं सख्या सामान्याद्यत्किंचिदिदं प्राणभृज्जातं तत्सर्वं जयति तत्सर्वं फलत्वेन संपा
दयतीत्यस्यादि सामान्येन याज्ञवल्क्य इति होवाचेति पूर्ववत्कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति कत्याहुतिप्रकाराणि सदृशीः
माहेति सदृशी पूर्वं वृद्धिनाह याहुता उज्ज्वलन्ति समिद्धाः याहुताः याहुता अतिनेदन्ते अनीव शब्दं कुर्वन्ति मांसाद्याहुतयः याहुता अधि शे
रते अधिष्ठाय गत्वा भूमौ अधिशेरते पयःसोमाहुतयः किं ताभिर्जयतीति ता यास्वेव निर्वर्तिता अभिराहुतिभिः किं जयतीति या आहुतयः उज्ज्वलन्ति
उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः फलेन देवलोकाख्यमुज्ज्वलमेव तेन सामान्येन याः मया एता उज्ज्वलं समाहुतयो निर्वर्त्यमानास्ता एताः सा राम०
क्षाद्देवलोकस्य कर्मफलस्य रूपं देवलोकाख्यं फलमेवमया निर्वर्तितं तद्देवलोकं संपादयन्तीयाहुता अतिनेदन्ते आहुतयः पितृलोकमेव ताभिर्जय ७१

निकुत्सितशब्दकर्तृत्वसामान्येन पितृलोकसंबन्धायां हि संयमिन्यां पुर्यां वैवस्वतेन यात्यमानानां हा हन्तास्मैचमुंचेति शब्दो भवतीति तथाऽ
वद्यानाहुतयः तेन पितृलोकसामान्यात्पितृलोक एवमया निर्वर्त्यतिस्तद्वर्तिसंपादयन्ति याहुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति भूसुपरि
संबन्धसामान्यादधश्च हि शब्दं एवं हि मनुष्यलोकः तु परितनात्वाद्यालोकान पेक्ष्याथवा योगमनमपेक्षा तो मनुष्यलोक एवमयानिर्वर्त्य
तद्दतिसंपादयन्तिपयः सोमाहुतिनिर्वर्तनकाले याज्ञवल्क्य इति होवाचेति पूर्ववदयमृत्विग्ब्रह्मा दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति क
तिभिर्देवताभिर्गोपायतीति प्रश्नः संगिकमेतद्बहुवचनमेकया हि देवतया गोपायत्यसो एवं ज्ञानेव बहुवचनेन प्रश्नो नोपपद्यते। स्वयं ज्ञानत
त्स्मात्पूर्वयोः कंण्डिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु कतिभिः कतिसिति सर्वभिति सदृशीप्रसंगदृष्ट्वा पिवहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रियते उपाप्रतिवा क्रमः
दिबुद्धिव्यामोहार्थं बहुवचनमिति ज्ञाहे कयेत्येका सा देवता या यादित्युक्तिं तत्र स्थित्वा ब्रह्मासने यज्ञं गोपायति कतमा सैकेति मन एवेति म
नःसा देवता मनसा हि ब्रह्मा व्याप्रियते ध्यानेनैव तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक्च वर्तनी नयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मेति श्रुत्यंतरात्तेन म
न एव देवता तया मनसा हि गोपायति ब्रह्मा यज्ञं तच्च मनो वृत्तिभेदेनानन्तं वै शब्दः प्रसिद्धार्थो न कार्थः प्रसिद्धं मनसः आनन्त्यं तदा
मानन्त्यामिमानिनो देवाः अनन्ता वै विश्वेदेवाः सर्वे देवाः यत्रैकं भवन्तीत्यादि श्रुत्यन्तरानेनानन्त्यसामान्यादनंतमेव सतेन तो कं जयतिया
ज्ञवल्क्य इति होवाचेति पूर्ववत्कतिस्तोत्रिया स्तोष्यतीति अयमुद्गाता स्तोत्रियानाम समुदायः कतिपयानामृचां स्तोत्रियाः वा सस्या वा याः
काश्चनर्चः सर्वा इति स एवैताहताश्चयाख्यातापुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयेति तत्र पूर्वमुक्तं यत्किंचेदं प्राणभृदनतस्तं
जयतीति तत्रेदमसामान्येनेसु अते कतमास्ता इति सवीया अध्यात्मं भवन्तीति प्राण एव पुरोनुवाक्यापशब्दसामान्यात्प्रायो यतीत्येवं या

टभा० ७८ वृपानेन हि व्रतं हविर्देवतायसे निघ्यानः शास्या [illegible] णं नन पौमि त्कव मसि यात्याहरनीति कृत्यं नशाक्तिंना भिर्दीयतीति व्याख्यातं नच विशेषसंबेध सामा
न्यमनुक्तं भिहो च्यते सर्वमन्य द्याख्यातं लोक संवेच सामान्येन ए छिवी लोकमेव वरोनुवाक्ययान्न यनिश्चेतन रिक्तलोकं यान्यया मधच्च सामान्याद्युलो
कं प्रास्ययोर्द्वय सामान्यान्नतोह तस्मादात्मनः प्रश्ननिर्णयाद सौ होता ध्रुवःच परशमनायेम मगोचरइति॥ ॥पंचमस्य प्रथमं॥ ॥व्याख्या यिक
र्मवंधः प्रसिद्ध एव मुक्तेरार निमुक्ति र्व्याख्याता कालल लक्षणात्कर्मन लक्षणाच्च कः पुनरसौ मृत्युर्यस्मात् निमुक्तिर्व्याख्याता मसच्याम विकाङ्ञानासंगा
स्यदोषमला विसृजन विषय प्रशिक्षिन्त्रायहानि ग्रहलक्षणो मृत्युस्तस्मान्यविशिष्टित्रत्रूपान्मृत्योरनिमुक्तस्य रूपाण्यन्याहित्यादीन्युद्दीपधकरणेत्याख्या
नान्य स्तत्र श्रेचन त्कनोविशेषः कश्चिन्नचेतं कर्मणां ज्ञान सहितानां फल मेन तस्मात्साध्यसाधनरूपात्संसारान्मोक्षः कर्तव्य इत्यतो वंधरूपस्य मृत्यो
ः स्वरूपमुच्यते यद्दृश्य हि मोक्षः कर्तव्यो यदप्यतिमुक्तस्य रूपमुक्तं न त्वापि ग्रहातिग्रहाभ्यामविशिष्टं त्कएवं मृत्युरूपाभ्यां न यतो क्रमशनायां मृ
त्युरेष एवं मृत्युरित्यादित्यस्थं पुरुषमंगीकृत्याह एकोवमृत्युर्व हवात्तु निचन दान्यभावाप्रतो हि मृत्योराशि मतिमुच्यते इत्युच्यते। न च तत्र ग्रहातिग्र
हौ मृत्युरूपौ नस्तः अथैनस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसौ आदित्यमनश्चग्रहः सकामेना तिग्रहेण गृहीनइति वृत्युत्तिग्राणेवैसो पानेना
नि ग्राहेणेति वागै सनामा ग्राहेणेति चन वायात्र विभागे व्याख्यानमस्मादितिः सुविचारितं चैनं यदेव ग्रहत्तिकारणमिति ग्रहत्तिकारणं चतमसवनी तदेव
निकेविनुस वैमे वनिवृत्ति कारणं मन्ये नेतः कारणात्पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्मृत्योर्मुच्यते उत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानो ग्रहमृत्युमेव प्रति
पद्यते न तु न दर्थमित्यत आहे न कुर्यात्सर्वं मृत्युर्द्वैत कृये तु परमार्थेनो मृत्योराशिमतिमुच्यत इत्युच्यते प्रत आपेक्षिकी गौणी मुक्तिर्मंतराले द्राम० ७५
वमेन देवसवार्हदारण्यकं न तु सर्वैकत्वं मोक्षस्तस्मान्नसर्वमश्च इति निष्कृते वर्द्ध मच्छेन दपितत्याम कामायजेतपशुकामायजेतेत्यादि श्रु

तीनां नादर्थ्यं यदि सा है तार्थ त्वमेवासां याम पशु स्वर्गाद्यर्थत्वं नास्तीति ग्रामपशुस्वर्गादयो न गहेन ग्रहीतं तेतु कर्मफलं वै चित्र्यविशेषाः यदि च वै
दिकानां कर्मणां नादर्थ्यमेव संसार एवं नाम विषयत्वं नादर्थ्यादनुनिष्पादित पदार्थ स्वभावः संसार इति चेन्न। यथाचरूपदर्शनाप्रत्रिलोके न त्वस्थ
सर्पेपि ः प्रकाशयन एवं न प्रमाणानुपपत्तेः अद्वैतार्थं वैदिकानां कर्मणां विधयसहितानामन्यस्यानुनिष्पादित न चेत्प्रमाणानुपपत्तिः न च प्रत्यक्षेणानुमानम
न एव च नागम : उभयमेकेन वाक्येन प्रदेर्श्यत इति चेत्तु नाप्रत्यय नालोकादिवत्। न चैव वाक्यद्वयमनुपपत्तेः न चैक वाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसा
धनत्वमवगन्तुं शक्यते नानुनिष्पादिफलयनालोकादावथ स्य प्रत्यक्षत्वाद्दोषः यदवगम्यते मंत्रार्थवादयोरिति वाक्यं यमेवतु नार्थवादर्थः प्रमाणं नामेमंत्रा पुनः
किमस्मिन्नर्थे ग्राहोस्विदन्यस्मिन्नर्थे इति मृग्यमेनत्तस्माद् ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युर्वंधः नस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत इदमारभ्यते यत्तानीमो विषय संघा
त्विक्तान्तरालेव स्याप्न मर्द्वेन्द्रनीयकौशलं यन्मृत्योरतिमुच्यत इत्युक्त्वा ग्रहातिग्रहा उच्यन्ते तस्यार्थसंबंधानंतरीयं साध्यसाधनलक्षणो वंधो यदा ग्रहातिग्रहा
विनिर्मोका विनाद्वेहि निर्ज्ञाने निग डिनस्य मोक्षायथपत्तः कर्तुं शौमवतितस्मात्तादर्थ्येनारंभः अथहैनं हु आश्वलो द्वितीयार्थो यस्ने नरमश्चलतपरते प्रकृतं
याज्ञवल्क्यं नरकाजुगो ज्योतारकारयं क्रतमस्यात्पमार्ह्याभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यमितिहोवाच तेऽपि मुखीकरणाय सर्व चत्वपूर्क इति ग्रहाः कतम इति
प ग्रहादग्निशीर्षो वा कर्तुरिसमास्यर्थः तत्र निर्ज्ञातेषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यात् निर्ज्ञातेषु वायदिना वद्ग्रहातिग्रहानिर्ज्ञातानादयन्नस्यापि पुणस्पर्शख्या
या निर्ज्ञातेष्वाकृतिग्रहाः कतम इति ग्रहा इति सेख्याविषयः प्रश्नो नोपपद्यते प्रथ्यानिर्ज्ञाताना दासंख्येयविषयः प्रश्न इति के ग्रहाः के तिग्रहा इति
प्रष्टव्यं न तु कतिग्रहाः कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः अपि च निर्ज्ञान सामान्यकेषु च विशेषज्ञानाय प्रश्नो न च निरुध्याकतमे ते अष्टौ कतमेकानापा इ
त्ति न चात्र ग्रहातिग्रहा नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धा येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यात् न च चातिमुच्यत इत्युक्ते ग्रह गृहीतस्य मोक्षः समुक्तिः सा नि

विवक्तिन २

भा० ९३ मुक्तिरिति हि द्वित्रकं तस्मान्नास्याग्रहातिग्रहान्मुमुक्षुत्वापि च नाशो ग्रहातिग्रहात्ग्रहातिग्रहमुक्तिर्निर्मोक्षाभावात्कुतः प्रलमनं भविष्यतीति प्रश्नो नोपप
द्यते निर्मोक्षाद्वा कृतबंधारणार्थत्वात् नहि ग्रहातिग्रहबंधनं मृत्युग्रहातिग्रहदर्शनेन पूर्वमुपलविवक्षया कनीति प्रश्नोऽनुपपद्यत एव तस्मान्मुक्तिः सा निमु
क्तिरिति मुक्त्यतिमुक्ती द्वितुक्ते ग्रहातिग्रहाश्चापि सिद्धाः अत्र जरत्कारव आर्तभागः कतिग्रहाः कत्यतिग्रहा इति ग्रहा निरूपयन्नाह अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति
येते अष्टौ ग्रहाः अष्टावतिग्रहाः कतमे ते नियमेन ग्रहीतव्या इत्युत्तरमाह प्राणो वै ग्रहः प्राणो नासिका घ्राणमुच्यते प्रकरणाद्वायुसहितः सोऽपानेनेति गंधेने
त्येतदपानसाचिव्याद्दपानो गंधस्तु अपानेनोपहृतं हि गंधं घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रतीति तदुक्तं तत्पानेन हि गंधान्जिघ्रतीति वाग्वै ग्रहो वाग्रहस्था
त्वपरिच्छिन्नयासंगावुधया स्पृश्यासत्यानृताना वाचा हि भत्सा द्विवचने मुख्या प्रयोगं गृहीतो लोको पहृतः नेनवाक् ग्रहः सनाम्नातिग्राहेण ग्रहीतः स
नामाख्या ग्रहो नामा वक्तव्येन विषयेणातिग्राहेण गृहीतो दिग्धेभ्यो वृसंनाम वक्तव्यार्थो हि वाक् न वक्तव्येनार्थेन तादर्थ्येन प्रयुक्ता वाक्तेन च गृहीता तेन
तत्कार्यमकृत्वानेव तस्मा मो क्षो नोनाम्नाति ग्रहेण गृहीता वाचाभिवदति वक्तव्यान्संगेन हि प्रवृत्ता सर्वा न वैर्य्यस्येन समानमन्यत्रैरपेक्षेन वक्तव्यं नाः ग्रहो
ग्रहा स्पर्शपर्यन्ता एते ह्यष्टावतिग्रहाः स्तुप संकुलेषु ग्रहातिग्रहे बाह पुनः याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं यदिदं सर्वं ग्राह्यं तं मृत्यो रन्नं सर्वं जाय
ते विपद्यते च ग्रहातिग्रहेण मृत्युना ग्रस्तं का स्वित्सा देवता यस्या देवताया मृत्युरप्यन्नं भवेन्मृत्युर्येस्यापसेवनमिति न फलं तत्र ग्रहातिग्रहाभिप्रायः प्र
श्नर्थे हि मृत्योर्मृत्युत्वे बहुत्वस्य च स्थास्यादथनव कुत्र मस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्मोक्षो नोपपद्यते ग्रहातिग्रहमृत्युविनाशे हि मोक्षः स्या
त्स यदि मृत्योरपि मृत्युः स्याद्ग्रहातिग्रहलक्षणस्य मृत्योर्विनाशः यतो दुर्वचं तत्र प्रश्नमवधानः एव तिकास्विन्मृत्युरेवेति निश्चितं तत्र मृत्योर्मृत्युर्मृत्युर्न रा० ७४
स्थास्यात्तस्याप्यन्यो मृत्युरिति। नानवस्थासर्वमृत्योर्मृत्युं नरानुपपत्तेः कथं पुनरवगम्यते ऽयमृत्योर्मृत्युरिति दृष्टत्वाद्विनाशत्वं सर्वस्य हि

का० ४ ऊर्ध्वमुत्क्रामंति

ग्रहो मृत्युर्विनाशकश्चान्यो द्विर्भक्ष्यते सोऽपि पर पामजतर सूलनहीसि मृत्योर्मृत्युरिति तेन सर्वं ग्रहातिग्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना तस्मिन्नुच्छिन्ने नाशिते मृत्यु
ना मुक्तिर्नेसंसारान्मोक्ष उपपद्यते न वति। बंधनं हि ग्रहातिग्रहलक्षणः तस्मात्मोक्ष उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितं सनायं यो मोक्षाय पुरुषप्रयासः फलो भवत्यतो ख
ऽपजयमितिनर्थः सुपरोक्षं मृत्युना मृत्योर्मुक्तिः परमार्थदर्शनेन यासो मुक्तो विद्वान्सोऽयं पुरुषोऽयमस्मिन्काले म्रियमाणोऽनेन दृष्टं तस्माद्ग्रहातिग्रहविनिर्मुच्यमाणा
प्राणा वागादयो ग्रहानामादयश्चातिग्राहाः वासनारूपा अंतस्थाः प्रयोजकाः क्रामंत्युताहोस्विन्नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यः नोत्क्रामंत्यत्रैवास्मिन्
वैनतर्हि मृतोन मृतश्चायं यस्मात्स उच्छ्वयत्युच्छूनतां प्रतिपद्यते आध्मायति बाह्येन वायुना पूर्यते दृतिवदाध्मातो मृतः शेते निःश्चेष्टबंधननाशे
मुक्तस्य न क्वचिद्गमनमिति वाक्यार्थः। मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयं तेऽहोस्विन्नत्प्रयोजकमपि सर्वमथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्वप्र
प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसंगोऽथ सर्वमेव कामकर्मादितो मोक्ष उपपद्यत इत्येवमर्थः उत्तरः प्रश्नो याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरु
षो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्याहेतरः सर्वं समवनीयत इत्यर्थः। नाममात्रं तु न प्रलीयते आकृतिसंबंधा नित्यत्वा दिनाम्नानंतं वै नाम नि
त्यत्वमेवानंत्यं नाम्नस्तदानंत्याधिकृता अनंता वै विश्वे देवा अनंतमेव स तेन लोकं जयति तन्नामानंत्याधिकृतान्विश्वे देवानात्मत्वेनोपे
त्य तेनानंत्यदर्शनेनानंतमेव लोकं जयति ग्रहातिग्रहरूपं बंधनमुक्तं तस्य च मृत्योर्मृत्युसद्भावान्मोक्षश्चोपपद्यते स च मोक्षो ग्रहातिग्रह
रूपाणामिहैव प्रलयः प्रदीपनिर्वाणवत् यत्तद्ग्रहातिग्रहाख्यं बंधनं मृत्युरूपं तस्य यत्प्रयोजकं तत्स्वरूपनिर्धारणार्थमिदमारभ्यते याज्ञव
ता ऽविनाशं गच्छंति विदुषः प्रगृहणानि स्वयोनौ परब्रह्मणि समवनीयंते ऽवस्थिता वेन समवसृज्यंते प्रलीयंते इत्यर्थः। समुद्र इव समुद्रे। नद्या वस्तुतं
न अद्रष्टा यानां प्राणानां परस्मिन्नात्मनि प्रलयं दर्शयति। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छंतीति परेणात्मने
विनाशं गच्छंतीति दर्शितं

स्यातिहोवाच। अत्र केचिद्वर्णयंति यद्दातिग्रहस्य सप्रयोजकस्य विनाशोपिकिलनमुच्यते नामावशिष्टो विद्यायोषरस्थानीयया स्यात्मप्र
त्ययापरमात्मनः परिछिन्नोसौ या वत्तगतोव्यावृतः अछिन्नकामकर्मांतरालेव्यवतिष्ठते तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन द्वैतदर्शनमपनेत
व्यमित्यतः परं परमात्मदर्शनमारब्धव्यमित्येवमपवर्गाख्यामंतरालावस्थांपरिकल्प्योत्तरग्रंथसंबंधं कुर्वंति। तत्र वक्तव्यं विशीर्णेषु करणे
षु विदेहस्य परमात्मदर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि कथमिति समवनीतप्राणस्य हि नाममात्रावशिष्टस्येति तेरुच्यते मनः श्रोत इति
षुक्तं नामनोरथेनाप्येतमुपपादयितुं शक्यते अथ जीवन्नेवाविद्यामात्रावशिष्टोत्क्रमाद्यावृत्त इति परिकल्प्यते तत्तु किंनिमित्तमिति वक्त
व्यं समस्तद्वैतैकत्वात्मप्राप्तिनिमित्तमिति यद्युच्यते तत्पूर्वमेव निराकृतं कर्मासहितेन द्वैतैकत्वात्मदर्शनेन संपन्नोवि द्वान्यतः स
७४ मवनीतप्राणो जगदात्मत्वं हिरण्यगर्भस्वरूपं वा प्राप्नुयादिंसमवनीतप्राणो ज्ञेयानाजीवन्नेव व्यावृत्तोविरक्तः परमात्मदर्शनाभिमुखः स्या
न्न चोभयमेकप्रयत्ननिष्पाद्येन साधनेन लभ्यं हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं चेत् न ततो व्यावृत्तिसाधनं परमात्माभिमुखीकरणस्य कर्मव्याप्त्या
वृत्तेः साधनं चेन्न हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं नहि यत् गतिसाधनं तद्गतिनिवृत्तेरपायमत्वाहिरण्यगर्भप्राप्तेतः समवनीतप्राणोऽनाम
वशिष्टः परमात्मज्ञाने विक्रियते। ततोस्मदाद्यर्थः परमात्मज्ञानोपदेशोनर्थकः स्यात् सर्वेषां हि ब्रह्मविद्यापुरुषार्थायोपदिश्यते तद्या
यो देवानामित्याद्ययाश्रुत्यात स्माद्व्यर्थं कष्टा शास्त्रवाह्यैवेयं कल्पनाप्रकृतं तु वर्त्तयिष्यामस्तत्र केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बंध ७४

नमित्येतन्निर्द्धारयिषयाह। यत्रास्य पुरुषस्य असम्यग्दर्शिनः शिरःपाल्यादिमतो मृतस्य वागग्निमप्येति वातं प्राणोप्येति चक्षुरादि
त्यमप्येतीति सर्वत्र संबध्यते मनश्चंद्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यत्रात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते। स आकाशमप्ये
ति तेओषधीरपियंति लोमानि वनस्पतीनपियंति केशाः अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते। निधीयत इति पुनरादानलिंगं सर्वत्र हि वागादिशा
ब्दैर्देवताः परिगृह्यंते न तु करणान्यपक्रामंति प्राकूमोक्षात् देवताभिरनधिष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्राद्युपमानि विदेहश्च कर्त्ता पु न
रुषोस्य तत्रः किमाश्रितो भवतीति यद्व्याख्यातेन व्याख्यायंतदा पुरुषो भवतीति किमाश्रितस्तदा पुरुषो भवतियमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्यक
रणसंघातमुपादत्ते येन ग्रहातिग्रहलक्षणं बंधनं प्रयुज्यते तत्किमिति प्रश्नः॥ अत्रोच्यते स्वभावयदृच्छाकालकर्मदैवविज्ञानमात्रशून्या
निवादिभिः परिकल्पितान्यतोनेकविप्रतिपत्तिस्थानत्वान्नैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयोत्र वस्तुनिर्णयं चेदिच्छसि। आहर सौम्य हस्त मा
र्त्तभाग हे आवामेवतस्य त्वतृतस्य वेदितव्यं यत्त्वद्दृष्टिष्यावो न्निरूपयिष्याव कस्मान्नेनोभावयोरेतद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं शक्य
मिति एकांतं गमिष्यावो विचारणाय ते तोह इत्यादि श्रुतिवचनं ततो याज्ञवल्क्यार्त्तभागावेकांतं गत्वा किं चक्रतुरित्युच्यते तौ ह उत्क्रम्य सजनदे
शान्मंत्रयांचक्राते आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचारितवंतौ तौ ह विचार्य यदूचतुरपोह्य पूर्वपक्षान् सर्वानेव तच्छृणु
कर्म हैवाश्रयं पुनः कार्यकरणोपादानहेतुं तत्र शौचतुरुक्तवंतौ न केवलं कालकर्मदैवेश्वरेष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुः तौ कर्म

हैवतत्प्रशशंसतुर्यस्मान्निर्द्धारितमेतत्कर्म्मप्रयुक्तंग्रहातिग्रहादिकार्यकारणोपादानंपुनः पुनः तस्मात्पुण्योवैशास्त्रविहितेनपुण्येनकर्म्मणा
भवतितद्विपरीतेनविपरीतोभवतिपापःपापेनेत्येवंयाज्ञवल्क्येनप्रश्नेषुनिर्णीतेषुततोऽशक्यप्रकंप्यत्वाद्याज्ञवल्क्यस्यहजारत्कारवआर्त्तभा
गउपरराम॥ ॥इतिपंचमस्यद्वितीयंब्राह्मणं॥ ॥अथहैनंभुज्युर्लाह्यायनिःपप्रच्छग्रहातिग्रहलक्षणंबंधनमुक्तंयस्मात्सप्रयोजकान्मुक्तोमुच्य
२५ तेयेनवामुक्तोबद्धःसंसरतिसमृत्युःतस्माच्चमोक्षउपपद्यते। यस्मान्मृत्योर्मृत्युरस्तिमुक्तस्यचनगतिःक्वचित्सर्वोत्सादोनामावशेषःप्रदी २५
पनिर्वाणवदित्यवधृतंतत्रसंसरतांमुच्यमानानांचकार्यकरणानांस्वकारणसंसर्गेसमानेमुक्तानामत्यन्तमेवपुनरनुपादानंसंसरतांतुपुनःपु
नरुपादानंयेनप्रयुक्तानांभवतितत्कर्मेत्यवधारितंविचारणपूर्वकंतत्रचनामावशेषेणसर्वोत्सादोमोक्षस्तत्रपुण्यपापाख्यंकर्म्मपुण्योवै
पुण्येनकर्म्मणाभवतिपापःपापेनेत्यवधारितत्वात्तत्कृतःसंसारस्तत्रापुण्येनस्थावरजंगमेषुस्वभावदुःखबहुलेषुनरकतिर्यक्प्रेतादिषुच
दुःखमनुभवतिपुनःपुनर्जायमानोम्रियमाणश्चेत्येतद्भाजवञ्जवत्सर्वलोकप्रसिद्धंयत्तुशास्त्रीयःपुण्येनकर्मणाभवतीतितत्रैवादरःक्रि
यतेहिश्रुत्यापुण्यमेवचकर्म्मपुरुषार्थसाधनमितिसर्व्वश्रुतिस्मृतिवादाःमोक्षस्यापिपुरुषार्थत्वात्तत्साध्यताप्राप्तायावद्यावत्पुण्योत्क
र्षस्तावत्तावत्फलोत्कर्षप्राप्तिस्तस्मादुत्तमेनपुण्योत्कर्षेणमोक्षोभविष्यतीत्याशंकास्यात्तांनिवर्त्तयितव्यांज्ञानसहितस्यचप्रकृष्टस्यक
र्मणएतावतीगतिःव्याकृतनामरूपास्पदत्वात्कर्मणःतत्फलस्यचनतुकार्यनित्येव्याकृतधर्मिण्यनामरूपात्मकेक्रियाकारकफलस्वभा

ववर्जितेकर्मणोव्यापारोऽस्तियत्रचव्यापारः संसारप्र[illegible]स्यार्थस्यदर्शनायब्राह्मणमारभ्यतेयत्तुकेश्चिदुच्यतेविद्यासहितंकर्मनि
रभिसंधिविषदध्यादिवत्कार्यान्तरमारभतइतितच्चानास्थेयत्वान्मोक्षस्यबंधननाशएवहिमोक्षोनकार्यभूतोबंधनंचाविद्येत्यवोचाम।अवि
द्यायाश्चनकर्मणानाशउपपद्यते।दृष्टविषयत्वाच्चकर्मसामर्थ्यस्य।उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्काराहिकर्मसामर्थ्यस्यविषयाउत्पादयितुंप्राप
यितुंविकर्त्तुंसंस्कर्त्तुंचसामर्थ्यंकर्मणोनातोव्यतिरिक्तोविषयोऽस्तिकर्म्मसामर्थ्यस्यलोकेप्रसिद्धत्वान्नचमोक्षएषांपदार्थानामन्यत
मोविद्यामात्रव्यवहितइत्यवोचाम।बाढंभवतुकेवलस्यैवकर्मणएवंस्वभावताविद्यासंयुक्तस्यतुनिरभिसंधेर्भवत्यन्यथास्वभावोदृष्ट
[illegible]न्यशक्तित्वेननिर्ज्ञातानामपिपदार्थानांविषदध्यादीनांविद्यामंत्रशर्करादिसंयुक्तानामन्यविषयेसामर्थ्यंतथाकर्म्मणोऽप्यस्त्विति
चेन्नप्रमाणाभावान्नह्यत्रकर्म्मणउक्तविषयव्यतिरेकेणविषयान्तरेसामर्थ्यमस्तित्वेनप्रत्यक्षंनानुमानंनोपमानंनार्थापत्तिर्नशाब्दोऽस्ति।न
नुफलान्तरारम्भकत्वेचोदनान्यथानुपपत्तिःप्रमाणमितिनाहिनित्यानांकर्म्मणांविश्वजिन्न्यायेनफलंकल्प्यतेनाप्यश्रुतंफलमस्तिचे
न्नैवतानि।परिशेषान्मोक्षस्तेषांफलमितिगम्यतेऽन्यथाहिपुरुषानप्रवर्त्तेरन्ननुविश्वजिन्न्यायएवायातोमोक्षस्यफलस्यकल्पित
त्वान्मोक्षेवान्यस्मिन्वाफलेऽकल्पितेपुरुषानप्रवर्त्तेरन्नितिमोक्षःफलंकल्प्यतेश्रुतार्थापत्त्यायथाविश्वजितिनन्वेवंसतिकथमु
च्यतेविश्वजिन्न्यायेनभवतीतिफलंचकल्प्यतेविश्वजिन्न्यायश्चनभवतीतिविप्रतिषिद्धमभिधीयते।मोक्षःफलमेवनभवती

तिचेन्नप्रतिज्ञाहानात्कर्मकार्यांतरंविरुद्ध्यादिवदास्तुतदितिहिप्रतिज्ञातंसचेन्मोक्षःकर्मणःकार्यंफलमेवनभवतीतिसाप्रतिज्ञा
हीयेतकर्मकार्यत्वेचमोक्षस्यस्वर्गादिफलेभ्योवि शेषोवक्तव्यः॥ अथकर्मकार्यंनभवतिनित्यानांकर्मणांफलंमोक्षइत्यस्याव
नव्यक्तेःकार्यइतिवक्तव्यंनचकार्यफलशब्दभेदमात्रेणविशेषःकल्पयितुमफलस्यमोक्षोनित्यैश्चकर्मभिःक्रियतेनित्यानांकर्म
७८ णांफलंनकार्यमितिचेषोऽर्थोविप्रतिषिद्धोऽभिधीयते। यथाग्निःशीतइतिज्ञानवदितिचेद्यथाज्ञानस्यकार्यंमोक्षोज्ञानेनाक्रियमाणो
प्युच्यतेतद्वत्कर्मकार्यत्वमितिचेन्नाज्ञाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्याज्ञानव्यवधाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्यमोक्षोज्ञानकार्यमित्युपचर्यतेन
नद् तुकर्मणानिवर्तयितव्यमज्ञानंचाज्ञानव्यतिरेकेणमोक्षस्यव्यवधानांतरंकल्पयितुंशक्यंनित्यत्वान्मोक्षस्य।साधकस्वरूपाव्यतिरेका
च्चयत्कर्मणाविनिवर्त्येतअज्ञानमेवनिवर्तयतीतिचेन्नविलक्षणत्वादभिव्यक्तिलक्षणेऽज्ञानेनविरुध्यते। कर्मतुज्ञानेनविरुद्ध्यते ना
तेन [illegible] ज्ञानविलक्षणंकर्मयदिज्ञानाभावोयदिसंशयज्ञानंयदिविपरीतज्ञानंवोच्यतेऽज्ञानमिति। सर्वंहितज्ज्ञानेनैव
निवर्त्यते। नतुकर्मणान्यतमेनापिविरोधाभावाददृष्टंकर्मणामज्ञाननिवर्तकत्वंकल्प्यमितिचेन्नाज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौगम्य
मानायामदृष्टनिवृत्तिकल्पनानुपपत्तेर्यथावघातेनव्रीहीणांतुषनिवृत्तौगम्यमानायामग्निहोत्रादिनित्यकर्मकार्यंनकल्प्यतेतुष ७६
निवृत्तिस्तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपिनित्यकर्मकार्यादृष्टंनकल्प्यते। ज्ञानेनविरुद्धत्वंवासहकर्मणामवोचामयदविरुद्धंज्ञानंकर्मभिःस्त
ना

नाक्रियांकिरद्ज्ञानप

देवलोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तंविद्ययादेवलोकइतिश्रुतेः। किंचान्यत्। कल्प्यफलेनित्यानांकर्मणांश्रुतानांयत्कर्मभिर्विद्ध्य रू
तेऽव्यगुणकर्मणांकार्यमेवनभवतिकिंतत्कल्पनां। यस्मिन्कर्मणःसामर्थ्यमेवनदृष्टंकिंवायस्मिन्नृष्टंसामर्थ्यंयस्यकर्मणां
फलमविरुद्धंतत्कल्प्यतामितिपुरुषप्रवृत्तिजननायावश्यंचेत्कर्मफलंकल्पयितव्यंकर्माविरुद्धविषयएवश्रुतार्थापत्तेःक्षी
णत्वान्नित्योमोक्षःफलंकल्पयितुंनशक्यस्तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वाऽविरुद्धत्वाद्दृष्टसामर्थ्यविषयत्वाच्चेति। पारिशेष्यन्याया
न्मोक्षएवकल्पयितव्यइतिचेत्सर्वेषांहिकर्मणांसर्वफलंनवान्यदितरकर्मफलव्यतिरेकेणफलकल्पनायोग्यमस्ति। परिशि
ष्टश्चमोक्षःसचेष्टोवेदविदांफलंतस्मात्सएवकल्पयितव्यइतिचेन्नकर्मफलव्यक्तीनामानन्त्यात्परिशेषन्यायानुपपत्तेः। न
हिपुरुषेच्छाविषयाणांकर्मफलानामेतावत्त्वंनामकेनचिदसर्वज्ञेनावधृतंतत्साधनानांवापुरुषेच्छानांवानियतदेशकालनिमि
त्तत्वात्। पुरुषेच्छाविषयसाधनानांचपुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात्। प्रतिप्राणिचेष्टावैचित्र्यात्फलानांतत्साधनानांचानन्त्यसिद्धिः
स्तदानन्त्याच्चाशक्यमेतावत्त्वंपुरुषैर्ज्ञातुमज्ञातेचसाधनफलैतावत्त्वेकथंमोक्षस्यपरिशेषसिद्धिरिति। कर्मफलज्ञातिपारिशेष्य
मितिचेन्नत्वपीच्छाविषयाणांतत्साधनानांचानन्त्येकर्मफलजातित्वन्नामसर्वेषांतुल्यंमोक्षस्यकर्मफलत्वात्परिशिष्टःस्यात्तस्मा
ना

४ त्यविशेषस्य एवयुक्तं कल्पयितुमितिचेन्न तस्यापिनित्यकर्मफलत्वाभ्युपगमे कर्मफलसमानजातीयत्वोपपत्तेः परिशेषानुपप
त्तेस्तस्मादन्यथाप्युपपत्तेः क्षीणाश्रुतार्थापत्तिः उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्काराणामन्यतमदपिनित्यानांकर्मणांफलमुपपद्यतइतिसी
णाश्रुतार्थापत्तिः चतुर्णामन्यतमएवमोक्षइतिचेन्नतावदुत्पाद्योनित्यत्वादतएवाविकार्यसंस्कार्यश्चातएवासाधनद्व्यात्मकत्वा
च्चसाधनात्मकंहिद्रव्यंसंस्क्रियतेयथापात्राज्यादिप्रोक्षणादिनानचसंस्क्रियमाणः संस्कारनिर्वर्त्योवायूपादिवत्यारिशेष्या
३ दाप्यःस्यान्नाप्योप्यात्मस्वभावत्वादेकत्वाच्च नेदः कर्मभिर्वैलक्षण्यान्नित्यानांकर्मणांतत्फलेनापिविलक्षणेनभवितव्य
मितिनकर्मत्वसालक्षण्यात्संलक्षणंकस्मात्फलंनभवतीतरकर्मफलैर्निमित्तवैलक्षण्यादितिचेन्नक्षामवत्यादिभिःसमा
नत्वात्तथाहिगृहदाहादौनिमित्तेक्षामवत्याद्येष्टिर्यथाभिन्नेजुहोतिस्कंनेजुहोतीत्येवमादौनैमित्तिकेषुकर्मसुनमोक्षःफ
लंकल्प्यतेतस्माविशेषान्नैमित्तिकत्वेनजीवनादिनिमित्तेचश्रवणात्तथानित्यानामपिवक्तव्यंनमोक्षःफलंआलोकस्यसर्व
षांरूपदर्शनसाधनत्वेउलूकादयआलोकेनरूपंनपश्यंतीतिउलूकादिचक्षुषा [illegible] वैलक्षण्यादितरलोकचक्षुर्भिर्नरसा ११
दिविषयत्वंपरिकल्प्यतेरसादिविषयेसामर्थ्यस्यादृष्टत्वात्दूरमपिगत्वायद्विषयेदृष्टंसामर्थ्यंतत्रैवकश्चिद्विशेषःकल्पयितव्यो
यतपुनरुक्तंविद्यामंत्रशर्करादिसंयुक्तविषदध्यादिवदनैकार्यंतिरमास्त्वंतद्रूत्यारच्यतांविशिष्टंकार्यंतदिष्टत्वादविरोधाभिर
स्यानि

निसंधः कर्मणोविद्यासंयुक्तस्याविशिष्टकार्यांतरारंभेनकश्चिद्विरोधोदेवयाज्यात्मयाजिनोरात्मयाजिनेविशेषश्रवणाद्देवया
जीश्रियानात्मयाजीत्यादौयदेवविद्ययाकरोतीत्यादौचयस्तुपरमात्मदर्शनविषयेमनुनोक्तआत्मयाजिशब्दःसमंपश्यन्नात्मया
जीत्यत्रसमंपश्यन्नात्मयाजीभवतीत्यर्थःअथवाभूतपूर्वगत्यात्मयाज्यात्मसंस्कारार्थंहिनित्यानिकर्माणीतिकरोतीदमनेनाङ्गंसं
स्क्रियतइतिश्रुतेःतथागार्भैर्होमैरित्यादिप्रकरणेकार्यकरणसंस्कारार्थत्वंनित्यानांकर्मणांदर्शयतिसंस्कृतश्चयेआत्मयाजिनः
कर्मभिःसमंद्रष्टुंसमर्थोभवतितस्येहवाजन्मांतरेवासमात्मदर्शनमुत्पद्यतेसमंपश्यंस्स्वाराज्यमधिगच्छतीत्येषोर्थः आत्मया २
जीत्वात्तुभूतपूर्वगत्याप्रयुक्तेज्ञानयुक्तानांनित्यानांकर्मणांज्ञानोत्पत्तिसाधनत्वदर्शनार्थंकिंचान्यद्ब्रह्माविश्वसृजोधर्मोमिहा
नव्यक्तमेवचउत्तमांसात्विकीमेतांगतिमाहुर्मनीषिणइतिचादेवसार्ष्टिव्यतिरेकेणभूतान्यपि दर्शयतितेभूतान्यत्येतीतिपाठंयेकुर्व
तितेषांवेदविषयेपरिखिन्नबुद्धित्वाददोषःनचार्थवादत्वमध्ययस्यब्रह्मांतकर्मविपाकार्थस्यतद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानार्थस्यचकर्म
कांडोपनिषद्ब्रह्मांतत्वात्पार्थत्वदर्शनाद्विहिताकरणप्रतिषिद्धकर्मणांचस्थावरश्वशूकरादिफलदर्शनाद्बृंदतश्चपादिप्रेतदर्शनाच्चन
चश्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेणविहितानिवाप्रतिषिद्धानिवाकर्मीणिकेनचिदवगंतुंशक्यंतेयेषांअकरणादनुष्ठानाच्चप्रेत ना
श्च [illegible] सूकरस्थावरादीनिकर्मफलानिप्रत्यक्षानुमानाभ्यांउपल

त्यंतेनसैवामकर्मफलत्वंकैश्चिदभ्युपगम्यतेतस्माद्विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवीनांयथैतेकर्मविपाकाःप्रेततिर्यक्स्थावरादयस्तथो
त्कृष्टेष्व पिब्रह्मान्तेषुकर्मविपाकत्वंवेदितव्यंतस्मात्सआत्मनोवपामुदखिदत्सोरोदीदित्यादिवन्नाभूतार्थवादत्वंतत्राप्यभूतार्थवा
दत्वंमाभूदितिचेन्नत्वेवंनचैतावता स्यन्यायस्यवाधोभवतिनवास्मत्पक्षोवादुष्यतिनत्वब्रह्माविश्वसृजादीनांकाम्यकर्मफ
लत्वंनत्वाक्यंवक्तुंतेषांदेवसाम्लितायाःफलस्योःकृत्वातस्मात्रिसंधीनांनित्यानांकर्म्मणांसर्वमेधाश्वमेधादीनांचब्रह्म त्वादीनिफ
लानियेषांपुनर्नित्यानिनिरग्निसंधीन्यात्मसंस्कारार्थानिक्रियंतेतेषांज्ञानोत्पत्त्यर्थानितानि[illegible]यंक्रियतेतनुरितिस्मरणान्नतेनमा
१८ त्रादुपकारकत्वान्मोक्षसाधनान्यपिकर्माणिभवंतीतिनविरुध्यतेयथावायमर्थः प्रष्टेजनकाख्यायिकासमाप्तौवक्ष्यामःयत्तुविषदध्या
दिवदित्युक्तंतत्रप्रत्यक्षानुमानविषयत्वादविरोधःयत्त्वत्यन्तत्राद्यगम्योर्थस्तत्रवाक्यस्यानावेतदर्थप्रतिपादकस्यनत्राक्यंकल्प
यितुंविषदध्यादिसाधर्म्यंनतप्रमा णांतरविरुद्धार्थविषयेश्रुतःप्रामाण्यंकल्प्यतेयथाशीतोग्निःक्लेदयतीतिश्रुतेतुतादर्थ्येवाक्य १८
स्यप्रमाणांतरस्याभावत्वंयथाखद्योतोग्निःतलमंतरिक्षमितिवालानांयत्प्रत्यक्षमपितद्विषयप्रमाणांतरस्यतथार्थत्वेनिश्चिता
र्थमपिवालप्रत्यक्षमाभासीभवतितत्माद्वेदप्रामाण्यस्याव्यभिचारात्तादर्थ्येसतिवाक्यस्यतथात्वंस्यान्नतुपुरुषम तिकौशलंन
हिपुरुषमतिकौशलात्सविताकृपंनप्रकाशयतितथावेद क्योंवोन्यपिनान्यार्थानिभवंतितस्मान्नमोक्षार्थानिकर्माणीतिसिद्धः

कर्मफलस्यसंसारत्वंदर्शनायैवब्राह्मणमारभ्यते [illegible] व्याख्यानंतरमुपरतेजारत्कारवेशुभुरितिनामतो
लहस्यापत्यंलाहस्तस्यापत्यंलाह्यायनिःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाच।आदावुक्तमश्वमेधदर्शनंसमष्टिव्यष्टिफलमश्वाश्वमेधश्च
तुर्ज्ञानिसमुच्चितोवाकेवलज्ञानसंपादितोवासर्वकर्मतांपराकाष्ठासूणहत्याश्वमेधाभ्यांनपरंपुण्यपापयोरितिस्मरतितेनहिस
मष्टिव्यष्टीश्वव्याप्नोतितत्रव्यष्टयोनिर्वृत्ताअन्तरं विषयाअश्वमेधयागफलभूताःसत्फरस्यात्माभवत्येतासादेवतानामेकोत्तव
तीत्युक्तंमत्युमाख्याननायाल्क्षणोवुद्ध्यासमाष्टिःप्रथमजोवायुःसूत्रंसत्यंहिरण्यगर्भःस्तस्यव्याकृतोविषयोयदात्मकंसर्वंद्वैतं
कर्त्तव्यःसर्वभूतान्तरात्मालिंगममूर्त्तरसोयदास्तेतानिसर्वभूतकर्माणियःकर्मणांकर्मसंवद्धानांचविज्ञानानांपरागतिःपरंफलंतस्य
क्रियानुगोचरःकियतीव्याप्तिःसर्वतःपरिमंडलीभूतासावक्तव्यंतस्यामुक्तायांसर्वःसंसारोवंधगोचरउक्तोभवतितस्यचसमष्टि
व्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिकामात्मनोवृत्तांप्रकुरुतेतेनस्वप्रतिवादिबुद्धिंव्यामोहयिष्यामीतिमन्यतेम
द्रेषुमद्रानामजनपदास्तेषुचरकाअध्यायनार्थंव्रतचरणाच्चरकाअध्वर्यवोवापर्यव्रजामपर्यटितवन्तस्तेपतंचलस्यतेवयंपर्यटंतः
पतंचलस्यनामतःकाप्यस्यकपिगोत्रस्यगृहानैमगतवंतस्तस्यासीदुहितागंधर्वगृहीतागंधर्वेणामानुषेणसत्वेनकेनचिदाविष्टागं
धर्वोवाधिष्ण्योमिन्नत्विग्देवताविशिष्टविज्ञानवत्वादवसीयते।नहिसत्वमात्रस्येदृशंज्ञानमुपपद्यतेतंसर्वेवयंपरिवारिताःसंतोपृ

छामकोसीति कस्त्वमसि किंनामा किंसंज्ञः सोब्रवीत् गंधर्वः सुधन्वा नाम नामतः आंगिरसो गोत्रतस्तं यदा यस्मिन्काले लोकाना
मन्तात्पर्यवसानानपृच्छाम तेन गंधर्वमब्रूम भुवनकोशापरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्वेद्यात्मानं श्लाघयंतः पृष्टवंतो वयं कथं क्व
पारिक्षिता अभवन्निति स च गंधर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत्तेन दिव्येन योगमयालब्धज्ञानेन तत्त्वं न आस्यतो निगृहीतोसीत्यभिप्रायः सो
हं विद्यासंपन्नो लब्धागमो गंधर्वात्त्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्तं किं जानासि हे याज्ञवल्क्य कथय पृच्छामि क्व
पारिक्षिता अभवन्निति॥ ॥स होवाच याज्ञवल्क्यः उवाच वै सः वैशब्दः स्मरणार्थः उवाच वै स गंधर्वस्त्वत्यम गच्छन्वै ते पारि
क्षितास्तत्र क्व यत्र यस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति निर्णीते प्रश्ने आह। क्व नु कस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति तेषां गति
१२ विवक्षया भुवनकोशापरिमाणमाह। द्वात्रिंशतं वै द्वे अधिके त्रिंशद् द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यानि देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथ १२
स्तस्य रथस्य गत्या अह्ना यावत्परिच्छिद्यते देशपरिमाणं तद्देवरथाह्न्यं तद्द्वात्रिंशद्गुणितं देवरथाह्न्यानि तावत्परिमाणोयं लो
कोलोकालोकगिरिणा परिक्षितो यत्र वैराजं शरीरं यत्र च कर्मफलोपभोगः प्राणिनां स एष लोकः एतावान् लोकः ततः परम
लोकस्तं लोकं समंततो लोकविस्ताराद्द्विगुणपरिमाणविस्तारेण परिमाणेन तं लोकं परिक्षिप्ता पर्येति पृथिवी तां पृथिवीं त
थैव द्विस्तावत् द्विगुणेन परिमाणेन समुद्रः पर्येति। यत्र नोदमावक्षते पौराणिकास्तत्राण्डकपालयोः विवरपरिमाणमुच्य

तेयेन विवरेण मार्गेण बहिर्निर्गच्छंतोश्वमेधयाजिनस्तत्र यावती यावत्परिमाणा क्षुरस्य धाराग्रं यावद्वा सौक्ष्म्येणायु
क्तं मक्षिकायाः पत्रं। तावांस्तावत्परिमाणोन्तरेण मध्ये कपालयोर्वा आकाशः छिद्रं तेनाकाशेनेत्येतत् तान्पारिक्षितानश्वमेधया
जिनः प्राप्तानिंद्रः परमेश्वरो योश्वमेधेग्निश्चितः सुवर्णो यद्विषयं दर्शनयुक्तं तस्य प्राचीदिक् शिरः इत्यादिना सुपर्णः पक्षी भू
त्वा पक्षपुच्छाद्यात्मकः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् प्रदत्तवान् आस्यात्मनोगतिस्तत्रेति तान्पारिक्षितान् पुरात्मनि धित्वा स्था
पयित्वा स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन्नगमयत् क्व यत्र पूर्वे अतिक्रान्ताः पारिक्षिताः। अश्वमेधयाजिनो अभवन्निति एवमेव वै एवमेव
स गंधर्वो वायुमेव प्रशशंस पारिक्षितानां गतिं समाप्तख्यायिकायाख्यायिकानिर्वृत्तं त्वर्थमाख्यायिकातो पसंहृत्य श्रुतिः स्व
येनैवावष्टे स्मस्यं यस्माद्वायुः स्थावरजंगमानां भूतानामन्तरात्मा बहिश्च स एव तस्मादध्यात्माधिभूताधिदैवतभावेन विविधा
या अधिव्याप्तिः स वायुरेव तथा समाष्टिः केवलेन सूत्रात्मना वायुरेव एवं वायुमात्मानं समष्टिव्यष्टिरूपात्मकत्वेनोपगच्छति य
एवं वेद तस्य किं फलमित्याह। अप पुनर्मृत्युं जयति स कृत्वा मृत्वा पुनर्न म्रियते ततः आत्मनः प्रश्ननिर्णयाद्भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम
॥ ॥पंचमस्य तृतीयब्राह्मणं॥ ॥अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ तत्र पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनः पुनर्गृह्णातियदी

१९

स्यजन्तुपादन्त्संसरतीत्युक्तं। पुण्यस्य वा पर उत्कर्षो व्याख्यातो व्याकृतविषयः। समष्टिव्यष्टिरूपो द्वैतैकत्वात्मप्राप्ति
लक्षणः यत्राति ग्रहैर्गृहीतः संसरति सोस्ति वा नास्त्यस्ति चेद्वा किंलक्षणः स इत्यात्मन एव विवेकाधिगमायोषस्तप्रश्न आरभ्य
ते तस्यैव निरुपाधिस्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तस्य नावस्याविगमाद्यथोक्ताद्बंधनाद्विमुच्यते सप्रयोजनकाराख्यायिका
संबंधस्तु प्रसिद्धः अथ हैनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यमुषस्तो नाम तश्चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः पप्रच्छ यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केन
चिद्द्वारपरोक्षादगौणं नश्रोत्रब्रह्मादिवत्। किं तत् य आत्मा आत्मशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते तत्रात्मशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्सर्वस्याभ्यं
तरः सर्वान्तरो यः आत्मशब्दो प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति तमात्मानं मे मह्यं व्याचक्ष्वेति विस्पष्टं श्रृंगे गृहीत्वा यथा गां दर्शयति तथा स्व
८. सोयमित्येवं कथयस्वेत्यर्थः इति एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः एष ते तव आत्मा सर्वस्याभ्यंतरः सर्वांतरः सर्वविशेषणोपल ८.
क्षणार्थं सर्वांतरग्रहणं यत्साक्षादव्यवहितमपरोक्षादगौणं ब्रह्म बृहत्तममात्मा सर्वस्य सर्वस्याभ्यंतरः एतैर्गुणैः समस्तै
र्युक्तः एषः कोसौ तव आत्मा यो यं कार्यकरणसंघातस्तस्य स येनात्मना आत्मवान् स एष तवात्मा तव कार्यकरणसंघातस्येत्य
र्थः तत्र पिंडस्तस्याभ्यंतरे लिंगात्मा करणसंघातस्तृतीयो यश्च संदिह्यमानस्तेषु कतमो मम आत्मा सर्वांतरस्त्वया विवक्षि
त इत्युक्त इतर आह यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिति प्राणचेष्टां करोति येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः। स ते तव आ

र्यकरणसंघातस्यात्मा विज्ञानमयः समानमन्य घोपानेनापानिति यो व्यानेन व्यानितीति छांदसं दैर्घ्यं सर्वः कार्यकरण
संघातगाः प्राणचेष्टा दारुयंत्रस्येव येन क्रियंते न हि चेतनावदनधिष्ठितस्य दारुयंत्रस्य प्राणनादिचेष्टा विद्यते तस्माद्वि
ज्ञानमयेनाधिष्ठितं विलक्षणेन दारुयंत्रवत्प्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते तस्मात्सोस्ति कार्यकरणसंघातविलक्षणो यश्चे
ष्टयति॥ स होवाचोषस्तश्चाक्रायणः यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय पूर्वं पुनर्विप्रतिपन्नो ब्रूयादन्यथासौ गौरसावश्वो य
श्चलति धावतीति वा पूर्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलनादिलिंगैर्व्यपदिशत्येवमेवैतद्ब्रह्म प्राणनादिलिंगैर्व्यपदि
ष्टं भवति त्वया किं बहुनात्यक्त्वा गोत्वस्मानिमित्तं व्याजं यदेव साक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरस्तं मे व्याचक्ष्वेतीतर आह। यथा म
या प्रथमं प्रतिज्ञातस्तव आत्मा एवंलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्त्त एवातन्यथैव यथोक्तं मया यत्पुनरुक्तं तमात्मानं घटादिवद्विष
यीकुर्विति न तच्छक्यत्वात्क्रियते कस्मात्पुनस्तच्छक्यमित्याह। वस्तुस्वाभाव्यात् किं पुनस्तद्वस्तुस्वाभाव्यं दृष्टेर्द्रष्टारं।
दृष्टेर्द्रष्टा ह्यात्मा दृष्टिरिति द्विविधा भवति लौकिकी परमार्थिकी चेति तत्र लौकिकी चक्षुः संयुक्ता अंतःकरणवृत्तिः सा क्रियत इति जाय न
ते विनश्यति च। या त्वात्मनो दृष्टिरग्न्युष्णप्रकाशादिवत्सा च द्रष्टुः स्वरूपत्वान्न जायते न विनश्यति च सा क्रियमाणयोपाधिभू
तया संसृष्टेवेति व्यपदिश्यते द्रष्टेति भेदवच्च द्रष्टा दृष्टिरिति च यासौ लौकिकी दृष्टिश्चक्षुर्द्वाररूपोपरक्ता जायमानैव नित्यया आत्म

की

स्यजन्तुपादन्संसरतीत्युक्तं। पुण्यस्यचपरउत्कर्षो व्याख्यातो व्याकृतविषयः। समष्टिव्यष्टिरूपो द्वैतैकत्वात्मप्राप्तिर्
स्तुयद्प्राप्तिग्रहैर्यस्तः संसरति सोस्ति वा नास्त्यस्ति चेत्किंलक्षणः स एव त्वात्मन एव विवेकाधिगमायोपक्रान्त प्रश्न आरभ्य
ते तस्यैव निरूपाधिस्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तस्य भावस्याधिगमाय योक्ताद्बंधनाद्विमुच्यते सप्रयोजकाद्व्यापिका
संबधस्तु प्रसिद्धः अथ हैनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यमुषस्तो नाम तश्चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः पप्रच्छ यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केन
चिद्द्वारपरोक्षाद्गौणं न श्रोत्रब्रह्मादिवत् किं तत् य आत्मा आत्मशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते तत्रात्मशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् सर्वस्याभ्यं
८. तरः सर्वान्तरो यश्चाब्दस्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति तमात्मानं मे मह्यं व्याचक्ष्वेति विस्पष्टं शृंगे गृहीत्वा यथा गां दर्शयति तथा व्य ८.
सोयमित्येवं कथयस्वेत्यर्थः इति एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः एष ते तवात्मा सर्वस्याभ्यंतरः सर्वांतरः सर्वविशेषणोपल
क्षणार्थं सर्वांतरयद्ब्रह्मणं यत्साक्षादव्यवहितमपरोक्षाद्गौणं ब्रह्म बृहत्तममात्मा सर्वस्य सर्वस्याभ्यंतरः एतैर्गुणैः समस्तै
र्युक्तः एषः कोसौ तवात्मा योयं कार्यकरणसंघातस्तव स येनात्मनात्मवानस एतेषैव आत्मा तव कार्यकरणसंघातस्येत्य
र्थस्तत्र पिंडस्तस्याभ्यंतरे लिंगात्मा करणसंघातस्तृतीयो यश्च संदिह्यमानस्तेषु कतमो मम आत्मा सर्वांतरस्त्वया विवक्षि
त इत्युक्त इतर आह यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिति प्राणचेष्टां करोति येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः। स ते तवा

र्यकरणसंघातस्यात्मा विज्ञानमयः समानमन्यद्योपानेनापानितियोव्यानेन व्यानितीतिछांदसं दैर्घ्यं सर्वः कार्यकरण
संघातगः प्राणचेष्टादारुयंत्रस्येव येन क्रियंते न हि चेतनावदनधिष्ठितस्य दारुयंत्रस्य प्राणनादिचेष्टा विद्यते तस्माद्वि
ज्ञानमयेनाधिष्ठितं विलक्षणेन दारुयंत्रवत्प्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते तस्मात्सोस्ति कार्यकरणसंघातविलक्षणो यश्चे
ष्टयति॥ स होवाचोषस्तश्चाक्रायणः यथा कश्चिदन्यथाप्रतिज्ञाय पूर्वं पुनर्विप्रतिपन्नो ब्रूयादन्यथासौ गौरसावश्वोयः
श्चलति धावतीति वा पूर्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलनादिलिंगैर्व्यपदिशत्येवमेवैतद्ब्रह्म प्राणनादिलिंगैर्व्यपदि
ष्टं भवति त्वया किं बहुनात्यक्त्वा गौणत्वानिमित्तं व्याजं यदेव साक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरस्तं मे व्याचक्ष्वेतीतर आह। यथाम
याप्रथमं प्रतिज्ञातस्तव आत्मा एवंलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्त्तएवात नत्येव यथोक्तं मया यत्तु न रूक्तं तमात्मानं घटादिवद्विष
यीकुर्विति। न हि तत्कार्यत्वान्न क्रियते कस्मात्तु नत्तद्शक्यमित्याह। वस्तुस्वाभाव्यात् किं पुनस्तद्वस्तुस्वाभाव्यं दृष्ट्यादिद्रष्टृत्वं। न
दृष्टेर्द्रष्टा ह्यात्मा दृष्टिरिति द्विविधा भवति लौकिकी परमार्थिकी च तत्र लौकिकी चक्षुः संयुक्तान्तःकरणवृत्तिः सा क्रियत इति जाय
ते विनश्यति च। या त्वात्मनो दृष्टिरग्न्युष्णप्रकाशादिवत् सा च द्रष्टुः स्वरूपत्वान्न जायते न विनश्यति सा क्रियमाणयोपाधिभू
तया संसृष्टेवेति व्यपदिश्यते द्रष्टेति भेदवच्च द्रष्टा दृष्टिरिति च यासौ लौकिकी दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपरक्ता जायमानैव नित्यया आत्म

की

दृश्यासंसृष्टेवतत्प्रतिछायाततयाव्याप्तेवजायतेतथाविनश्यतीवतेनोपचर्यतेद्रष्टासदापश्यन्नपिपश्यतिनपश्यतीवचेति।
ननुपुनर्दृष्टेर्दृष्टेःकदाचिदप्यन्यथात्वंतर्यीवक्ष्यतिषष्ठेध्यायतीवलेलायतीवनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइतिच।तमिम
मर्थमाहलौकिक्यादृष्टेःकर्मभूतायाःद्रष्टारंस्वकीययानित्यादृष्ट्याव्याप्तारंनपश्येर्यासौलौकिकीदृष्टिःकर्मभूतासारूपो
परक्तारूपाभिव्यंजिकानात्मानंस्वात्मनाव्याप्तारंप्रत्यंचंव्याप्नोतितस्मात्तंप्रत्यगात्मानंदृष्टेर्द्रष्टारंनपश्येस्तथाश्रुतेःश्रो
तारंनशृणुयास्तथामतेर्मनोवृत्तेःकेवलयाव्याप्तारंनमन्वीथास्तथाविज्ञातेःकेवलायाबुद्धिवृत्तेर्व्याप्तारंनविजानीयाःएष
८१ वस्तुनःस्वभावैतोनैवदर्शयितुंशक्यते।गवादिवन्नदृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्राक्षराण्यन्यथाव्याचक्षतेकेचित्दृष्टेर्द्रष्टारंदृष्टेःकर्तारंदृ ८१
ष्टिर्नेदमकृत्वादृष्टिमात्रस्यकर्तारंनपश्येरितिदृष्टेरितिकर्मणिषष्ठीसादृष्टिःक्रियमाणाघटवत्कर्मभवतिद्रष्टारमिति
तेजेनद्रष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमावेष्टेनासौदृष्टेर्द्रष्टादृष्टेःकर्तेतिव्याख्यातॄणामभिप्रायः।तत्रदृष्टेरितिद्वयंतेनदृष्टिग्रहणमन व
र्थकमितिदोषंनपश्यंतिपश्यंतोवापुनरुक्तमसारःप्रमादपाठइतिवानादरः।कथंपुनराधिक्यंतज्जंतेनैवदृष्टिकर्तृत्वस्यसि
द्धत्वाद्दृष्टेरितिनिरर्थकंनदाद्रष्टारंनपश्येरित्येतावदेववक्तव्यं।यस्माद्धातोःपरस्तृच्प्रयुज्यतेतद्धात्वर्थकर्तरिहितृच्स्मर्यतेमंतारंचे

तारंवानयेत्येतावानेवहिशब्दःप्रयुज्यतेनतुगंतेर्गंतारंछिदेश्छेत्तारमित्यसत्यर्थविशेषप्रयोक्तव्योनचार्थवादत्वेनहातव्यंत्याग स
तोनत्वप्रमादपाठःसर्वथाप्यविगीतत्वात्तस्माद्व्याख्यातॄणामेवबुद्धिदौर्बल्यंनाध्येतृप्रमादोयथात्वस्माभिर्व्याख्यातंलौकिकदृष्टेर्द्वि
विधनित्यदृष्टिविशिष्टआत्माप्रदर्शयितव्यस्तथाकर्मकर्तृविशेषणत्वेनदृष्टिशब्दस्यद्विःप्रयोगउपपद्यतेआत्मस्वरूपनिर्द्धार
णायनहिद्रष्टुर्दृष्टेरितिचप्रदेशांतरवाक्येनैकवाक्यतोपपन्नाभवति।तथाचक्षुंषिपश्यतिश्रोत्रमिदंश्रुतमितिश्रुत्यंतरेणैकवाक्य
तोपपन्नान्यायाच्चैवमेवह्यात्मनोनित्यत्वमुपपद्यतेविक्रियात्वावेविक्रियावच्चानित्यमितिचविप्रतिषिद्धंध्यायतीवलेलायतीवन
हिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतएषनित्योमहिमाब्राह्मणस्येतिचश्रुत्यक्षराण्यन्यथानगच्छंति।ननुद्रष्टाश्रोतामंताविज्ञातेत्येवमा
दीन्यप्यक्षराण्यात्मनोऽविक्रियत्वेनगच्छंतीति।नयथाप्राप्तलौकिकवाक्यानुवादित्वात्तेषांनत्वात्मतत्वनिर्द्धारणार्थानितानिनदृष्टे
र्द्रष्टारमित्येवमादीनामन्यार्थासंभवाद्यथोक्तार्थपरत्वमवगम्यतेतस्मादनवबोधादेवहिविशेषणंपरित्यक्तंदृष्टेरितिएषतेवआ त
त्मासर्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टोतएतस्मादात्मनःअन्यदार्त्तं।कार्यवाशरीरंकरणात्मकंवालिंगं।मेतदेवैकमनार्त्तमविनाशि
कूटस्थंततोहोषस्तश्चाक्रायणउपरराम॥ ॥पंचमस्यचतुर्थंब्राह्मणं॥।बंधनंसप्रयोजनमुक्तं।यश्चबद्धस्तस्याप्यस्तित्वमधिगतंव्य
तिरिक्तत्वंचतस्येदानींबंधमोक्षसाधनंससंन्यासमात्मज्ञानंवक्तव्यमितिकहोलप्रश्नआरभ्यते।अथहैनंकहोलोनामतः॥कुषी

तकस्यापत्यंकौषीतकेयः पप्रछ।याज्ञवल्क्येतिहोवाचेतिपूर्ववत्।यदेवसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरः तन्मेव्याचक्ष्वेति
यंविदित्वाबंधनात्प्रमुच्यते।याज्ञवल्क्यआह।एषतेतवआत्मा।किमुषस्तकहोलाभ्यामेकआत्माप्रष्टः किंभिन्नावात्मानौतुल्यल
क्षणाविति।भिन्नावितियुक्तंप्रश्नयोरपुनरुक्तत्वोपपत्तेर्यदिह्येकआत्माउषस्तकहोलप्रश्नयोर्विवक्षितस्तत्रैकेनैवप्रश्नेनाधि
त गतत्वात्तद्विषयोद्वितीयः प्रश्नोनर्थकः स्यान्नचार्थवादरूपत्वंवाक्यस्यतस्माद्भिन्नावेतावात्मानौक्षेत्रज्ञपरमात्मानाविति केचिद्व्याच स्वा
क्षतेतन्नएवेतिप्रतिज्ञानादेषतआत्मेषतआत्मेतिहिप्रतिवचनेप्रतिज्ञानंनचैकस्यकार्यकरणसंघातस्यद्वावात्मानावुपपद्येते
८२ एकोहिकार्यकरणसंघातएकेनात्मनात्मवान्नचोषस्तस्यान्यः कहोलस्यान्योजातितोभिन्नआत्माभवति।द्वयोरगौणत्वात्म
त्वसर्वांतरत्वानुपपत्तेश्च।यद्येकमगौणंब्रह्मद्वयोरि [ ] तरेणावश्यंगौणेनभवितव्यंतथात्मत्वंसर्वांतरत्वंचविरुद्धत्वात्पदार्थाना
र्जितरेणा यद्येकंसर्वांतरंब्रह्मात्मामुख्यः इतरेणानात्मनामुख्येनावश्यंभवितव्यं।तस्मादेकस्यैवद्विःश्रवणंविशेषविवक्षयायत्तुपूर्वोक्तेनस
मानंद्वितीयप्रश्नोत्तरेउक्तंतावन्मात्रंपूर्वस्यैवानुवदंस्तस्यैवानुक्तः कश्चिद्विशेषोवक्तव्यइतिकः पुनरसौविशेषइत्युच्यतेपूर्वस्मिन्प्रश्ने
स्तिव्यति [ ] रिक्तआत्मायस्यायंसप्रयोजकोबंधउक्तइतिद्वितीयेतुतस्यैवात्मनोशनायादिसंसारधर्मातीतत्वंविशेषउच्यतेयद् त
द्विशेषपरिज्ञानात्संन्याससहितात्पूर्वोक्ताद्बंधनाद्विप्रमुच्यतेतस्मात्प्रश्नप्रतिवचनयोरेषतआत्मेत्येवमंत्रयोस्तुल्यार्थतैव ८२

ननुकथमेकस्यैवात्मनोशनायातीतत्वंतद्वत्त्वंचेतिविरुद्धधर्मसमवायित्वमितिनपरिहृतत्वान्नामरूपविकारकार्यकरणलक्ष
णसंघातोपाधिभेदसंपर्कजनितभ्रांतिमात्रंहिसंसारित्वमसकृदवोचामविरुद्धश्रुतिव्याख्यानप्रसंगेनयथारज्जुशुक्ति
कागगनादयः सर्परजतमलिनाभवंतिपराध्यारोपितधर्मविशिष्टाः स्वतः केवलाएवरज्जुशुक्तिकागगनादयः नचैवंविरु
द्धधर्मसमवायित्वेपदार्थानांकश्चनविरोधोनामरूपोपाध्यस्तित्वेएकमेवाद्वितीयंनेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतयोविरुध्ये
रन्नितिचेन्नसलिलफेनदृष्टांतेनपरिहृतत्वान्मृदादिदृष्टांतैश्चयदातुपरमार्थदृष्ट्यापरमात्मतत्त्वात्श्रुत्यनुसारिभिर
न्यत्वेन निरूप्यमाणेनामरूपेमृदादिविकारवद्वस्त्वंतरेतत्त्वतोनस्तः सलिलफेनघटादिविकारवदेवतदपेक्षयैकमेवाद्विती
यंनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिपरमार्थदर्शनगोचरत्वंप्रतिपद्यतेयदातुस्वाभाविक्याविद्ययाब्रह्मस्वरूपंरज्जुशुक्तिकागगन
स्वरूपवदेवस्वेनरूपेणवर्त्तमानंकेनचिदस्पृष्टस्वभावमपिसन्नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिभ्योविवेकेननावधार्यतेनाम
रूपोपाधिदृष्टिरेवचभवतिस्वाभाविकीतदासर्वोयंवस्त्वंतरास्तित्वव्यवहारोस्तिवायंभेदकृतोमिथ्याव्यवहारः।येषांब्रह्मतत्त्वा
दन्यत्वेनवस्तुविद्यतेयेषांचनास्तिपरमार्थवादिभिःश्रुत्यनुसारेणनिरूप्यमाणेवस्तुनिकिंतत्त्वतोस्तिवस्तुकिंवानास्तीति

ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं सर्वसंव्यवहारशून्यमिति निर्द्धार्यते तेन न कश्चिद्विरोधः नहि परमार्थावधारणनिष्ठायां वस्त्वंतरास्तित्वं
प्रतिपद्यामहे एकमेवाद्वितीयम् अनन्तरमबाह्यमिति श्रुतेः न च नामरूपव्यवहारकाले त्वविवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंव्यव
हारो नास्तीति प्रतिषिध्यते तस्मात् ज्ञानाज्ञाने अपेक्ष्य सर्वसंव्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्च अतो न काचन विरोधा शंका सर्ववा
दिनामप्यपरिहार्यः परमार्थसंव्यवहार्यः परमार्थसंव्यवहारकृतो व्यवहारस्तत्र परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः कतमो या
ज्ञवल्क्य सर्वांतर इति प्रत्याहेतरो योऽशनायापिपासे अत्येति अशितुमिच्छा अशनाया पातुमिच्छा पिपासा ते अशनायापिपासे योऽत्ये
८३ तीति विवक्ष्यमाणेन संबंधः अविवेकिभिस्तलमलवद्विगगनं गम्यमानमेव तलमलेनात्येति परमार्थतस्ताभ्यामसंस्पृष्टस्वरू
पत्वात् तथा मूढैरशनायापिपासादिमद्ब्रह्म गम्यमानमपि क्षुधितोऽहं पिपासितोऽहमिति तैरत्येव परमार्थतस्ताभ्यामसंस्पृ ८३
ष्टस्वभावत्वात् न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः अविद्वल्लोकाध्यारोपितदुःखेनेत्यर्थः प्राणैकधर्मत्वात् समासकरणं
अशनायापिपासयोः शोकमोहं शोक इति कामः इष्टं वस्तूद्दिश्य चिंतयतो यदरमणं तत्तृष्णाभिभूतस्य कामबीजं तेन हि
कामो दीप्यते मोहस्तु विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेको भ्रमः स चाविद्या सर्वस्यानर्थस्य प्रसवबीजं भिन्नकार्यत्वात्तयोः शोकमो
हयोरसमासकरणं तौ मनोऽधिकरणौ तथा शरीराधिकरणौ जरामृत्यू बात्येति जरेति कार्यकरणसंघातविपरिणामो वली पलि

श्रे२कं१

तादिलिंगो मृत्युरिति तद्विच्छेदो विपरिणामावसानः तौ जरामृत्यू शरीराधिकरणौ अत्येति ये ते अशनायाद्यः प्राणमनःशरी
राधिकरणाः प्राणिष्वनवरतं वर्तमाना अहोरात्रादिवत्समुद्रोर्मिवच्च प्राणिषु संसार इत्युच्यते यः सोऽदृष्टेत्यादिलक्षणः साक्षा ईश
दव्यवहितोऽपरोक्षाद् गौणः सर्वांतर आत्मा ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानां अशनायापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृ
श्यते। आकाश इव घनादिमलैः एतं वै आत्मानं स्वं तत्वं विदित्वा ज्ञात्वा अयमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्य
तृप्तमिति। ब्राह्मणा ब्राह्मणानामेवाधिकारो व्युत्थानेतो ब्राह्मणग्रहणं व्युत्थाय वैपरीत्येनोत्थानं कृत्वा कुत इत्याह पुत्रैषणा
ये याः पुत्रार्था एषणा पुत्रैषणा पुत्रेणेमं लोकं जयमिति। लोकजयसाधनं पुत्रं प्रतीच्छा एषणा दारसंग्रहो हि मकृत्वेत्यर्थः। वि दारसंग्रह
त्तैषणायाश्च कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानमनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं केवलया
वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं दैवाद्वित्तात् व्युत्थानमेव नास्तीति केचित् यस्मात्तद्बलेन हि किल व्युत्थानमि
ति तदसदेतावान्वै काम इति पठितत्वादेषणामध्ये दैवस्य वित्तस्य हिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्या विद्यैत्तु च्यते देवलोक
हेतुत्वान्न हि निरुपाधिकप्रज्ञानघनविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्तिहेतुस्तस्मात्तत्र सर्वमेव भवदात्माद्येषां स जनवतीति श्रुतेस्तद्ध

तेनहिव्युत्थान मेतंवैतमात्मानंविदित्वेतिविशेषवचनात्तस्मात्त्रिभ्योप्येतेभ्योनात्मलोकप्राप्तिसाधनेभ्यएष
णाविषयेभ्योव्युत्थायएषणाकामः एतावान्वैकामइतिश्रुतेरेतस्मिन्त्रिविधेनात्मलोकप्राप्तिसाधनेतृष्णामकृत्वेत्यर्थः।स
र्वहिसाधनेच्छाफलेच्छैवातोव्याचष्टेश्रुतिरेकैवैषणेतिकथंह्येवपुत्रैषणाः दृष्टफलसाधनत्वतुल्यत्वात्तयावित्तैषणाकर्म
न्तूतासालोकैषणाफलार्थैवसासर्वःफलार्थप्रयुक्तएवहिसर्वसाधनमुपादत्तेअतएकैवैषणालोकैषणासासाधनमन्तरे
णासंपादयितुंनशक्यतइतिसाध्यसाधनभेदेनोभेहियस्मादेतेएषणेएवभवतः।तस्माद्ब्रह्मविदोनास्तिकर्मकर्मसाधनं
८४ वातोयेतिक्रान्ताःब्राह्मणाःसर्वकर्मकर्मसाधनंचसर्वंदेवपितृमानुषनिमित्तंयज्ञोपवितादितेनहिदैवंपित्र्यंमानुषंच ८४
कर्मक्रियतेनिवीतंमनुष्याणामित्यादिश्रुतेः॥तस्मात्पूर्वेब्राह्मणाब्रह्मविदोव्युत्थायकर्मभ्यःकर्मसाधनेभ्यश्चयज्ञोपवी
तादिभ्यःपरमहंसपरिव्राज्यंप्रतिपद्यभिक्षाचर्यंचरंतित्यक्त्वास्मार्त्तंलिंगंकेवलाश्रममात्रशरणानांजीवनसाधनंपरिव्रा
ज्यंव्यंजकंविद्वान्लिंगवर्जितःतस्मादलिंगोधर्मज्ञोव्यक्तलिंगोव्यक्ताचारइत्यादिश्रुतिभ्यः।अथपरिव्राड्विवर्णवासामु
ण्डोपरिग्रहइत्यादिश्रुतेः।सशिखान्केशान्निकृत्यविसृज्ययज्ञोपवीतमितिनचव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरन्तीतिवर्त्तमा
नापदेशादर्थवादोयंनविधायकःप्रत्ययःकश्चिच्छ्रूयतेलिङ्लोट्तव्यानामन्यतमोपि।तस्मादर्थवादमात्रेणश्रुतिस्मृतिविहि

संन्य २

तानांयज्ञोपवीतादीनांसाधनानांनशक्यतेपरित्यागःकारयितुंयज्ञोपवीत्येवाधीयीतयाजयेद्यजेतवापारिव्राज्येतावदध्यय
नंविहितंवेदसंनाच्छूद्रुंतस्माद्वेदंनसन्यसेदितिस्वाध्यायएवोत्सृजमानोवाचमितिचापस्तंबःब्रह्मोज्झंवेदनिंदाचकूटसाक्ष्य
सुहृद्वधः।गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिःसुरापानसमानिषडितिवेदपरित्यागे।दोषश्रवणाद्गुरूपासनेगुरूणांवृद्धानामतिथीनां
होमेजपकर्म्मणिभोजनेआचमनेस्वाध्यायेचयज्ञोपवीतीस्यादितिपरिव्राजकधर्मेषुचगुरूपासनस्वाध्यायभोजनाचम
नादीनांकर्मणांश्रुतिस्मृतिषुकर्त्तव्यतयाचोदितत्वाद्गुर्वाद्युपासनाङ्गत्वेनयज्ञोपवीतस्यविहितत्वात्परित्यागोनैवावगंतुंश
क्यते।यद्यप्येषणाभ्योव्युत्थानंविधीयतएवतथापिपुत्राद्येषणाभ्यएवव्युत्थानंनतुसर्वस्मात्कर्मतःकर्मसाधना
च्चव्युत्थानं।सर्वपरित्यागेचाश्रुतंकृतंस्यात्।श्रुतंचयज्ञोपवितादिहापितंस्यात्ततश्चमहाननपराधोविहिताकरणप्रतिषिद्धाच
रणनिमित्तःकृतःस्यात्तस्माद्यज्ञोपवीतादिलिंगपरित्यागोऽधपरंपरैव।नयज्ञोपवीतंवेदांश्चसर्वंतद्वर्जयेद्यतिरितिस्मृतेः।अपिचा
त्मज्ञानपरत्वात्सर्वस्याउपनिषदःआत्माद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्यइतिप्रस्तुतंसर्वात्मैवंसाक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरोशनायादिसंसा
रधर्मवर्जितइत्येवंविज्ञेयइतितावत्प्रसिद्धं।सर्वाहीयमुपनिषदेवंपरेतिविध्यंतरशेषत्वंतावन्नास्त्यतोनार्थवादःआत्मज्ञानस्यकर्त्त
व्यत्वात्ततश्चानाशनायादिधर्मवान्भवतीतिसाधनफलविलक्षणोज्ञातव्यः॥अतोव्यतिरेके णात्मनोज्ञानमविद्याअन्योऽहमस्मी

त्तिनसवेदमृत्योस्समृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यत्येकधैवानुद्रष्टव्यमेकमेवाद्वितीयंतत्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः।क्रियाफलसाधनंचा
शनायादिसंसारधर्मातीतादात्मनोन्यदविद्याविषयंयत्रहिद्वैतमिवभवत्यन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदान्यथातोविदुरि
त्यादिवाक्यशतेभ्यो।नचविद्याविद्येएकस्यपुरुषस्यसहभवतोविरोधात्तमःप्रकाशाविव।तस्मादात्मविदामविद्याविषयो
धिकारोनद्रष्टव्यः।क्रियाकारकफलभेदरूपोमृत्योःसमृत्युमाप्नोतीत्यादिनिंदितत्वात्सर्वक्रियासाधनफलानांचाविद्याविष
याणांतद्विपरीतात्मविद्ययाहातव्यत्वेनेष्टत्वात्।यज्ञोपवीतादिसाधनानांचतद्विषयत्वात्।तस्मादसाधनफलस्वभावादात्म
नोन्यविषयाविलक्षणाएषणाउभेह्येतेसाधनफलेएषणेएवंवतोयज्ञोपवीतादितत्साध्यकर्मणांचसाधनत्वादुभेह्येतेए
८५ षणएवेतिहेतुवचनेनावधारणात्यज्ञोपवीतादिसाधनात्तत्साध्येभ्यश्चकर्मभ्योविद्याविषयत्वादेषणारूपत्वाच्चजिहासितरू
पत्वाच्चव्युत्थानंविधित्सितमेवनतूपनिषदःआत्मज्ञानपरत्वाद्व्युत्थानश्रुतिस्तत्स्तुत्यर्थानविधित्सितविज्ञानेनसमानकर्तृत्व ८५
श्रवणाच्चकर्त्तव्येनकर्त्तव्यस्यसमानकर्तृकत्वेनवेदेकस्यचिदपिश्रवणंसंभवति।कर्त्तव्यानामेवह्यभिषवहोमभक्षाणां
यथाश्रवणमभिषुत्यहुत्वाभक्षयंतीति।तद्वदात्मज्ञानेषणाव्युत्थानभिक्षाचर्याणांकर्त्तव्यानामेवसमानकर्तृत्वश्रवणंन
वेदविद्याविषयत्वादेषणात्वाच्चार्थप्राप्तआत्मज्ञानविधिनैवयज्ञोपवीतादिपरित्यागोनविधातव्यइतिचेन्नसुतरामात्मज्ञानविधि

येष

नैवविहितस्यसमानकर्तृत्वश्रवणेनदार्ढ्योत्पत्तिस्तथाभिक्षाचर्यस्यचयत्पुनरुक्तंवर्त्तमानापदेशादर्थवादमात्रमितिनउदुंब
रयूपादिविधिसमानत्वाददोषः।व्युत्थायभिक्षाचर्यंचरंतीत्यनेनपारिव्राज्यंविधीयते।पारिव्राज्याश्रमेचयज्ञोपवीतादिसाधनानि
विहितानिलिंगंचश्रुतिभिःस्मृतिभिश्चातस्तद्वर्जयित्वान्यस्माद्व्युत्थानमेषणात्वेपीतिचेन्नविज्ञानसमानकर्तृकात्पारिव्राज्यादेषणा
व्युत्थानलक्षणात्पारिव्राज्यांतरोपपत्तेर्यद्धितदेषणाभ्योव्युत्थानलक्षणंपारिव्राज्यंतदात्मज्ञानांगमात्मज्ञानविरोध्येषणापरित्या
गरूपत्वादविद्याविषयत्वाच्चैषणायास्तद्व्यतिरेकेणचास्त्याश्रमरूपंपारिव्राज्यंब्रह्मलोकादिफलप्राप्तिसाधनंयद्विषयंयज्ञोपवीता
दिसाधनविधानंलिंगविधानंच।नचैषणारूपसाधनोपादानस्याश्रमधर्ममात्रेपारिव्राज्यांतरेविषयेसंभवतिसर्वोपनिषद्विहित
स्यात्मज्ञानस्यबाधनंयुक्तं।यज्ञोपवीताद्यविद्याविषैषणारूपसाधनोपादित्सायांचावश्यमसाधनफलरूपस्याशनायादिसंसार
धर्मवर्जितस्याहंब्रह्मास्मीतिविज्ञानंबाध्यतेनचतद्बाधनंयुक्तंसर्वोपनिषदांतदर्थपरत्वात्भिक्षाचर्यंचरंतीत्येषणाग्राहयंतीश्रुतिःस्व
यमेवबाधनमितिचेत्[illegible]पिएषणाभ्योव्युत्थानंविधायपुनरेषणैकदेशांभिक्षाचर्यांग्राहयंतितत्तस्वद्वदन्यदपिग्राहयतीतिचेन्न
हुत्वोत्तरकालभक्षणवत्।शेषप्रतिपत्तिकर्मत्वादप्रयोजकंहितत्।असंस्कारकत्वाच्च।भक्षणंपुरुषसंस्कारकमपिस्यान्नतुभिक्षाच
र्यंनियमादृष्टस्यापिब्रह्मविदोनिष्टत्वात्।नियमादृष्टस्यानिष्टत्वेकिंभिक्षाचर्येणेतिचेन्नान्यसाधनात्व्युत्थानस्यविहितत्वाद्यापि

कृ३ भिक्षाचर्यस्याप्रयोजकत्वात्

किन्नेनेतिवेदाहिस्याद्धमन्त्युपगम्यतेहितत्प्राणिपारिव्राज्येतिहितानिवनानियज्ञोपवीत्येवाधीयीतेत्यादीनितान्यविद्वत्पारिव्रज्य द्वा
मात्रविषयाणीतिपरिहृतानीतरथात्मज्ञानबाधास्यादितिह्युक्तं निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिंअक्षीणंक्षीणकर्मा
णंतंदेवाब्राह्मणंविदुरितिसर्वकर्माभावंदर्शयतिस्मृतिर्विदुषो। विद्वान्लिंगवर्जितस्तस्मादलिंगोधर्मज्ञइतिच। तस्मात्परम
वु हंसपारिव्राज्यमेवव्युत्थानलक्षणंप्रतिपद्येतात्मवित्सर्वकर्मसाधनपरित्यागरूपमिति। यस्मात्पूर्वेब्राह्मणाएतमात्मानमसाध
नफलस्वभावंविदित्वासर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेषणालक्षणाद्व्युत्थायभिक्षाचर्यंचरंतिस्म। दृष्टादृष्टार्थंकर्मतत्साधनंचहि
त्वातस्मादद्यत्वेपिब्रह्मविद्ब्राह्मणः पांडित्यंपंडितभावमेतदात्मविज्ञानंपांडित्यंतन्निर्विद्यनिःशेषंविदित्वात्मज्ञानंनिरवशेषंकृत्वेत्यर्थः
८५ आचार्यतआगमतश्चकर्तव्यमेषणाभ्योव्युत्थायएषणाव्युत्थानावसानमेवहितत्पांडित्यमेषणातिरस्कारोद्भवत्वादेषणाविरुद्ध
त्वादेषणामतिरस्कृत्यनविषयस्यपांडित्यस्योद्भवइत्यात्मज्ञानेनैवविहितमेषणाव्युत्थानमात्मज्ञानसमानकर्तृकप्रत्यये
पादानलिंगश्रुत्यादृढीकृतं॥ तस्मादेषणाभ्योव्युत्थायज्ञानबलभावेनबाल्येनतिष्ठासेत्स्थातुमिच्छेत्। साधनफलाश्रयणंहि
बलमितरेषामनात्मविदांतद्बलंहित्वाविद्वान्साधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेवबलं। तद्भावमेवकेवलमाश्रयेत्तदाश्रयणेहिक
रणान्येषणाविषयेएनंहृत्वास्थापयितुंनोत्सहंते ज्ञानबलहीनंहिमूढंदृष्टादृष्टविषयायामेषणायामेवैनंकरणानियोज ८६

प्रत्याहगौतमः। योवायः कश्चित्प्राकृतइदंयत्त्वयोक्तंब्रूयात्कथंवेदवेदेत्यात्मानंश्लाघयंकिंतेनगर्जितेनकार्यंदर्शयययावेत्थ
तथाब्रूहीति॥ ॥सहोवाचयाज्ञवल्क्योब्रह्मलोकायस्मिन्नोताश्चप्रोताश्चवर्त्तमानेकालेयथाप्स्वितत्सूत्रमागम्यमितिवक्तव्यमि
तेतदर्थंप्रश्नान्तरमुत्थाप्याहवायुर्वैगौतमतत्सूत्रंनान्यद्वायुरितिसूक्ष्ममाकाशवद्विष्टंभकंपृथिव्यादीनांयदात्मकंसप्तदशविधं
लिंगंकर्मवासनानांसमवायिप्राणिनांयत्तत्समष्टिव्यष्ट्यात्मकंयस्यवाह्याभेदाःसप्तसप्तमरुद्गणाःसमुद्रस्येवोर्मयस्तदेतद्वा
य्वाख्यंतत्त्वंसूत्रमित्यभिधीयते॥ वायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिभूतानिसंदृब्धानिभवन्तिसंग्रथितानिभवं
तीतिप्रसिद्धमेवतदस्तिलोकेप्रसिद्धिःकथंयस्माद्वायुःसूत्रंवायुनाविधृतंसर्वंतस्माद्वैगौतमपुरुषंप्रेतमुद्दिश्याहुःकथयंतिव्यस्रंसि
षतविस्रस्तान्यस्यपुरुषस्यांगानीतिसूत्रापगमेहिमण्यादीनांप्रोतानामवस्रंसनंदृष्टमेवंवायुःसूत्रंतस्मिन्मणिवत्प्रोतानियद्य
स्यांगास्युस्ततोयुक्तमेतद्वाय्वपगमेवस्रंसनमंगानामतोवायुनाहिगौतमसूत्रेणासंदृब्धानिभवन्तीतिनिगमयतिएवमेवतद्याज्ञव
ल्क्यसम्यगुक्तंसूत्रंतदंतर्गतंत्वंविदानीतस्यैवसूत्रस्यनियन्तारं मन्तर्यामिणंब्रूहीत्युक्तआह॥ ॥यःपृथिव्यांतिष्ठन्भवतिसो
त यामीसर्वपृथिव्यांतिष्ठतीतिसर्वत्रप्रसंगोमाभूदितिविशिनष्टिपृथिव्यांतरोभ्यन्तरस्तत्रैतत्स्यात्पृथिवीदेवतेवांतर्या
मीत्यतआहयमंतर्यामिणंपृथिवीदेवतापिनवेदमय्यन्यःकश्चिद्वर्त्ततइतियस्यपृथिवीशरीरंयस्यपृथिव्येवशरीरंनान्यत्पृथिवीदे

वतायायच्छरीरंतद्देवताशरीरंयस्याशरीरग्रहणंचोपलक्षणार्थंकरणंचपृथिव्यास्तस्यस्वकर्मप्रयुक्तंहिकार्यंकरणंचपृथिवीदेवताया
स्तदस्यस्वकर्मानिवादन्तर्यामिणोनित्यमुक्तत्वात्परार्थकर्त्तव्यतास्वभावत्वात्परस्यंयत्कार्यंकरणंचतदेवास्यनस्वतस्तदाद्यस्य
पृथिवीशरीरमितिदेवताकार्यकरणस्येश्वरसाक्षिमात्रसानिध्येनहियमेनप्रवृत्तिनिवृत्तीस्यातांयईदृशःईश्वरोनारायणाख्यःपृथिवीं
पृथिवी देवतांयमयतिनियमयतिस्वव्यापारेतरोन्तरस्तिष्ठन्नेषतआत्मातेतवममस्वसर्वभूतानामित्युपलक्षणार्थमेतदंतर्यामीयस्त्वयापृष्टोमृ
तःसर्वसंसारधर्मवर्जितइत्येततस्मानमन्यद्योप्सुतिष्ठन्नग्नावन्तरिक्षेवायोदिव्यादित्येदिक्षुचंद्रतारकआकाशेघस्तमसिआवरणात्म
केवाह्यतमसितेजसितद्विपरीतेप्रकाशसामान्यइत्येवमधिदेवमन्तर्यामिविषयंदर्शनंदेवतासुअथाधिभूतंभूतेषुब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेष्व
८९ न्तर्यामिदर्शनमधिभूतमथाध्यात्मंयःप्राणोप्राणवायुसहितेघ्राणेयोवाचिचक्षुषिश्रोत्रेमनसित्वचिविज्ञानेबुद्धौरेतसिप्रजनने॥ ॥ ८
कस्मात्पुनःकारणात्पृथिव्यादिदेवतामहाभागाःसत्योमनुष्यादिवन्नआत्मनितिष्ठंतमात्मनोनियंतारमंतर्यामिणंनविदुरित्यतआहाऽ ब्रि
दृष्टोनदृष्टोनविषयीभूतश्चक्षुर्दर्शनस्यकस्यचित्स्वयंतुचक्षुषिसंन्निहितत्वाद्दृशिस्वरूपइतिद्रष्टातथाश्रुतःश्रोत्रगोचरमनापन्नः
कस्यचित्स्वयंत्वलुप्तश्रवणशक्तिःसर्वश्रोत्रेषुसंनिहितत्वात्श्रोता।तथाऽमतोमनःसंकल्पविषयमनापन्नःदृष्टश्रुतएवहिसर्वःसर्व
संकल्पयत्यदृष्टत्वादश्रुतत्वाच्चामतोलुप्तमननशक्तित्वात्सर्वमनःसुसन्निहितत्वाच्चमंतातथाऽविज्ञातोनिश्चयगोचरमनापन्नोरूप

केषुब्रह्मलोकाब्रह्मांडारंभकाणिभूतानिसर्वत्रहिसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणप्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानितान्येवपंचेतिव
ऊक्तवचनंशांतिःकस्मिन्नुखलुब्रह्मलोकाओताश्चप्रोताश्चेतिसहोवाचयाज्ञवल्क्योहेगार्गिमातिप्राक्षीः॥स्वंप्रश्नन्यायप्रकारमतीत्या
गमेनप्रष्टव्यांदेवतामनुमानेनमाप्राक्षीरित्यर्थःप्रच्छंत्याश्चमातेतवमूर्द्धाशिरव्यपतद्विस्पष्टंपतेद्देवतायाःस्वःप्रश्नःआगमविषयस्तं
म प्रश्नविषयमतिक्रांतोगार्ग्याःप्रश्नआनुमानिकत्वात्सयस्याःप्रश्नदेवतायाःसातिप्रश्न्यानअतिप्रश्न्यास्वप्रश्नविषयेवकेवलागम ग
म्येत्यर्थः।तामनतिप्रश्न्यांवैदेवतामतिपृच्छस्यतोगार्गिमातिप्राक्षीर्मर्त्तुंचेन्नेच्छसि।ततोहगार्गीवाचक्नव्युपरराम॥पंचमस्यषष्ठं
ब्राह्मणं॥ ॥इदानीब्रह्मलोकानामंतरतमंसूत्रंवक्तव्यमितितदर्थआरंभःआगमेनैवप्रष्टव्यमितीतिहासेनागमोपन्यासःक्रि
पत्यमा यते।अथहैनमुद्दालकोनामतोआरुणस्यारुणिःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचमद्रेषुदेशेष्ववसामोवितवंतःपतंचलस्यपतंचलोना
मतस्तस्यैवकपिगोत्रस्यकाप्यस्यगृहेषुयज्ञमधीयानाःयज्ञशास्त्राध्ययनंकुर्वाणास्तस्यासीद्भार्यागंधर्वगृहीतातमपृच्छामको ५
सीतिसोब्रवीत्कबंधोनामतोथर्वणापत्यमाथर्वणइतिसोब्रवीगंधर्वःपतंचलंकाप्यंयाज्ञिकांश्चतच्छिष्यानवेत्थनुत्वंहेका
प्यजानीषेतत्सूत्रंकिंतद्येनसूत्रेणायंचलोकइदंचजन्मपरश्चलोकःपरंचप्रतिपत्तव्यंजन्मसर्वाणिचभूतानिब्रह्मादीनिस्तम्बपर्यंता
निसंदृब्धानि।संग्रथितानिस्रगिवसूत्रेणविष्टब्धानिभवंतियेनतत्किंसूत्रंवेत्थसोब्रवीदवंपृष्टःकाप्योनाहंतद्भगवन्वेदेतितम

त्वंनाहं तानेहं जगवंत्निति संपूज्यं न्नाह। सोब्रवीत्पुनर्गंधर्वंतपाध्यायमस्मांश्च वेत्थनुत्वंकाप्यतमंतर्यामिणमंतर्यामी विशेषयेते
यइमंचलोकंपरंचलोकंसर्वाणिचभूतानियोंतरोयमयतिनियमयतिदानुयंत्रमिकत्रमयतियःस्वंस्वमुचितंव्यापा
रंकार्यतीतिसोब्रवीदेवमुक्तःपतंचलःकाप्योनाहंतंजागवन्वेदेतिसोब्रवीत्पुनःगंधर्वःसूत्रतदंत गोअंतर्यामिणोर्विज्ञानंस्तू
यतेयःकश्चिद्वैतत्सूत्रंहेकाप्यविद्याद्विजानीयात्तंवांतर्यामिणंसूत्रांतर्गतंतस्यैवसूत्रस्यनियंतारंविद्याद्यःइतिएवमुक्तेनप्रका
रेणसहिब्रह्मवित्सआत्मवि त्सलोकांश्च तरादीनंतर्यामिणानियम्यमानांल्लोकान्वेत्तिसदेवांश्चाग्न्यादीन्लोकिनोजाना
८८ तिवेदांश्चसर्वप्रमाणभूतान्वेत्तिभूतानिचब्रह्मादीनिसूत्रेणध्रियमाणानितदंतर्गतेनांतर्यामिणानियम्यमानानिवेत्तिसआत्मा
त नंचकर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टंतेनैवांतर्यामिणानियम्यमानंवेत्तिसर्वंचजगत्तथाभूतंवेत्तिपवंस्तूतेसूत्रा तर्यामिविज्ञानेप्रलुब्धः
काप्योभिमुखीभूतोवयंचतेच्छिष्यास्मभ्यमभिमुखीभूते त्याब्रवीद्गंधर्वःसूत्रमंतर्यामिणंचतदहंसूत्रांतर्यामिविज्ञानंवेदगंध
र्वाल्लब्धागमःसंनद्धेतल्लंयाज्ञवल्क्यसूत्रंतंवांतर्यामिणमविद्वांश्चेद्ब्रह्मवित्सन्यदिब्रह्मगविरुदजासेब्रह्मविदांस्वभूतांगाउद
जसेउन्नयसित्वमन्यायेनततोमच्छापदग्धस्यमूर्द्धाशिरस्तेतवव्यपतिष्यतिविस्पष्टंपतितिएवमुक्तोयाज्ञवल्क्यआह।वेदहंनाम्यहं
गोतमइतिगोत्रतःतत्सूत्रंयस्त्वंगंधर्वस्तून्यमुक्तवानुयंचांतर्यामिणंगंधर्वाद्धिदितवंतोयूयंतंचांतर्यामिणंवेदाहमित्येवमुक्ते ८८
ष्यते।२

ना
ना४
यंति।वल्कंनामात्मविद्यायाःसर्वान्यविषयतिरस्करणमतस्तद्भावेनवाल्येनतिष्ठासेत्तद्यात्मनाविन्दंतेवीर्यमितिश्रुत्यंतरातन्नाय
मात्माबलहीनेनलभ्यइतिच।वाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्यनिःशेषंकृत्वाथमननान्मुनिर्योगीत्वत्पेतावद्धिब्राह्मणेनकर्त्त
व्यंयदुत्तसर्वात्मप्रत्ययतिरस्कार।एतत्कृत्वाकृतकृत्योयोगीभवतिअमौनंमौनंचात्मविज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारौपांडि
त्यवाल्यसंज्ञकौनिः शेषंकृत्वामौनंनामात्मप्रत्ययतिरस्करणस्यपर्यवसानंफलंतच्चनिर्विद्याथब्राह्मणःकृतकृत्योभवतिब्र
ह्मैवसर्वमितिप्रत्ययउपजायते।सब्राह्मणःकृतकृत्योअतोब्राह्मणोनिरस्यचरितंहितदातस्यब्राह्मण्यंप्राप्तमतआहसब्राह्मणः
केनस्यात्।केनचरणेनभवेद् येनस्यात्।येनचरणेनभवेत्तेनेदृशएवांयेनकेनचिच्चरणेनस्यात्तेनेदृश एवउक्तलक्षणए
वब्राह्मणोभवति।येनकेनचि च्चरणेनेतिस्तुत्यर्थंयंब्रह्मण्यावस्थाइयंस्तूयते।नतुचरणेऽनादरोतएतस्माद्ब्राह्मण्या
वस्थानादन्यानायद्यतीतात्मस्वरूपान्नित्यत्वमात्प्रादन्यदविद्याविषयमेषणालक्षणंवस्त्वंतरमार्त्तंविनाश्यार्त्तिपरिगृहीतं
स्वप्नमायामरीच्युदकसममसारमात्मैवेकःकेवलोनित्यमुक्तइतिततोहकहोलःकौषीतकेयउपरराम॥ ॥पंचमस्यपं
चमंब्राह्मणं॥ ॥यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मसर्वांतरआत्मेयुक्तं।तस्यसर्वांतरस्यस्वरूपाधिगमायान्नाकल्यब्राह्मणाद्भं
थआरभ्यते।पृथिव्यादीनिद्याकाशांतानिस्थूलान्यंतर्वहिर्भावेनव्यवस्थितानि।तेषांयद्यद्यंवाह्यमधिगम्याधिगम्यनिराकु
यं६

र्वद्रष्टृःसाक्षात्सर्वांतरोगौणःआत्मासर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तोवक्तव्यइत्यारंभः। अथहैनंगार्गीनामतोवाचक्नवीव
क्नोर्दुहितापप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाच। यदिदंसर्वंपार्थिवंधातुजातमप्सूदकउतंचप्रोतंच। उतंदीर्घपटतंतुवत्प्रोतंतिर्यक्तंतु
वद्विपरीतंवा॥ अद्भिः सर्वतो न्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः। अन्यथातत्सक्तुमुष्टिवद्विशीर्येत। इदंतावदनुमानमुपन्यस्तं
यत्कार्यंपरिच्छिन्नंस्थूलंकारणेनसूक्ष्मेणव्याप्तमितिदृष्टंयथापृथिव्यद्भिः। तथापूर्वमुत्तरेणोत्तरेणव्याप्तेनभवितव्यमित्येषआसर्वां
तरादात्मनःप्रश्नार्थः। तत्रभूतानिपंचसंहतान्येवोत्तरमुत्तरंसूक्ष्मभावेनव्यापकेनकारणेनरूपेताव्यवतिष्ठंतेनचपरमा
त्मनोर्वाक्तद्व्यतिरेकेणवस्त्वंतरमस्तिसत्यस्यसत्यमितिश्रुतेःसत्यंवाभूत पंचकंसत्यस्यसत्यंचापरआत्मा। कस्मिन्नुखल्वापः
२१ ओताश्चप्रोताश्चेति। तासामपिकार्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चक्वचिदोतप्रोतभावेनभवितव्यं। क्वतासामोतप्रोतभावइत्ये
वमुत्तरोत्तरप्रश्नप्रसंगोयोजयितव्यः। वायौगार्गीतिनचाग्नाविति वक्तव्यं। नैषदोषोग्नेःपार्थिवंवाआप्यंवाधातुमनाश्रित्येत २१
रभूतवत्स्वातंत्र्येणात्मलाभोनास्तीतितस्मिन्नोतप्रोतभावोनोपदिश्यते। कस्मिन्नुखलुवायुरोतश्चप्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोके
षुगार्गीति। तान्यपिभूतानिसंहतान्यंतरिक्षलोकास्तान्यपिगंधर्वलोकेषुगंधर्वलोकाआदित्यलोकेषुआदित्यलोकाश्चंद्रलोकेषुचं
द्रलोकानक्षत्रलोकेषु। नक्षत्रलोकादेवलोकेषुदेवलोकाइंद्रलोकेंद्रलोकाविराट्शरीरारंभकेषुप्रजापतिलोकेषुप्रजापतिलोकाब्रह्मलो

केषुइंद्रलो

मान्योऽतोनास्तिद्रष्टाश्रोतामंताविज्ञातायोऽदृष्टोद्रष्टाऽश्रुतःश्रोताऽमतोमंताऽविज्ञातोविज्ञाताऽ२

पादिवन्नचक्षुरादिवद्वा। स्वयंतुलुप्तविज्ञानत्वात्किंचित्तथासन्निधानाच्चविज्ञाता। तत्रयंपृथिवीन वेदयंसर्वाणिभूतानिनविदुरितिवाक्ये
नियंतव्याविज्ञातारोन्योनियंतांतर्यामीतिप्राप्तंतदन्यत्वाशंकानिवृत्त्यर्थमुच्यतेनान्योऽतोना न्यः अतोस्मादंतर्यामिणोनान्योद्रष्टाश्रोतामं नोऽस्ति तथा
ताविज्ञातायोऽदृष्टोद्रष्टाऽश्रुतःश्रोताऽमतोमंताऽविज्ञातोविज्ञाताऽमृतःसर्वसंसारधर्मवर्जितःसर्वसंसारिणांकर्मफलविभागकर्तैषत नान्योऽस्ति
त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोस्मादीश्वरादात्मनोऽन्यदार्तंततोहोद्दालकआरुणिरुपररामपंचमस्यसप्तमंब्राह्मणं॥ ॥अतःपरमशनायादि
विनिर्मुक्तंनिरुपाधिकंसाक्षादपरोक्षात्सर्वांतरंब्रह्मवक्तव्यमित्यतआरंभः॥ अथहवाचक्नव्युवाच। पूर्वंयाज्ञवल्क्येननिषिद्धामू
र्धपातभयादुपरतासतीपुनःप्रष्टुंब्राह्मणानुज्ञांप्रार्थयते। हेब्राह्मणाभगवंतःपूजावंतःशृणुतममवचोहंतअहमिमंयाज्ञव
ल्क्यंपुनर्द्वौप्रश्नौप्रक्ष्यामि। यद्यनुमतिर्भवतामस्तितौप्रश्नौचेद्यदिवक्ष्यतिकथयिष्यतिकथंचिन्नवैजातुकदाचिद्युष्माकंम
ध्येइमंयाज्ञवल्क्यंकश्चिद्ब्रह्मोद्यंब्रह्मवदनंप्रतिजेतानैवंकश्चिद्भवेदित्येवमुक्ताब्राह्मणाअनुज्ञांप्रददुःपृच्छगार्गीतिलब्धानु
ज्ञाहायाज्ञवल्क्यंसाहोवाचाहंवैत्वायाज्ञवल्क्ययथालोकेकाश्यःकाशिषुभवःकाश्यःप्रसिद्धंशौर्येकाश्योवैदेहोवाविदेहानांराजा
उग्रपुत्रःशूरान्वयइत्यर्थः। उज्ज्यमवतारितज्याकंधनुःपुनरधिज्यमारोपितज्याकंकृत्वाद्वौबाणवंतौबाणशब्देनशराग्रेयोवंशखंडः
संधीयते। तंविनापिशरोभवतीत्यतोविशिनष्टिबाणवंताविति। द्वौबाणवंतौचशरौसपत्नातिव्याधिनौशत्रोः

धींङ्गाकरा वतिशयेन। हस्ते कृत्वा उपेत्तिष्ठेत्समीपत आत्मानं दर्शयिदेवमेवाहं त्वाशरस्थानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां द्वाभ्यामुपोदस्थामु
पस्थितवत्यस्मि त्वत्समीपेतौ मे ब्रूहीति ब्रह्मविद्वदाहेतरः पृच्छ गार्गीति। साहोवाचायदूर्ध्वमुपरि दिवोऽंडकपालाद्यच्चावागधः
पृथिव्या अधोंऽडकपाला द्यच्चांतरामध्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योरंडकपालयोरिमे यद्यावापृथिवी यद्भूतंचा तीतं यच्च वर्त्तमा
नं स्वव्यापारस्थं भविष्यच्च वर्त्तमाना दूर्ध्वं कालचाविलिंगगम्यं यत्सेमेतदाचक्षते। कथयंत्यागमतः सूत्रसर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकल
वतीत्यर्थः स्तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं कस्मिन्नोतंच प्रोतंच पृथिवी धातुरिवाप्सु सहोवाचेतरो हे गार्गीयस्त्वयोक्तं मूर्द्धन्दिवइत्यादितत्सर्वं
यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रमाकाशोतदोतंच प्रोतंच यदेतद्व्याकृतं सूत्रात्मकं जगद्व्याकृताकाशेप्स्विवपृथिवीधातुस्त्रिष्वपिकालेषुव
८० र्त्तते। उक्तार्थोस्थितोलयेच पुनः साहोवाच नमस्तेस्त्वित्यादि प्रश्नस्य दुर्वचस्त्वप्रदर्शनार्थ यो मे ममएतं प्रश्नं व्यवोचो विशेषेणाया
कृतवानस्यो। तदस्य दुर्वचस्त्वे कारणं सूत्रमेव तावदितरैर्दुर्वाच्यं किमुत यस्मिन्नोतंच प्रोतं चेत्यतो नमो स्तुते तुभ्यमपरस्मै द्विती
यायप्रश्नायधारयस्वदृढीकुर्वात्मानमित्यर्थः। पृच्छ गार्गीतीतर आह। व्याख्यातमन्यत् साहोवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्ये त्यादिप्र
श्नप्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते। नकिंचिदपूर्वमर्थांतरमुच्यते। सर्वयथोक्तं गार्ग्या प्रत्युच्चार्यतमेव पूर्वोक्त ८०
मर्थमवधारितवानाकाश एवेति सा होवाच। कस्मिन्नु खल्वाकाशऽ तश्च प्रोतश्चेति आकाशमेव तावत्कालत्रयातीत त्वाद्दु

र्वाच्यां ततोपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन्नाकाश ओतं प्रोतं वातो वाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते। साः प्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं
तार्किकसमये ऽथावाच्यमपि वक्ष्यति तथापि विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सायदवाच्यस्य वदनमतोदु
र्वचं प्रश्नं मन्यते गार्गीतितद्दोष द्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह। सहोवाच याज्ञवल्क्यः एतद्वै तद्यत्पृष्टवत्यसि कस्मिन्नु खल्वाकाश
ओतश्च प्रोतश्चेति किं तदक्षरं। तेन्नक्षीयते नक्षरतीति वादेक्षरं। तदक्षरं हे गार्गि ब्राह्मणा ब्रह्मविदोभि वदंति। ब्राह्मणाभिवदनक
थनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि न च न प्रतिपद्ये यमित्येवं दोषद्वयं परिहरत्येवमपाकृते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचनं द्रष्टव्यं ब्रूहि किं तदक्षरं
यद्ब्राह्मणा अभिवदंतीत्युक्तआह। अस्थूलं तत स्थूलादन्यदेवं तर्हि अणु अणु अस्तु तर्हि ह्रस्वमह्रस्वमेवं तर्हि दीर्घमदीर्घमेवमेतैश्च
तुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मप्रतिषिद्धो न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः। अस्तु तर्हि लोहितोगुणस्ततोप्यन्यदलोहितमाग्नेयोगुणोलो
हित एव तु तर्ह्यपां स्नेहनं न अस्नेहमस्तु तर्हि छाया सर्वथाप्यनिर्देश्यत्वाच्छायाया अप्यन्यदच्छायमस्तु तर्हि तमः तमोऽस्तु वायु
र्नवायुः एवं तर्ह्याकाशमनाकाशं एवं तु तर्हि संगात्मकं जतुवदसंगं रसोस्तु तर्ह्यरसं तथा अगंधमस्तु तर्हि चक्षुष्कं अचक्षुष्कं नहि च
क्षुरस्य करणं विद्यते अतोचक्षुष्कं पश्यत्यचक्षुरिति मंत्रवर्णात्तथा श्रोत्रं स प्रणोत्यकर्ण इति एवं तु तर्हि वागवाक्तथा अमनः। तथा
अतेजस्कं न हि तेजो स्यादि प्रकाशावदस्य विद्यते प्राणमाध्यात्मिको वायुः प्रतिषिध्यते ऽप्राणमिति मुखं तर्हि द्वारं तदमुखममात्रं।

१अविद्यमाने तेजोस्यातदतेजस्कं१

मीयते येन तेन्मात्रं मनात्रं मात्रारूपं तन्न भवति न तेन किंचिन्मीयते अस्तु तर्हि छिद्रवदंतरवदनंतरं नास्यांतरंस्तीत्येतर्हि बहि स
स्तस्यावाह्यमस्तु तर्हि भक्षयितृ तत् न तदश्नाति किंचन भवेत्तर्हि भक्ष्यं कस्यचित् न तदश्नाति कश्चन सर्वविशेषणरहितमित्यर्थः।
एकमेवाद्वितीयं हि तत् केन किं विशिष्येत अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासादस्तित्वं तावदक्षरस्योपगमितं श्रुत्या। तथापि लोकबु
द्धिमपेक्ष्याशंक्यते यतोऽतोऽस्तित्वयानुमानं प्रमाणमुपन्यस्यत्येतस्य वा अक्षरस्य यदेतदधिगतमक्षरं सर्वांतरं साक्षादपरोक्षा
द्ब्रह्म य आत्माशनायादिधर्मातीतः। एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने यथा राज्ञः प्रशासने राज्यमस्फुटितं वर्तते। एवमेतस्याक्षरस्य
प्रशासने हे गार्गि सूर्याचंद्रमसौ सूर्यश्च चंद्रमाश्च सूर्याचंद्रमसौ अहोरात्रयोर्लोकप्रदीपौ तादर्थ्येन प्रशासित्रा नि
९१ र्वर्तमानलोकप्रयोजनविज्ञानवता निर्मितौ विधृतौ च स्यातां साधारणसर्वप्राणिप्रकाशोपकारकत्वाल्लौकिकप्रदीप ९१
वत्तस्मादस्ति तद्येन विधृतावीश्वरेश्च तं तत्र संतौ निर्मितौ तिष्ठतो नियतदेशकालनिमित्तोदयास्तमयवृद्धिक्षयाभ्यां च वर्तेते।। तद
स्त्येवं तयोः प्रशासित्रक्षरं प्रदीपकर्तृविधारयितृवदेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी च सावयव
त्वात्स्फुटनस्वभावेऽपि सत्यौ गुरुत्वात्पतनस्वभावे संयुक्तत्वाद्वियोगस्वभावे चेतनावदभिमानिदेवताधिष्ठितत्वात्स्वतंत्रे
अप्येतस्याक्षरस्य प्रशासने वर्तेते विधृते तिष्ठतः। एतद्ध्यक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्यादाविधरणमतो नास्याक्षरस्य प्र

शासनं द्यावापृथिव्यावतिक्रामतः। तस्मात्सिद्धमस्यास्तित्वमक्षरस्याव्यभिचारि ह्येतल्लिंगं यद्द्यावापृथिवी नियते वर्तेते चेत ते
नावतं प्रशासितारमसंसारिणमंतरेण नेतद्युक्तं येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति मंत्रवर्णात्। एतस्य वा अक्षरस्य निमेषा मुहूर्ता
इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारो। यथा लोके प्रभुणा नियतो गणकः सर्वमायं व्ययं वा
प्रमत्तो गणयति। तथा प्रभुस्थानीय एषां कालावयवानां नियंता तथा प्राच्यः प्रागंचनाः पूर्वदिग्गमना नद्यः स्यंदंते स्रवंते स्रवंति
श्वेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यो गंगाद्या नद्यस्ताश्च यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तंते अन्यथापि प्रवर्तितुमुत्सहंत्यस्तदेतल्लि
गं प्रशास्तुः प्रतीच्योऽन्याः प्रतीचीं दिशमं वंति सिंध्वाद्या नद्यः अन्याश्च यां यां दिशमनुप्रवृत्तास्तां तां न व्यभिचरंति। तच्च लिंगं किं
च ददतो हिरण्यादीन्प्रयच्छतः। आत्मपीडां कुर्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि मनुष्याः प्रशंसंति तत्र यच्च दीयते ये च ददति ये च प्रतिगृह्ण
ति तेषामिहैव समागमो विलयश्चानंतरं दृश्यते दृष्टस्तु परः समागमः। तथापि मनुष्या ददतो दानफलेन संयोगं पश्यंतः प्रमाण
ज्ञतया प्रशंसंति तच्च कर्मफलेन संयोजयितरि कर्तुः कर्मफलविभागज्ञे प्रशास्तर्यसति न स्याद्दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशि
त्वात् तस्मादस्ति दानकर्तृणां फलेन संयोजयिता। अपूर्वमिति चेन्न तत्सद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः प्रशास्तुरपीति चेन्नागमतात्प
र्यस्य सिद्धत्वादवोचाम ह्यागमस्य वस्तुपरत्वं किंचान्यदपूर्वकल्पनायां चार्थापत्तेः क्षयोऽन्यथाप्युपपत्तेः सेवाफलस्य सेव्यात्प्रा

प्तिदर्शनात्सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्सामान्याच्च यागदानहोमादीनांसेव्यादीश्वरादेः फलप्राप्तिरुपपद्यते। दृष्टक्रियाधर्मसाम
र्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यपरित्यागोऽन्याय्यः कल्पनाधिक्याच्च। ईश्वरः कल्प्योऽपू
र्वं वा। तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेव्यात्फलप्राप्तिर्दृष्टा न त्वपूर्वात्। न चापूर्वं दृष्टं तत्रापूर्वमदृष्टं कल्पयितव्यं। तस्य च फलदातृत्वे सा
मर्थ्यसामर्थ्ये च सति दानं चाप्यधिकमिति। इह त्वीश्वरस्य सेव्यस्य सद्भावमात्रं कल्प्यं न तु फलदानसामर्थ्यं दातृत्वं च सेव्यात्फ
लप्राप्ति दर्शनादनुमानं दर्शितं द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत इत्यादि। तथा च यजमानं देवा ईश्वराः संतो जीवनार्थेऽन्वायत्ताः
अनुगताश्चरुपुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनान्यथापि जीवितुमुत्सहंतः कृपणां दीनां वृत्तिमास्थिताः स्तत्प्रशासनात्स्यात्। यथा
९३ पितरोऽपि दर्वीहोममन्वायत्ता अनुगता इत्यर्थः। समानं सर्वमन्यत् इतश्चास्ति तदक्षरं यस्मात्तदज्ञानेनि यतासंसारोपपत्ति
वितव्यं तु तेन यद्विज्ञानात्तद्विच्छेदोऽन्यथोपपत्तेः ननु क्रियात एव तद्विच्छित्तिः स्यादिति चेन्न यो वा एतदक्षरं हे गार्ग्यविदित्वाऽविज्ञा
यास्मिन्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते। यद्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यंतवदेवास्य तत्फलं भवति। तत्फलोपभोगात्क्षीयंत एवा ९२
स्य कर्माणि। अपि च यद्विज्ञानात्कार्पण्यात्ययः संसारविच्छेदो यद्विज्ञानाभावाच्च कर्मकृत्कृपणः कृतफलस्यैवोपभोक्ता जननमर

णप्रबंधारूढः संसरति तदस्त्यक्षरं प्रशासितृ तदेतदुच्यते यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः। पणक्री
तइव दासादिः अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः॥ अग्नेरिंधनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्य प्र
शास्तृत्वमचेतनस्यैवेत्यत आह। तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ न केनचिद्दृष्टमविषयत्वात्स्वयं तु द्रष्टृ दृष्टिस्वरूपत्वात्तथाऽश्रुतं श्रोतृ
अविषयत्वात्स्वयं श्रोतृ श्रुतिस्वरूपत्वात्तथाऽमतं मन्तृ मनसोऽविषयत्वात्स्वयं मंतृ मतिस्वरूपत्वात्। तथाविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात्स्वयं वि
ज्ञातृ विज्ञानस्वरूपत्वात्। किंच नान्यदतोऽस्मादक्षरादस्ति नास्ति किंचित् द्रष्टृ दर्शनक्रियाकर्तृ एतदेवाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तृ सर्वत्र। तथा
नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ तदेवाक्षरं श्रोतृ सर्वत्र नान्यदतोऽस्ति मंतृ सर्वमनोद्वारेण नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ विज्ञानक्रियाकर्तृ तदेवाक्षरं सर्व
बुद्धिद्वारेण विज्ञानक्रियाकर्तृ नाचेतनं प्रधानमन्यद्वा एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म। य आ
त्मा सर्वांतरोऽशनायादिसंसारधर्मातीतो। यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चैषा परा काष्ठैषा परा गतिरेतत्परं ब्रह्मैतत्पृथिव्यादेराकाशा
न्तस्य सत्यस्य सत्यं सा होवाच ब्राह्मणा भगवंतः शृणुत मदीयं वचः तदेव बहु मन्येध्वं मन्यध्वं। किं तत्। यदस्माद्याज्ञवल्क्यान्नम
स्कारेण मुच्येध्वमस्मै नमस्कारं कृत्वा तदेव बहु मन्यध्वमित्यर्थः। जयस्त्वस्य मनसापि नाशंसनीयः किमुत कार्यतः कस्मान्न वै
युष्माकं मध्ये जातु कदाचिदपीमं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता प्रश्नो चेन्मह्यं वक्ष्यति न वै जेता न भवितेति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्या

पिमनमायमेव निश्चयो। ब्रह्मोद्यं प्रत्येतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यत इति। ततो ह वाचक्नव्युपरराम॥ ॥अत्रांतर्यामिब्राह्मणे एतदु
क्तं यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति वियमंतर्यामिणं न विदुर्ये च न विदुर्यश्च तद्दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां
चेतनाधातुरित्युक्तं कस्तेषां विशेषः किं वा सामान्यमिति तत्र केचिदाचक्षते परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽक्षरस्याप्रचलि
तस्वरूपस्येषत्प्रचलितावस्थान्तर्यामित्वं अत्यंतप्रचलितावस्था क्षेत्रज्ञो यस्तं न वेदांतर्यामिणं तथान्याः पंचावस्थाः परिकल्पयं
ति तथाष्टावस्था ब्रह्मणो भवंतीति वदंतोऽन्येऽक्षरस्य शक्तय एता इति वदंत्यनंतशक्तिमदक्षरमिति वान्ये त्वक्षरस्य विकारा इ
ति वदंत्यवस्थाशक्ती त्वेतावन्नोपपद्येते। अक्षरस्याशनायादिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेर्न ह्यशनायाद्यतीतत्वमशनायादि
८३ धर्मवदवस्थावत्त्वं चैकस्य युगपदुपपद्यते। तथा शक्तिमत्त्वं च विकारावयवत्वे दोषाः प्रदर्शिताश्चतुर्थे। तस्मादेता असत्याः सर्वाः
कल्पनाः कस्तर्हि भेद एषामुपाधिकृत इति ब्रूमो न स्वत एषां भेदो भेदो वा सैंधवघनवत्प्रज्ञानघनैकरसस्वाभाव्यादपूर्वम ८३
नपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेति च श्रुतेः सबाह्याभ्यंतरो ह्यज इति चाथर्वणे। तस्मान्निरुपाधिकस्यात्मनो निरूपाख्यत्वा
न्निर्विशेषत्वादेकत्वाच्च नेति नेतीति व्यपदेशो भवति। अविद्याकामकर्मविशिष्टकार्यकरणोपाधिरात्मा संसारी जीव उच्यते नि
त्यनिरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिरात्मांतर्यामीश्वर उच्यते स एव निरुपाधिः केवलः शुद्धः स्वेन स्वभावेनाक्षरं परं उच्यते तथा हिरण्यगर्भा

व्याकृतदेवताजातिपिंडमनुष्य[illegible]तिर्यक्प्रेतादिकार्यकरणोपाधिविशिष्टस्तदाख्यस्तद्रूपो भवति त[illegible]यात
द्गतीति तन्नेजतीति व्याख्यातं तथैष त आत्मा[illegible]मेष सर्वभूतांतरात्मैष सर्वभूतेषु गूढस्तत्त्वमस्यहमेवेदं स
र्वं आत्मैवेदं सर्वं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टित्यादिश्रुतयो न विरुध्यंते कल्पनांतरेष्वेताः श्रुतयो न गच्छंतीति तस्मा
दुपाधिभेदेनैवैषां भेदो नान्यथैकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्सर्वोपनिषत्सु॥ ॥अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ पृ
थिव्यादीनां सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नोतप्रोतत्वं कथयन्सर्वांतरं ब्रह्म प्रकाशितवांस्तस्यैव
ब्रह्मणो व्याकृतविषये सत्त्वभेदेषु नियंतृत्व[illegible]मुक्तं। व्याकृतविषये च व्यक्ततरं लिंगमिति तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्ष
त्वेन नियंतव्यदेवताभेदसंकोचद्वारेणाधिगंतव्य इति तदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते। अथ हैनं विदग्ध इति नामतः शाकलस्य
अपत्यं शाकल्यः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेति संख्यका देवा हे याज्ञवल्क्येति स याज्ञवल्क्यो ह। किलैतयैव वक्ष्यमा
णया निविदा प्रतिपेदे संख्यां यां संख्यां पृष्टवान् शाकल्यो यावंतो यावत्संख्याका वै [illegible] वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि निविन्ना
म देवतासंख्यावाचकानि मंत्रपदानि कानि चिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यंते तानि निविल्संज्ञकानि तस्यां निविदि यावंतो देवाः श्रूयं
ते तावंतो देवा इति ब्राह्मणः सा निविदितितानि निविल्पदानि प्रदर्श्यंते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च देवा देवानां त्रीणि च शता त्रता

त्विममायमेवनिश्चयो। ब्रह्मोद्यंप्रत्येतत्तुल्योनकश्चिद्द्वितीयइति। ततोहवाचक्नव्युपरराम॥ ॥अत्रांतर्यामिब्राह्मणएतदु
क्तंयंपृथिवीनवेदयंसर्वाणिभूतानिनविदुरितिवयमंतर्यामिणंनविदुर्यंचनविदुर्यच्चतद्दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेनसर्वेषां
वेत्ताधातुरित्युक्तंकस्तेषांविशेषः किंवासामान्यमितितत्रकेचिदाचक्षतेपरस्यमहासमुद्रस्थानीयस्यब्रह्मणोऽक्षरस्याप्रचलि
तस्वरूपस्येषत्प्रचलितावस्थांतर्यामीत्यंतप्रचलितावस्थाक्षेत्रज्ञोयस्तंनवेदांतर्यामिणंतथान्याःपंचावस्थाःपरिकल्पयं
तितथाष्टावस्थाब्रह्मणोभवंतीतिवदंतोऽन्येऽक्षरस्यशक्तयःएताइतिवदंत्यनंतशक्तिमदक्षरमितिचान्येत्वक्षरस्यविकाराइ
तिवदंत्यवस्थाशक्तीतावन्नोपपद्येते। अक्षरस्याशनायादिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेर्नह्यशनायाद्यतीतत्वमशनायादि
९३ धर्मवदवस्थावत्त्वंचैकस्ययुगपदुपपद्यते। तथाशक्तिमत्त्वंचविकारावयवत्वेदोषाःप्रदर्शिताश्चतुर्थे। तस्मादेताअसत्याःसर्वाः ९३
कल्पनाःकस्तर्हिभेदएषामुपाधिकृतइतिब्रूमःनस्वतएषांभेदोऽभेदोवासैंधवघनवत्प्रज्ञानघनैकरसस्वाभाव्यादपूर्वम
नपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मेतिचश्रुतेःसबाह्याभ्यंतरोह्यजइतिचाथर्वणेतस्मान्निरुपाधिकस्यात्मनोनिरुपाख्यत्वा
न्निर्विशेषत्वादेकत्वाच्चनेतिनेतीतिव्यपदेशोभवत्यविद्याकामकर्मविशिष्टकार्यकरणोपाधिरात्मासंसारीजीवउच्यतेनि
त्यनिरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिरात्मांतर्यामीश्वरउच्यतेसएवनिरुपाधिःकेवलःशुद्धःस्वेनस्वभावेनाक्षरंपरंउच्यतेतथाहिरण्यगर्भा

अंतरब्राह्मणत्रयं

व्याकृतदेवताजातिपिंडमनुष्य[illegible]तिर्यक्प्रेतादिकार्यकरणोपाधिभिर्विशिष्टस्तदाख्यस्तद्रूपोभवतित[illegible]यात
देजतितन्नेजतीतिव्याख्यातंतदेषत[illegible]त्मैषसर्वभूतांतरात्मैषसर्वभूतेषुगूढस्तत्त्वमस्यहमेवेदंस
र्वंआत्मैवेदंसर्वंनान्योतोऽस्तिद्रष्टानान्यदतोऽस्तिद्रष्ट्रित्यादिश्रुतयोनविरुध्यंतेकल्पनांतरेष्वेताःश्रुतयोनगच्छंतीतितस्मा
दुपाधिभेदेनैवैषांभेदोनान्यथैकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्सर्वोपनिषत्सु॥ ॥अथहैनंविदग्धःशाकल्यःप्रपच्छपृ
थिव्यादीनांसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणपूर्वस्यपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नोतप्रोतत्वंकथयंसर्वांतरंब्रह्मप्रकाशितवांस्तस्यच
ब्रह्मणोव्याकृतविषयेसूत्रेदेवेषुनियंतृत्व[illegible]मुक्तं। व्याकृतविषयेवव्यक्ततरंलिंगमितितस्यैवब्रह्मणःसाक्षादपरोक्ष
त्वेनियंतव्यदेवताभेदसंकोचद्वारेणाधिगंतव्यइतितदर्थंशाकल्यब्राह्मणमारभ्यतेअथहैनंविदग्धइतिनामतःशाकलस्य
अपत्यंशाकल्यःपप्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिसंख्याकादेवाहेयाज्ञवल्क्येतिसयाज्ञवल्क्योह। किलएतयैववक्ष्यमा
णयानिविदाप्रतिपेदेसंख्यांयांसंख्यांपृष्टवान्शाकल्योयावंतोयावत्संख्याकावै[illegible]श्वदेवस्यशस्त्रस्यनिविदिकीर्त्यंतेना
मदेवतासंख्यावाचकानिमंत्रपदानिकानिचिद्वैश्वदेवेशस्त्रेशस्यंतेतानिनिविल्संज्ञकानितस्यांनिविदियावंतोदेवाःश्रूयं
तेतावंतोदेवाइतिहप्रत्युवाचःसानिविदितितानिनिविदानिप्रदर्श्यंतेत्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चदेवादेवानांत्रीणिचशतानात्राता

देवा

न

निपुनरप्येवं त्रयश्च त्री च सहस्रा सहस्राण्येतावंतो देवा इति शाकल्योप्योमिति होवाच एवमेषा मध्यमा संख्या सम्यक् ज्ञाता
मनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां पृच्छति कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्यादि यावदध्यर्द्ध एक इति देवतासंकोच
विकाशविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति। स होवाचेत्यमहिमा
नो विभूतयः एषां त्रयस्त्रिंशतां देवानां मेते त्रयश्च त्री च शतेत्यादयः परमार्थतस्तु त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयः त्रिंश
दित्युच्यते अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति त्रयस्त्रिंशतां पुरणौ तेमे वस
२४ व इति तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छति अग्निश्च पृथिवी चेता द्या नक्षत्रां ता एते वसवः प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकरणसंघातरूपे घा
ण तन्निवासत्वेन च विपरिणमंतो जगदिदं सर्वं वासयंति वसंति च ते यस्माद्वासयंति तस्माद्वसव इति कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे
कर्मबुद्धींद्रियाणि प्राणाः आत्मा मन एकादश एकादशानां पूरणं त एते प्राणाः यदा अस्माच्छरीरान्मर्त्यात्प्राणिनां कर्म्मफलो द्रा
पभोगक्षये उत्क्रामंत्यथ तदा रोदयंति तत्तत्र यस्माद्रोदयंति ते संबंधिनस्तस्माद्रुद्रा इति कतम २४
आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य कालस्यावयवाः प्रसिद्धा एत आदित्याः कथमेते हि स्मात्पुनः पुनः परिवर्त्तमानाः प्राणि
नामायूंषि कर्म्मफलं चाददानाः गृह्णंतः उपाददतो यंति गच्छंति हि ते यद्यस्मादेवमिदं सर्वमाददाना यंति यस्मादेवं तस्मादादित्या

त्या इति कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेंद्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमस्स्तनयित्नुरित्यशनिरिति अशनिर्वज्रं वीर्यं बलं य
त्प्राणिनः प्रमापयति। स इंद्रः इंद्रस्य हि तत्कर्म कतमो यज्ञ इति पशव इति यज्ञस्य हि साधनानि पशवो यज्ञस्या रूपत्वात्पशुसाधनाश्र
यत्वाच्च पशव इत्युच्यते। कतमे षडिति त एवाग्न्यादयो वसुत्वेन पठिताश्चंद्रमसं नक्षत्राणि च वर्जयित्वा षड् भवंति षट्संख्याविशिष्टा एते
हि यस्मात्त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तमिदं सर्वमेत एव षड् भवंति सर्वो हि वस्वादिविस्तरः एतेष्वेव षट्सु अंतर्भवतीत्यर्थः अथ कथमेते त्रयो देवा
इति इमे एव त्रयो लोका इति पृथिवीमग्निं चैकीकृत्यैको देवोंतरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयो दिव मादित्यं चैकीकृत्य तृ
तीयस्त एव त्रयो देवा इति एषु हि यस्मात्त्रिषु देवेषु सर्वे देवा अंतर्भवंतीति तेनैत एव देवास्त्रय इत्येष नैरुक्तानां केषांचित्पक्षः कतमौ
तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चैतौ द्वौ देवावन्नयोः सर्वेषामुक्तानामंतर्भावः कतमोऽध्यर्द्ध इति योयं पवते वायुस्तत्राहुश्चोदयंतिय
नैन दयं वायुरेक पवते अथ कथमध्यर्द्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्द्धोत्तस्मिन्वायावसति दं सर्वमधिबाद्ध्नोदधिवृद्धिं प्राप्नोतिति तेनाध्य प्रा
र्द्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मत्वान्महद्ब्रह्म तेन स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन त्यच्छब्देन दे
वानामेतदेकत्वं नानात्वमनंतानां निविदि संख्याविशिष्टेष्वंतर्भावस्तेषामपि त्रयस्त्रिंशदादिषूत्तरोत्तरेषु यावदेकस्मिन्प्राणे प्राणस्य

वृ
२

वचैकस्यसर्वानंतसंख्याकोविस्तरः एवमेकस्यानंतस्य अवांतरसंख्याविशिष्टस्य प्राणएवतत्त्वदेवस्यैकस्यनामरूपकर्म
गुणशक्तिभेदोधिकारभेदादिदानींतस्यैवप्राणस्यब्रह्मणः पुनरष्टधाभेदउपदिश्यते पृथिवीएवयस्यदेवस्यायतनमाश्र
य अग्निर्लोको यस्यलोकयत्यनेनेतिलोकः पश्यतीत्यग्निनापश्यतीत्यर्थः मनोज्योतिर्मनसाज्योतिषासंकल्पविकल्पादि
कार्यंकरोतियःसोयंमनोज्योतिः पृथिवीशरीरोग्निदर्शनोमनसासंकल्पयिता पृथिव्यभिमानीकार्यकरणवान्देवइत्य
र्थः यएवंविशिष्टंवैतंपुरुषंयोविद्याद्विजानीयात्सर्वस्यात्मनःअध्यात्मिकस्यकार्यकरणसंघातस्यात्मनःपरमयनंपरआ
श्रयस्तंपरायणं मातृजेनत्वङ्मांसरुधिररूपेणक्षेत्रस्थानीयेनबीजस्थानीयस्यपितृजस्यास्थिमज्जाशुक्रस्यपरमयनंक
९५ रणात्मनश्चसवैवेदितास्याद्यएवंवेत्तिसवैवेदितापंडितःस्यादित्यभिप्रायः। ९५
याज्ञवल्क्यत्वंतमज्ञानन्नेवपंडिताभिमानीत्यभिप्रायोयदितद्विज्ञानेनपांडित्यंलभ्यतेवेदवाअहंतंपुरुषंसर्वस्यात्म
नःपरायणंयमात्थयंकथयसितमहंवेद तत्रशाकल्यवचनंद्रष्टव्यंयदित्वंवेत्थतंपुरुषंब्रूहिकिंविशेषणोसौशृणुयद्विशेषणः
सयएवायंशारीरःपार्थिवेंशोशारीरे वः शारीरकोमातृजकोशत्रयरूपइत्यर्थः। सएषदेवोयस्त्वयापृष्टोहेशाकल्यकि

मस्तितत्रवक्तव्यंविशेषणांतरंतद्देवपृच्छेवेत्यर्थः हेशाकल्यसएवंप्रक्षोभितोऽमर्षवशाग आहतोत्रार्दितइवगजस्तस्य
देवस्यशारीरस्यकादेवतायस्मान्निष्पद्यतेयःसतस्यदेवतेत्यस्मिन्प्रकरणेविवक्षितः अमृतमितिहोवाचामृतमितियो
भुक्तस्यान्नस्यरसोमातृजस्यलोहितस्यनिष्पत्तिहेतुः तस्माद्ध्यन्नरसाल्लोहितंनिष्पद्यतेस्त्रियाश्रितंतस्माच्चलोहितमयं
शारीरंबीजाश्रयंसमानमन्यत्कामएवयस्यायतनंस्त्रीव्यतिकराभिलाषःकामः कामशरीरइत्यर्थः। हृदयंलोकोहृदयेन
बुद्ध्यापश्यतियएवायंकाममयःपुरुषोध्यात्ममपिकाममयएवतस्यकादेवतेतिस्त्रियइतिहोवाचस्त्रीतोहिकामस्यदी
प्तिर्जायतेरूपाण्येवयस्यायतनंरूपाणिशुक्लकृष्णादीनियएवासावादित्येपुरुषःसर्वेषांहिरूपाणांविशिष्टंकार्यमादि
त्येपुरुषस्तस्यकादेवतेतिसत्यमितिहोवाच।सत्यमितिचक्षुरुच्यतेचक्षुषोध्यात्मतआदित्यस्याधिदैवतस्यनिष्पत्तिः आका
शएवयस्यायतनंयएवायंश्रोत्रेजवःश्रोत्रःतत्रापिप्रतिश्रवणवेलायांविशेषतोभवतीतिप्रातिश्रुत्कस्तस्यकादेवतेतिदिश
इतिहोवाचदिग्भ्योह्यसावाध्यात्मिकोनिष्पद्यतेतमएवयस्यायतनंतमइतिसार्वराद्यंधकारःपरिगृह्यतेअध्यात्मं छायामयो
ह्यज्ञानमयःपुरुषःतस्यकादेवतेतिमृत्युरितिहोवाचमृत्युरधिदैवतंतस्यनिष्पत्तिकारणंरूपाण्येवयस्यायतनंपूर्वंसाधारणानिरूपा
ण्युक्तानीहतुप्रकाशकानिविशिष्टानिरूपाणिगृह्यंते।रूपायतनस्यदेवस्यविशेषायतनंप्रतिबिंबाधारमादर्शादिसुरितिहो

स्व श्चि

वायतस्य प्रतिबिंबाख्यस्य पुरुषस्य निष्पत्तिरसोः प्राणादा परवयस्यायतनं साधारणाः सर्वो व्याप आयतनं वापीतडागा
द्याश्रयास्सु विशेषावस्थानं तस्य का देवतेति वरुण इति वरुणात्संहातकस्ये ध्यात्ममाप एव वाप्याद्यपां निष्पत्तिकारणं रेत एव
यस्यायतनं य एवायं पुत्रमयो विशेषायतनं चेत आयतनस्य पुत्रमय इति वास्थिमज्जाशुक्राणि पितुर्जातानि तस्य का देवतेति प्र
जापतिरिति होवाच प्रजापतिः पितोच्यते पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिरेधा लोकदेवपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधात्मानं प्रविभज्यावस्थितः
एकैको देवः प्राणभेद एवोपासनार्थं व्यपदिष्टो ऽधुना दिग्विभागेन पंचधा प्रविभक्तस्यात्मन्युपसंहारार्थमाह। तूष्णींभूते शाकल्ये
याज्ञवल्क्यो ग्रहेणेवावेशायन्नाह। शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वांक्षितिवितर्केइ मेन्नं ब्राह्मणाः अंगारावक्षयण
२६ मंगारा अवक्षीयंते यस्मिन्संदंशादौ तदंगारावक्षयणं तन्नूनं त्वां कृतवंतो ब्राह्मणाः त्वं तु तन्न बुध्यसे आत्मानं मया दह्यमानमि २६
त्यभिप्रायः याज्ञवल्क्येति ह प्रत्युवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपंचालानां ब्राह्मणानत्यवादीरत्युक्तवानसि स्वयं भीतः स्त्वामंगारा
वक्षयणं कृतवंत इति किं ब्रह्म विद्वान्सन्नेवमधिक्षिपसि ब्राह्मणान्। याज्ञवल्क्य आह। ब्रह्मविज्ञानं तावदिदं मम किं तद्दिशो वे
द दिग्विषयं ज्ञानं ज्ञाने तत्र न केवलं सदेवा देवैः सह दिगधिष्ठातृभिः। किं च सप्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाभिश्च सह यद्यद्दिशो वेत्थ सदेवाः
सप्रतिष्ठा प्रतिष्ठाभिश्च सह इतर आह सफलं यदि विज्ञानं त्वया प्रतिज्ञातं किंदेवतास्य तव दिग्भूतस्यासौ हि याज्ञवल्क्यो हृदयमात्मा

दिशा एव २ दैवत: का २

नं दिक्षु पंचधा विभक्तं दिगात्मभूतं तद्द्वारेण सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति व्यवस्थितः पूर्वाभिमुखः सप्रतिष्ठाश्च
नाहम् याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथैव पृच्छति। किंदेवतस्त्वमस्यां दिश्यसीति सर्वत्र हि वेदे यां यां देवतामुपास्त इह दैवतभूतस्तां प्रति
पद्यत इति। तथा च वक्ष्यति देवो भूत्वा देवानप्येतीत्यस्यां प्राच्यां का देवता दिगात्मनस्तवाधिष्ठात्री कया देवतया त्वं प्राचीदिग्रूपेण सं
पन्न इत्यर्थः। इतर आहादित्यदेवत इति प्राच्यां दिशि ममादित्यो देवता सोऽहमादित्यदेवतः सदेवा इत्येतदुक्तं सप्रतिष्ठा इति तु वक्तव्यमि
त्याह स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति अध्यात्मं चक्षुष आदित्यो निष्पन्न इति हि मंत्रब्राह्मणवादः चंद्रमा मनसो जा
तश्चक्षोः सूर्योऽजायत चक्षुष आदित्य इत्यादयः कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति रूपग्रह
णाय हि रूपात्मकं चक्षू रूपेण प्रयुक्तं यैर्हि रूपैः प्रयुक्तं तेरात्मनो ग्रहणायारब्धं चक्षुः तस्मात्सहादित्येन चक्षुः सह प्राच्या दिशा
सह तत्स्थैः सर्वैः रूपेषु प्रतिष्ठितं चक्षुषा सह प्राची दिक् सर्वा रूपभूता। तानि च कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि हृदय इति हो
वाच। हृदयारब्धानि रूपाणि रूपाकारेण हि हृदयं परिणतं। यस्माद्धृदयेन हि रूपाणि सर्वो लोको जानाति हृदयमिति तु बुद्धि बु
मनसी एकीकृत्य निर्देशस्तस्माद्धृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि हृदयेन हि स्मरणं भवति रूपाणां वासनात्मना। तस्माद्धृ हृ
दये रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्यर्थः। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववद्दक्षिणायां दिशि का देवतात

वयमदेवतइतियमोदेवताममदक्षिणादिशःसतस्यसयमःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतियज्ञइतियज्ञेकारणेप्रतिष्ठितोयमःसहदिशा
कथंपुनर्यज्ञस्यकार्ययमइत्युच्यते।ऋत्विग्भिर्निष्पादितोयज्ञोदक्षिणयायजमानस्तेभ्योयज्ञंनिःक्रीणीतेतेनयज्ञेनदक्षिणांदिशं
सहयमेनाभिजयतितेनयज्ञेयमःकार्यत्वात्प्रतिष्ठितःसहदक्षिणयादिशाकस्मिन्नुयज्ञःप्रतिष्ठितइतिदक्षिणायामितिदक्षिण
यासनिष्क्रीयते।तेनदक्षिणाकार्ययज्ञःकस्मिन्नुदक्षिणाप्रतिष्ठितेतिश्रद्धायामितिश्रद्धानामदित्सुत्वमास्तिक्यबुद्धिर्भक्तिसहि
२७ ताकथंतस्यांप्रतिष्ठितादक्षिणायस्माद्यदाह्येवश्रद्धत्तेऽथदक्षिणांददातिनाश्रद्दधद्दक्षिणांददाति।तस्माच्छ्रद्धायांह्येवदक्षिणा
प्रतिष्ठितेतिकस्मिन्नुश्रद्धाप्रतिष्ठितेति।हृदयइतिहोवाच।हृदयस्यहिवृत्तिःश्रद्धायस्माद्धृदयेनहिश्रद्धांजानाति।हृदयवृ
त्तिमतिप्रतिष्ठिताभवति।तस्माद्धृदयेह्येवश्रद्धाप्रतिष्ठिताभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः।किंदेवतोऽस्यांप्रतीच्यांदिश्यसीतितस्यां
वरुणोधिदेवताममसवरुणःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यप्स्वितिअपांहिवरुणःकार्यंश्रद्धावाआपःश्रद्धातोवरुणःसृजतेतिश्रुतेःकस्मिन्न्वापः
प्रतिष्ठिताइतिरेतसीतिरेतसोह्यापःसृष्टाइतिश्रुतेः।कस्मिन्नुरेतःप्रतिष्ठितमितिहृदयइतियस्माद्धृदयस्यकार्यंरेतःकामोहृदय
स्यवृत्तिःकामिनोहिहृदयाद्रेतोधिस्कंदति।तस्मादपिप्रतिरूपमनुरूपंपुत्रंजातमाहुर्लौकिकाःअस्यपितुर्हृदयादिवायंपुत्रोविनिः २७
सृतोहृदयादेवनिर्मितोयथासुवर्णेननिर्मितःकुंडलस्तस्माद्धृदयेह्येवरेतःप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य।किंदेवतोऽस्यामु

दीच्यांदिश्यसीतिसोमदेवतइतिसोमइतिलतासोमंदेवतांदीक्षाकृत्यनिर्देशः।ससोमःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिदीक्षायामितिदीक्षितो
हियजमानःसोमंक्रीणातिक्रीतेनसोमेनेष्ट्वाज्ञानवानुत्तरांदिशंप्रतिपद्यतेसोमदेवताधिष्ठितांसौम्यांकस्मिन्नुदीक्षाप्रतिष्ठितेतिसत्य
इतिकथंयस्मात्सत्येप्रतिष्ठितातस्मादपिदीक्षितमाहुःसत्यंवदेतिकारणंह्येष कार्यंह्येषोमाभूदितिसत्येह्येवदीक्षाप्रतिष्ठि
तेतिकस्मिन्नुसत्यंप्रतिष्ठितमिति।हृदयइतिहोवाच।हृदयेनहिसत्यंजानातितस्माद्धृदयेह्येवसत्यंप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्या
ज्ञवल्क्य।किंदेवतोऽस्यांध्रुवायांदिश्यसीतिमेरोःसमंततोवसतामव्यभिचारादूर्ध्वादिग्ध्रुवेत्युच्यतेअग्निदेवतइत्यूर्ध्वायांहिप्रका
शभूयस्त्वंप्रकाशश्चाग्निःसोग्निःकस्मिन्प्रतिष्ठितइति।वाचीतिकस्मिन्नुवाक्प्रतिष्ठितेतिहृदयइति।तत्रयाज्ञवल्क्यःसर्वा
सुदिक्षुविप्रसृतेनहृदयेनसर्वादिशआत्मत्वेनाभिसंपन्नःसदेवाःसप्रतिष्ठाः दिशआत्मभूतास्तस्यनामरूपकर्मात्मभूत
स्ययाज्ञवल्क्यस्ययद्रूपंतत्प्राच्यादिशासहहृदयभूतंयाज्ञवल्क्यस्ययच्चकेवलंकर्मपुत्रोत्पादलक्षणंचज्ञानसहितंचसहफले
नाधिष्ठात्रीभिश्चदेवताभिर्दक्षिणाप्रतीच्युदीच्यःकर्मफला त्मिकाहृदयमेवापन्नास्तस्यध्रुवयादिशासहनामसर्वंवाकू
द्वारेणहृदयमेवापन्नमेतावद्धीदंसर्वंयदुतरूपंवाकर्मवानामवेतितत्सर्वंहृदयमेवतत्सर्वात्मकंहृदयंपृच्छ्यतेकस्मिन्नुहृदयंप्रति
ष्ठितमितिअहल्लिकेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योनामांतरेणसंबोधनंकृतवानन्यत्रयस्मिन्कालेएतद्धृदयमात्मास्यशरीरस्यान्यत्रक्वचि

वृ

देहांतरेऽस्मत्तोन्यत्र वर्त्तत इति मन्यासे मन्यसे यद्धि यदि ह्येतद्धृदयमन्यत्रास्मात्स्याद्भवेत्। श्वानो वा एतच्छरीरं तदद्युर्वयांसि वा पक्षि-
णो एतद्विमथ्नीरन् विलोडयेयुर्विकर्षेरन्निति। तस्मान्मयि शरीरे हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः। शरीरस्यापि नामरूपकर्म्मात्मकत्वात्तद्धृ-
दये प्रतिष्ठितं। हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठोक्ता कार्यकरणयोः। अतस्त्वां पृच्छामि कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव हृदयं प्रति-
ष्ठितौ स्थ प्राण इति देहात्मानौ प्राणे प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति सापि प्राणवृत्तिः प्रागे-
व प्रेयादपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते कस्मिन्न्वपान प्रतिष्ठित इति व्यान इति सापि अपानवृत्तिरधएव यायात् प्राणवृत्तिश्च प्रागेव म-
ध्यस्थया चेद्व्यानवृत्त्या न निगृह्यते कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति सर्वास्तिस्रोपि वृत्तयः उदाने कीलस्थानीये चेन्न निब-
द्धाः वि ष्वगेवेयुः कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति समानप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तयः। एतदुक्तं भवति शरीरहृदयवायवोन्यो-
८८ न्यप्रतिष्ठाः संघातेन नियता वर्त्तन्ते विज्ञानमयार्थप्रयुक्ताः इति सर्वमेतद्येन नियतं यस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशान्तमोतं च प्रोतं च तस्य ९८
निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मणो निर्द्देशः कर्त्तव्य इत्ययमारंभः स एषः स यो नेति नेती निर्दिष्टो मधुकांड एव सः आत्मा
ह ऽगृह्यो न गृह्यते कथं यस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतः तस्मादगृह्यः। कु त यस्मान्न हि गृह्यते यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु तद्ग्र-
हणगोचरमिदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वं तथाशीर्यो यद्धि मूर्त्तं संहतं तच्छरीरादि तच्छीर्यते अयं तु तद्विपरीतोऽतो न हि शीर्यते ऽसंगो मूर्त्तो

हिं

मूर्त्तांतरेण संबध्यमानः सज्यते ऽयं तु तद्विपरीतो न हि सज्यते। तथाऽसितः अबद्धो यद्धि मूर्त्तं तद्बध्यते इदं तु तद्विपरीतत्वादबद्धत्वा-
न्न व्यथते ऽतो न रिष्यति। ग्रहणशरणसंगबंधकार्यधर्म्मरहितत्वान्न रिष्यति। नैसामापद्यते न विनश्यतीत्यर्थः। क्रममतिक्र-
म्योपनिषदस्यैव पुरुषस्याख्यायिकातोपसृत्याभ्युत्थानस्वेन रूपेण त्वरया निर्द्देशः कृतः। ततः पुनराख्यायिकामेवाश्रित्याह। एता-
न्यष्टावायतनानि पृथिव्येव यस्यायतनमित्येवमादीन्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अमृतमिति होवाचेत्येवमाद-
योष्टौ पुरुषाः शारीरपुरुष इत्यादयः स यः कश्चित्तान्पुरुषाञ्छारीरप्रभृतीन्निरूह्य निश्चयेन गमयित्वाष्टचतुष्कभेदेन लोकस्थि-
तिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण प्रत्यूह्य स्वात्मनि हृदये प्रत्यक्रामदतिक्रांतवान्। उपाधिधर्म्मं हृदयाद्यात्मकं स्वेनैवात्मना व्यव-
स्थितो य उपनिषदः पुरुषोऽशनायादिवर्जितः। उपनिषत्स्वेव विज्ञेयो नान्यप्रमाणगम्यस्तं त्वा विद्याभिमानिनं पुरुषं पृच्छामि तं चेद्य-
दि मे न वि वक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति तं चौपनिषदं पुरुषं शाकल्यो न मेने ह न विज्ञातवान् किल तस्य न४
ह मूर्द्धा विपपात विपतितः। समाप्ताख्यायिका श्रुतेर्वचनं तदु हैनमेन इत्यादि किं चापि हास्य परिमोषिणस्तस्कराः अस्थीन्यपि
संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि गृहान्प्रत्याहृतवंतः किंनिमि त्तमन्यद्धनं नीयमानं मन्यमानाः पूर्ववृत्ताख्यायिके हस्तविता-
ध्यायां किल शाकल्येन याज्ञवल्क्यस्य समानांत एव किल संवादो निर्वृत्तस्तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः पुरेऽतिथ्ये मरिष्य-

बृ नेध

सिनतेस्थीति च नगृहान्प्राप्स्यंतीति तस्मान्नोपवादी स्यादुत देवं क्रियरोऽभवति सेषाख्यायिका ऽचारार्थं सूचिता विद्यास्तु
तयेवेह यस्मिन्नेतिस्त्यन्यप्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो निर्देशः कृतस्तस्य विधिमु [illegible] खेन कथं निर्देशः कर्त्तव्य इति पु
नराख्यायिकामेवाश्रित्याह। मूलं च जगतो वक्तव्यमिति आख्यायिकासंबंधस्तु ब्रह्मविदो ब्राह्मणान्जित्वा गोधनं हर्त्त
व्यमिति न्यायं महत्वा। अथ होवाच अथानंतरं तूष्णीं भूतेषु ब्राह्मणेषु ह उवाच। हे ब्राह्मणा भगवंत इत्येवं [illegible] संबोध्य यो वो
युष्माकं मध्ये कामयते इच्छति याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति। स मामा मागत्य पृच्छतु। सर्वे वा मा पृच्छत सर्वे वा यूयं मां पृच्छत यो वः
या ९९ कामयतेऽहं वक्ष्यो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि। सर्वान्वा युष्मानहं पृच्छामि ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः। ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अ
पि न प्रगल्भाः संवृत्ताः किंचिदपि प्रत्युत्तरं वक्तुं तेषु प्रगल्भ्य भूतेषु ब्राह्मणेषु तान्हैतैर्वक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ पृष्टवान्। यथा
लोके वृक्षो वनस्पतिर्वृक्षस्य विशेषणं वनस्पतिरिति तथैव पुरुषोऽमृषा अमृषा सत्यमेतत्तस्य लोमानि तस्य पुरुषस्य लोमा ९९
नीतरस्य वनस्पतेः पर्णानि। त्वगस्योत्पाटिका बहिः त्वक् पुरुषस्येतरस्योत्पाटिका वनस्पतेः त्वच एव सकाशादस्य पुरुष
स्य रुधिरं प्रस्यंदि त्वच उत्पटः त्वच एवोत्स्फुटति यस्मादेवं सर्वसमानमेव वनस्पतेः पुरुषस्य च तस्मात्तदातृण्णाद्धिंसितात्प्रै
ति तद्रुधिरं निर्गच्छति वृक्षादिवाहतात्छिन्नाद्रसइव मांसानि पुरुषस्य वनस्पतेस्तानि शकलानि शकराणीत्यर्थः किनाटं

या

वृक्षस्य किनाटं नाम शकलं त्वगोऽभ्यंतरं वल्कलरूपं काष्ठसंलग्नं तत्स्नाव पुरुषस्य च तत्स्थिरं तद्धि किनाटं स्नाववदृढं हित
त। अस्थीनि पुरुषस्य स्नाव्नोऽभ्यंतरतोऽस्थीनि भवंति तथा किनाटस्याभ्यंतरदारूणि काष्ठानि मज्जा मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च म
ज्जा यमाकृता मज्जोपमा मज्जोपमानान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः यथा च वनस्पतेर्मज्जा तथा पुरुषस्य यथा पुरुषस्य तथा वनस्पतेर्
यदि वृक्षो वृक्णः छिन्नो रोहति प्रादुर्भवति मूलात्पुनः पुनर्नवतरः पूर्वस्माद्भिनवतरो यदेतस्माद्विशेषणात् प्राग्वनस्पतेः पुरु
षस्य सर्वसामान्यमवगतमयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते। यच्छिन्नस्य प्ररोहणं न पुरुषस्य मृत्युना वृक्णस्य वृक्षस्येव पुनः प्ररो
हणं दृश्यते भवितव्यं च कुतश्चित्प्ररोहणेन। तस्मात्पृच्छामि मर्त्यो मनुष्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूला [illegible] त्प्ररोहति।
मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमित्यर्थः। यदि चे [illegible] देवं वदथ रेतसः प्ररोहतीति मा वोचत मैवं वक्तुमर्हथ कस्माद्यस्माज्जीवतः पुरुषा
द्रेतः प्रजायते न मृतात्। अपि च धानारुहो धाना बीजं बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति। न केवलं कांडरुह एव। इवशब्दो नर्थकः वै वृक्षोऽञ्जसा
साक्षात्प्रेत्य मृत्वा संभवो धानातोऽपि प्रेत्य संभवोऽभवेदञ्जसा पुनर्वनस्पतेः यद्यदि सहमूलेन धानया वा आवृहेयुरुद्यच्छेयुरुत्पा
टयेयुर्वृक्षं न पुनरागत्य न भवेत् तस्मात्पृच्छामि सर्वस्यैव जगतो मूलं मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति।
जात एव न जायते इति मन्यध्वं यदि किमत्र प्रष्टव्यमिति जनिष्यमाणस्य हि संभवः प्रष्टव्यो न जातस्यायं तु जात एवातोऽस्मिन्विषये प्रश्न एव

पद्यत इति चेन्न किं [illegible] तर्हि मृतः पुनरपि जायत एवान्यथाऽकृताभ्यागमकृतनाशप्रसंगादतो वः पृच्छामि को न्वेनं
मृतं पुनर्जनयेत् तन्न विजज्ञिरे ब्राह्मणाः यतो मृतः पुनः प्ररोहति जगतो मूलं न विज्ञातं ब्राह्मणैरतो ब्रह्मिष्ठत्वात् हृता गा
वो याज्ञवल्क्येन जिता ब्राह्मणाः समाप्ताख्यायिका। यज्जगतो मूलं येन वा शब्देन साक्षाद्व्यपदिश्यते ब्रह्म यद्याज्ञवल्क्यो ब्रा
ह्मणान्पृष्टवान् तत्स्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह। विज्ञानं विज्ञप्तिर्विज्ञानं तच्चानंदं न विषयविज्ञानवद्दुःखानुविद्धं किं तर्हि प्र
सन्नं शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः। किं तद्ब्रह्मोभयविशेषणवद्रातिः रातेः षष्ठ्यर्थे प्रथमा धनस्येत्यर्थो
१०० धनस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परमयनं परागतिः कर्मफलस्य प्रदातृ किं च व्युत्थाय एषणाभ्यस्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि ति
ष्ठत्यकर्मकृत्तत ब्रह्म वेत्तीति तद्विदस्तस्य तिष्ठमानस्य च तद्विदो ब्रह्मविदः परायणमिति। अत्रेदं विचार्यते। आनंदशब्दो लो १००
के सुखवाची प्रसिद्धोऽत्र च ब्र[illegible]ह्मविशेषणत्वेनानंदशब्दः श्रूयते आनंदं ब्रह्मेति श्रुत्यंतरे चानंदो ब्रह्मेति व्यजानादा
नंदं ब्रह्मणो विद्वान्यदेष आकाश आनंदो यो वै भूमा तत्सुखमिति च एषोऽस्य परम आनंद इत्येवमाद्याः संवेद्ये च सुखे आ
नंदशब्दः प्रसिद्धो ब्रह्मानंदश्च यदि संवेद्यः स्यादयुक्ता एते ब्रह्मण्यानंदशब्दाः ननु च श्रुतिप्रामाण्यात्संवेद्यानंदरूपमेव ब्रह्म किं

तत्र विचार्यमिति न विरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनात् सत्यमानंदशब्दो ब्रह्मणि श्रूयते विज्ञानप्रतिषेधश्चैकत्वे। यत्र त्वस्य सर्वमात्मै
वाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन विजानीयात्तत्केन विजानीयाद्यत्र नान्यत्पश्यति नान्यद्विजानाति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन
वेदेत्यादिविरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनाच्च कर्तव्यो विचारस्तस्माद्युक्तं वेदवाक्यार्थनिर्णयाय विचारयितुं मोक्षवादिविप्रतिपत्तेश्च
सांख्या वैशेषिकाश्च मोक्षवादिनो नास्ति मोक्षे सुखं संवेद्यमित्येवं प्रतिपन्ना अन्ये निरतिशयं सुखं संवेद्यमिति किं तावद्युक्तमा
नंदादिश्रवणाज्जक्षन्क्रीडन्रममाणः स यदि पितृलोककामो भवति सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वान्कामान्समश्नुत इत्यादिश्रुतिभ्यो
मोक्षे सुखं संवेद्यमिति। नन्वेकत्वे कारकविभागाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः क्रियायाश्चानेककारकसाध्यत्वाद्विज्ञानस्य च क्रि
यात्वान्नैष दोषः शब्दप्रामाण्याद्वेदितृ ज्ञानमानंदविषये विज्ञानमानंदमित्यादीन्यानंदस्वरूपस्यासंवेद्यत्वेनुपपन्नानि व
चनानीत्यवोचाम। ननु वचनेनाप्यग्नेः शैत्यमुदकस्य चोष्णत्वं न क्रियत एव ज्ञापकत्वाद्वचनानां न च देशांतरेऽग्निः शीत इति शक्यते ज्ञा
पयितुमगम्यत्वाद्देशांतरे तूष्णमुदकमिति न प्रत्यगात्मन्यानंदविज्ञानदर्शनान्न विज्ञानमानंदमित्येवमादीनां वचनानां शीतो
ऽग्निरित्यादिवाक्यवत्प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वमनुभूयते त्वविरुद्धार्थता सुखमहमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वे
दयते। तस्मात्तुतरां प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थता तस्मादानंदं ब्रह्म विज्ञानात्मकं यत्स्वयमेव वेदयते। तथानंदप्रतिपादिकाः श्रुतयस्समंज

वि

पंताप

सास्युर्जक्षन्क्रीडन्रममाणइत्येवमाद्याः पूर्वोक्ताः। न कार्यकरणाभावेनुपपत्तेर्विज्ञानस्य शरीरवियोगादिमोक्षमाख्यंति
कः शरीराद्यभावे च करणानुपपत्तिराश्रयाभावात्तस्य विज्ञानानुपपत्तिरकार्यकरणत्वात् देहाद्यभावे च विज्ञानोत्पत्तौ सर्वे
षां कार्यकरणोपादानानर्थक्यप्रसंगः एकत्वविरोधाच्च परं चेद्ब्रह्मानंदात्मकमात्मानं नित्यविज्ञानत्वान्नित्यमेव विजानीयात्तत्र
संसार्यपि संसारविनिर्मुक्तस्तद्भावं प्रतिपद्य तेजसा वायद्वोदकं जलक्षिप्तो न पृथक्त्वेन व्यवतिष्ठते। आनंदात्मकब्रह्मवि
१०१ ज्ञानाय। तदा मुक्त आनंदात्मकमात्मानं वेदयत इत्येतदनर्थकं वाक्यं यद्ब्रह्मानंदमन्यसन्मुक्तो वेदयते प्रत्यगात्मानंदं म..म
स्यानंदस्वरूप इति नैकत्वविरोधः तथा च सति सर्वश्रुतिविरोधस्तु..तीयाकल्पनानोपपद्यते किं चान्य ब्रह्मणश्च निरंतरात्मा
नंदविज्ञाने विज्ञानाविज्ञानकल्पनानर्थक्यं निरंतरं वेदात्मानंदविषयब्रह्मणो विज्ञानं तदेव तस्य स्वभाव इत्यात्मानंदं विजानातीति कल्पनानुपपन्ना..तद्विज्ञानप्रसंगे हि कल्पनाया अर्थवत्त्वं यथात्मानं परं च वेत्तीति। न हि बाह्यासक्तमनसो नैरंतर्ये
णेषु ज्ञानाज्ञानकल्पनाया अर्थवत्त्वमथ विछिन्नमात्मानंदं विजानाति विज्ञानस्यात्मविज्ञानछिद्रेऽन्यविषयत्वप्रसंगः १०१
आत्मनश्च विक्रियावत्त्वं ततश्चानित्यत्वप्रसंगस्तस्माद्विज्ञानमानंदमिति स्वरूपान्वाख्यानपरैव श्रुतिर्नात्मानंदसंवेद्यत्वार्थी
जक्षत्क्रीडन्नित्यादिश्रुतिविरोधोऽसंवेद्यत्व इति चेन्न सर्वात्मैकत्वे यथाप्राप्तानुवादित्वान्..स्य सर्वात्मभावे सति यत्र कश्चिद्योगि

ना२

षु देवेषु वा जक्षणादि प्राप्तं तद्यथाप्राप्तमेवानूद्यते। तत्रस्यैव सर्वात्मभावादिति सर्वात्मभावमोक्षस्तुतये। यथाप्राप्तानुवादे दुःखि
त्वमपीति चेद्योग्यादिषु यथाप्राप्तजक्षणादिवत्स्थावरादिषु च यथाप्राप्तं दुःखित्वमपीति चेन्न नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसंप
र्कजनितभ्रांत्यध्यारोपितत्वात्सुखदुःखित्वादिविशेषस्येति परिहृतमेतत्सर्वं विरुद्धश्रुतीनां च विषयमवोचाम। तस्मादेषोस्य परम
आनंद इति वक्ष्यमाणानंदवाक्यानि द्रष्टव्यानीति॥ इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकस्य शंकरभ
गवतः कृतायां बृहदारण्यकटीकायां पंचमोध्यायः समाप्तः॥ ॥जनको ह वैदेह आसांचक्रे। अस्य संबंधः॥ शारीराद्यानष्टौ पुरु
षान्निरुह्य प्रत्यूह्य पुनर्हृदये दिग्भेदेन च पुनः पंचधा व्यूह्य हृदये प्रत्युत्प हृदयं शारीरं च पुनरन्योन्यप्रतिष्ठं प्राणादिपंचवृत्यात्मके स
मानाख्ये जगदात्मनि सूत्र उपसंहृत्य जगदात्मानं शारीरं हृदयं स्वस्वावस्थामतिक्रांतवानूयः औपनिषदः पुरुषो नेति नेतीति व्यप
दिष्टः साक्षाद्व्यापादानकारणस्वरूपेण च निर्दिष्टो विज्ञानमानंदमिति। तस्यैव वागादिदेवताद्वारेण पुनरधिगमः कर्तव्य इत्यधिग
मनोपायांतरार्थोयमारंभो ब्राह्मणद्वयस्याख्यायिका त्वाचारप्रदर्शनार्था जनको ह वैदेह आसांचक्रे आसनं कृतवानास्था
यिकां दत्तवानित्यर्थः दर्शनकामेन यो राजा यद्यत तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आवव्राज आगतवानात्मनो योगक्षेमार्थं राज्ञो वा विवि
दिषां दृष्ट्वानुग्रहार्थं तमागतं याज्ञवल्क्यं यथावत्पूजां कृत्वोवाच होक्तवान् जनको हे याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीरागतोसि किं।

पशूनिछन्पुनरप्याहोस्विदण्वन्तान् सूक्ष्मांतान् सूक्ष्मवस्तुनिर्णयांतान्प्रश्नान्मत्तः श्रोतुमिछन्निति। उभयमेव पशू
न्प्रश्नांश्च हे संम्राट् संघादिति वाजपेययाजिनो लिंगं समस्तस्य वा भारतस्य वर्षस्य राजेयश्चाज्ञया राज्यं प्रशास्ति स संम्राट् त
स्यामंत्रणं हे संम्राड् इति। किंतु यत्ते तुभ्यं कश्चिदब्रवीदाचार्योऽनेकाचार्यसेवी हि त्वं भवान्तच्छृणवाम इतीतर आह। अब्रवीदुक्तवान्मे जि
त्वानामतः शिलिनस्यापत्यं शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति वाग्देवता ब्रह्मेति आहेतरो यथा मातृमान्माता यस्य विद्यते पुत्रस्य सम्यगनुशा
सनकर्त्री सि मातृमांस्तत ऊर्द्ध्वं पिता यस्य नुशास्ता स पितृमानुपनयनादूर्द्ध्वमासमावर्त्तनादाचार्यो यस्यानुशास्ता स आचार्यवाने
वं शुद्धित्रयहेतुसंयुक्तः स साक्षादाचार्यः स्वयं न कदाचिदपि प्रामाण्याच्च्यवति स यथा ब्रूयाच्छिष्याय तथा सौ जित्वा शैलिनिर
१·२ ब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादिति न हि मूकस्यैहार्थमामुत्रार्थं वा किंचन स्यात्। किंत्वब्रवीदुक्तं वां स्तु ते तुभ्यं तस्य ब्रह्मण आ
यतनं प्र छं वायतनं नाम शरीरं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयः आहेतरो न मे ब्रवीदिति। इतर आह। यद्येवमेकपाद्वा एतदेकः पा १·२
दोस्य ब्रह्मणः तदिदमेकपात् ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः। यद्येवं स त्वं विद्वान्नोस्मात्वं
ब्रूहि हे याज्ञवल्क्य इति स चाह वागेवायतनं वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमायतनं शरीरमाकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठा उत्प
त्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञेत्येनदुपासीत प्रज्ञेति तृतीयमुपनिषद्ब्रह्मणः चतुर्थः पादः प्रज्ञेति हि कृत्वा एतद्ब्रह्मोपासीत का प्रज्ञता या

ज्ञवल्क्य किं स्वयमेव प्रज्ञोत प्रज्ञानिमित्तं वायतनप्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्ते तद्ब्रूहि किं न कथं नार्हि वागेव संम्राड् इति होवाच वागेव प्र
ज्ञा इति ह उवाचोक्तवान्न व्यतिरिक्ता प्रज्ञेति कथं पुनर्वागेव प्रज्ञेत्युच्यते वा वै सम्राट् बन्धुः प्रज्ञायते ऽस्माकं बंधुरित्युक्ते प्रज्ञायते बंधुः
तथ ऋग्वेदादी इष्टं यागनिमित्तं धर्मजातं हुतं होमनिमित्तं वाशितमन्नदाननिमित्तं पायितं पा नदाननिमित्तं अयं च लोकः इदं च जन्म पर
श्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म सर्वाणि च भूतानि वाचैव संम्राट् प्रज्ञायंते अतो वाग्वै संम्राट् परमं ब्रह्म नैनं यथोक्तं ब्रह्मविदं वाग्जहाति स
र्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति बलिदानादिभिरिह देवो भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकालं देवानप्येत्यपिगच्छति य एवं विद्वानेतदुपास्ते वि
द्यानिष्क्रयार्थं हस्तितुल्यो ऋषभो हस्तिऋषभो यस्मिन्गोसहस्रे तत्सहस्रं हस्तिऋषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञ रु६
वल्क्यः अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मम पिता मन्यत ममाप्ययमेवाभिप्रायः यदेव ते कश्चिदब्रवीदुदंको ना वी
मतः शुल्बस्यापत्यं शौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेति प्राणो वायुर्देवता पूर्ववत्प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा उपनिषत्प्रिय
मित्येनदुपासीत कथं पुनः प्रियत्वं प्राणस्य वै हे संम्राट् कामाय प्राणस्यार्थायायाज्यं याजयति पतितादिकमप्यप्रतिगृह्यस्याप्युग्र
देः प्रतिगृह्णात्यपि तत्र तस्यां दिशि वधनिमित्तमाशंकं वधाशंकेत्यर्थः यां दिशमेति तस्कराद्याकीर्णां वा तस्यां दिशि वधाशंका त
च्चैतत्सर्वं प्राणस्य प्रियत्वेन भवति प्राणस्यैव संम्राट् कामाय तस्मात्प्राणो वै संम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति समानमन्यत् यदेव ते

द्दि श्चिद्दर्कु रिति नामतः स्वृस्यापत्यं वार्ष्णुः बर्कुर्वैव प्रेतिश्रादित्यो देवता बर्कुश्चित्तु पर्वत्तत्संयस्मा

१० कःश्रोत्रेणाश्रुतमनृतमपिस्यात् ननु चक्षुषादृष्टं तस्माद्वै सम्राट् पश्यंतमाहुरद्राक्षीस्त्वं हस्तिनमिति स वेद द्राक्षमित्याह तत्सत्यं
भवति यस्त्वन्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति तत्व्यभिचरति यत्तु चक्षुषादृष्टं तदव्यभिचारित्वात्सत्यमेकं भवति यदेवते गर्दभी विपीत इ
तिनामतो भारद्वाजो गोत्रतः श्रोत्रे दिग्देवतानंतमित्येतदुपासीत कानंतता श्रोत्रस्य दिश एव श्रोत्रस्यानंत्यं यस्मात्तस्माद्वै सम्राट् प्रा
चीमुदीचीं वा यां कांचिदपि दिशं गच्छति नैवास्यांतं गच्छति कश्चिदप्यतोनंता दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं तस्माद्दिगानंत्ये श्रोत्रस्या त्य
नंत्यं सत्यकाम इति। नामतो जबालाया अपत्यं जाबालस्त्वं इमा मनसि देवता आनंद इत्युपनिषत्ते यस्मान्मन एवानंदः तस्मान्मन
सा वै सम्राट् स्त्रियमभिकामयमानो भिहार्यते तस्मा प्रार्थयतेत्यर्थः यां स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपोनुरूपः पुत्रो जायते स आ
नंदहेतुः पुत्रस्य तेन मनसा निर्वर्त्यते तन्मन आनंदः विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं नामरूपकर्मात्म
१०३ कानि हि भूतानि हृदयाश्रयाणीत्यवोचाम शाकल्यब्राह्मणे हृदयप्रतिष्ठिता निचेति तस्माद्धृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि म
प्रतिष्ठितानि भवंति तस्माद्धृदयं स्थितिरित्युपासीत हृदये च प्रजापतिर्देवता॥ प्रथमं ब्राह्मणं॥ ॥जनको ह वैदेहः। यस्मात्स विशे
षणानि सर्वाणि ब्रह्माणि जानाति याज्ञवल्क्यस्तस्मादाचार्यकत्वं हित्वा जनकः कूर्चादासनविशेषाद् उच्छ्रायोपसमीपमवसर्प्य
न्यादयो निपतन्नित्यर्थः। उवाच उक्तवान् नमस्तेअस्तु हे याज्ञवल्क्य अनुमाशाधि इति अनुशाधि मामित्यर्थ इति शाखो वा कयपीस १०३

मात्यर्थः स होवाच याज्ञवल्क्यः यथा वै लोके हे सम्राट् महांतं दीर्घमध्वानमेष्यन् गमिष्यन् रथं वा स्थलेन गमिष्यन् नावं वा जले न समा
ददीत एवमेवैतानि ब्रह्माण्येताभिरुपनिषद्भिर्युक्तान्युपासीनः समाहितात्मासि। अत्यंतमेताभिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्मासि न केव
लमुपनिषत्समाहित एवं वृंदारकः पूज्यश्चाढ्यश्च त्वोनद दिव्य इत्यर्थः। अधीतवेदः अधीतो वेदो यस्य सोयमधीतवेदः उक्ताश्चोपनि
षदः आचार्यैस्तुभ्यं स त्वमुक्तोपनिषत्कः एवं सर्वविभूतिसंपन्नोपि भयमध्यस्थ एव परमात्मज्ञानेन विना कृतार्थ एव तावदित्यर्थः
यावत्परं ब्रह्म न वेत्सि। इतोस्माद्देहाद्विमुच्यमान एताभिर्नौभिः स्थानीयाभिः समाहितः क्व कस्मिन्गमिष्यसि किं वस्तु प्राप्स्य
सीति नाहं तद्वस्तु भगवन् पूजावन्वेद जाने यत्र गमिष्यामीति यद्येवं न जानीषे यत्र गतः कृतार्थः स्यां अहं वै ते तुभ्यं तद्वक्ष्यामि यत्र अथ६
गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति यदि प्रसन्नो मां प्रति शृणु इंद्धो ह वै नाम इंध इत्येवं नामायं यश्चक्षुषि ब्रह्मेति पुरोक्तः आदित्यांतर्ग
तः पुरुषः एष योयं दक्षिणेक्षन्नक्षिणि विशेषेणाव्यवस्थितः स च सत्यनामा च तं वा एतं पुरुषं दीप्तिगुणत्वात् प्रत्यक्षं नामास्ये
ध इति। तमिंधं संतमिंद्र इत्याचक्षते। परोक्षेण यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं हि द्विषंति एष त्वं वैश्वा
१ नरमात्मानं संपन्नोसि अथैतमक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी यत्वं वैश्वानरमात्मानं संपन्नोसि तस्यास्येंद्रस्य भोक्तृ भोग्यैषास्य पत्नी वि रा
राडन्नं भोग्यत्वादेव तदेतदन्नं वा अन्नं वा चैकं मिथुनं स्वप्ने। कथं तयोरेष इंद्राण्यादिंद्रस्य चैष संस्तावः संभूय यत्र संस्तवं कुर्वाते अन्योन्यं। स एष

फा२

संस्तावः कोऽसौ य एषोऽन्तर्हृदयाकाशोऽन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिंडस्य मध्ये अथ एनयोरेतद्भक्ष्यमाणं अन्नं भोग्यं स्थितिहेतुः किंत
त्य एषोऽन्तर्हृदये लोहित एव पिंडाकारापन्नो लोहितपिंडोऽन्नं जग्धं द्वेधा परिणमते यत्स्थूलं तदधो गच्छति यदन्यत्तत्पुनरग्निना प
च्यमानं द्वेधा परिणमते यो मध्यमो रसः स रसो लोहितादिक्रमेण पांचभौतिकं पिंडं शरीरमुपचिनोति योऽणिष्ठो रसः स एष लोहि
तपिंडः इंद्रस्य लिंगात्मनो हृदये मिथुनीभूतस्य यं तैजसमाचक्षते स उभयोरिंद्राण्योर्हृदये मिथुनीभूतयोः सूक्ष्मासु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थि
तिहेतुर्भवति। तदेतदुच्यतेऽथैनयोरेतदन्नमित्यादि किंचान्यदथैनयोरेतत्प्रावरणं भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति लोके तत्सामान्यं
हि कल्पयति श्रुतिः किं तदिह प्रावरणं यदेतदंतर्हृदये जालकमिवानेकनाडीछिद्रबहुलत्वाज्जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिर्मार्गः। संचर
तोऽनयेति संचरणी स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गः का सा सृतिः या एषा हृदयदेशादूर्ध्वाभिमुखी सत्युच्चरति नाडी तस्याः परिमाणमिद
१०४ मुच्यते। यथा लोके केशः सहस्रधा भिन्नोऽत्यंतसूक्ष्मो भवत्येवं सूक्ष्मा अस्य देहस्य संबंधिन्य एता हिता नाम हिता इत्येवं ख्याता नाड्यस्ता
श्चान्तर्हृदये मांसपिंडे प्रतिष्ठिता भवंति हृदयाद्विप्ररूढास्ताः सर्वतः कदंबकेसरवदेताभिर्नाडीभिरत्यंतसूक्ष्माभिरेतदन्नमास्र
वदास्रवति गच्छतीति तदेतद्देवताशरीरमनेनान्नेन दामभूतेनोपचीयमानं तिष्ठति तस्मात् यस्मात् स्थूलेनान्नेनोपचितः पिंडः इदं तु १०४
देवताशरीरं लिंगं सूक्ष्मेणान्नेनोपचितं पिंडोपचायकस्य अन्नं प्रविविक्तमेव मूत्रपुरीषादिस्थूलमपेक्ष्य लिंगस्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सू

तस्माच्छारीरात्२

२

क्ष्मतरमतः प्रविविक्ताहारः पिंडस्तस्मात्प्रविविक्ताहारादपि प्रविविक्ताहारतर एष लिंगात्मा इव एव भवत्यस्माच्छरीराच्छरीरमेव शारी
रं आत्मनो वैश्वानरात्तैजसः सूक्ष्मान्नोपचितो भवति स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव च भ
वत्यस्य विदुषः क्रमेण वैश्वानरात्तैजसं सूक्ष्मं प्राप्तस्य हृदयात्मानमापन्नस्य हृदयात्मनः प्राणात्मानमापन्नस्य प्राचीदि
क् प्रांचः प्राग्गताः प्राणास्तस्य दक्षिणास्तथा दक्षिणा दिक् दक्षिणे प्राणाः तथा प्रतीची दिक् प्रत्यंचः प्राणाः उदीची दिक् उ
दंचः प्राणाः ऊर्ध्वा दिक् ऊर्ध्वाः प्राणाः अवाची दिक् अवांचः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणा एवं विद्वान् क्रमेण सर्वात्मकं प्रा
णमात्मत्वेनोपगतो भवति तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य द्रष्टुर्हि दृष्टेर्भावं नेति नेत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते यमेष विद्वा
ननेन क्रमेण प्रतिपद्यते। स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि निरेष्यति। इत्यंतं व्याख्यातमेतदभयं वै जन्ममरणादिनिमित्तभयशून्यं हे
जनक प्राप्तोऽसीति स ह एवं किल उवाच उक्तवान् याज्ञवल्क्यः तदेतदुक्तं अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति स होवाच
जनको वैदेहः अभयमेव त्वामपि गच्छतात् गच्छतु यस्त्वं नोऽस्मान् हे भगवन् पूजावन् अभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवानुपाधि
कृताज्ञानव्यवधानापनयनेनेत्यर्थः किमन्यदहं विद्यानिष्क्रयार्थं प्रयच्छामि साक्षादात्मानमेव दत्तवते तेन नमस्तेऽस्तु इमे
[illegible] विदेहास्तव यथेष्टं [illegible] भुज्ञामयं चाहमस्मि दासत्वावस्थितो यथेष्टं मां राज्यं च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः। षष्ठस्य द्वितीयं ब्रा

स्त्वं२

६ यः सामान्येनाधिगतः प्राणेनप्राणितीत्यादिनानर

रूपं। जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामास्याभिसंबंधो विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वांतरः पर एव नान्योतोस्ति
द्रष्टा नान्यदतोस्ति द्रष्टृ इत्यादिश्रुतिभ्यः स एष इह प्रविष्टो वदनादिलिंगोस्ति व्यतिरिक्त इति मधुकांडे जातशत्रुसंवादे प्राणादि
कर्तृत्वप्रत्याख्यानेनाधिगतोपि सन् पुनः प्राणनादिप्रमाणमुपन्यस्योषस्तप्रश्ने प्राणनादिलिंगो दृष्टेर्द्रष्टा इत्यादिनानु
प्तत्वाक्तिस्वरूपावोधिगतस्य तस्यैव परोपाधिनिमित्तः संसारो यथा रज्जूषरशुक्तिकागगनादिषु सर्पोदककरजतमलिनत्वादि
पराध्यारोपणनिमित्तमेव न स्वतस्तथा निरुपाधिकोऽनुपाख्यो नेति नेति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वांतर आत्मा ब्रह्माक्ष
र मन्तर्यामी प्रशास्तौपनिषदः पुरुषो विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यधिगतं तदेव पुनरिह प्रविविक्ताहारस्ततोन्तर्हृदये
लिंगात्मा प्रविविक्ताहारतरस्ततः परेण जगदात्मा प्राणोपाधिरस्ततोपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविव सर्पा
दिकं विद्यया स एष नेति नेतीति साक्षात्सर्वांतरं ब्रह्मत्वाधिगतमेवमनंतरं परिप्रापितो जनको याज्ञवल्क्येनागमतः संक्षेपतो जा
५ ग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तानि अन्यप्रसंगेन प्रविविक्ताहारतरः सर्वप्राणः स एष नेतीति नीजाग्रत्स्वप्नादिद्वारेणै
व महता तर्केण विस्तरतोधिगमः कर्त्तव्यो यं परिप्रापयितव्यः भावस्यात्मनो विप्रतिपत्त्याशंकानिराकरणद्वारेण व्यतिरिक्तत्वं १·५
शुद्धत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वमसंगत्वाक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानंदस्वात्माव्यमद्वैतत्वं चाधिगंतव्यमितीदमारभ्यते आख्यायिका तु विद्या

संप्रदानग्रहणविधिप्रकाशनार्था विद्यास्तुतयेव विशेषतः वरप्रदानादिसूचनाज्जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स च ग
च्छन्नेवमे ने चिंतितवान्न वदिष्ये किंचिदपि राज्ञे। गमनप्रयोजनं तु योगक्षेमार्थं न वदिष्य इत्येवंसंकल्पोपि याज्ञवल्क्यो
यद्यज्जनकः पृष्टवांस्तत्तत्प्रतिपेदे तत्र को हेतुः संकल्पितस्यान्यथाकरणे इत्यत्राख्यायिकामाचष्टे पूर्वत्र किल जनक
याज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्ते तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यस्त
स्मै जनकाय ह किल वरं ददौ। स च जनको ह कामप्रश्नमेव वरं वव्रे वृतवान् तं च वरं हास्मै ददौ याज्ञवल्क्यः तेन वरप्रदान
सामर्थ्येनानाविख्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सं म्राडेव जनकः पूर्वः पप्रच्छ। तत्रैवानुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाः
कर्मणा विरुद्धत्वाद्विद्यायाश्च स्वातंत्र्यात् स्वतंत्रा हि ब्रह्मविद्या सहकारिसाधनांतरापेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च हेया निर
ज्ञवल्क्य संबोध्याभिमुखीकरणाय किंज्योतिरयं पुरुष इति किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन ज्योतिषा व्यवहरति। सोयं किं
ज्योतिरयं प्राकृतः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पुरुषः पृच्छ्यते किमयं स्वावयवसंघातबाह्येन ज्योतिरंतरेण
व्यवहरत्याहोस्विन् स्वावयवसंघातमध्यपातिना ज्योतिः कार्यमयं निर्वर्त्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति किं चातः यदि व्यतिरिक्तेनय

वृ

३ दिवाव्यतिरिक्तेनज्योतिषाज्योतिःकार्यंनिर्वर्त्त्यपतिदृष्टंतत्रकारणंयदिव्यतिरिक्तेनैवज्योतिःकार्यनिर्वर्त्तकत्वमस्यस्वभा
वोनिर्द्धारितोभवतिततोऽदृष्टज्योतिःकार्यविषयेप्यनुमास्यामहेव्यतिरिक्तज्योतिर्निमित्तमेवेदंकार्यमितिअथयाव्यतिरि
क्तेनैवस्वात्मनाज्योतिषाव्यवहरतिततोऽप्रत्यक्षेपिज्योतिषिज्योतिःकार्यदर्शनेऽव्यतिरिक्तमेवज्योतिरनुमेयमथानियम
एवव्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तंवाज्योतिःपुरुषस्यव्यवहारहेतुःततोनध्यवसायएवज्योतिर्विषयइत्येवंमन्वानःपृच्छतिजनको
याज्ञवल्क्यंकिंज्योतिरयंपुरुषइतिनन्वेवमनुमानकुशलोजनकस्तस्यकिंप्रश्नेनस्वयमेवकस्मान्नप्रतिपद्यतइतिसत्यमेव
मेतत्तथापिलिंगलिंगिसंबंधविशेषाणामत्यंतसौक्ष्म्याद्दुरवबोध्यतांमन्यतेबहूनामपिपंडितानांकिमुतैकस्यातएवहिध
र्मसूक्ष्मनिर्णयेपरिषद्व्यापारइष्यतेपुरुषविशेषश्चापेक्ष्यतेदशावराप षत्त्रयोवैकोवेतितस्मात्यद्यप्यनुमानकौशलं
राज्ञस्तथापियुक्तोयाज्ञवल्क्यःप्रष्टुंविज्ञानकौशलतारतम्योपपत्तेःपुरुषाणामथवाश्रुतिःस्वयमेवाख्यायिकाव्याजेनानु
१०६ मानमार्गमुपन्यस्यास्मान्बोधयतिपुरुषमतिमनुसरंतीयाज्ञवल्क्योपिजनकाभिप्रायाभिज्ञतयाव्यतिरिक्तमात्मज्योतिर्वोध १०६
यिष्यन्जनकंव्यतिरिक्तप्रतिपादकमेवलिंगंप्रतिपेदेयथाप्रसिद्धमादित्यज्योतिःसम्राडितिहोवाचकथमादित्येनैवस्वावय
वसंघातव्यतिरिक्तेनचक्षुषोनुग्राहकेणज्योतिषायंप्राकृतःपुरुषआस्तेउपविशतिपल्ययतेपर्येतिक्षेत्रमरण्यंवातत्रगत्वाकर्म

पुरु

कुरुतेविपल्येतिविपर्येयेतीतिचयथागतमत्यंतव्यतिरिक्तज्योतिष्ट्वप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशेषणंबाह्यानेकज्योतिःप्रद
र्शनंचलिंगस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थं मेवमेवैतद्याज्ञवल्क्यअस्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यकिंज्योतिरेवायंपुरुषइति
चंद्रमाएवास्यज्योतिःअस्तमितेआदित्येचंद्रमस्यस्तमितेग्निर्ज्योतिः।शांतेग्नौवाग्ज्योतिर्वागितिशब्दःपरिगृह्यतेशब्देनविषये
णश्रोत्रमिंद्रियं दीप्यतेश्रोत्रेंद्रियेसंदीप्तेमनसिविवेकउपजायते।तेनमनसाबाह्यांचेष्टांप्रतिपद्यतेमनसाह्येवपश्यतिमन
साशृणोतीतिब्राह्मणं।कथंपुनर्वाग्ज्योतिरिति।वाचोज्योतिष्ट्वमप्रसिद्धमित्यतआहतस्माद्वैसम्राड्यस्माद्वाचाज्योतिषानुगृहीतो
यंपुरुषोव्यवहरतितस्मात्प्रसिद्धमेतत्वाचोज्योतिष्ट्वंकथमपियत्रयस्मिन्कालेप्रावृषि प्रायेणमेघांधकारेसर्वज्योतिः
प्रत्यस्तमयेस्वोपिपाणिर्हस्तोनविस्पष्टंनिर्ज्ञायतेअथतस्मिन्कालेसर्वचेष्टानिरोधेप्राप्तेबाह्यज्योतिषोभावाद्यत्रवागुच्चरतिश्वावाश्
यतिगर्दभोवारौतिउपैवतत्रन्येतितेनशब्देनज्योतिषाश्रोत्रमनसोर्नैरंतर्यंभवतितेन ज्योतिःकार्यत्वंवाक्प्रतिपद्यतेतेनवाग्ज्योति
षाउपन्येत्येवउपगच्छत्येवतत्रकर्मकुरुतेविप ल्येतितत्रवाग्ज्योतिषोग्रहणंगन्धादीनामुपलक्षणार्थंगंधादिभिरपिहिघ्राणा
दिष्वनुगृहीतेषुप्रवृत्तिनिवृत्त्यादयोभवंति।तेनतैरप्यनुग्रहोभवतिकार्यकरणसंघातस्यएवमेवैतद्याज्ञवल्क्यशांतायांपुनर्वाचि
गंधादिष्वपिचशांतेषुबाह्येष्वनुग्राहकेषुसर्वप्रवृत्तिनिरोधःप्राप्तोऽस्यपुरुषस्येतदुक्तंभवति।जाग्रद्विषयेहिवहिर्मुखानिकरणा

ख

न्नि। चक्षुरादीन्यादित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि यदा तदा स्फुटतरः संव्यवहारोस्य पुरुषस्य भवत्येवं तावज्जागरिते स्वावयवसं
घातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकार्यसिद्धिरस्य पुरुषस्य दृष्टा तस्मात्तेन वयं मन्यामहे। सर्वदा बाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेपि स्वप्नसुषु
प्तकाले जागरिते च तादृगवस्थायां स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकार्यसिद्धिरस्येति दृश्यते च स्वप्ने ज्योतिःकार्यसि
द्धिर्बंधुसंगमनवियोगदर्शनं देशांतरगमनागमनादि च सुषुप्ताच्चोत्थानं तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः किंपुनस्तच्छांतायां
वाचि ज्योतिर्भवतीत्युच्यते। आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती   त्यात्मेति कार्यकरणस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तं
कार्यकरणावभासकमादित्यादिबाह्यज्योतिर्वत्स्वयमन्येनानवभास्यमानमभिधीयते ज्योतिरंतस्थं च तत्पारिशेष्यात्कार्यकरणव्य त्याइ
तिरिक्तं तदिति तावत्सिद्धं यच्च कार्यकरणव्यतिरिक्तं कार्यकरणसंघातानुग्राहकं च ज्योतिस्तद्बाह्यैश्चक्षुरादिकरणैरुपलभ्यमानं दृष्टं
न तु तथा तच्चक्षुरादिभिरुपलभ्यते। आदित्यादिज्योतिःषूपर   तेषु कार्यं ज्योतिषो दृश्यते। यस्मात्तस्मादात्मनैवायं ज्योति
षास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्मान्नूनमंतस्थं ज्योतिरित्यवगम्यते। किंत्वादित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तज्ज्योतिः किं च स
एव हेतुर्यच्चक्षुराद्यग्राह्यत्वमादित्यादिवत् समानजातीयेनैवोपकारदर्शनाद्बाह्यादिविलक्षणं ज्योतिरंतरं सिद्धमित्येतदसत्क १०७
स्मादुपक्रियमाणसमानजातीयेनैवादित्यादिज्योतिषा कार्यकरणसंघातस्य भौतिकेनैवोपकारः क्रियमाणो दृश्यते यथाद

पादि २

दृष्टं चेदमनुमेयं। यदि नाम कार्यकरणादर्थांतरं तदुपकारकमादित्यादिवज्ज्योतिस्तथापि कार्यकरणसंघातसमानजातीयमेवानुमे
यं कार्यकरणसंघातोपकारकत्वादादित्यादिज्योतिर्वत्। यत्पुनरंतस्थत्वमप्रत्यक्षत्वाच्च वैलक्षण्यमुच्यते तच्चक्षुरादिज्योतिर्भिरने
कांतिकं यतः प्रत्यक्षाण्यंतस्थानि च चक्षुरादिज्योतींषि तस्मात्तव मनोरथमात्रं विलक्षणमात्मज्योतिः सिद्धमिति कार्यकरणसंघा
तभावभावित्वाच्च संघातधर्मत्वमनुमीयते ज्योतिषः सामान्यतोदृष्टस्य चानुमानस्य व्यभिचारित्वादप्रामाण्यं सामान्यतोदृष्टब
लेन हि भवानादित्यादिवद्व्यतिरिक्तं ज्योतिः साधयति कार्यकरणेभ्यो न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाधितुं शक्यते। अयमेव तु कार्य
करणसंघातः प्रत्यक्षं पश्यति शृणोति मनुते विजानाति च। यदि नाम ज्योतिरंतरमस्योपकारकं स्यादादित्यादिवत् न सावात्मास्य
ज्योतिरंतरमादित्यादिवदेव। य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनादिक्रियां करोति स एवात्मा स्यात्कार्यकरणसंघातो नान्यः प्रत्यक्षविरोधेनु
मानस्याप्रामाण्यात् ननु अयमेव चेद्दर्शनादिक्रियाकर्तात्मा संघातः कथमविकलस्यैवास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं कदाचिद्भ
वति कदाचिन्नेति नैष दोषो दृष्टत्वात् न हि दृष्टेनुपपन्नं नाम। किं खद्योते प्रकाशाप्रकाशकत्वं दृश्यमानं कारणांतरमनुमेयमनुमेय
त्वेव केनचित्सामान्यात्सर्वं सर्वत्रानुमेयं स्यात्तच्चानिष्टं न च पदार्थस्वभावो नास्ति न ह्यग्नेरुष्णस्वभावत्वमन्यनिमित्तमुदकस्य वा शै
त्यं प्राणिधर्माधर्माद्यपेक्षमिति चेद्धर्माधर्मादेर्निमित्तांतरापेक्षस्वभावप्रसंगः। अस्त्विति चेत्तदनवस्थाप्रसंगः। स चानिष्टान

स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनाद्यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव दर्शनादिक्रियानव्यतिरिक्तस्येति तन्न यदि देहस्यैव दर्शनादिक्रि
यास्वप्नदृष्टस्यैव दर्शनं न स्याद्यः स्वप्नं पश्यन्दृष्टपूर्वमेव पश्यति न त्वाकद्वीपादिगतमदृष्टरूपं तत्स्यैव तत्सिद्धं भवति यः स्वप्ने
पश्यति दृष्टपूर्वं स एव पूर्वं विद्यमाने चक्षुष्यद्राक्षीन्न देह इति देहस्य तद्द्रष्टा स येनाद्राक्षीत्तस्मिन्नुद्धृते चक्षुषि स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं
न पश्येदस्ति च लोके प्रसिद्धिः पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः शृंगमद्याहं स्वप्नेऽद्राक्षमित्युद्धृतचक्षुषामन्धानामपि तस्मादनुद्धृतेऽपि चक्षु
षि यः स्वप्नद्रष्टा स एव दृष्टो न देह इत्यवगम्यते तथा स्मृतो दृष्टस्मार्त्रोरेकत्वे सति य एव द्रष्टा स एव स्मर्त्ता यदा चैवं तदा निमीलिता
क्षोऽपि स्मरन्दृष्टपूर्वं यद्रूपं तद्दृष्टवदेव पश्यतीति तस्माद्यन्निमीलितं तन्न द्रष्टृ यन्निमीलिते चक्षुषि स्मरन्रूपं पश्यति तदेवानि
मीलितेऽपि चक्षुषि द्रष्टासीदित्यवगम्यते मृते च देहेऽविकलस्यैव चरूपादिदर्शनाभावाद्देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेऽपि दर्शनादिक्रिया
स्यात्। तस्माद्यदपाये देहे दर्शनं न भवति यद्भावे च भवति तद्दर्शनक्रियादिकर्तृ न देह इत्यवगम्यते। चक्षुरादीन्येव दर्शनादिक्रि
१०८ याकर्तॄणीति चेत्। न यदहमद्राक्षं तत्स्पृशामीति भिन्नकर्तृकत्वे प्रतिसंधानानुपपत्तेः मनस्तर्हीति चेन्न मनसोऽपि विषयत्वाद्रूपा १०८
दिवदृष्टत्वाद्यनुपपत्तेः तस्मादस्त्यन्तस्थो व्यतिरिक्त आदित्यादिवदिति सिद्धं यदुक्तं कार्यकरणसंघातसमानजातीयमेव ज्योतिर
तरमनुमेयमादित्यादिभिस्तत्समानजातीयैरेवोपक्रियमाणत्वादिति तदसदुपकार्योपकारकत्वावस्थानियमदर्शनात्कथं पार्थि

नियम

वैरिंधनैः पार्थिवत्वसमानजातीयैस्तृणोलपादिभिरग्नेः प्रज्वलनोपकारः क्रियमाणो दृश्यते न च तावता तत्समानजातीयैरे
वाग्नेः प्रज्वलनोपकारः सर्वत्रानुमेयः स्यात् येनोदकेनापि प्रज्वलनोपकारो भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेर्जाठरस्य च क्रिय
माणो दृश्यते तस्मादुपकार्योपकारकत्वे समानजातीयत्वं नास्ति कदाचित्समानजातीया मनुष्या मनुष्यैरेवोपक्रियन्ते। कदा
चित्स्थावरपश्वादिभिश्च भिन्नजातीयैस्तस्मादहेतुः कार्यकरणसंघातसमानजातीयैरेवादित्यादिभिर्ज्योतिर्भिरुपक्रियमाणत्वा नि
दिति यत्पुनरात्थ चक्षुरादिभिरादित्यादिज्योतिर्वद्दृश्यत्वादित्ययं हेतुर्ज्योतिरंतःस्यान्तस्थत्वे लक्षणत्वं च न साधयति चक्षुरा
दिभिरनैकान्तिकत्वादिति तदसच्चक्षुरादिकरणेभ्योऽन्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणत्वोपपत्तेः कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिष्वद्
ति यदुक्तं तन्नानुमानविरोधादादित्यादिज्योतिर्वत्कार्यकरणसंघातादर्थान्तरं ज्योतिरिति ह्यनुमानमुक्तं तेनैव विरुध्यत इयं प्रति
ज्ञाया कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिष्वदिति तद्भावभावित्वं त्वसिद्धं मृते देहे ज्योतिषोऽदर्शनात्सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्याप्रा
माण्ये सति पानभोजनादिसर्वव्यवहारलोपप्रसंगः स चानिष्टः। पानभोजनादिभिः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमुपलभ्य च तस्तत्सा नप
मान्यात्पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानं [illegible] लोकेन प्राप्नोति दृश्यंते ह्युपलब्धपानभोजनं सामान्यतः पुनर्भोजनांतरैः क्षु
त्पिपासादिनिवृत्तिमनुमिन्वंतस्तादर्थ्येन प्रवर्त्तमानाः। यदुक्तमयमेव तु देहो दर्शनादिक्रियाकर्त्तेति तत्प्रथममेव परिहृतं स्वप्नस्मृत्यो
म

देहादर्थांतरत्वं ततो दृष्टेति। अनेनैव ज्योतिरंतरस्यानात्मत्वमपि प्रयुक्तं यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाशाप्रकाशकत्वं तदसत्य
क्षाद्यवयवसंकोचविकाशनिमित्तत्वात्प्रकाशाप्रकाशकत्वस्य। यत्पुनरुक्तं धर्माधर्मयोरवश्यं फलदातृत्वं स्वच्छाभावोप्यभ्युपगंतव्य
इति तदभ्युपगमे च वतः सिद्धांतहानादेतेनानवस्थादोषः प्रयुक्तस्तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं चांतःस्थं ज्योतिरात्मेति। यद्यपि व्यतिरि
क्तत्वादि सिद्धं तथापि समानजातीयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रांत्याकरणानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वेत्यविवेकतः पृच्छति
कतम इति न्यायसूक्ष्मतया ह्युद्विज्ञेयत्वाद्युपपद्यते हि भ्रांतिरथवा शरीरव्यतिरिक्ते सिद्धेपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवंती
व विवेकेनात्मनोनुपलब्धत्वादतोहं पृच्छामि कतम आत्मेति। कतमोसौ देहेंद्रियमनःसु यस्त्वयोक्त आत्मा येन ज्योतिषास्तेइ
त्युक्तमथवा योयमात्मा त्वयाभिप्रेतो विज्ञानमयः सर्वेष्वेषु प्राणा विज्ञानमया इवेषु प्राणेषु कतमो यथा समुदितेषु ब्राह्मणेषु स
र्व इमे तेजस्विनः कतमः एषु षडंगविदिति पूर्वस्मिन् व्याख्याने कतम आत्मेत्येतावदेव प्रश्नवाक्यं योयं विज्ञानमय इति प्रतिव
१·२ वचनं द्वितीये तु व्याख्याने प्राणेष्वित्येवमंतं प्रश्नवाक्यमथवा सर्वमेव प्रश्नवाक्यं विज्ञानमये हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः कतम इत्येतदंतं यो
यं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य निर्द्धारितार्थविशेषविषयत्वं कतम आत्मेति वेति शब्दस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वं व्यव १·२
हितसंबंधमंतरेणायुक्तमिति कृत्वा कतम आत्मेत्येवमंतमेव प्रश्नवाक्यं योयमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चीयते। योय

मित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वान्निर्देशो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्धिविज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते। बुद्धिविज्ञान
संपृक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते। राहुरिव चंद्रादित्यसंपृक्तो बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणं तमसीव प्रदीपः पुरोवस्थितो मनसा ह्येव प
श्यति मनसा शृणोतीति ह्युक्तं बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वं विषयजातमुपलभ्यते। पुरोवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमि
व तमसि द्वारमात्राणि त्वन्यानि बुद्धेः। तस्मात्तेनैव विशेषते विज्ञानमय इति। येषां परमात्मविज्ञप्तिविकार इति व्याख्यानं तेषां वि
ज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्यान्यार्थदर्शनादश्रोतार्थतावसीयते। संदिग्धश्च पदार्थोऽन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्श
नान्निर्द्धारयितुं युक्तो वाक्यशेषात् निश्चितन्यायबलाद्वा स धीरिति चोत्तरत्र पाठाद्धृद्यंतरिति च वचनात् युक्तं विज्ञानप्रायत्वमेव प्रा
णेष्विति व्यतिरेकप्रदर्शनार्था सप्तमी यथा वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा प्राणेषु हि व्यतिरेकाव्यतिरेकता संदिह्यत
आत्मनः प्राणेषु प्राणेभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव यथा पाषाणेषु वृक्षः हृदि तत्रेतत्स्यात्प्रा
णेषु प्राणजातीय एव बुद्धिः स्यादित्यत आह। हृद्यंतरिति हृच्छब्देन पुंडरीकाकारो मांसपिंडस्तात्स्थ्याद्बुद्धिर्हृत्तस्यां हृदि बुद्ध्य
ंतरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थः ज्योतिरवभासात्मकत्वात्। आत्मोच्यते। तेन ह्ययमवभासकेनात्मना ज्योतिषास्ते पल्य
यते कर्म कुरुते चेतनावानिव ह्ययं कार्यकरणपिंडो यथादित्यप्रकाशस्थो घटो यथा वा मरकतादिमणिः क्षीरादिद्रव्यप्रक्षिप्तः

६

परीक्षणायात्मच्छायमेव तत्क्षीरादिद्रव्यं करोति तादृगेतदात्मज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्मत्वाद्धृदयंतस्थमपि हृदयादि
कं कार्यकरणसंघातं चैकीकृत्यात्मज्योतिः छायं करोति पारंपर्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्स्वच्छतरतमत्वाद्बुद्धिस्तावत्स्व
च्छत्वादानंतर्याच्चात्मचैतन्यज्योतिःप्रतिच्छाया भवति तेन हि विवेकिनामपि तत्रात्माभिमानबुद्धिः प्रथमा ततोऽप्यानंतर्यान्तु
मनसि चैतन्यावभासता बुद्धिसंपर्कात्ततः इंद्रियेषु मनःसंयोगात्ततोऽनंतरं शरीरे इंद्रियसंपर्कादित्येवं पारंपर्येण कृत्स्नं कार्य
करणसंघातमात्मा चैतन्यस्वरूपज्योतिषावभासयति तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरणसंघाते तद्वृत्तिषु वानियतात्माभि
मानबुद्धिर्यथाविवेकं जायते तथा भगवतोक्तं गीतासु यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्र
काशयति भारत यदादित्यगतं तेज इत्यादि च। नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति च काठके। तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभातीति च येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति च मंत्रवर्णात् स वा अयं हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः आकाशवत्सर्वगतत्वात्पू
र्ण इति पुरुषो निरतिशयं चास्य स्वयंज्योतिष्ट्वं सर्वावभासात्मकत्वात्स्वयमन्यानवभास्यत्वाच्च स एष पुरुषः स्वयमेव ज्योतिः
११ स्वभावोयं त्वं पृष्ठसि कतम आत्मेति बाह्यानां ज्योतिषां सर्वकरणानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमये तः करणद्वारेण हृद्यंतर्ज्योतिः
पुरुष आत्मानुग्राहकः करणानामित्युक्तं। यदापि बाह्यकरणानुग्राहकाणामादित्यादिज्योतिषां भावस्तदाप्यादित्यादिज्यो ११

तिषां परार्थत्वात्कार्यकारणसंघातस्याचैतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः स्वार्थज्योतिष आत्मनोऽनुग्रहाभावे अयं कार्यकरणसंघातो न व्यव
हाराय कल्प्यते। आत्मज्योतिरनुग्रहेणैव सर्वदा सर्वसंव्यवहारो यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमित्यादिश्रुत्यंतरात् साभिमानो हि सर्वः
प्राणिसंव्यवहारोऽभिमानहेतुं च मरकतदृष्टांतेनावोचाम यद्यप्येवमेतत्तथापि जाग्रद्विषये सर्वकारणागोचरत्वादात्मज्योतिषो
बुद्ध्यादिबाह्याभ्यंतरकार्यकरणव्यवहारसन्निपातव्याकुलत्वान्न शक्यते तज्ज्योतिरात्माख्यं मुंजेषीकावन्निष्कृष्य दर्शयितुमि
त्यतः स्वप्ने दिदर्शयिषुः प्रक्रमते स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति यः स पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा समानः सदृशः स
दृशः केन प्रकृतत्वात्संनिहितत्वाच्च हृदयेन हृदीत्विह हृच्छब्दवाच्या बुद्धिः प्रकृता सन्निहिता च। तस्मात्तयैव सामान्यं किं पुनः सा
मान्यमश्वमहिषवद्विवेकतोऽनुपलब्धिरवभास्याद्बुद्धिरवभासकं तदात्मज्योतिरालोकवदवभासकयोर्हि विवेकतोऽनुपलब्धिः
प्रसिद्धा विशुद्धत्वाद्ध्यालोकोऽवभास्येन सदृशो भवति यथा रक्तमवभासयन्रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति। तथा हरितं नीलं लोहि
तं चावभासयन्नालोकस्तत्सदृशस्तत्स मानो भवति। तथा बुद्धिमवभासयन्बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयतीत्युक्तं मरक
तमणिदर्शनेन तेन सर्वेण समानो बुद्धिसामान्यद्वारेण सर्वमय इति चात एव वक्ष्यति तेनासौ न कुतश्चित्प्रविविक्तो मुंजेषीकावत्स्वे
न ज्योतीरूपेण दर्शयितुं शक्यत इति सर्वव्यापारं तत्राध्यारोपान्नामरूपगतं ज्योतिर्धर्मो नामरूपयोः नामरूपे वात्मज्योतिषि स

वीलोको मोमुह्यते यमात्मा नायमात्मा तैर्वधर्मा नैवं धर्मा कर्ता कर्ता शुद्धोऽशुद्धः वद्धो मुक्तः स्थितो गतः आगतोऽस्ति नास्तीत्या
दिविकल्पैस्ततः समानः सन्नुभौ प्रतिपन्न [illegible] प्रतिपन्नव्याविद्धलोकपरलोकावुपात्तदेहेंद्रियादिसंघातत्यागान्योपादानसन्तान
प्रबंधन्यातसन्निपातैरनुक्रमेणसंचरति तत्रताव [illegible] न्तामरूपोपाधिसादृश्यं प्रत्रां
त्तिनिमित्तं यत्तदेव हेतुर्नस्वतद्रूपत्वेतदुच्यते। यस्मात्समानः सन्नुभौ लोकावनुक्रमेणसंचरति। तदेतत्प्रत्यक्षं दर्शयति। [illegible]
[illegible] यतो ध्यायतीव ध्यानव्यापारं करोतीव चिंतयतीव ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभा
सयन् तत्सदृशस्तत्समानः संध्यायतिवालोकवदेवालोकवतिचिंतयतीति भ्रांतिर्लोकस्य न तु परमार्थतो ध्यायति। तथा लेलायतीव
वात्यर्थं चलतीव तेष्वेव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषु च चलत्सु तदवभासकत्वात्तत्सदृशत्वं तदिति लेलायतीव न तु परमार्थतश्चलन
धर्मकं तदात्मज्योतिः कथं पुनरेतदवगम्यते। तत्समानत्व भ्रांतिरेवैहिकलोकसंचरणादिहेतुर्नस्वतद्रूपत्वस्यार्थस्य प्रदर्शनायहे
तुरुपदिश्यते आत्मा हि यस्मात्स्वप्नो भूत्वा स यया धिया समानः सा धीर्यद्यद्भवति। तत्तदसावपितवतीं तस्माद्यदासौ स्वप्नो भव
तुरुपदिश्यते ... स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते धीस्तदा सोऽपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते। यदा धीर्जिजागरिषति तदासावप्यतः स्वप्नो भूत्वा स्वापवृत्ति
मवभासयन्धियः स्वापवृत्त्याकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितं व्यवहारलक्षणं कार्यकरणसंघातात्मकं लौकिकशास्त्रीय ११९

व्यवहारास्पदमतिक्रामत्यतीत्यक्रामति विविक्तेन [illegible] स्वेनात्मज्योतिषा तं स्वप्नात्मिकं धीवृत्तिं वै मे भासयन्नवतिष्ठते। यस्मा
त्स्वयं ज्योतिः स्वभाव एवासौ विशुद्धः सन् कर्तृक्रियाकारकफलशून्यः परमार्थतो धीसादृश्यमेव तु नूलयलोकसंचारादिसंव्यव
हारभ्रांतिहेतुर्मृत्योरूपाणि मृत्युः कर्माविद्यादिर्न्नतस्यान्यद्रूपं स्वतः कार्यकरणान्येवास्य रूपाण्येतत्तानि मृत्यो रूपाण्यति
क्रामति। क्रियाफलाश्रयाणि। ननु नास्त्येव धियासमानान्यो धियो वभासको ज्योतिरात्मा धीव्यतिरेकेण प्रत्यक्षेण वानुमाने
न वानुपलंभात्सद्यथान्यात त्वाल एवद्धितीयाधीर्यत्त्ववभास्यावभासकयोरन्यत्वेपि विवेकानुपलंभात्सादृश्यमिति घटाद्यालोक
यो ... न्यत्वेनालोकस्योपलंभात् घटादेः संश्लिष्टयोः सादृश्यं भिन्नयोरेव नवत यथेहघटादेरिव धियोवभासकं ज्योतिः
रंतरं प्रत्यक्षेण वानुमानेन वोपलभामहे धीरेव हि चित्स्वरूपावभासकत्वेन स्वाकारा विषयाकारा च तस्मान्नानुमानतो नापि प्र
त्यक्षतो धियोवभासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं व्यतिरिक्तं यदपि दृष्टांतरूपमभिहितमवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेव ग्राह्यग्राहक
घटाद्यालोकयोः संयुक्तयोः सादृश्यमिति तत्राप्यभ्युपगममात्रमस्माभिरुक्तं न त त्र घटाद्यवभासको भिन्नो परमार्थतस्तु
घटादिरेवावभासात्मकः सालोको न्योन्योहि घटादिरूपघटे विज्ञानमात्रमेव सालोकघटादिविषयाकारमवभासते। यदेवं
तदानवाह्योदृष्टांतोस्ति विज्ञानलक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य एवं तस्येव विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकारता मलं परिकल्प्यत स्येव पुन

षट्

विशुद्धं परिकल्पयंतितत्र ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तंविज्ञानंस्वच्छीभूतंक्षणिकंव्यवतिष्ठतइतिकेचित्तस्यापिज्ञांतिंकेचिदि
छंतिअन्येतदपिविज्ञानंसांवृतंग्राह्यग्राहकांशविनिर्मुक्तंशून्यमेवघटादिवाह्यवस्तुवदित्यपरेमाध्यमिकाआवक्षतेसर्व ये
एताःकल्पनाबुद्धिविज्ञानावभासकस्यव्यतिरिक्तस्यात्मनोतिषोपद्भवादस्यश्रेयोमार्गस्यप्रतिपक्षभूतावैदिकस्यतत्रेषां
वाह्योर्थोस्तितान्प्रत्युच्यते।ननावत्स्वात्मा वभासकत्वं घटादेः।तमस्यवस्थितोघटादिस्तावन्नकदाचिदपिस्वात्मनावभा
स्यते।प्रदीपाद्यालोकसंयोगेतुनियमेनैवावभास्यमानोदृष्टःसंश्लिष्टयोरपिघटालोकयोरन्यत्वमेवपुनःपुनःसंश्लेषविश्ले
षेवविशेषदर्शनान्।रज्जुघटयोरिवान्यत्वेचव्यतिरिक्तावभासकत्वंनस्वात्मनेवस्वमात्मानमवभासयति।ननुप्रदीपःस्वा
त्मानमेवावभासयंदृष्टइतिनहिघटादिरिवप्रदीपदर्शनायप्रकाशांतरमुपादत्तेलोकिकास्तस्मात्प्रदीपःस्वात्मानंप्रकाशयति
नावभास्यत्वाविशेषात्यद्यपिप्रदीपोन्यस्यावभासकःस्वयमवभासात्मकत्वात्तथापिव्यतिरिक्तचेतत्वावभास्यत्वंनव्यभि
चरतिघटादिवदेवयदाचैवंतदाव्यतिरिक्तावभास्यत्वंतावदवश्यंभाविननुयथाघटश्चेतन्यावभास्यत्वेपिव्यतिरिक्तमालो
कांतरमपेक्षतेनचैवंप्रदीपोन्यमालोकांतरमपेक्षते।तस्मात्प्रदीपोन्यावभास्योपिसन्नात्मानंचावभासयति।नस्वतःपरतोवा
विशेषात्तावान्।यथाचेतन्यावभास्यत्वंघटस्यतथाप्रदीपस्यापिचेतन्यावभास्यत्वमविशिष्टं।यत्तूच्यते।प्रदीपआत्मानंचा

११२ ११२

घ०२

वभासयतीतितदसत्।कस्माद्यदात्मानंनावभासयतितदाकीदृशःस्यात्।नहितदाप्रदीपस्यस्वतोवापरतोवाविशेषःकश्चि
दुपलभ्यतेसहिनाभ्यवभास्योभवति।यस्यावभासकसन्निधावसंन्निधोचविशेषउपलभ्यते।नहिप्रदीपस्यस्वात्मसंनिधिर
ग्रा संनिधिर्वाक्वचःकल्पयितुमस्तितिचकादाचित्कविशेषआत्मानंप्रदीपःप्रकाशयतीतिमृषैवोच्यतेचेतन्यग्राह्यत्वंतुघटादिभिर
विशिष्टंतस्माद्विज्ञानस्यात्म ग्राह्यग्राहकत्वेनप्रदीपोदृष्टांतश्चेतन्यग्राह्यत्वंचविज्ञानस्यवाह्यविषयेरविशिष्टंचेतन्यग्राह्य
त्वेचविज्ञानस्याकिंग्राह्यविज्ञानग्राह्यंनैवकिंवाग्राहकविज्ञानग्राह्यतेति।तत्रसंदिह्यमानेवस्तुनियथान्यत्रदृष्टोन्यायःकल्प
यितुंयुक्तोनतुदृष्टविपरीतस्तथावसतिव्यतिरिक्तेनैवग्राहकेणवाह्यानांप्रदीपादीनांग्राह्यत्वंदृष्टंतथाविज्ञानस्यापिचेतन्यग्रा
क ह्यत्वात्प्रकाशत्वेसत्यपिप्रदीपवद्व्यतिरिक्तचेतन्यग्राह्यत्वंयुक्तंकल्पयितुंनत्वनन्यग्राह्यत्वं।यत्त्वान्योविज्ञानस्यग्रहीतासत्रा
त्मात्मातिरंतरंविज्ञानात्।तदानवस्थेतिचेत् न ग्राह्यत्वमात्रंहितद्ग्राहकस्यवस्त्वंतरत्वेलिंगमुक्तंन्यायतोनत्वेकांतग्राहक
त्वितद्ग्राहकांतरास्तित्वेवाकदाचिदपिलिंगंभवति।तस्मान्नतदनवस्थाप्रसंगोविज्ञानस्यव्यतिरिक्तग्राह्यत्वेकरणांतरापेक्षा
यामनवस्थेतिचेन्ननियमाभावान्नहिसर्वत्रायंनियमोभवतियत्रवस्त्वंतरेणगृह्यतेवस्त्वंतरंतत्रग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तंकरणां
तरंस्यादितिनैकांतेननियंतुंशक्यतेवैचित्र्यदर्शनात्कथंघटस्तावदात्मव्यतिरिक्तेनग्राहकेणगृह्यते।तत्रप्रदीपादिरालोके

क

ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तंकरणंनहिप्रदीपाद्यालोकोघटादेश्चवस्तुरंजकोवा।घटवद्वस्तुर्ग्राह्यत्वेपिप्रदीपस्यवस्तुःप्रदीपव्यति
रेकेणनचवाह्यमालोकस्थानीयंकिंचित्करणांतरमपेक्षतेतस्मान्नैवनियंतुंशक्यतेयत्रयत्रव्यतिरिक्तग्राह्यत्वंतत्रतत्रक
रणांतरस्यादेवेति।तस्माद्विज्ञानस्यव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेनकरणद्वारानवस्थानापिग्राहकद्वाराकदाचिदप्युपपादयितुं
शक्यतेतस्मात्सिद्धंविज्ञानव्यतिरिक्तंबाह्यमर्थांतरमिति।ननुनास्त्येवबाह्योर्थोघटादिःप्रदीपोवाविज्ञानव्यतिरिक्तोयद्
व्यतिरेकेणनोपलभ्यतेतत्तन्मात्रंवस्तुदृष्टंयथास्वप्नविज्ञानग्राह्यंघटपटादिवस्तुस्वप्नविज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभात्स्व
प्नघटप्रदीपादिःस्वप्नविज्ञानमात्रतावगम्यतेतथाजागरितेपिघटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभाज्जाग्रद्विज्ञानमा
त्रतैवयुक्तंवक्तुं।तस्मान्नास्तिबाह्योर्थोघटप्रदीपादिर्विज्ञानमात्रमेवतुसर्वंतस्मादुक्तंविज्ञानस्यव्यतिरिक्तावभासत्वात्
विज्ञानव्यतिरिक्तमस्तिबाह्यमर्थांतरंघटादेरिवेतितन्मिथ्यासर्वस्यविज्ञानमात्रत्वेदृष्टांताभावात्।नयावत्तावदभ्युपगमात्ननु
बाह्योर्थोस्तिवक्तैकांतेनैवनाभ्युपगम्यते।ननुमयानाभ्युपगम्यतएवनविज्ञानंघटःप्रदीपइतिविज्ञानाद्व्यार्थपृथक्त्वाययावत्ताव
दपिबाह्यमर्थांतरमवश्यमभ्युपगंतव्यंविज्ञानादर्थांतरंवस्तुनवदभ्युपगम्यतेविज्ञानंघटःपटइत्येवमादिनांशब्दानामेका
र्थत्वेपर्यायशब्दत्वंप्राप्नोतितथासाधनानांफलस्यचैकत्वेसाध्यसाधनभेदोपदेशशास्त्रस्यानर्थक्यप्रसंगस्तत्कर्तृज्ञानप्रसं ११३

गोवाकिंवाभ्युपेत्यविज्ञानव्यतिरेकेणवादिप्रतिवादिवाददोषाभ्युपगमात्नर्हिविज्ञानमात्रमेववादिप्रतिवादिवाद स
दोषोवाभ्युपगम्यतेनिराकर्त्तव्यत्वात्प्रतिवाद्यादीनांनह्यात्मीयंविज्ञानंनिराकर्त्तव्यमभ्युपगम्यतेस्वयंवात्माकस्यचिन्नयोस च
तिसर्वसंव्यवहारलोपप्रसंगोनचप्रतिवाद्यादयःस्वात्मनैवगृह्यंतइत्यभ्युपगमःव्यतिरिक्तग्राह्याहितेभ्युपगम्यतेतस्मा
त्तद्वत्सर्वमेवव्यतिरिक्तग्राह्यंवस्तुजाग्रद्विषयत्वात्।जाग्रद्वस्तुप्रतिवाद्यादिवदितिसुलभोदृष्टांतःसंतानांतरवद्विज्ञा नान्त
रवच्चेति।तस्माद्विज्ञानवादिनापिनशक्यंविज्ञानव्यतिरिक्तमर्थांतरंनिराकर्तुंस्वप्नेविज्ञानव्यतिरेकाभावादयुक्तमितिचेन्ना
भावादपिभावस्यवस्त्वंतरत्वोपपत्तेर्यथैवतावत्स्वप्नेघटादिविज्ञानस्यभाव त्वमभ्युपगतंतदभ्युपगम्यतद्व्यतिरेकेण
घटाद्यभावउच्यतेसविज्ञानविषयोघटादिर्यद्यभावोयदिवाभावःस्यादुभयथापिघटादिविज्ञानस्यभावभूतत्वमभ्युपगतमेव
ननुतन्निवर्त्तयितुंशक्यतेतन्निवर्तकन्यायाभावात्।एतेनसर्वस्यशून्यताप्रत्युक्ताप्रत्यगात्मग्राह्यतावात्मनोहमितिमीमां
सकपक्षःप्रत्युक्तःयत्तूक्तंसालोकोन्यस्थान्यस्थघटोजायतइतितदसल्लक्षणांतरेपिसएवायंघटइतिप्रत्यभिज्ञानात्सादृश्या
न्प्रत्यभिज्ञानंकृतोस्थितकेशनखादिष्विवेतिचेन्नतत्रापिक्षणिकत्वस्यासिद्धत्वाज्जात्येकत्वाच्च[illegible]षुपुनरुच्छितेषुवके

ब्र

शानखादिषु केशानखत्वजाते रेकत्वात्केशानखत्वप्रत्ययस्तन्निमित्तोऽभ्रांत एवनदिदृश्यमानलूनछितकेशनखादिषुव्य
क्तिनिमित्तःस्त एवेतिप्रत्ययो भवति। कस्यचित्दीर्घकालव्यवहितदृष्टेषु च तुल्यपरिमाणेषु तत्कालीनवालादितुल्याइतिप्रत्य
यो भवति न तु त एवेति। घटादिषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययस्तस्मान्न समो दृष्टांतः प्रत्यक्षेण हि प्रत्यभिज्ञायमाने वस्तुनि तदेवेति
नवान्यत्वमनुमातुंयुक्तं प्रत्यक्षविरोधे लिंगस्याभासत्वोपपत्तेः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च ज्ञानस्य हि क्षणिकत्वादेकस्य हि वस्तु
दर्शिनो वस्त्वंतरदर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात् ननु वस्तुदर्शयैको वस्त्वंतरदर्शनाय क्षणांतरमवतिष्ठते विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्स
कृद्वस्तुदर्शनेनैव क्षयोपपत्तेः तेनेदं सदृशमिति हि सादृश्यप्रत्ययो भवति। तेनेति दृष्टस्मरणमिदमिति। वर्त्तमानप्रत्ययस्तेने
ति दृष्टं स्मृत्वा यावदिदमिति वर्त्तमानक्षणकालमवतिष्ठते ततः क्षणवादहानिरथ तेनेत्येवोपक्षीणः स्मार्त्तप्रत्ययः इदमिति चा
न्य एव वार्त्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते। ततः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तेनेदं सदृशमिति। अनेकदर्शिन एकस्याभावाद्व्यपदेशा
नुपपत्तिश्च दृष्टव्यदर्शिनैवोपक्षयाद्विज्ञानसादृष्टमदो द्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिर्दृष्टवतो व्यपदेशक्षणानवस्थानात् अ
थावतिष्ठेत क्षणवादहानिरथादृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च तदानीं जात्यंधस्येव रूपविशेषव्यपदेशास्तत्सादृश्यप्रत्य
१४ यश्च सर्वमिंधप [illegible] रंपरेति प्रसज्येत सर्वज्ञशास्त्रप्रणयनादि न चैतदिष्यते। अकृताभ्यागमकृतप्रनाशादोषौ तु प्रसिद्धतरौ क्षण ११४

व

वादे। दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहितः एक एव स्खलावत्प्रत्य योजायत इति चेत् तेनेदं सदृशमिति च वर्त्तमानातीतयो
र्भिन्नकालत्वात् तत्र वर्त्तमानप्रत्यय एकः स्खलावयवस्थानीयोऽतीतश्च तौ प्रत्ययौ भिन्नकालौ तदेतदुभयप्र
त्ययविषयस्य कुर्वेत्स्खलाप्रत्ययस्ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिर्ममतवतादि
विशेषानुपपत्तेश्च सर्वसंव्यवहारलोपप्रसंगः सर्वस्य वस्तु संवेद्य विज्ञानमात्रत्वे विज्ञानस्य च स्वच्छावबोधावभासमात्रस्वा
भाव्याभ्युपगमात् द्वन्द्वनिष्ठान्यस्याभावेऽनित्यदुःखशून्यात्मत्वाद्यनेककल्पनानुपपत्तिर्न च दाडिमादेरिव विरुद्धानेकांशवत्वं
विज्ञानस्य स्वच्छावभासस्वाभाव्यात् विज्ञानस्यानित्यदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे च सत्यनुभूयमानत्वाद्व्यतिरिक्तविष
यत्वप्रसंगः यथानित्यदुःखाद्यात्मैकत्वमेव विज्ञानस्य तदा तद्वियोगाद्विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः स्वसंयोगिमलवियोगा
यव द्विशुद्धिर्भवति यथादर्शप्रभृतीनां न तु स्वाभाविकेन धर्मेण कस्यचिद्वियोगो दृष्टो न ह्यग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेनौष्ण्येन वावि
योगो दृष्टो यदपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां द्रव्यांतरयोगेन वियोजनं दृश्यते तत्रापि संयोगपूर्वकत्वमनुमीयते बीजभावन
या पुष्पफलादीनां गुणांतरोत्पत्तिदर्शनात् अतो विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनामुपपत्तिर्विषयविषय्याभासत्वचयन्मलं परिकल्प्य

तेविज्ञानस्य तदप्यन्यसंसर्गित्वादनुपपन्नं नह्यविद्यमानेन विद्यमानस्य संसर्गः स्यादसति चान्यसंसर्गे योधर्मो यस्य दृष्टः
स तत्स्वभावत्वान्न तेन वियोगमर्हति। यथाग्नेरौष्ण्यं सवितुर्वा प्रकाशस्तस्मादन्यसंसर्गे न मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्य
तीयं कल्पनांधपरंपरैव प्रमाणशून्येत्यवगम्यते। यदपि तस्य विज्ञानस्य निर्वाणं पुरुषार्थं कल्पयति। तत्रापि फलाश्रयानुपपत्तिः कंटकवि
कंटकवेधजनितदुःखनिवृत्तिः फलं न तु कंटकविद्धमरणे तद्दुःखनिवृत्तिफलस्याश्रय उपपद्यते। तद्वत्सर्वनिर्वाणेऽसति च फ
लाश्रये पुरुषार्थकल्पना व्यर्थैव। यस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य विशुद्धिसत्त्वस्यात्मनो विज्ञानस्य चार्थः परिकल्प्यते तस्य पुनः पुरुषस्य नि
र्वाणे कस्यार्थः पुरुषार्थ इति स्यात्। यस्य पुनरस्त्यनेकार्थदर्शी। विज्ञानव्यतिरिक्त आत्मा तस्य दृष्टस्मरण दुःखसंयोगवियोगादि स ख
र्वमेवोपपन्नमन्यसंयोगनिमित्तं कालुष्यं तद्वियोगनिमित्ता च विशुद्धिरिति शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति।
तन्निराकरणाय नादरः क्रियते॥ ॥ यथैवेहैकस्मिन्देहे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपाणि कार्यकरणान्यतिक्रम्य स्वप्ने स्वात्मज्यो
तिष्यास्ते एवं स वै प्रकृतः पुरुषोयं जायमानः कथं जायमान इत्युच्यते शरीरं देहेन्द्रियसंघातमात्मत्वेन संपद्यमानः शरीरमात्म ११५
त्वमापद्यमान इत्यर्थः पाप्मभिः पाप्मसमवायिभिर्धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैरित्यर्थः। संसृज्यते संयुज्यते। स एव उत्क्रा
मन् शरीरान्तरमूर्द्ध्वं त्क्रामन् म्रियमाण इत्येतस्य व्याख्यानमुत्क्रामन्निति तानेव संसृष्टान्पाप्मरूपान्कार्यकरणलक्ष

णान्विजहाति तैर्वियुज्यते तान्परित्यजतीत्यर्थः यथायं स्वप्नजागरितयोर्वर्तमान एवैकस्मिन्देहे पाप्मरूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्या
मनवरतं संचरति धियासमानः सन्तथासोयं पुरुष उभाविहलोकौ जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागावनवरतं प्रतिपद्य
मान आ संसारमोक्षात्संचरति तस्मात्सिद्धमस्यात्मनो ज्योतिषोन्यत्वं कार्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः संयोगवियोगाभ्यां न हि तद्धर्म
त्वे सति तैरेव संयोगो वियोगो वा युक्तः॥ ननु न स्तो द्वौ लोकौ यौ जन्ममरणाभ्यामनुक्रमेण संचरति स्वप्नजागरिते एव स्वप्नजा
गरिते तु प्रत्यक्षमवगम्येते न त्विहलोकपरलोकौ केनचित्प्रमाणेन तस्मादेते एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलोकाविति उच्यते।
तस्येतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतो न तृतीयं चतुर्थं वा के ते इदं च यत्प्रतिपन्नं वर्तमानं जन्मशरीरेन्द्रियविषयवेदनाविशिष्टं
स्थानं प्रत्यक्षतोनुभूयमानं परलोक एव स्थानं परलोकस्थानं तच्च शरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यं ननु स्वप्नोपि परलोकस्थ
स्याद सति द्वे एवेत्यवधारणमयुक्तं॥ न। कथं तर्हि संध्यं तदिहलोकपरलोकयोर्यः संधिस्तस्मिन्भवं संध्यं यत्तृतीयं तत्स्वप्नस्थानं
न स्थानान्तरं तेन स्थानद्वित्वावधारणं न हि ग्रामयोः संधिस्तावेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनमर्हति कथं पुनस्तस्य परलोक
स्थानस्यास्तित्वमवगम्यते यदपेक्ष्य स्वप्नस्थानं संध्यं भवेद्यतस्तस्मिन्संध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन्भवन्वर्तमान एते उभे स्थाने पश्य
ति के ते उभे इदं च परलोकस्थानं च तस्मात्स्तः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेण ते लोकौ यौ धियासमानः सन्ननुसंचरति जन्ममरणसंतान

प्रबंधेन कथं पुनः स्वप्ने स्थितः सन्नुभौ लोकौ पश्यतीति किमाश्रयः केन विधिनेत्युच्यते यथा कथं पश्यतीति शृणु यथाक्रम आक्र-
मत्यनेनेत्याक्रमः आश्रयोऽवष्टंभ इत्यर्थः यादृशेनाक्रमेणास्य सोऽयं यथाक्रमः अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमि-
त्ते यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवतीत्यर्थः तमाक्रमं परलो-
क […] स्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्तांकुरीभावमिव बीजं तमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्याश्रित्योभयान्पश्यतीति बहुवचनं धर्माधर्म-
फलानेकत्वादुभयानुभयप्रकारानित्यर्थः कांस्तान्पाप्मनः पापफलानि न तु पुनः साक्षादेव पाप्मनां दर्शनं संभवति तस्मात्पा-
११६ पफलानि दुःखानीत्यर्थः आनंदांश्च धर्मफलानि सुखानीत्येतानुभयान्पाप्मन आनंदांश्च पश्यति तान्जन्मांतरदृष्टवासना-
मया[…]निव प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्माधर्मफलानि धर्माधर्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वा पश्यतीति कथमवगम्यते प-
रलोकस्थानभावितत्पाप्मानंददर्शनं स्वप्न इत्युच्यते । यस्माद्दिहजन्मन्यननुभाव्यमपि पश्यति बहु तत्र स्वप्नानामपूर्व-
दर्शनं पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण तेन स्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेणास्ति उभौ लोकौ यदादित्यादिबाह्यज्योतिषामभावेऽयं
कार्यकरणसंघातः पुरुषो येन व्यतिरिक्तेनात्मना ज्योतिषा व्यवहरतीत्युक्तं तदेव नास्ति यदादित्यादिज्योतिषामभावगमनं यत्रे ११६

से

दं विविक्तं स्वयंज्योतिरूपलभ्येत येन सर्वदेवायं कार्यकरणसंघातः संसृष्ट एवोपलभ्यते तस्मादसत्समोऽसन्नेव वा स्वेन विविक्ते-
न स्वभावेन ज्योतीरूपेणात्मेति अथ क्वचिद्विविक्तः स्वेन ज्योतिरूपेणोपलभ्येत बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यस्ततो
यथोक्तं सर्वं भविष्यतीति तदर्थमाह । स यः प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वापमनुभवति तदामुपादानः केन विधि- कि
ना प्रस्वपितीति संध्यं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते । अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावान् यं लो-
कः कार्यकरणसंघातो विषयवेदनासंयुक्तः सर्वावत्त्वमस्य व्याख्यातमन्नत्रयप्रकरणे अथो यं वा आत्मेत्यादिना सर्वावान्भूत-
भौतिकमात्रा अस्य संसर्गकारणभूता विद्यंत इति सर्ववान् सर्ववानेव सर्वावान् तस्य सर्वावतो मात्रामेकदेशमवयवमपादाया-
पच्छिद्यादाय गृहीत्वा दृष्टवस्तुवासनावासितः सन्नित्यर्थः स्वयमात्मनैव विहत्य देहं पातयित्वा निःसंबोधमापाद्य जागरि-
ते ह्यादित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रहो देहव्यवहारार्थो देहव्यवहारश्चात्मनो धर्माधर्मफलोपभोगप्रयुक्तस्तद्धर्माधर्मफलोपभो-
गोपरमणमस्मिन्देहे आत्मकर्मोपरमकृतमित्यात्मास्य विहंतेत्युच्यते । स्वयं निर्माय निर्माणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं माया-
मयमिव निर्माणमपि तत्कर्मापेक्षत्वात्स्वयं कर्तृकमुच्यते । […] स्वेनात्मीयेन भासोपादानलक्षणेन भासा दीप्त्या
प्रकाशेन सर्ववासनात्मकेनांतःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः सा हि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयी प्रकाशते सा तत्र स्वयंज्ञाउच्यते

त्रो

तेनस्वेनभासा विषयभूतेनस्वेनचज्योतिषा तद्विषयेणाविविक्तरूपेणानुभूतदृक्स्वभावेनतद्भासारूपंवासनात्मकंविषयीकुर्वन्प्रस्व
पितियदेवंवर्त्तनंतत्प्रस्वपितीत्युच्यतेअत्रैतस्यामवस्थायामेतस्मिन्कालेयंपुरुषःआत्मास्वयमेवविविक्तज्योतिर्भवतिबाह्याध्या।
त्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितंज्योतिर्भवतिनन्वस्यलोकस्यमात्रोपादानंकृतंकथंतस्मिन्सत्यत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवती
त्युच्यतेनैषदोषोविषयभूतमेवहितत्तेनेवंत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्दर्शयितुंशक्योन्यथासतिविषयेकस्मिंश्चिन्सुषु
प्तकालइवयदापुनःसावासनाभिव्यक्ताविषयभूताउपलभ्यमानाभवति।तदासिःकोशादिवनिष्कृष्टंसर्वसंसर्गरहितंचक्षुरा
दिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपमलुप्तदृगात्मज्योतिःस्वेनरूपेणावभासयन्गृह्यतेतेनात्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीतिसिद्धं।
नन्वत्रकथंपुरुषःस्वयंज्योतिर्येनजागरितमिवग्राह्यग्राहकादिलक्षणःसर्वोव्यवहारोदृश्यते।चक्षुराद्यनुग्राहकश्चादित्य
द्यालोकास्तथैवदृश्यते।यथाजागरिते।तत्रकथंविशेषावधारणंक्रियतेत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीत्युच्यतेवैलक्ष
ण्यात्स्वप्नदर्शनस्यजागरितेहीन्द्रियबुद्धिमनआलोकादिव्यापारसंकीर्णमात्मज्योतिरिहतुस्वप्नइन्द्रियाभावात्तदनुग्राहकादि
त्याद्यालोकाभावाच्चविविक्तंकेवलंभवतितस्माद्विलक्षणं।ननुतथैवविषयाउपलभ्यंतेस्वप्नेपियथाजागरितेतत्रकथमिन्द्रिया
भावोद्विलक्षण्यमुच्यतइति।शृणुनतत्रविषयाःस्वप्नेरथादिलक्षणास्तथानरथयोगाःरथेयुज्यंतइति रथयोगाअश्वादयस्त ११७

वि

ज्यते।

प३

त्रविद्यतेनचपंथानोरथमार्गाभवंत्यथरथान्रथयोगान्पथःसृजतेस्वयंकथंपुनःसृजतेरथादिसाधनानांवृक्षादीनाम
भावेनन्वुक्तमस्यलोकस्यसर्वावतोमात्रामपादायस्वयंनिर्मायेत्यतःकरणवृत्तिरस्यलोकस्यवासनामात्रामपादायरथादिवा
सनारूपांतत्करणवृत्तिस्तदुपलब्धिनिमित्तेनकर्मणा चोद्यमानादृश्यत्वेनव्यवतिष्ठतेतदुच्यतेस्वयंनिर्मायेतितदेवाहरथादी
न्सृजतइति ननुतत्रकरणंवाकरणानुग्राहकाणिवाआदित्यादिज्योतींषितदवभासकानिविषयाविद्यंते।तद्वासना
मात्रंतुकेवलंतदुपलब्धिनिमित्तकर्मचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्रयंदृश्यतेतद्यस्यज्योतिषोदृश्यतेऽलुप्तदृशस्तदात्मज्योतिरत्र
केवलमसिरिवकोशाद्विविक्तंतथानतत्रानंदाःसुखविशेषाःमुदोहर्षाःपुत्रादिलाभनिमित्ताःप्रमुदस्तएवप्रकर्षोपेताःअथ
चानंदादीन्सृजतेतथानतत्रवेशांताःपल्वलाःपुष्करिण्यस्तडागाःस्रवन्त्योनद्योअथवेशांतादीन्सृजतेवासनामात्ररूपान् भवंति च
यस्मात्सहिकर्त्तातद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्महेतुत्वेनेत्यवोचामतस्यकर्तृत्वं।ननुसाक्षादेवतत्रक्रियासंभवंमि
साधनाभावान्नहिकारकमंतरेणक्रियासंभवतिनचहस्तपादादीनितत्रक्रियाकारकाणिसंभवंतियत्रतुतानिविद्यंतेतत्रजागरितेत
त्रात्मज्योतिरवभासितैःकार्यकरणैरथादिवासनाश्रयांतःकरणवृत्त्युद्भवनिमित्तंकर्मनिर्वर्त्यतेतेनोच्यतेसहिकर्त्तेति तदुक्तमा
त्मनेवायंज्योतिषास्तेपल्ययते कर्मकुरुतइति।तत्रापिनपरमार्थतःस्वतःकर्तृत्वंचैतन्यज्योतिषोवभासकत्वव्यतिरेकेणयत्

तन्यात्मज्योतिषांतःकरणद्वारेणावभासयति कार्यकरणानि तदवभासितानि कर्म्मसु व्याप्रियंते कार्यकरणानि। तत्र कर्तृत्वमुपच
र्यत आत्मनः। तदुक्तं ध्यायतीव लेलायतीवेति तदेवानूद्यते स हि कर्त्तेति। हिदे[illegible]त्यर्थे तदेतस्मिन्नुक्तेर्थे एते श्लोका मंत्रा भवंति। स्वप्नेन स्व
भावेन शारीरं शरीरमभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्य सुप्तः स्वयमलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यात्सुप्तान्वासनाकारोद्भूतानन्तः
करणवृत्त्याश्रयान्बाह्याध्यात्मिकान्सर्वानेव भावान्स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान्सुप्तानभिचाकशीति अलुप्तयात्मदृष्ट्या प
श्यत्यवभासयतीत्यर्थः। शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिंद्रियमात्रारूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्म्मणा जागरितस्थानमेत्यागच्छति। हि
११८ रण्मयो हिरण्मय इव चैतन्यज्योतिःस्वभावः पूरुषः पुरुषः एकहंसः एक एव हंतीत्येकहंसः। एको जाग्रत्स्वप्ने
हलोकपरलोकादीन्गच्छतीत्येकहंसः। तथा प्राणेन पंचवृत्तिना रक्षन्परिपालयन्नन्यथा मृतभ्रांतिः स्यादवरं निकृष्टमने
काशुचिसंघातत्वादत्यंतबीभत्सं कुलायं नीडं शरीरं स्वयं तु बहिस्तस्मात्कुलायाच्चरित्वा यद्यपि शारीरस्थ एव स्वप्नं
पश्यति तथापि तत्संबंधाभावात्तत्स्थ इवाकाशवद्बहिश्चरित्वेत्युच्यते। अमृतः स्वयममरणधर्म्मीयते गच्छति यत्र कामं
यत्र कामो विषयेषूद्भूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति। किं च स्वप्नांते स्वप्नस्थाने उच्चावचमुच्चं देवत्वादिभाव ११८
मवचं तिर्यगादिभावं निकृष्टं तदुच्चावचमीयमानः गम्यमानो रूपाणि देवो द्योतनावान्कुरुते निर्वर्त्तयति वासनारूपाणि बहून्य

संख्येयानि उतापि स्त्रीभिः सह मोदमान इव जक्षदिव हसन्निव वयस्यैरुत इवापि भयानि विभ्ये सिंहव्याघ्रादीनि पश्यं
निव। आराममारमणमाक्रीडामनेन निर्मितां वासनारूपामस्यात्मनः पश्यंति सर्वे जनाः। ग्रामं नगरं स्त्रियमन्नाद्यमित्यादि
वासनानिर्मितमाक्रीडनरूपं। न तं पश्यति तं न पश्यति कश्चन कष्टं भो वर्त्तते अत्यंतविविक्तं दृष्टिगोचरापन्नमप्यहो भा
ग्यहीनता लोकस्य यच्छक्यदर्शनमप्यात्मानं न पश्यंतीति लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिरत्यंतविविक्तः स्वयंज्योतिरात्मा
स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायस्तं नायतं बोधयेदित्याहुः प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते। स्वप्नआत्मज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वे कासौ तमात्मानं सु
प्तमायतं सहसा भृशं न बोधयेदित्याहुरेवं कथयंति चिकित्सकादयो जना। लोके नूनं ते पश्यंति जाग्रद्देहादिंद्रियद्वारतोपसृत्य
केवलो बहिर्वर्त्तत इति यत आहुस्तन्नायतं बोधयेदिति तत्र च दोषं पश्यंति भृशं ह्यसौ बोध्यमानस्तानींद्रियद्वाराणि सहसा प्र
तिबुध्यमानो न प्रतिपद्यत इति तदेतदाह। दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते यमिंद्रियद्वारदेशं यस्माद्देशाच्छुक्रमादाया
पसृतः तं यमिंद्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते कदाचिद्व्यत्यासेनेंद्रियमात्राः प्रवेशयति तत्रांध्यबाधिर्यादिदोषप्रा
प्तौ दुर्भिषज्यं दुःखभिषक्कर्मता ह। अस्मै देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयो सौ देहो भवतीत्यर्थः। तस्मात्प्रसिद्ध्यापि स्व
प्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमस्य गम्यते यस्मात्स्वप्ने जाग्रद्व्यतिक्रांतो मृत्युरूपाणीति तस्मात्स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मा अथो अपि खल्व

२

पद ३ न्य आहुः तं जागरितदेश एवास्यैषः यः स्वप्नो न संध्यस्थानं तैर्मिहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तं किं तर्हि इहलोक एव जागरि
तदेशो। यद्येवं किं चातः श्रृणु अतो यद्भवति यदा जागरितदेश एवायं स्वप्नस्तदायमात्मा कार्यकरणेभ्यो न व्यावृत्तस्तैर्मिश्रीभू
तो तेन स्वयंज्योतिरात्मेत्यतः स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनायान्य आहुः जागरितदेश एवास्यैष इति तत्र च हेतुमाचक्षते जागरित
देशत्वे यानि हि यस्माद्धस्त्यादीनि पदार्थजातानि जाग्रज्जाग्रतितदृशे पश्यति लौकिकस्तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीति तदसन्न इं
२ द्रियोपरमाद्धुपरतेषु हि इंद्रियेषु स्वप्नान्पश्यति। तस्मान्नान्यस्य ज्योतिषस्तत्र संभवोऽस्ति [illegible] न तत्र रथा न रथयोगा इत्या
दि [illegible] द्वायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवत्येव स्वयंज्योतिरात्मास्तीति स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितिम [illegible] कामति मृत्यो रूपाणीति
च क्रमेण संचरन्निहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्तः तथा जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यां व्यतिरिक्तस्तत्र च क्रमसंचारान्नित्यश्चेत्येत
त्प्रतिपादितं याज्ञवल्क्येन अतो विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रं ददामीत्याह जनकः सोऽहमेवं बोधितस्त्वया भगवंस्तुभ्यं सहस्रं
ददामि [illegible] क्षस्य कामप्रश्नो मयाभिप्रेतस्तदुपयोग्ययं नादर्थ्यात्तस्य कदेश एवात्वान्नियोऽस्याभिः समस्तकामप्रश्ननिर्ण
यश्रवणेन मोक्षायात ऊर्ध्वं ब्रूहि येन संसाराद्विप्रमुच्येयं त्वत्प्रसादाद्विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयाहेतोः सहस्रदानं। यत्प्र
स्तुतमात्मनैवायं ज्योतिषास्त इति तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादितमत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति स्वप्ने यदुक्तं स्वप्नो भूत्वेमं लोक ११२

मतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति तत्रैतदाशंक्यते मृत्यो रूपाण्येवातिक्रामति न मृत्युं [illegible] संघातस्य स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्या
पि मोक्षासादिदर्शनं तस्मान्नूनं नैवायं मृत्युमतिक्रामति कर्मणो हि मृत्योः कार्यं मोक्षासादि दृश्यते यदि च मृत्युना बद्ध ए
वायं स्वभावतस्ततो विमोक्षो नोपपद्यते न हि स्वभावान्नूकश्चिद्विप्रमुच्यते यदि स्वभावो न भवति मृत्युस्ततस्तस्मान्मोक्ष उपपद्य
ते यथाऽसौ मृत्युरात्मीयो धर्मो न भवति तथा प्रदर्शनायात ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनुयुक्तो याज्ञवल्क्यस्तद्दि
दर्शयिषया प्रवृत्ते स एव प्रकृतः स्वयंज्योतिः पुरुष एषः यः स्वप्ने प्रदर्शितः एतस्मिन्संप्रसादे सम्प्रसीदत्यस्मिन्निति। सं
प्रसादो जागरिते देहेंद्रियव्यापारशतसंनिपातजं हि कालुष्यं तेभ्यो विप्रमुक्त ईषत्प्रसीदति स्वप्ने इह तु सुषुप्ते संप्रसी
दतीत्यतः सुषुप्तं [illegible] संप्रसाद उच्यते [illegible] हि तदा सर्वान्शोकान्नुभवति सलिल एको द्रष्टेति हि वक्ष्यति सुषुप्तस्थमात्मानं स
वा एष एतस्मिन्संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन्सुषुप्ते स्थित्वा कथं संप्रसन्नः स्वप्नात्सुषुप्तं प्रविविक्षुः स्वप्नावस्थ एव रत्वा रतिम वि४
नुभूय मित्रबंधुजनदर्शनादिना चरित्वा विहृत्यानेकधा [illegible] दृष्ट्वैव न कृत्वेत्यर्थः। पुण्यं च पुण्यफलं पापं च पापफलं न तु
पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचाम। तस्मान्न पुण्यपापा [illegible] नुबद्धो यो हि करोति पुण्यपा
पे स ताभ्यामनुबध्यते। न हि दर्शनमात्रेण तदनुबद्धः स्यात्। तस्मात्सुप्तो भूत्वा मृत्युमतिक्रामत्येव न मृत्युरूपाण्येव केवल

वरूपं फलंश्रमनुपलभ्येत्यर्थः।

मतोनमृत्यो रात्मस्वभावत्वाशंकामृत्युरूपेत्यक्ता वोस्य स्वप्नेपिकुर्यान्नतुकरोतिस्वभावश्चेत्क्रियास्यादनिर्मोक्षतैवस्या
त्स्वभाव: स्वभावतावादतो विमोक्षोस्योपपद्यते मृत्यो: पुण्यपापाभ्यां ननुजागरितेस्य स्वभाव एवनंबुध्याद्युपाधिकृतं हि त
त्तृ प्रतिपादितं साक्षिस्यां ध्यायतीवलेलायतीवेतितस्मादकीर्तिने वस्वप्नेमृत्युरूपातिक्रमणात्तनस्वात्मविकल्पाशंकानिर्मो
क्षतावांसंप्रदोसोनुत्तवेतरकाले पुन: प्रतिन्यायं यथान्यायंयथागतं निःआयोत्याय: अथनमायोनिगमनंपुन: पूर्वगमनवैप
रीत्येनयदागमनंसप्रतिन्यायं यथागतंपुनरागच्छतीत्यर्थ:। प्रतियोनियथास्थानंस्वप्नस्थाना
द्धिसुषुप्तंप्रतिपन्न: सन्यथास्थानमेवपुनरागच्छतिप्रतियोन्याद्रवतिस्वप्नायेवस्वप्नस्थानायेवननुस्वप्नेनकरोतिपुण्यपापेत
यो: फलमेवपश्यतीतिकथमवगम्यतेयथाजागरितेतथाकरोत्येवस्वप्नेपितुल्यत्वाद्दर्शनस्येतिअत आह। सवा आत्मायत्किंचि
त्तत्र स्वप्ने पश्यतिपुण्यपापफलमनन्वागतो: ननुगतोननुबद्धस्तेन दृष्टेनभवतिनैवानुबद्धो भवतियदिहि स्वप्नेकृतमेवतेनस्यात्
तेनानुबध्येत स्वप्नाद्युत्थितोपि समन्वागत: स्यान्नच तल्लोके स्वप्नकृतकर्मणान्वागतत्वप्रसिद्धिर्नहिस्वप्नकृतेनाग स्कारि
णमात्मानंमन्यतेकश्चिन्नच स्वप्नदृशा: श्रुत्वालोकस्तं गर्हयतिपरिहरतिवातोनन्वागत एवतेनभवतितस्मात्स्वप्नेकुर्वन्निवोपलक्ष्य
तेनतु क्रियास्तिपरमार्थत: उतेव स्त्रीभि: सहमोदमानइवेतिहिश्लोक उक्त आख्यातारश्चस्वप्नस्यसहेदशब्देनाचक्षतेहस्तिनो १२०

अतोनतस्यक्रिर्तित्वं

पत्रं:

घघटीकृताधावंतीवमयादृष्टा: कथंपुनरस्याकर्तृत्वमितिकार्यकरणैर्मूर्त्तै: संश्लेषोमूर्त्तस्यसतु क्रियाहेतुर्दृष्टो नह्य
मूर्त्त: कश्चित्क्रियावान्दृश्यतेमूर्त्तश्चात्मातोसंग: यस्माद्वासंगोयंपुरुषस्तस्मादनन्वागतस्तेनस्वप्नदृष्टेन। तएवनक्रि
याकर्तृत्वमस्यकथंचिदप्युपपद्यतेकार्यकरणसंश्लेषेणहिकर्तृत्वंस्यात्सचसंश्लेष: संयोगोस्यनास्तियतोसंगोह्ययंपुरु
षस्तस्मादमृतएवमेवैतद्याज्ञवल्क्यसोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहिमोक्षपदार्थैकदेशस्यकर्मप्रविवेक
स्यसम्यग्दर्शितत्वादतऊर्ध्वंविमोक्षायैवब्रूहीति॥ ॥तत्रासंगोह्ययंपुरुषइत्यसंगताकर्तृत्वेहेतुरुक्तउक्तंचपूर्वंकर्मवशात्हस
इयतेयत्रकाममितिकामश्चसंगोअतोसिद्धोहेतुरुक्तोसंगोह्ययंपुरुषइति। नच्चेतदस्तिकथंतर्हिअसंगएवेतिकामीतदुच्यते।
सवाएषयतस्मिन्स्वप्नेसवैएषपुरुष: संप्रसादात्प्रत्यागत: स्वप्नेरत्वाचरित्वायथाकामंदृष्ट्वैवपुण्यंचसर्वंपूर्ववन्नबुद्धन्तायैव पापं
जागरितस्थानायतस्मादसंगएवायंपुरुषोयदिस्वप्नेसंगवान्स्यात्कामीसततस्तत्संगजैर्दोषैर्बुद्धान्तायागतोलिप्येत। यथा
सोस्वप्नेसंगत्वात्स्वप्नसंगजैर्दोषैर्जागरितेप्रत्यागतोनलिप्यते। एवंजागरितसंगजैरपिदोषैर्नलिप्यतेएव बुद्धांतेजागरि
तिसयत्तत्रबुद्धांतेकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइतिरत्वाचरित्वेत्यादिपूर्ववत्तदेतदुच्यतेसवाएष
एतस्मिन्बुद्धान्तेननुदृष्ट्वैवेतिकथमवधार्यतेकरोतिचतत्र पुण्य पापेतत्फलंचपश्यतिनकारकावज्ञासकत्वेनकर्तृत्वोप

वृ

प्तेत्यात्मनैवायंज्योतिषास्तइत्यादिनाआत्मज्योतिषावभासितः कार्यकरणसंघातोव्यवहरतितेनास्यकर्तृत्वमुपचर्यते
नस्वतः कर्तृत्वं। तथाचोक्तं ध्यायतीवलेलायतीवेति बुध्याद्युपाधिकृतमेवनस्वतः। इहतुपरमार्थापेक्षयाउपाधिनिर
पेक्षउच्यते। दृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचनकृत्वेतितेन नपूर्वापरव्याघाताशंका। यस्मान्निरुपाधिकः परमार्थतोनकरोति। न
चलिप्यतेक्रियाफलेन। तथाचव्यासभगवतोक्तमनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोपिकौंतेयनकरो
तिनलिप्यतइति। तथासहस्रदानंतुकामप्रविवेकस्यदर्शितत्वात्। तथासवाएषएतस्मिन्स्वप्नेसवाएषएतस्मिन्बुद्धांतइत्येता
भ्यांकंडिकाभ्यामसंगतैवप्रतिपादिता। यस्माद्बुद्धांतेकृतेनस्वप्नांतगतः संप्रसंन्नोसंबद्धोभवतिस्त्र्यन्यादिकार्यादर्शनात्तस्मा
त्रिष्वपिस्थानेषुस्वतोसंगएवायमतोमृतः स्थानत्रयधर्मविलक्षणः। प्रतियोन्याद्रवतिस्वप्नांतायैवसंप्रसादायेत्य
१२९ न र्थः। दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्यस्वप्नशब्देनाभिधानदर्शनादत्रशब्देनचविशेषणोपपत्तेस्तस्माउभौअंतायधावतीतिवसुषुप्तंदर्शयि
ष्यति। यदिपुनरेवमुच्यतेस्वप्नांतेरत्वाचरित्वाएतावुभावंतावनुसंचरतिस्वप्नांतंचबुद्धांतंचेतिदर्शनात्स्वप्नांतायैवेत्यत्रा
पिदर्शनवृत्तिरेवस्वप्नउच्यतइतितथापिनकिंचिद्दुष्यत्यसंगत्वं हिसिसाधयिषितंसिद्ध्यत्येव। यस्माज्जागरितेदृष्ट्वैव १२९
पुण्यंचपापंचरत्वाचरित्वावस्वप्नांतमागतोनजागरिततद्दोषेणानुगतोभवति। एवमयंपुरुषः आत्मास्वयंज्योतिः कार्य

एवो२ वै२ विद्यायां१ या२ सौ१

र्षीवाह्यसोस्यपरमोलोकस्तस्मादपकृष्यमाणायामविद्यायांचकाष्ठागतायांसर्वात्मभावोमोयथास्वयंज्योतिष्ट्वंस्वप्नेप्र
त्यक्ष तत्उपलभ्यतेतद्वद्विद्याफलमुपलभ्यतइत्यर्थः। तथाऽविद्यामपुत्कृष्यमाणायांतिरोधीयमानायांचविद्याया
मविद्यायाः फलंप्रत्यक्षतउपलभ्यते। अथयत्रैनंघ्नंतीवजिनंतीवेति। तएतेविद्याविद्याकार्येसर्वात्मभावः परिछिन्नात्मभाव
श्चविद्ययासुव्यक्तं सर्वात्माभवत्यविद्ययाचासर्वोभवत्यन्यतः कुतश्चित्प्रविभक्तोभवतियतः प्रविभक्तोभवतितेनविरुध्यते
विरुद्धत्वाद्धन्यतेजीयतेविछाद्यतेचासर्वविषयत्वेचविभिन्नत्वादेतद्भवतिसमस्तस्तुसन्नकुतोभिविद्यतेयेनविरुध्यतेविरोधाभा
वेकेनहन्यतेजीयतेविछाद्यतेवा। अत इदमविद्यायाः सतत्वमुक्तं भवतिसर्वात्मानंसंतमसर्वात्मत्वेनग्राहयतिआत्मनोन्यद्वस्त्वंतरमवि
द्यमानंप्रत्युपस्थापयत्यात्मानमसर्वत्वमापादयतिततस्तद्विषयः कामोभवतियतोभिद्यतेकामतः क्रियामुपादत्तेततः फलंतदे
तदुक्तंवक्ष्यमाणंचयत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतीत्यादिइदमविद्यायाः सतत्वंसहकार्येणप्रदर्शितंविद्यायाश्चकार्य
सर्वात्मभावः प्रदर्शितोविद्याविपर्ययेणसाचाविद्यानात्मनः स्वाभाविकोधर्मोयस्माद्विद्यायामुत्कृष्यमाणायांस्वयमपचीय
मानासतीकाष्ठांगतायांविद्यायांपरिनिष्ठितेसर्वात्मभावेसर्वात्मनानिवर्त्ततेरज्ज्वामिवसर्पज्ञानंरज्जुनिश्चयेतच्चोक्तंय
त्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादितस्मान्नात्मधर्मोविद्यानहिस्वाभाविकस्योच्छित्तिः कदाचिदप्युपपद्यतेसवितुरि

वोस्यप्रकाशयोस्तस्मात्तस्यामोक्षउपपद्यते॥ ॥इदानींयोसोसर्वात्मभावोमोक्षोविद्याफलंक्रियाकारकफलशून्यंसप्रत्यक्ष
तोनिर्दिश्यतेयत्राविद्याकामकर्माणिनसंतिततदेतत्प्रस्तुतंयत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यतीतितदेतद्
अस्यरूपंयःसर्वात्मभावःसोस्यपरमोलोकइत्युक्तस्तदेतदतिछंदाअतिछंदमित्यर्थोरूपपरत्वाछंदःकामोतिगछंदोयस्मा
द्रूपात्तदतिछंदंरूपमन्योसावस्वरांतःछंदःशब्दोगायत्र्यादिछंदोवाचीअयंतुकामवचनोतःस्वरांतएवतथाप्यतिछंदाइति
पाठःस्वाध्यायधर्मोद्रष्टव्योस्तिचलोकेकामवचनेप्रयुक्तःछंदःशब्दःस्वछंदःपरछंदइत्यादावतोतिछंदमित्येवमुपनेयंकाम
वर्जितमेत्यतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थेतथापहतपाप्मा [illegible] शब्देनधर्माधर्मावुच्येतेपाप्मशब्दःसंस्थतेपाप्मनोविजहातीत्युक्त्वा
२४ तदपहतपाप्मधर्माधर्मवर्जितमित्येतत्किंचाभयंभयंहिनामाविद्याकार्यमविद्ययाह्ययमन्यदितिद्युक्तंतत्कार्यद्वारेणकारण
प्रतिषेधोयमभयंरूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतद्यदेतद्विद्याफलंसर्वात्मभावस्तदेतदतिछंदापहतपाप्माभयंरूपंसर्वसंसा
रधर्मवर्जितमतोभयंरूपमेतदिदंचपूर्वमेवोपन्यस्तंअतीतानंतरब्राह्मणसमाप्तावभयंवैजनकप्राप्तोसीतिआगमतद्धेतु
तर्कतःप्रपंचितंदर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्यायअयमात्मास्वयंचैतन्यज्योतिःस्वभावःसर्वस्वेनचैतन्यज्योतिषावभासयतीत्यु १२४
क्तंस्वप्नेचकिंविषयस्पतिरमतेचरतिजानातिचेत्युक्तमतःस्थितंचैतन्यायतोनित्यंस्वरूपचैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनःसयदिवात्मात्रा

ध२ ते२

विनष्टःस्वेनैवरूपेणवर्ततेकस्मादयमहमस्मीत्यात्मानंवाबहिरिमानिभूतानीतिजाग्रत्स्वप्नयोरिवनजानातीत्यत्रोच्यते।
ष्टएवज्ञानहेतुर्भेदत्वमेवाज्ञानहेतुस्तत्कथमित्युच्यते।दृष्टांतेनहिप्रत्यक्षीभवतिविवक्षितोर्थइत्याह।तत्रयथालो
केप्रियेष्टयास्त्रियासंपरिष्वक्तःसम्यक्परिष्वक्तःकामयंत्याकामुकःसन्नबाह्यमात्मनःकिंचनकिंचिदपिवेदमत्तोन्यद्वस्त्वि
तिनवांतरमयमहमस्मिसुखीदुःखीवेतिअपरिष्वक्तस्तुतयाप्रविभक्तोजानातिसर्वमेवबाह्यमाभ्यंतरंचपरिष्वंगोत्तरकाले
त्वेकत्वापत्तेर्नजानातिएवमेवयथादृष्टांतोयंपुरुषःक्षेत्रज्ञोभूतमात्रासंसर्गतःसैंधवखिल्यवत्प्रविभक्तोजलादौचंद्रा
दिबिंबवत्कार्यकरणइहप्रविष्टःसोयंपुरुषःप्राज्ञेनपरमार्थेनस्वाभाविकेनस्वेनात्मनापरेणज्योतिषासंपरिष्वक्तःएकी
भूतोनिरंतरःसर्वात्मानबाह्यंकिंचनवस्त्वंतरंनाप्याभ्यंतरमात्मन्ययमहमस्मिसुखीदुःखीवेतिवेदतत्रचैतन्यज्योतिःस्व
भावत्वेकस्मादिहनजानातीतियदप्राक्षीस्तत्रायंहेतुर्मयोक्तएकत्वंयथास्त्रीपुंसयोःपरिष्वक्तयोस्तत्रार्थान्नानात्वंविशे
षविज्ञानहेतुरित्युक्तंभवतिनानात्वेचकारणमात्मनोवस्त्वंतरस्यप्रत्युपस्थापिकाविद्येत्युक्तं।तत्रचाविद्यायाःयदा
प्रविभक्तोभवतितदासर्वेणैकत्वमेवास्यभवतिततश्चज्ञानज्ञेयादिकारकप्रविभागेसतिकुतोविशेषविज्ञानप्रादुर्भा
वःकामोवासंभवतिस्वाभाविकेस्वरूपस्थआत्मज्योतिषियस्मादेवंसर्वैकत्वमेवास्यरूपमतस्तद्वैअस्यात्मनःस्वयंज्यो

त्तिः स्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामाः यस्मिन्रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वे
न प्रविभक्तः कामस्तस्य तदनाप्तकामं भवति यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपं न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यते। अत
आप्तकामं भवति किमन्यस्माद्वस्त्वंतरान्न प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वंतरमत आह नान्यदस्त्यात्मनः कथं यत आ
त्मकामं आत्मैव कामा अस्मिन्रूपेऽन्यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तस्यात्मैवान्यत्वप्र
त्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकांतरं शोकच्छिद्रं शोकशून्य
मित्येतच्छोकमध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः प्रकृतस्त्वयं ज्योतिरात्माविद्याकामकर्मविनिर्मु
क्त इत्युक्तमसंगत्वादात्मन आगंतुकत्वाच्चैतेषां तत्रैवमाशंका जायते चैतन्यात्मस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्री
पुंसयोरिव संपरिष्वक्तयोरित्युक्तं। तत्र प्रासंगिकमेतदुक्तं। कामकर्मादिवन्न स्वयंज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावो यस्मा
२५ त्संप्रसादे नोपलभ्यत इत्याशंकायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंदृष्टांतोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्ते
ऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्मादिवदागंतुकमित्येतत्प्रासंगिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुवर्त्तयति। अत्र चैतत्प्रकृत १२५
तमाविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेतद्रूपं यत्सुषुप्त आत्मनोऽगृह्यते प्रत्यक्षत इति तदेतदध्यायांतमेवाभिहितं सर्वसंबंधातीतो

व यं

तमेतद्रूपमिति यस्मादत्रैतस्मिन्सुषुप्तस्थानेऽतिच्छंदापहतपाप्माऽभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकस्तस्य जनकपितृत्वात्पि
व तृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं कर्मणायमसंबद्धोऽस्मिन्काले तस्मात्पिता पुत्रसंबंधनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात्पिताऽप्य
पिता भवति तथा पुत्रोऽपि पितुः पुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते उभयोर्हि संबंधनिमित्तं कर्म तदयमतिक्रांतो वर्त्तते अपहतपाप्मेति ह्यु
क्तं तथा माताऽमाता लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसंबंधाभावाल्लोका अलोकास्तथा देवाः कर्मांगभूताः तत्कर्मसंबंधा
१ त्ययाद्देवा अदेवास्तथा वेदाः साध्यसाधनसंबंधविधायका मंत्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्मांगभूताः अधीता अध्येतव्याश्च
कर्मनिमित्तमेव संबध्यंते पुरुषेण तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन्काले वेदा अप्यवेदाः संपद्यंते न केवलं शुभकर्मसंबंधातीतः
किं तर्ह्यशुभैरप्यत्यंतघोरैः कर्मभिरसंबद्ध एवायं वर्त्तत इत्येतमर्थमाह। अत्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्त्ता भ्रूणघ्ना सहपाठा
दवगम्यते। स तेन घोरेण कर्मणैतस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवति येनायं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहाऽभ्रूण
हा तथा चांडालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः किं तर्हि सहजेनाप्यत्यंतनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्तः ए
वायं चांडालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चंडाल एव चांडालः स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसंबद्धत्वादचांडालो भ
वति पौल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः [illegible] शूद्रेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नस्तथासावप्यपौल्कसो भवति। तथाश्रमल

३

त्तिः स्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमे[illegible]त तत्तस्मादाप्ताः कामाः यस्मिन्रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वे
न प्रविभक्तः कामस्तस्य तदनाप्तकामं भवति यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपं न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यते। अत
आप्तकामं भवति किमन्यस्माद्वस्त्वंतरान्न प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वंतरं अत आह नान्यदस्त्यात्मनः कथं य[illegible]तत्वा
त्मकामं आत्मैव कामा [illegible] अस्मिन्रूपेऽन्यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तेस्यात्मैवान्यत्वप्र
त्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकांतरं शोकच्छिद्रं शोकशून्य
मित्येतत् शोकमध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः प्रकृतस्त्वयं ज्योतिरात्माविद्याकामकर्मविनिर्मु
क्त इत्युक्तमसंगत्वादात्मन आगंतुकत्वाच्चैतेषां तत्रैवमाशंका जायते चैतन्यात्मस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्री
पुंसयोरिव संपरिष्वक्तयोरित्युक्तं। तत्र प्रासंगिकमेतदुक्तं। कामकर्मादिवन्न स्वयंज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावो यस्मा
१२५ त्संप्रसादे नोपलभ्यत इत्याशंकायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंदृष्टांतोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्ते
ऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्मादिवदागंतुकमित्येतत्प्रासंगिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुवर्तयति। अत्र चैतत्प्रकृत १२५
तमाविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेतद्रूपं यत्सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसंबंधातीत

व यां

तमेतद्रूपमिति यस्मादत्रैतस्मिन्सुषुप्तस्थानेऽतिच्छंदापहतपाप्माऽभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनक[illegible]जनयितृत्वात्पि
व तृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं कर्मणायमसंबद्धोऽस्मिन्काले तस्मात्पिता पुत्रसंबंधनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात्पिता अप्य
पिता भवति तथा पुत्रोऽपि पितुः पुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यत उभयोर्हि संबंधनिमित्तं कर्म तदयमतिक्रांतो वर्तते अपहतपाप्मेति ह्यु
क्तं तथा माता अमाता लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसंबंधाभावाल्लोका अलोकास्तथा देवाः कर्मांगभूताः तत्कर्मसंबंधा
१ त्ययाद्देवा अदेवास्तथा वेदाः साध्यसाधनसंबंधविधायका मंत्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्मांगभूताः अधीता अ[illegible]ध्येतव्याश्च
कर्मनिमित्तमेव संबध्यंते पुरुषेण तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन्काले वेदा अप्यवेदाः संपद्यंते न केवलं शुभकर्मसंबंधातीतः
किं तर्ह्यशुभैरप्यत्यंतघोरैः कर्मभिरसंबद्ध एवायं वर्तत इत्येतमर्थमाह। अत्र स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहर्ता भ्रूणघ्ना सहपाठा
दवगम्यते। स तेन घोरेण कर्मणैतस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवति येनायं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहा भ्रूण
हा तथा चांडालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः किं तर्हि सहजेनाप्यत्यंतनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त ए
वायं चांडालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चंडाल एव चांडालः स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसंबद्धत्वान्न चांडालो भ
वति पौल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः [illegible]द्रेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नस्तथासोप्यपौल्कसो भवति। तथा चाश्रमल

३

क्षणोऽस्य कर्मणि निरवसंबद्धो भवतीत्युच्यते श्रमणः परिव्राड् यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वादश्रमणस्तथा तापसो वा
नप्र[illegible]स्थो तापसः सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणं किं बहुनाऽनन्वागतमसंबद्धमित्येतत्पुण्येन शास्त्र
विहितेन कर्मणा तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वान्नपुंसकलिंगमनन्वागतं रूपमिति ह्यनुवर्तते किंपु
नरसंबद्धत्वकारणमिति तद्धेतुरुच्यते तीर्णो तिक्रांतो हि यस्मादेवं रूपस्तदा तस्मिन्काले सर्वान्शोकान् शोकाः कामाः इष्ट
विषयप्रार्थना हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यते। इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिंतयन्स्तद्गुणान्संतप्यते। पुरुषोऽतः
शोकोऽरतिः कामइति पर्यायाः यस्मात्सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति न कंचन कामं कामयते तच्छिदाद्धति हियुक्तं तन्मुक्तिया पतितौ शोक यं
१८ शाद्धः कामवचन एव च [illegible] वितुमर्हति कामस्य कर्महेतु [illegible] वक्ष्यति हि स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कु
रुत इति अतः सर्वकामातीतीर्णत्वाद्युक्तमुक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि हृदयस्येति हृदयमिति पुंडरीकाकारो मांसपिंडः तत्स्थमंतःक
कौ रणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते तात्स्थ्यान्मं चौशानवत् हृदयस्य बुद्धेर्ये शोकाः बुद्धिसंश्रया हि ते कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि सर्वं मन ए
वेत्युक्तत्वात् वक्ष्यति च कामा ये स्य हृदि श्रिता इति आत्मसंश्रयभ्रांत्यपनोदाय हृदीदं वचनं हृदि श्रिता हृदयस्य शोका इति च हृदयकरणसं १२८
बंधातीतस्तथायमस्मिन्काले ति कामतिमृत्योर्न रूपाणीति ह्युक्तं हृदयसंबंधातीतत्वात्तु तत्संश्रयकामसंबंधातीतो भवतीति हि युक्तं

त्रिव द्याश्रि

रंस्वप्ने चैव वादिनो ह्येते हि कामाः वासनाश्च हृदयसंबंधिनमात्मानमुपसर्प्योपश्लिष्यंते हृदयवियोगेऽप्यात्मन्यवतिष्ठं
ते। पुटतैलस्थ इव पुष्पादिगंध इत्यावक्षते तेषां कामः संकल्पो हृदये ह्येव रूपाणि हृदयस्य शोका इत्यादीनां वचनामानर्थ ना
क्यमेव। हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेन्न हृदि श्रिता इति [illegible] विशेषणान्न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इ
ति वचनं समंजसं हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति चात्मविप्रयुक्तविवक्षितत्वात्र हृच्छयणवचने यथार्थमेव युक्तं स्या
ड्लाप त्पतीवैती श्रुतेरन्यार्थासंभवात्कामा ये स्य हृदि श्रिता इति विशेषणादात्माश्रया अपि संतीति चेन्नानाश्रितापेक्षत्वा
न्नाशाश्रयांतरमपेक्ष्य हृदीति विशेषणं किं तर्हि ये हृदयेनाश्रिताः कामाः तानपेक्ष्य विशेषणं ये त्वप्ररूढा भविष्यतो
भूताश्च प्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हृदि श्रिताः संभाव्यंते अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणं ये प्ररूढा वर्तमाना विषये ते
सर्वे प्रमुच्यंत इति यापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् न तेषु यत्नाधिक्याधेयार्थत्वादितरथाऽश्रुतमविशिष्टं वकल्पितं स्यादात्मा
श्रयत्वं कामानां न कंचन कामं कामयत इति प्राप्तप्रतिषेधात् आत्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेन्न स धीः स्वप्नो भूत्वेति
परिहृतत्वात्कामाश्रयत्वप्राप्तेरसंगवचनाच्च नहि कामाश्रयात्वे असंगवचनमुपपद्यते संगश्च काम इत्यवोचाम आत्मकाम
इति श्रुते[illegible] विषयोस्य कामो भवतीति चेन्न व्यतिरिक्तकामाभावार्थत्वात्तस्याः चेत्रापिकादितंत्रन्यायोपपन्नमात्मनः का

माद्याश्रयत्वमिति चेन्न ह्रीर्धीर्भीरित्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्तावैशेषिकादितंत्रोपपत्तयः श्रुतिविरोधेन्या
याभाससत्वोपगमात्स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च कामादीनां च स्वप्ने केवलदृष्टिमात्रविषयत्वात्स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धं स्थितं
च बाध्येत । आत्मसमवायित्वे दृश्यत्वानुपपत्तिश्चक्षुर्गतविशेषणवत् द्रष्टुर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति । द्रष्टुः स्वयंज्योति
ष्ट्वं सिद्धं तद्बाधितं स्यात् यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्यते । सर्वशास्त्रार्थविप्रतिषेधाच्च परस्यैकदेशकल्पनायां का
माद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत । एतच्च विस्तरेण चतुर्थे वोचाम । महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयकल्पनाः प्र
तिषेद्धव्या आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धये तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् यथेच्छा
दीनामात्मधर्मत्वं कल्पयंतो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न संगच्छंते तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थ
बाधनान्नादरणीया । स्त्रीपुंसयोरविवेकत्वान्न पश्यतीत्युक्तं स्वयंज्योतिरिति च स्वयंज्योतिष्ट्वं नाम चैतन्यात्मस्वभावता यदि
ह्यग्न्युष्णत्वादिवच्चैतन्यात्मस्वभावः आत्मा स कथमेकत्वेपि हि स्वभावं जह्यात् न जानीयात् अथ न जहाति कथमिह सुषु १२७
प्ते न पश्यति विप्रतिषिद्धमेतच्चैतन्यमात्मस्वभावो न जानाति चेति । न विप्रति [illegible] षिद्धमुभयमप्येतदुपपद्यत एव कथं यद्वै सुषु
प्ते तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यन्नेव पश्यति [illegible] यत्तच्च सुषुप्ते न पश्यतीति [illegible] जानीषे तन्न तथा गृह्णीयाः

कस्मात्पश्यन्नैव भवति तत्र । नन्वेवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमो यतो न चक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति व्यापृतेषु हि द
र्शनश्रवणादिषु पश्यतीति व्यवहारो भवति शृणोतीति वा न च व्यापृतानि करणानि पश्यामस्तस्मान्न पश्यत्येवायं न हि
र्द्द पश्यन्नेव भवति कथं न हि यस्माद्द्रष्टुर्दृष्टिकर्तुर्या दृष्टिस्तस्या दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशः विद्यते यथाग्नेरौष्ण्यं यावदग्निभावि
तथायं वात्माद्रष्टाऽविनाशी अतोऽविनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी यावद्द्रष्टृभाविनी हि सा । ननु विप्रतिषिद्धमिदमभिधी
यते द्रष्टुः सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति च [illegible] द्रष्टा क्रियते दृष्टिकर्तृत्वाद्द्रष्टेत्युच्यते । क्रियमाणा च द्रष्ट्रा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत
इति चाशक्यं वक्तुं ननु न विपरिलुप्यत इति वचनादविनाशिनी स्यात् न वचनस्य ज्ञापकत्वात् न हि न्यायप्राप्तो विनाशः कृतकस्य वचन
शतेन वारयितुं शक्यते वचनस्य यथाप्राप्तार्थज्ञापकत्वात् नैष दोषः आदित्यादिप्रकाशकत्ववत् दर्शनोपपत्तेः यथादित्यादयो नित्य
प्रकाशस्वभावा एव संतः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयंति । न ह्यप्रकाशात्मानः संतः प्रकाशं कुर्वंतः प्रकाशयंतीत्युच्यं
ते किं तर्हि स्वभावेनैव नित्येन प्रकाशेन तथायमप्यात्मा परिलुप्तस्वभावया दृष्ट्या नित्यया द्रष्टेत्युच्यते गौणं तर्हि द्रष्ट[illegible]त्वं
न मुख्योपपत्तेः यदि ह्यन्यथाप्यात्मनोऽन्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति तदैवमेव मुख्यं द्रष्टृत्वमुपपद्यते नान्यथा यथादित्यादीनां प्रकाशयि त्रा
तृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेनाक्रियमाणेन प्रकाशेन तदेव च प्रकाशयितृत्वं मुख्यं प्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेस्तस्मान्न द्रष्टु

[illegible]
द्रष्टृत्वं दृष्टृन्दास्य द्रष्टुस्तस्य ।ता वा न वाऽनेनो २

दृष्टिर्विपरिलुप्यत इति न विप्रतिषिद्धं गंधोप्यस्ति न नित्यक्रिः ।कर्तृविषय एव तृच्प्रत्ययांतस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टो यथा
छेत्ता भेत्ता गंतेति तथा द्रष्टेत्यत्रापीति चेन्न प्रकाशयितेति दृष्टत्वादेव तु प्रकाशकेष्वन्यथा संभवान्नूनं त्वान्मनीति चेन्न दृष्टे
विपरिलोपश्रुतेः पश्यामि न पश्यामीत्यनुभवदर्शनान्नेति चेन्न करणव्यापारविशेषापेक्षत्वात् उद्धृतचक्षुषां च स्वप्न
आत्मदृष्टेरविपरिलोपदर्शनात् तस्मादपरिलुप्तस्वभावैवात्मनो दृष्टिरतस्तयापरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयंज्योतिः स्वभावया प
श्यन्नेव भवति सुषुप्ते। कथं तर्हि न पश्यतीत्युच्यते। ननु तदस्ति किं तद्द्वितीयं विषयभूतं किं विविक्तं ततो द्रष्टुरन्यत् अन्यत्वेन
विभक्तं यत्पश्येदुपलभेत यद्धि तद्विशेषदर्शनकारणमंतःकरणं चक्षूरूपं च तदविद्ययान्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत्तदेत
२८ स्मिन्काले एकीभूतमात्मनः परेण परिष्वंगात् द्रष्टुर्दृष्टिपरिच्छिन्नस्य विषयदर्शनाय करणमन्यत्वेन व्यवतिष्ठते। अयं तु स्वेन सर्वात्म
नासं परिष्वक्तः स्वेन परेण प्राज्ञेनात्मना प्रियेव पुरुषस्तेनन दृष्टत्वेन व्यवस्थितानि विषयाश्च तदभावाद्विशेषदर्शनं नास्ति। करणानि
करणादिकृतं हि तन्नात्मकृतमात्मकृतमिव प्रत्यवभासते। तस्मात्तत्कृतेयं भ्रांतिरात्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति समानमन्यत्।
यद्वै तन्न जिघ्रति यद्वै तन्न रसयते। यद्वै तन्न वदति यद्वै तन्न शृणोति यद्वै तन्न मनुते यद्वै तन्न स्पृशति यद्वै तन्न विजानाति मननविज्ञान १२८
योर्दृष्ट्यादिसहकारित्वेपि सति चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतवर्त्तमानविषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्ग्रहणं। किंपुनर्दृ

ष्ट्यादीनामग्नेरौष्ण्यप्रकाशनज्वलनादिवत् धर्मी भेद आहोस्विदभिन्नस्यैव धर्मस्य परोपाधिनिमित्तकं धर्मान्यत्वमित्यत्र के
चिद्व्याचक्षते भिन्नं वस्तुनः स्वत एवैकत्वं नानात्वं च यथा गोर्द्रव्यतयैकत्वं सास्नादीनां धर्माणां परस्परतो भेदो यथा स्थूले
ष्वेवमेकत्वं नानात्वं च तथा निरवयवेष्वमूर्त्तवस्तुष्वेकत्वं नानात्वमनुमेयं सर्वत्राव्यभिचारदर्शनादात्मनापि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां
परस्परं नानात्वमात्मना चैकत्वमिति। नान्यपरत्वात् नहि दृष्ट्यादिधर्मभेदप्रदर्शनपरमिदं वाक्यं यद्वै तदित्यादि किं तर्हि यदि वै
तन्यात्मज्योतिः कथं न जानाति सुषुप्ते नूनमतो न चैतन्यात्मज्योतिरित्येवमाशंकाप्राप्तौ तन्निराकरणायैतद्यद्वै तदित्यादि
स्वयं जाग्रत्स्वप्नयोश्चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारं चैतन्यात्मज्योतिः स्वाभाव्यमुपलक्षितं दृष्ट्याद्यभिधेयव्यवहाराय सुषुप्ते तदुप
धिभेदव्यापारनिवृत्तावनुद्भास्यमानत्वादनुपलक्ष्यमाणस्वभावमप्युपाधिभेदेन भिन्नमिव यथाप्राप्तानुवादेनैव विद्य
मानत्वमुच्यते तत्र दृष्ट्यादिधर्मभेदकल्पना विवक्षितार्थानभिज्ञतया सैंधवघनवत्प्रज्ञानैकरसघनश्रुतिविरोधाच्च विज्ञा
नमानंदं सत्यं ज्ञानं प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्च। शब्दप्रवृत्तेश्च किंकीवशब्दप्रवृत्तिश्च चक्षुषा रूपं विजानाति श्रोत्रेण शा
ब्दं विजानाति [illegible] वाचान्नस्य रसं विजानातीति च सर्वत्रैव दृष्ट्यादिशब्दाभिधेया
नो विज्ञानशब्दवाच्यतामेव दर्शयति शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणं दृष्टांतोपपत्तेश्च यथा हि लोके स्वच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकस्तन्नि
मित्तमेव केवलं हरितनीललोहिताद्युपाधिभेदसंयोगात्तदाकारत्वं भजते न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीललोहिता

दिलक्षणो धर्मभेदो [stain] स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यं तेन तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगात्प्रज्ञानघनस्य तावस्यैवात्मज्यो
तिषो दृश्यादिशक्तिभेद उपलक्ष्यते। प्रज्ञानघनस्य स्वच्छस्वभावात् स्फटिकस्य च्छायाभाववत् स्वयंज्योतिष्ट्वाद्यथा वादित्यज्यो
तिरवभासस्य भेदैः संयुज्यमानं हरितनीललोहितादिभेदैर्विभाग्यं तदाकाराभासं भवति। तथा चक्षुरादि जगदवभासयच्चक्षुरादि
निय तदाकारं भवति तथा चोक्तं मात्मनैवायं ज्योतिषा स्त इत्यादि न च निरवयवस्य अनेकात्मकता शक्या तेकल्पयितुं दृष्टांताभावा
च्च यद्याकाशस्य सर्वगतत्वादिधर्मभेदः परिकल्प्यते परमाणुवादीनां गंधरसाद्यनेकगुणवत्वं तदपि निरूप्यमाणं परोपाधि
निमित्तमेव भवति आकाशस्य तावत्सर्वगतत्वं नाम न स्वतो धर्मोस्ति सर्वोपाधि [stain] संश्रयाद्धि सर्वत्र स्वेन रूपेण सत्वमपेक्ष्य
सर्वगतत्वव्यवहारो न तु आकाशः क्वचिद्गतो वा गतो वा स्वतो गमनं हि नाम देशांतरस्थस्य देशांतरेण संयोगकारणं सा च क्रि
नै यावयविशेषसंभवति। एवं धर्मभेदा नैव संत्याकाशे तथा परमाणवादावपि परमा [stain] णुर्नाम पृथिव्या गंधघनायाः [stain] परम
२९ सूक्ष्मावयवो गंधात्मक एव न तस्य पुनर्गंधवत्वं नाम शक्यते कल्पयितुं मथ तस्यैव रसादिकधर्मकत्वं स्यादिति चेन्न तत्राप्यवा
दिसंसर्गनिमित्तत्वात्तस्मान्न निरवयवस्य अनेकधर्मवत्वे दृष्टांतोस्ति एतेन दृगादिशक्तिभेदानां पृथक्क्लृप्तरूपादिभेदेन परिणामभेदक १२९
ल्पना प्रत्युक्ता जाग्रत्स्वप्नयोरिव यद्विज्ञानीयात्तद्वितीयं प्रविभक्तमन्यत्वेन नास्तीत्युक्तम् अतः सुषुप्तेन विज्ञानाति वि

वेति ४

शेषं ननु यद्यस्यायमेव स्वभावः किंनिमित्तमस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन ह्यभूद्विशेषविज्ञानमेवास्य स्वभावः
कस्मादेव विशेषं न जानातीत्युच्यते शृणु। यत्र यस्मिन् जागरिते स्वप्ने वान्यदिवात्मनो वस्त्वंतरमिवाविद्यया प्रत्युपस्थापितं भ
वति तत्राविद्याप्रत्युपस्थापितादन्योन्यमिवात्मानं मन्यमानः असत्यात्मनः प्रविभक्ते वस्त्वंतरे अन्योन्यस्सन्नन्यदुपलभे
तत [stain] द्यदन्विति स्वप्नप्रत्यक्षतो घ्नंतीव जिघ्रंतीति तथान्योन्यस्य रूपं न जिघ्रेदृसये ह देहं शृणुयाम त्वीतस्प नेहि ज्ञानीयादिति
यत्र पुनः सो विद्या सुषुप्ते वस्त्वंतरप्रत्युपस्थापिका शांता तेनान्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावात् केन कं
पश्येज्जिघ्रेद्विजानीयाद्वा अतः स्वेनैव हि प्राज्ञेनात्मना स्वयंज्योतिः स्वभावेन संपरिष्वक्तः उपसंहृतकरणः समस्तः संप्रस
न्नः आप्तकामः आत्मकामः सलिलवत्स्वच्छीभूतः सलिलंच [stain] स्सलिलः एको द्वितीयस्याभावादविद्यया हि द्वितीयः प्रवि
भक्तः सा चेह शांता अतः एको द्रष्टा दृष्टेरविलुप्तत्वादात्मज्योतिःस्वभावायाः अद्वैतो द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावात् एतदमृतमभयमेष
ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः परमेवायमस्मिन्काले व्यावृत्तकार्यकरणोपाधिभेदः स्वेनात्मज्योतिषा शांतसर्वसं
बंधो वर्तते। हे सम्राडिति ह एवं ह एनं जनकमनुशशासानुशिष्टवान्याज्ञवल्क्य इति श्रुतिवचनमेतत्कथं वानुशशास एषास्य
विज्ञानमयस्य परमा गतिर्यास्त्वन्या देहग्रहणलक्षणा ब्रह्मादिस्तंबपर्यंता अविद्याकल्पितास्ता गतयः अतोऽस्य परमा विद्योपवि

षयत्वात् इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्मविद्यासाध्यानां परमोत्तमा या समस्तात्मत्वो वा यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य
द्विजानाति एषैव च परमा संपत् सर्वासां संपदां विभूतीनामियं परमा स्वाभाविकत्वादस्याः कृतका ह्यन्याः संपदस्तथैषो
स्य परमो लोकः ये न्ये कर्मफलाश्रया लोकास्तेस्यापरमाः अयं तु न केनचन कर्मणा मीयते स्वाभाविकत्वादेषोस्य परमो
लोकस्तथैषोस्य परम आनंदो यान्यन्यानि विषयेंद्रियसंबंधजनितान्यानंदजातानि तान्यपेक्ष्यैषोस्य परम आनंदो नित्य
३० त्वात् यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुत्यंतराद्यत्रान्यत्पश्यत्यन्यद्विजानाति तदल्पं मर्त्यममुख्यं सुखमिदं तु तद्विपरीतमत ए
षोस्य परम आनंदः एतस्यैवानंदस्य मात्रां कलामविद्याप्रत्युपस्थापितां विषयेंद्रियसंबंधकालविभाव्यामन्यानि भूता
न्युपजीवंति कानि तानि त एवानंदादविद्यया प्रविभज्यमानस्वरूपाण्यन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिकल्प्यमानान्यन्यानि संउ
पजीवंति भूतानि विषयेंद्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमानां यस्य परमानंदस्य मात्रावयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यंतैर्भूतै
रुपजीव्यंते तदानंदमात्रावयवद्वारेण मात्रिणं परमानंदमधिजिगमयिषन्नाह सैन्धवलवणशकलैरिव लवणशैलं स
यो मनुष्याणां मध्ये राद्धः संसिद्धो विकलः समग्रावयव इत्यर्थः । समृद्धः उपभोगोपकरणसंपन्नो भवति किं चान्येषां समा
नजातीयानामधिपतिः स्वतंत्रः पतिर्न मांडलिकः सर्वैः समस्तैर्मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणनिवृत्त्यर्थं मनुष्याणामेव १३०

यानि भोगोपकरणानि तैः संपन्नानामप्यतिशयेन संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनंदस्तत्रानंदानंदिनोरभेदनिर्देशात्तुना
र्थांतरभूतत्वमित्येतत्परमानंदस्यैवेयं विषयविषय्याकारेण मात्रा प्रसृतेति हि युक्तं यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिवाक्यांतरस्मा
धुक्तोयं स परम आनंद इत्यभेदनिर्देशः युधिष्ठिरादितुल्यो राजा चोदोर्दणे । दृष्टं मनुष्यानंदमादिं कृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्र
मेण भूमीयपरमानंदं यत्र भेदो निवर्त्तते तमधिगमयति यत्रायमानंदः शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्द्धमानो यत्र विवृद्धिकाष्ठामनु
भवति यत्र गणितभेदो निवर्त्तते अन्यदर्शनश्रवणमननाभावात्तं परमानंदं विवक्षन्नाह । अथ ये मनुष्याणां एवंप्रकाराः शतमा
नंदाः आनंदभेदाः स एकः पितॄणां तेषां विशेषणं जितलोकानामिति श्राद्धादिकर्मभिः पितॄन्तोषयित्वा तेन कर्मणा जिता लोका ये
षां ते जितालोकाः पितरः तेषां पितॄणां जितलोकानां मनुष्यानंदशतगुणीकृतपरिमाणः एक आनंदो भवति सोपि शतगुणीकृतो गंध
र्वलोके एक आनंदो भवति गंधर्वलोकानंदः शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनंदो भवति अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा ये देवत्वं प्रा
प्नुवंति ते कर्मदेवाः तथैवाजानदेवानां एक आनंदः आजानत एवोत्पत्तित एव ये देवास्ते आजानदेवाः यश्च श्रोत्रियो धीतवेदः अवृ
जिनो वृजिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारीत्यर्थः अकामहतो वीततृष्णः आजानदेवेभ्यो र्वाक् यावंतो विषयास्तेषु तस्यैवं

बृ

न्तस्याजानदेवैः समानआनंदइत्युच्यते तदन्यात्कष्यते वशाट्टात्त्वछतगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोक एक आनंदो विराट्शरीरे
र तथात द्विज्ञानवांश्रोत्रियोधीतवेदश्चावृजिनइत्यादिपूर्ववत् तछतगुणीतपरिमाणोएक आनंदो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भ
ना ज्ञानियश्चेत्यादिपूर्ववदेवातः परंगणितनिवृत्तिरेष परमआनंदइत्युक्तोयस्यपरमआनंदस्य ब्रह्मलोकाद्यानंदा मात्राउदधेरिव
विप्रुषः एवंशतगुणोत्तरवृद्ध्युपेताः आनंदायत्रैकतांयांति यश्च श्रोत्रियः प्रत्यक्षः अथैष एव संप्रसादलक्षणः परमआनंदः
तत्र हिनान्यत्पश्यतिन्यच्छृणोत्यतो न्तसा न्तस त्वादमृतः इतरेतद्विपरीताः अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वतुल्य अकामतो हेत्व
कृतोविशेषः आनंदशतगुणवृद्धिहेतुरेतानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्यानंदस्य प्राप्तावर्थं
दर्शितानि यथाकर्माण्यग्निहोत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ। तत्र तत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वलक्षणे कर्मणी अधरस्तनभूमि
३१ ष्वपिसमानेइतिनोत्तरानंदप्राप्तिसाधनेअभ्युपेयते अकाम [illegible] हतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेरुत्तरोत्तरभूम्यानंदप्राप्ति
साधनमित्यवगम्यते स एष परमआनंदो विदुषः श्रोत्रियप्रत्यक्षोधिगत तथा च वेदव्यासः यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यंम
हत्सुखं [illegible] तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति। एष ब्रह्मलोकः हे सम्राडिति हो वाच १३१
याज्ञवल्क्यः। सोहमेवमनुशिष्टो भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि भगवानतऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि व्याख्यातमेतत्। अत्र हि वि

५

मोक्षायेत्यस्मिन्वाक्ये याज्ञवल्क्यो विनयं चकारलीतवान्। याज्ञवल्क्य भयकारणमाह श्रुतिः नयाज्ञवल्क्यो वक्तृत्व सामर्थ्या
न्नावाद्धीतवान्त्रानाद्वाकिं तर्हि मेधावी राजा सर्वेभ्यो [illegible] मामाम न्त्रेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसाने भ्यः उदरो स्मीत
आवृणोनु अवरोधंकृतवानित्यर्थः। यदन्मयानि र्णीतं रूपं विमोक्षार्थं तत्रैकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनः
र्मा पर्यनुयुंक्त एवं मेधावित्वादित्येतद्भयकारणं सर्वमिदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेनोपादित्सतीति। अत्र विज्ञानमयः स्वयंज्यो
तिरात्मा स्वप्नप्रदर्शितः स्वप्नांतबुद्धांतसंचारेण कार्यकरणव्यतिरिक्तता कामकर्मप्रविवेकश्चासंगतयामत्स्यदृष्टांतेन प्र
दर्शितः पुनश्चाविद्याकार्यः स्वप्नेवंध्नंतीवेत्यादिना प्रदर्श्य तमर्थादविद्यायाः सतत्वं निर्द्धारितं मतद्भ्रमोध्यारोपणरूप
त्वमनात्मधर्मत्वं च तथा विद्यायाश्चैवं प्रदर्शितं सर्वात्मभावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः सर्वोस्मीति मन्यते सोस्य परमो लोक इ
ति तत्र च सर्वात्मभावः स्वभावोस्य विद्याकामकर्मादिसर्वसंसारधर्मसंबंधातीतं रूपमस्य साक्षाद्व्युत्थे गृह्यते इत्ये
तन्न विज्ञापितं स्वयंज्योतिरात्मा एष परम आनंदः एष [illegible] विद्याया विषयः स एष परमः संप्रसादः सुखस्य च
पराकाष्ठेत्येतदेवमनेन ग्रंथेन व्याख्यातं तच्चैतत्सर्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टांतभूतं बंधनस्य च नैवेतमोक्षवंधनेसहेतुके
सप्रपंचे निर्दिष्टे विद्याकार्यं तत्सर्वं दृष्टांतभूतमेवेति तद्दार्ष्टांतिकस्थानीये मोक्षवंधने सहेतुके कामप्रश्नार्थभूते लयाव

५ विद्या १

त २

कव्यइतिपुनःपर्यनुयुंक्तेजनकोऽहंभगवते इत्यादि विमोक्षायैवब्रूहीतितत्रमहामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धांतावसंगःसंचरत्येकआत्मास्वयंज्यो
तिरित्युक्तंयथावासोकार्यकरणानिमृत्युरूपाणिपरित्यजन्नुपाददानश्चमहामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धांतावनुसंचरतितथा
जायमानोम्रियमाणश्चेतरेवमृत्युरूपैःसंयुज्यतेवियुज्यतेवाहलोकपरलोकावनुसंचरतीति।संसरणंस्वप्नबुद्धांतानुसंचारदृष्टां
तस्यदार्ष्टांतिकत्वेनसूचितंतदिहविस्तरेणसनिमित्तंसंसरणंवर्णयितव्यमिति।तदर्थोयमारंभः तत्रचबुद्धांतात्स्वप्नांतम
यमात्मानुप्रवेशितः संप्रसादस्थानंमोक्षदृष्टांतभूतंततःप्रत्यावृत्तबुद्धांतेसंसारव्यवहारःप्रदर्शयितव्यइतितेना
स्यसंबंधः।सवैबुद्धांतात्स्वप्नांतक्रमेणसंप्रसन्नःएषरतस्मिन्संप्रसादेस्थित्वाततःपुनरीषत्प्रबु तःस्वप्नांतेरत्वाचरित्वे
७२ त्यादिपूर्ववद्बुद्धांतायैवाद्रव तिइतत्त्वास्यास्यसंसारोवर्ण्यतेयथायमात्मास्वप्नांताद्बुद्धांतमागतःएवमय मस्मा
द्देहाद्देहांतरंप्रतिपत्स्यतइत्याहात्रदृष्टांतंततत्रयथालोकेअनःशकटंसुसमाहितंसुष्टुभृशंवासमाहितंभांडोपस्कर
णेनोलूखलमुसलशूर्पपिठरादिनान्नाद्येनवसंपन्नंसंभारेणाक्रांतमित्यर्थःतथाभाराक्रांतंसदुत्सर्जनंशब्दंकुर्वद्यथा
यायाद्गच्छेच्छाकटिकेनाधिष्ठितंसदेवमेवयथोक्तोदृष्टांतोयंशारीरःशरीरेभवःकोसौलिंगात्मालिंगोपाधिःयःस्वप्नबुद्धां
तावविजन्ममरणाभ्यांपाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसंचरतियस्योत्क्रमणमनुप्राणाद्युत्क्र १३२

मणंसप्राज्ञेनपरेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनात्मनान्वारूढोधिष्ठितोवभास्यमानस्तथाचोक्तमात्मनैवायंज्योतिषा
स्तेपल्ययतेइतिउत्सर्जन्याति तत्रचैतन्यात्मज्योतिषावभास्येलिंगेप्राणप्रधानेगच्छतितदुपाधिरप्यात्मागच्छतीवतथाचश्रु
त्यंतरंकस्मिन्न्वहमित्यादिध्यायतीवेतिवातएवोक्तंप्राज्ञेनात्म नान्वारूढइतिअन्यथाप्राज्ञेनैकीभूतःसकथंवत्कथमुत्स
र्जन्यातिलिंगोपाधि रात्माउत्सर्जन्मर्मसुनिकृत्यमानेषुदुःखवेदनयार्तःशब्दंकुर्वन्यातिगच्छतितत्कस्मिन्काल
इत्युच्यतेयत्रएतद्भवत्येतदितिक्रियाविशेषणमूर्द्ध्वोच्छ्वासीयत्रोर्द्ध्वोच्छ्वासित्वमस्यभवतीत्यर्थःदृश्यमानस्याप्यनुवदनं
वैराग्यहेतोरीदृशःकष्टःखल्वयंसंसारोयेनोत्क्रांतिकालेमर्मसुकृत्यमानेषुस्मृतिलोपोदुःखवेदनार्तस्यपुरुषार्थ
साधनप्रतिपत्तौवासामर्थ्यपरवशीकृतचित्तस्यतस्माद्यावदियमवस्थानागमिष्यतितावदेवपुरुषार्थसाधनकर्तव्य
तायामप्रमत्तोभवेदित्याह कारुण्यान्नश्रुतिः।तदस्योर्द्ध्वोच्छ्वासित्वंकस्मिन्कालेकिंनिमित्तंकथंवास्यादेतदित्युच्यतेसोयं ग
प्राकृतःशिरःपाण्यादिमान्पिंडोयत्रयस्मिंकालेयमणिमानमणोर्भावमणुत्वंकार्श्यमित्यर्थः।निएतिनिर्गच्छतिकिंनि
मित्तंजरयावास्वयमेवकालपक्वफलवज्जीर्णःकार्श्यतांगच्छतिउपतपतीत्युपतपन्ज्वरादिरोगस्तेनोपतपतावाउपतप्य
मानोहिरोगेणविषमाग्नितयान्नंभुक्तंनजरयति।ततोन्नरसेनानुपचीयमानःपिंडःकार्श्यतामापद्यते।तदुच्यते।उपतपतावेत

रिमाणं निगच्छति यदात्यंतकार्श्यं प्रतिपन्नो जरादिनिमित्तैस्तदोर्द्ध्वोछ्वासी भवति यदोर्द्ध्वोछ्वासी तदा[...]हितसंज्वारः शाकटवत्
उत्सर्जन्याति [...]ज्वरो रोगादिपीडनं कार्श्यतापत्तिश्च शरीरवतोऽवश्यंस्फाविनष्टेनर्था इति वैराग्यायेदमुच्यते यदा स
सुत्सर्जन्याति तदा कथं शरीरं विमुंचतीति दृष्टांत उच्यते तत्र यथाम्रफलं उदुंबरं वा फलं [...] पिप्पलं वाऽनेकदृष्टांतोपादा फलं विष
नं मरणस्यानियतनिमित्तत्वख्यापनार्थं अनियतानि हि मरणस्य निमित्तान्यसंख्यातानि च तदपि वैराग्यार्थमेव यस्माद
यमनेकमरणनिमित्तवांस्तस्मात्सर्वदा मृत्योरास्य एव वर्त्तत इति बंधनाद्बध्यते येन वृंतेन स बंधकारणो रसोऽयस्मिन्नाव
ध्यत इति वृंत एवोच्यते। बंधनं तस्माद्रसाद्वृंताद्वा बंधनात्प्रमुच्यते वातायनेकनिमित्तं एवमेवायं पुरुषो लिंगात्मा लिंगो
३३ पाधिरेभ्योंगेभ्यश्चक्षुरादिदेहावयवेभ्यः संप्रमुच्य सम्यग्निर्लेपेन प्रमुच्यते [...] मुमूर्षुगमनकाले दव प्राणेन रक्षन् किं तर्हि
सह वायुनोपसंहृत्य पुनः प्रतिन्यायं पुनः शब्दात्पूर्वमप्ययं देहाद्देहांतरमसकृद्गतवान् यथा स्वप्नबुद्धांतौ पुनः पुनर्गच्छ
ति तथा पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः। प्रतियोनि योनिं योनिं प्रति कर्मश्रुतादिवशादाद्रवति किमर्थं प्राणाये
व प्राणा[...]हायेत्यर्थः स प्राण एव हि गच्छति ततः प्राणायेति विशेषणमनर्थकं प्राणव्यूहाय हि गमनं देहांतरं प्रति तेन ह
स्य कर्मफलोपभोगार्थसिद्धिर्न प्राणसत्तामात्रेण तस्मात्तादर्थ्यार्थं युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहायेति तत्रास्येदं शरीरं परित्य 133

बृ २

प्रत्येनासि पापकर्म्मणि नियुक्ताः ८

प्रगच्छति। नान्यस्य देहांतरस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति देहेंद्रियविवियोगा[...]त्यः स्वप्नवत्यस्थानीयाः गृहमिव राज्ञे
शरीरांतरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा विद्यंते [...]वं सति कथमस्य शरीरांतरोपादानमित्यु[...]सर्वं ह्य[...]स्य जगत्[...]फलो
पभोगसाधनत्वायोपात्तं स्वकर्मफलोपभोगाय चायं प्रवृत्तो देहाद्देहांतरं प्रतिपित्सुस्तस्मात्सर्वमेव जगत्स्वकर्मणा प्र
युक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव कृतं लोकं पुरुषोऽभिजायत इति श्रुते[...]स्वप्नाज्जागरितं प्रतिपि
त्सोस्तत्र कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टांतो [...]राजानं राज्याभिषिक्तमायांतमायांतं स्वराष्ट्रे उग्राजातिविशेषाः क्रूरकर्मा
णो वा प्रत्येनसः प्रतिप्रत्येनसः तस्करादिदंडनादौ नियुक्ताः सूताः ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः सूता[...]संकरजातिवि
शेषाः ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञ आगमनं बुद्ध्वा अन्नैर्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्म्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रासादा
दिभिः प्रतिकल्पंते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षते। अयं राजाऽऽयात्ययमागच्छतीति। एवमेव यथा दृष्टांतः एवं ह एवंविदं कर्म्मफ
लस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः। कर्म्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवं शब्देन परामृश्यते सर्वाणि भूतानि शरीरकर्तॄणि कर
णानुग्राहकाणि चादित्यादीनि तत्कर्म्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्म्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षंते इदं ब्रह्म भोक्ता कर्त्तास्माकमाया
ति तथागच्छतीत्येवमेव कृत्वा प्रतीक्षंत इत्यर्थः तमेवं जिगमिषुं के सहगच्छंति [...]गच्छंतीति [...] तद्यथा प्रत्युन्ना आहोस्वि[...] कर्म

क्रि

वृक्षात्स्वयमेवगच्छतिपरलोकशरीरकर्तृणीवभूतानीत्युच्यतेदृष्टांतस्तद्यथाराजानंप्रयियासंतंप्रकर्षेणयातुमिच्छंतं
उग्राःप्रत्येनसःसूतग्रामण्यस्तएवाभिसमायंत्याभिमुख्येनसमायंत्येकीभावेनतमभिमुखाःआयंत्यनाहूताएवराज्ञाकेव
लंतदभिप्रायाभिज्ञाःएवमेवइममात्मानंभोक्तारमंतकालेमरणकालेसर्वेप्राणावागादयोभिसमायंतियत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वा
सी [illegible] भवतीतिव्याख्यातं॥ ॥षष्ठाध्यायस्यतृतीयंब्राह्मणं॥ ॥सयत्रायमात्मासंसारोपवर्णनंप्रस्तुतंतत्रायंपुरुषःए
भ्योऽङ्गेभ्यःसंप्रमुच्येत्युक्तंतत्संप्रमोक्षणंकस्मिन्कालेकथंवेतिसविस्तरंसंसरणंवर्णयितव्यमित्यारभ्यतेसोयमात्मा
प्रस्तुतोयत्रयस्मिन्कालेअव [illegible] ल्यमबलभावंनिएत्यगत्वायद्देहस्यदौर्बल्यंतदात्मनएवदौर्बल्यमुप [illegible] चर्यतेअबल्यं
न्येत्यतिनह्यसावस्वतोमूर्त्तत्वादबलभावंगच्छति।तथासंमोहमिवसंमूढतांसंमोहोविवेकाभावःसंमोहतामिव [illegible] निगच्छ
१३४ तिनचास्यस्वतःसंमोहोऽसंमोहोवास्तिनित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात्तेनेवशब्दःसंमोहमिवन्येतीतिउत्क्रांतिकालेहिक १३४
रणोपसंहारनिमित्तोव्याकुलीभावआत्मनइवलक्ष्यतेलौकिकैस्तथाचवक्तारोभवंतिसंमूढःसंमूढोयमितिवाऽभय
त्रैवशब्द [illegible] प्रयोगोयोज्यःवल्यमिवन्येत्यसंमोहमिवन्येतीति।उभयस्यपरोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात्समानकर्तृकत्वमि
दंत्राद्यथास्मिन्कालेएतेप्राणावागादयःएनमात्मानमभिसमायंतितदास्यशारीरस्यात्मनोऽङ्गेभ्यःसंप्रमोक्षणंकेनवाप्र

[illegible]पुनः संप्रमोक्षणं मि

कारेणात्मानमभिसमायंतीत्युच्यतेसआत्माएताःतेजोमात्रास्तेजोवयवान्रूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादीनिकरणानीत्यर्थः
ताएतासमभ्याददानःसम्यग्निर्लेपेनाददानःआभिमुख्येनाददानःसंहरमाणःस्वप्नापेक्षयाविशेषणंसमितिनतुस्वप्नेनि
र्लेपसम्यगादानमस्तित्यादानमात्रंगृहीतावाकृगृहीतंचक्षुरस्यलोकस्यसर्वावतोमात्रामपादायेत्यादिवाक्येभ्यः
हृदयमेवपुंडरीकाकाशमन्ववक्रामत्यन्वागच्छतिहृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानोभवतीत्यर्थः।बुध्यादिविक्षेपोपसंहारेसतिनहित
स्यस्वतश्चल [illegible] नंविक्षेपोपसंहारादिविक्रियावाध्यायतीवलेलायतीवेत्युक्तत्वात्बुध्याद्युपाधिद्वारेवहिसर्वविक्रियाध्यारो
प्यतेतस्मिन्कालेपुनस्तस्यतेजोमात्राभ्यादानमित्युच्यते।सयत्रैषचक्षुषिभवश्चाक्षुषःआदित्यांशोभोक्तुःकर्मणाप्रयुक्तोया
वद्देहधारणंतावच्चक्षुषोनुग्रहंकुर्वन्वर्त्ततेमरणकालेत्वस्यचक्षुरनुग्रहंपरित्यजति।स्वमादित्यात्मानंप्रतिपद्यते।तदेतदुक्तं
यत्रास्यपुरुषस्यमृतस्याग्निंवागप्येतिवातंप्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिपुनर्देहग्रहणकालेसंश्रयिष्यंतितथास्वपतःप्रबुध्यत
श्चतदेतदाहचाक्षुषःपुरुषोयत्रयस्मिन्कालेपराङ्पर्यावर्त्ततेपरिसमंतात्परा [illegible] वर्त्ततइतिअथात्रास्मिन्कालेऽरूपज्ञो
भवतिमुमूर्षुः।रूपंन [illegible] जानातितदायमात्माचक्षुरादितेजोमात्राःसमभ्याददानोभवति।स्वप्नकालइवैकीभवतिकरणजातंस्व
लिंगात्मनातदैनंपार्श्वस्थाआहुर्नपश्यतीति [illegible] तथाघ्राणदेवतानिवृत्तौघ्राणमेकीभवतिलिंगात्म

नाव[illegible]न जिघ्रतीत्याहुः समानमन्यत् जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता तन्निवृत्त्यपेक्षया न रसयत इत्याहुः तथा न वदति न शृ
णोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुः। तदोपल[illegible]क्ष्यते देवतानिवृत्तिः करणानां च हृदय एकीभावस्तत्र हृदय उपसं
हृतेषु करणेषु योऽत्र व्यापारः स कथ्यते तस्य हैतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयछिद्रस्येत्येतत् अग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्र
द्योतते। स्वप्नकाल इव स्वेन भासा तेजोमात्रादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिषा आत्मनैव वर्त्तते नात्मज्योतिः प्रद्योतेन हृदयाग्रेणैष आत्मा
विज्ञानमयो लिंगोपाधिः निर्गच्छति निः क्रामति तथाथर्वणे कस्मिन्वहमुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा
स्यामीति स प्राणमसृजतेति तेन ह्यात्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्यक्ततरं तदुपाधिद्वारा ह्यात्मनि जन्ममरणगमनागमनादिसर्व
34 विक्रियादिलक्षणः संव्यवहारस्तदात्मकं हि द्वादशविधं करणं बुद्ध्यादि तत्सूत्रं तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगतस्तस्थुषश्च तेन प्रद्योते 134
न [illegible] हृदयाग्रप्रकाशेन विनिष्क्रममाणः केन मार्गेण निष्क्रामतीत्युच्यते चक्षुष्टो वा आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा
नि यदि स्यान्मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेदन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यः यथाकर्म यथाश्रुतं तं विज्ञानात्मानमुत्क्रा
मंतं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूताकूतमित्यर्थः। प्राणः सर्वाधिकारिस्थानीयो राज्ञ इवानूत्क्रामति प्राणं चानूत्क्रामंतं वा
गादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति यथाप्रधानान्वाचिख्यासेयं न तु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितं तदैष आत्मा सविज्ञानो भ

वति स्वप्न इव विशेषविज्ञानवान्भवति कर्मवशात् न स्वतंत्रः स्वतंत्रश्चेत्स्यात्सर्वः कृतकृत्यः स्यान्नत्वेतल्लभ्य
ते अत एवाह व्यासः सदा तद्भावभावित इति कर्मणोद्भाव्यमानेनान्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन
सर्वो लोक एतस्मिन्काले सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेव च गन्तव्यमन्ववक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः।
तस्मात्तत्कालेस्वातंत्र्यार्थं योगधर्मानुसेवनं परिसंख्यानाभ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च श्रद्दधानैः परलोकार्थिभिर
प्रमत्तैः कर्त्तव्य इति सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयोऽर्थः दुश्चरिताच्चोपरमणं न हि तत्काले शक्यते किंचित्संपादयितुं कर्मणा
नीयमानस्य स्वातंत्र्याभावात् पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्युक्तं एतस्य ह्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय सर्व
शाखोपनिषदः प्रवृत्ताः न हि तद्विहि[illegible]तोपायानुसेवनं मुक्त्वात्यंतिकोऽस्यानर्थस्योपशमोपायोऽस्ति तस्मात्तद्विहितोप
निषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यमित्येष प्रकरणार्थः। शाकटवत्संसृतः उत्सर्जन्यातीत्युक्तं किं पुनस्तस्य पर
लोकाय प्रवृत्तस्य पथ्यदनं शाकटिकसंभारार्थस्थानीयं गत्वा वा परलोके यद्भुंक्ते शरीराद्यारंभकं च यत्तत्किमित्युच्यते तं
परलोकाय गच्छंतमात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा विहिता [illegible] प्रतिषि
द्धा च तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धमविहितमप्रतिषिद्धं च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेते अनुगच्छते पूर्वप्रज्ञा

वपूर्वानुभवविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञातीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः ॥ ताश्च वासनाः अपूर्वकर्मारंभे कर्मविपाके चो
गानि भवंतितेनता अप्यन्वारंभंते। न हि ताभिर्वासनाभिर्विना कर्म कर्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते। न ह्यनभ्यस्ते विषये कौ
शलमिंद्रियाणां संभवति पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां त्विंद्रियाणामिहाभ्यासमंतरेण कौशलमुपपद्यते। दृश्यते च के
षांचित्कासुचित्क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विने वेहाभ्यासेन जन्मत एव कौशलं कासुचिदत्यंतसौकर्ययुक्ता
स्वप्यकौशलं केषांचित् तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषांचित्कौशलाकौशले दृश्येते तदेतत्सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भव
निमित्तं तेन पूर्वप्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा न कस्यचित्प्रवृत्तिरुपपद्यते तस्मादेतत्त्रयं शाकटिसंभारस्थानीयं परलो क
कपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यं यस्माद्विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहांतरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनं। तस्माद्विद्याकर्मादिशु १३६
मेव समाचरेत्तथेष्टदेहसंयोगोपभोगोस्या ताभिरिति प्रकरणार्थः। किमेवं विद्यादिसंभारसंभृतो देहांतरं प्रतिपद्यमानो मु
क्त्वा पूर्वदेहं पक्षीव वृक्षांतरं देहांतरं प्रतिपद्यतेऽथवातिवाहिकेन शरीरांतरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते किंवा तत्रस्थस्यै
व सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भवत्याहोस्विच्छरीरस्थस्य संकुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो
व्याप्य पुनर्देहांतरारंभे संकोचमुपगच्छंति किंवा मनोमात्रं वैशेषिकसमयवद्देहांतरारंभदेशं प्रतिगच्छति किंवा कल्पनांतरमे

व वेदांतसमय इत्युच्यते। त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंता इति श्रुतेः सर्वात्मकानि तावत्करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रया
त्तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तोऽतस्तद्वशात्स्वभावतः सर्वगतानामनंतानाम
पि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूप्येणैव देहांतरारंभवशात्प्राणानां वृत्तिः संकुचति विकसति च तथा चोक्तं समः प्लुषिणा समो को
मशकेन समो नागेन समो नेन सर्वेणेति तथा चेदं वचनमनुकूलं स यो हैताननंतानुपास्त इत्यादि तं यथा यथोपासत इति च
तत्र वासना पूर्वप्रज्ञाख्या विद्याकर्मतंत्रा जलूकावत्संतता एव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहांतरमारभते हृदयस्थैव पुनर्देहां
तरारंभे देहांतरं पूर्वाश्रयं विमुंचतीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टांत उपादीयते तत्र देहांतरसंचार इदं निदर्शनं यथा येन प्रकारेण तृणज
लायुका तृणजलूका तृणस्यांतमवसानं गत्वा प्राप्यान्यं तृणांतरमाक्रममाक्रम्याक्रम्यत इत्याक्रमस्तमाक्रम्याश्रित्या
त्मानमात्मनो पूर्वावयवमुपसंहरत्यंत्यावयवसंस्थाने एवमेवायमात्मायः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नप्रति
पित्सुरिव पातयित्वा विद्यां मेगमयित्वाऽचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं तृणांतरमिव तृणजलूका शरीरांतरं गृहीत्वा नरं
प्रसारितया वासनयात्मानमुपसंहरति तत्रात्मभावमारभते यथा स्वप्ने देहांतरस्थ इव शरीरारंभदेशे व्याप्रियमाणोंऽगमेस्था दे हे
वेरेव तत्र स्वकर्मवशात्करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यंते वाह्यं च कुशमृत्तिकास्थानीयं शरीरमारभ्यते तत्र च करणव्यूहमपे

स्य वा गान्धर्वस्य वा प्राजापत्याद्दिदेवताः संश्रयते एवं देहांतरारंभविधि [illegible] देहांतरारंभे नित्योपा
त्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहांतरमारभते आ संसारमोक्षादपूर्वमेव पुनः पुनरादत्त इत्युच्यते दृष्टांतस्तत्र एतस्मिन्नर्थे य
था पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रामपादायापच्छिद्य गृहीत्वान्यत्पू
र्वस्माद्रचनाविशेषा[illegible]न्नवतरमभिनवतरं कल्याणात्कल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिनोति एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्व
वन्नित्योपात्तानि पृथिव्यादीन्याकाशांतानि पंचभूतानि द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति चतुर्थे व्याख्यातानि पेशस्थानीयानि ता
न्युपमृद्योपमृद्यान्यदन्यच्च देहांतरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं कुरुते देहान्तरमित्यर्थः पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं
पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः गांधर्वं गंधर्वाणामुपभोगयोग्यं तथा देवानां दैवं प्रजापतेः प्राजापत्यं ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा
यथाकर्म यथाश्रुतं अन्येषां वा भूतानां संबंधि शरीरांतरं कुरुते इत्यभिसंबध्यते [illegible]स्य बंधनसंज्ञका उपाधिभेदेन तादात्म्य संयुक्तो
स्तन्मयोयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुंजीकृत्येह एकत्र इति निर्दिश्यंते स वा अयं य एवं संसरत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव योऽश
नायाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्मयः कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति ह्युक्तं
विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्धर्मत्वमस्य विभाव्यते ध्यायतीव लेलायतीवेति तथा मनोमयो मनःसन्निकर्षान्म

नोमयस्तथा प्राणमयः प्राणः पंचवृत्तिस्तन्मयो येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शनकाले एवं श्रोत्रमयः श्रो
त्रश्रवणकाले एवं तस्य तस्येंद्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः संछरीरारं
भकपृथिव्यादिभूतमयो भवति। तत्र पार्थिवशरीरारंभे पृथिवीमयो भवति। तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारंभे आपोमयो
भवति। तथा वायव्यशरीरारंभे वायुमयो भवति। तथाकाशशरीरारंभे आकाशमयो भवति। एवं तैजसानि देवशरीराणि तेष्वारभ्य
मानेषु तन्मयस्तेजोमयो भवत्यतो व्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि वा तेजोमयानि तान्यपेक्ष्याह अतेजो
मय इति एवं कार्यकरणसंघातमयः सन्नात्मा प्राप्तव्यं वस्त्वंतरं पश्यन्निदं मया प्राप्तं प्राप्तव्यमित्येवं विपरीतप्रत्ययः तदभिला
षः काममयो भवति तस्मिन्कामे दोषं पश्यतस्तद्विषयाभिलाषप्रशमे चित्तं प्रसन्नमकलुषं शांतं भवति। तन्मयोऽकाममयः एवं त
स्मिन्विहते कामे केनचित्स कामः क्रोधत्वेन परिणमते तेन तन्मयो भवेत् क्रोधमयः स क्रोधः केनचिदुपायेन निवर्त्तितो यदा भवति
तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सदक्रोध उच्यते ततः तन्मयः एवं कामक्रोधाभ्यामकामक्रोधाभ्यां च तन्मयो भूत्वा धर्ममयो धर्ममयश्च भ
वति। नहि कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते। यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मरणाद्धर्ममयोऽधर्ममय
श्च भूत्वा सर्वमयश्च भवति। समस्तं धर्माधर्मयोः कार्यं यावत्किंचिद्व्याकृतं तत्सर्वं धर्माधर्मयोः फलं तत्प्रतिपद्यमानस्तन्मयो

भवति किं बहुना तदेतत्सिद्धमस्य यदयमिदंमयो गृह्यमाणविषयादिमयस्तस्मादयमदोमयः अद इति परोक्षं। कार्येण गृह्य
माणेनानिर्दिश्यते अनंता हि ते करणात्मभावनाविशेषाः नैव ते विशेषतो निर्देष्टुं शक्यंते। तस्मिंस्तस्मिन्क्षणे कार्यतोऽवगम्य
ते इदमस्य हृदि वर्त्तते अदोऽस्येति गृह्यमाणकार्येणेदंमयतया निर्दिश्यते परोक्षोऽतस्तो व्यवहारोऽयमिदानीमदोमय इति संक्षेप
तस्तु यथाकर्तुं यथाचरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी स तथा भवति करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिग
म्या चरणं नामानियतमिति विशेषः साधुकारी साधुर्भवतीति यथाकारीत्यस्य विशेषणं पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्य
स्य ताच्छील्यप्रत्ययोपादानादत्यंततात्पर्यतैव तन्मयत्वं न तु तत्कर्ममात्रेणेत्याशंक्याह पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापे
नेति पुण्यपापकर्ममात्रेणैव तन्मयता स्यान्न तु ताच्छील्यमपेक्षते ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः तत्र का
मक्रोधादिपूर्विका पुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः संसरस्य कारणं देहाद्देहांतरसंचारस्य चैतत्प्रयुक्तो ह्यन्यदन्य १३८
द्देहांतरमुपादत्ते तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणमेतद्विषयौ हि विधिप्रतिषेधौ अत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति अ
त्रान्ये बंधमोक्षकुशलाः खल्वाहुः सत्यं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणं तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः
पुण्यापुण्ये कर्मणी उपचिनोति कामप्रहाणे तु कर्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति उपचितेऽपि पुण्यापुण्ये

कर्मणी कामशून्ये फलारंभके न भवतः तस्मात्काम एव संसारस्य मूलं तथा चोक्तमाथर्वणे कामान्यः कामयते
मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्रेति। तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्यमयत्वं तदकारणं विद्यमानमपीत्यतोऽवधारयति।
काममय एवेति यस्मात्स च काममयः सन्यादृशेन कामेन यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति स कामः ईषदभिलाषमात्रेणाभिव्य
क्तो यस्मिन्विषये भवति सोऽविहन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यते क्रतुर्नाम व्यवसायो निश्चयो यदनंतरा क्रिया प्रवर्त्तते यत्
क्रतुर्भवति यादृक्काम[illegible]कार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यद्विषयः क्रतुस्तत्फलनिर्वृत्तये यद्यो ये
ग्यं कर्म तत्कुरुते निर्वर्त्तयति यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते तदीयं फलमभिसंपद्यते तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य संसारित्वे च काम ए
व हेतुरिति तस्मिन्नर्थ एष श्लोको मंत्रोऽपि भवति। तदेवेति तदेव गच्छति सक्तः आसक्तः तत्रोद्भूताभिलाषः सन्नित्यर्थः कथमिति स
ह कर्मणा य[illegible]त्कर्मफलासक्तः सन्नकरोत् इति तेन कर्मणा सहैव तदेति तत्फलमेति किं तत् लिंगं मनो मनःप्रधानत्वाल्लिंगस्य म
नो लिंगमित्युच्यते। अथवा लिंग्यते गम्यते अवगच्छतीत्येन तल्लिंगं तन्मनो यत्र यस्मिन्निषक्तं निश्चयेन सक्तमुद्भूताभिलाष
मस्य तदभिलाषो हि तत्कर्म कृतवान् तस्मात्तन्मनोऽभिषंगवशाद्देवास्य तेन कर्मणा तत्फलप्राप्तिस्तेन तत्सिद्धं भवति। कामो मूलं
संसारस्येति अतः उच्छिन्नकामस्य विद्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्मविदो अबंधप्रसवानि भवंति पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव

भवतिकिंबहुनातदेतत्सिद्धमस्ययदयमिदंमयोगृह्यमाणविषयादिमयस्तस्मादयमदोमयः अदइतिपरोक्षं।कार्येणगृह्य
माणेननिर्दिश्यते।अनंताह्यंतःकरणेभावनाविशेषाः नैवतेविशेषतोनिर्देष्टुंशक्यंते।तस्मिंस्तस्मिन्क्षणेकार्यतोवगम्य
तेइदमस्यहृदिवर्त्ततेदोस्येतितेनगृह्यमाणकार्येणेदंमयतयानिर्दिश्यतेपरोक्षोतस्तोव्यवहारायमिदानीमदोमयइतिसंक्षेप
तस्तुयथाकर्तुंयथावाचरितुंशीलमस्यसोयंयथाकारीयथाचारीसतथाभवतिकरणंनामनियताक्रियाविधिप्रतिषेधादिग
म्याचरणंनामानियतमितिविशेषः साधुकारीसाधुर्भवतियथाकारीत्यस्यविशेषंपापकारीपापोभवतीतिचयथाचारीत्य
स्यताच्छील्यप्रत्ययोपादानादत्यंततात्पर्यतैवतन्मयत्वंनतुतत्कर्ममात्रेणेत्याशंक्याहपुण्यः पुण्येनकर्मणाभवतिपापः पापे
नेतिपुण्यपापकर्ममात्रेणैवतन्मयतास्यान्नतुताच्छील्यमपेक्षतेताच्छील्येतुतन्मयत्वातिशयइत्ययंविशेषः तत्रका
मक्रोधादिपूर्विकापुण्यापुण्यकारितासर्वमयत्वेहेतुः संसारस्यकारणंदेहाद्देहांतरसंचारस्यचैतत्प्रयुक्तोह्यन्यदन्य १३८
द्देहांतरमुपादत्तेतस्मात्पुण्यापुण्येसंसारस्यकारणमेतद्विषयौहिविधिप्रतिषेधावत्रशास्त्रस्यसाफल्यमिति।अ
थान्येबंधमोक्षकुशलास्त्वाहुः सत्यंकामादिपूर्वकेपुण्यापुण्येशरीरग्रहणकारणंतथापिकामप्रयुक्तोहिपुरुषः
पुण्यापुण्येकर्मण्युपचिनोतिकामप्रहाणेतुकर्मविद्यमानमपिपुण्यापुण्योपचयकरंनभवत्युपचितेपिपुण्यापुण्ये

कर्मणिकामशून्येफलारंभकेनभवतस्तस्मात्कामएवसंसारस्यमूलंतथाचोक्तमाथर्वणेकामान्यः कामयते
मन्यमानः सकामभिर्जायतेतत्रतत्रेति।तस्मात्काममयएवायंपुरुषोयदन्यमयत्वंतदकारणंविद्यमानमपीत्यतोवधारयति
काममयएवेतियस्मात्सचकाममयः सन्यादृशेनकामेनयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतिसकामईषदभिलाषमात्रेणाभिव्य
क्तोयस्मिन्विषयेभवतिसोऽविहन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यतेक्रतुर्नामव्यवसायोनिश्चयोयदनंतराक्रियाप्रवर्त्ततेयत्
क्रतुर्भवतियादृक्काम[illegible]कार्येणक्रतुनायथारूपः क्रतुरस्यसोयंयत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयद्विषयः क्रतुस्तत्फलनिर्वृत्तयेयद्यो ये
ग्यंकर्मतत्कुरुतेनिर्वर्त्तयतियत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतेतदीयंफलमभिसंपद्यतेतस्मात्सर्वमयत्वेऽस्यसंसारित्वेचकामए
वहेतुरितितदस्मिन्नर्थएषश्लोकोमंत्रोपिभवति।तदेवेतितदेवगच्छतिसक्तः आसक्तः तत्रोद्भूताभिलाषः सन्नित्यर्थः कथमेतिस
हकर्मणाय[illegible]त्कर्मफलासक्तः सन्नुकरोतितेनकर्मणासहैवैतदेतितत्फलमेतिकिंतत्लिंगंमनोमनः प्रधानत्वाल्लिंगस्यम
नोलिंगमित्युच्यते।अथवालिंग्यतेगम्यतेवगच्छतियेनतल्लिंगंतन्मनोयत्रयस्मिन्निषक्तंनिश्चयेनसक्तमुद्भूताभिलाष
मस्यतदभिलाषोहितत्कर्मकृतवान्तस्मात्तन्मनोभिषंगवशादस्यतेनकर्मणातत्फलप्राप्तिस्तेनेतत्सिद्धंभवति।कामोमूलं
संसारस्येत्यतः उच्छिन्नकामस्यविद्यमानान्यपिकर्माणिब्रह्मविदोवंध्यप्रसवानिभवंतिपर्याप्तकामस्यकृतात्मनइहैव

सर्वंप्रविलीयंतिर्किमादृतिश्रुतेः । किंच प्राप्यान्तं कर्मणः प्राप्य तु त्कांतमवसानं यावत्कर्मणः फलपरिसमाप्तिं कृत्वेत्यर्थः । क
स्य कर्मणो [illegible] त्वं प्राप्येत्युच्यते । तस्य यत्किंच कर्मेह ह्यस्मिंल्लोके करोति निर्वर्त्तयत्ययं तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वांतं प्राप्य तस्मा
ल्लोकात्पुनरेत्यागच्छत्यस्मै लोकाय कर्मणेयं हि लोकः कर्मप्रधानस्तेनाह कर्मण इति पुनः कर्मकरणाय पुनः कर्मकृ
त्वा फलासंगवशात्पुनरमुं लोकं यातीत्येवमिति नु एवन्नु कामयमानः संसरति यस्मात्कामयमान एवैवं संसरत्यथत
स्मादकामयमानो न क्वचित्संसरति फलासक्तस्य गतिरुक्ता [illegible] कामस्य हि क्रियानुपपत्तेरकामयमानो मुच्यत एव क
२ थं पुनरकामयमानो भवति यः अकामो भवत्यसावकामयमानः कथमकामतेत्युच्यते यो निष्कामो यस्मान्निर्गताः कामाः
सोयं निःकामः कथं कामा निर्गच्छंतीत्य आप्तकामो भवत्याह यः कामायेन स आप्तकामः कथमाप्यंते कामाः आत्मकामत्वे १३९
न यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वंतरभूतः पदार्थो भवति आत्मैवानंतरोवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्ध्वंति
र्यग्नाधश्चात्मनोन्यत्कामयितव्यं वस्त्वंतरं यस्य यस्मिन्सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येच्छृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा एवं
विजानन्कथं कामयेत ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति न चासावन्यो ब्रह्मविदः आप्तकामस्यास्ति य एवा
त्मकामः स निष्कामो कामयमानश्चेति मुच्यते न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योस्ति अनात्मा वान्यः का

कामतयाप्त॰ अकामो॰

नं

यितव्यः सर्वं चात्मैवाभूदिति विप्रतिषिद्धं सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावान्न कर्मानुपपत्तिः ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं क
कल्पयंति ब्रह्मविदोपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् येन चाशनायाद्य
तीतो नित्यं प्रत्यवायासंबंधी विदितः आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमो नित्यमेवाशनाद्यतीतमात्मानं पश्यति यस्माज्जिहासितव्यम
मुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एव संबंद्धुं यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः अ
कामात्भावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावान्न प्राणा वागादयो नोत्क्रा मेत
तिदेहात् । स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टांतत्वेन प्रदर्शितं रूपं तद्वाक्यस्यैतदा
कामं आत्मकाममकामं रूपमिति तस्य हि दार्ष्टांतिकभूतोयमर्थः उपसंह्रियते । अथाकामयमान इत्यादिना स कथमेवंभूतो
च्यत इति उच्यते यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य क
र्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणा वागादयो नोत्क्रामंति किंतु विद्वान्स इहैव ब्रह्म यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते स ब्रह्मैव सन्ब्र
ह्माप्येति यस्मान्न हि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः संति तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालं
हि विदुषो मृतस्य भावांतरापत्तिर्जीवतोन्यो भावो देहांतरप्रतिसंधानाभावमात्रेण तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते भावांतरापत्तौ

सर्वं प्रविलीयते इति किं माद्रूतिश्रुतेः। किं च प्राप्यान्तं कर्मणः प्राप्य तु अन्तमवसानं यावत्कर्मणः फलपरिसमाप्तिं इत्यर्थः। क
स्य कर्मणो ऽन्तं प्राप्येत्युच्यते। तस्य यत्किंच कर्म इहास्मिं लोके करोति निर्वर्त्तयति अयं तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वांतं प्राप्य तस्मा
ल्लोकात्पुनरेति आगच्छति अस्मै लोकाय कर्मणे। यं हि लोकः कर्मप्रधानस्तेन आह कर्मणे इति पुनः कर्मकरणाय पुनः कर्म कृ
त्वा फलासंगवशात्पुनरमुं लोकं याति इत्येवमिति नु एवं नु कामयमानः संसरति यस्मात्कामयमान एवैवं संसरति अथ त
स्मादकामयमानो न क्वचित्संसरति फलासक्तस्य गतिरुक्ता कामस्य हि क्रियानुपपत्तेरकामयमानो मुच्यत एव क
२ थं पुनरकामयमानो भवति यः अकामो भवत्यसावकामयमानः कथमकामतेत्युच्यते यो निष्कामो यस्मान्निर्गताः कामाः
सोयं निःकामः कथं कामा निर्गच्छंति य आप्तकामो भवति आप्ताः कामा येन स आप्तकामः कथमाप्यंते कामाः आत्मकामत्वे
न यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वंतरभूतः पदार्थो भवति आत्मैवानंतरो ऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्ध्वं ति १३८
र्यग्नाधः आत्मनो ऽन्यत्कामयितव्यं वस्त्वंतरं यस्य यस्मिन्सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येच्छृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा एवं
विजानन्कथं कामयेत् ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति न चासावन्यो ब्रह्मविदः आप्तकामस्यास्ति य एवा
त्मकामः स निष्कामो ऽकामयमानश्चेति मुच्यते न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्यो ऽस्ति अनात्मा चान्यः का

कामतयाप्ता॰ अकामो॰

नर्ष

यितव्यः सर्वं चात्मैवाभूदिति विप्रतिषिद्धं सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कर्मानुपपत्तिः ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं क
ल्पयंति ब्रह्मविदो ऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनो ऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् येन चाशनायाद्य
तीतो नित्यं प्रत्यवायासंबंधी विदितः आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमो नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति यस्माज्जिहासितव्यम
मुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एव संबंद्धुं यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः
कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रा
मंति देहात्। स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टांतत्वेन प्रदर्शितं रूपं तद्वा अस्यैतदा
प्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति तस्य हि दार्ष्टांतिकभूतो ऽयमर्थः उपसंह्रियते। अथाकामयमान इत्यादिना स कथमेवंभूतो
च्यत इति उच्यते यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिः स्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य क
र्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणा वागादयो नोत्क्रामंति किंतु विद्वान्स इहैव ब्रह्म यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते स ब्रह्मैव सन्ब्र
ह्माप्येति यस्मान्न हि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः संति तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालं
हि विदुषो मृतस्य भावांतरापत्तिर्जीवतो ऽन्यो भावो देहांतरप्रतिसंधानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते भावांतरापत्तौ

मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थ आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो भवेत् कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोतीति तन्नानिमित्तमिति स चानिष्टो
ऽनित्यत्वं च मोक्षस्य प्राप्नोति नहि क्रियानिर्वृत्तो धर्मो नित्यो दृष्टो नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते एष नित्यो महिमेति मन्त्रवर्णाच्च
स्वाभाविकस्य तावदन्यन्नित्यत्वं कल्पयितुं शक्यं स्वाभाविकश्चेदभ्युष्णवदात्मनः स्वभावः स न शक्यते पुरुषव्यापारानु
भावीति वक्तुं न ह्यग्नेरौष्ण्यं प्रकाशो वाग्निव्यापारा नुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धं।
ज्वलनव्यापारानुभावित्वमुष्णप्रकाशयोरिति चेन्नानुपलब्धिव्यवधानापगममात्रव्यञ्जकापेक्षत्वात् ज्वलनादिपूर्वमग्नि क
उष्णप्रकाशगुणाभ्यामभिव्यज्यते ततस्त्वाग्न्यपेक्षया किं तर्ह्यन्यदृष्टेरग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ कस्यचिद्दृष्ट्याऽत्व छि
४० संबध्यमानो ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमे दृष्टेरभिव्यज्येते तदपेक्षया भ्रान्तिरुपजायते ज्वलनपूर्वकावेतावुष्णप्रकाशौ
धर्मजातावितिरुष्णप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यादिति यः स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मस्तमुदाहरिष्यामः नच स्वाभाविको १४
वद धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति शक्यं वक्तुं नच निगडभङ्गवदात्मनो मोक्षो बंधननिवृत्तिरूप उपपद्यते। परमात्मैकत्वाभ्यु
पगमादेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेर्नचान्यो बंधोऽस्ति यस्य निगडनिवृत्तिवद्बंधननिवृत्तिर्मोक्षः स्यात् परमात्मव्यतिरेकेणान्य
स्याभावं विस्तरेणावादिष्म अतोऽविद्यानिवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहार इति वाच्यं। रज्ज्वादौ सर्पादिज्ञाननिवृत्तौ सर्पादिनि

तर किं २

वृत्तिवदिति यदप्याचक्षते मोक्षे विज्ञानमानन्दान्तरं वाभिव्यज्यत इति तैर्वक्तव्योऽभिव्यक्तिशब्दार्थः यदि तावल्लौकिक्येवोपलब्धि
ता विषयप्राप्तिरभिव्यक्तिशब्दार्थस्ततो वक्तव्यं विद्यमानमभिव्यज्यतेऽविद्यमानमिति वा विद्यमानं चेद्यस्य मुक्तस्य तद
भिव्यज्यते तस्यात्मभूतमेव तदिति उपलब्धिव्यवधानानुपपत्तेर्नित्याभिव्यक्तत्वान्मुक्तस्याभिव्यज्यत इति विशेषवचन
मनर्थकं स्यात् कदाचित्तु अभिव्यज्यते तदुपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तदित्यन्यतोऽभिव्यक्तिप्रसंगः तथा चाभिव्यक्तिसाधना
पेक्षता उपलब्धिसमानाश्रयत्वे तु व्यवधानकल्पनानुपपत्तेः सर्वदाभिव्यक्तिर्नवाभिव्यक्तिर्वा न त्वन्तरालकल्पनायां प्रमा
णमस्ति न च समानाश्रयाणामेकस्यात्मभूतानां धर्माणामितरेतरविषयविषयित्वं संभवति ज्ञानसुखयोश्च प्रागभिव्यक्तेः छि
संसारित्वमभिव्यक्त्युत्तरकालं च मुक्तत्वं यस्य सोऽन्यः परस्मान्नित्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपादत्यन्तवैलक्षण्याच्छैत्यमिवौ
ष्ण्यात् परमात्मभेदकल्पनायां च वैदिकः कृतान्तः परित्यक्तः स्यात् मोक्षस्येदानीमिव निर्विशेषत्वे तदर्थाधिकयत्नानुपप
त्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोत्यातीति चेन्नाविद्याश्रमापोहार्थत्वात् न हि वस्तुतो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्त्यात्मनो नित्यैकरूप
त्वात् किं तु तद्विषयाऽविद्यापोह्यते शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन प्राक्तदुपदेशप्राप्तेस्तदर्थश्च प्रयत्न उपपद्यत एवाविद्याव
तोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतो विशेष आत्मनः स्यादिति चेन्नाविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युपगमाद्रज्जूषरशुक्तिकागग

ले५

नानासर्पादिकरजतमलिनत्वादिवद्दोषइत्यवोचाम तिमिरातिमिरदृष्टिवदविद्याकर्तृत्वात् कर्तृत्वकृतत्वादात्मनोविशे
षःस्यादितिचेन्न ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः विद्याकर्तृत्वस्यप्रतिषिद्धत्वादनेकव्यापारसन्निपातजनितत्वाच्चाविद्या
त्मस्यविषयत्वोपपत्तेश्च यस्यचाविद्यात्मनोघटादिवद्विविक्तोगृह्यतेसनाविद्यात्मवान् नत्वज्ञानेमुग्धोस्मीतिप्रत्यय
दर्शनादविद्यात्मवत्वमेवेतिचेन्न तस्यापिविवेकग्रहणात्तद्विषयोयस्यविवेकेनगृहीतासतस्मिन्नात्मनि तदित्युच्यते । तस्यैवि २४
वेकग्रहणंतस्मिन्नेववर्त्तमइतिविप्रतिषिद्धं नज्ञानेमुग्धोस्मीतिदृश्यतइतिवद्वीक्षितद्दृशिनिश्चात्ज्ञानंमुग्धरूपताद्
श्यतइतिचतदर्शनस्यविषयंसंभवतिकर्मतामापद्यतइति । तत्कथंकर्मभूतंसत्कर्तृस्वरूपदृशिविशेषणमज्ञानमुग्ध
स्यातामथदृशिविशेषणत्वंतयोः कथंकर्मस्यातां । दृशिनाव्याप्यतेकर्माहिकर्तृक्रिययाव्याप्यमानंभवत्यन्यच्च १४१
याप्यमन्यद्व्यापकंनतेनैवतद्व्याप्यतेवदकथमेवंसत्यज्ञानमुग्धतेदृशिविशेषणेस्यातां नचाज्ञानविवेकदर्शि
नामात्मनःकर्मभूतमुपलभमानः उपलब्धिधर्मत्वेनगृह्णातिशरीरस्यकार्श्यरूपादिवत् । तथासुखदुःखेच्छा
प्रयत्नादीन्सर्वोलोकोगृह्णातीतिचेन्न [illegible] तथाग्रहीतुर्लोकस्याविविक्ततैवाभ्युपगतास्यात्तेभ्यः नज्ञानेदंत्वदुक्तंमु
ग्धएवेतिचेन्न तत्वज्ञोमुग्धोयंत्वेवंदर्शीतंज्ञमुग्धंप्रतिजानीमहेवयंतथाव्यासेनोक्तंइच्छादिकृत्स्नंक्षेत्रीप्रकाशयतीति

पि२

स ५ ५

समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरंविनश्यत्स्वविनश्यंतमित्यादिशतशोक्तं । तस्मान्नात्मनःस्वतोबंधमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो
विशेषोस्ति सर्वदासमैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात् । येत्वतोन्यथात्मवस्तुपरिकल्प्यबंधमोक्षादिशास्त्रंचार्थवादमापाद
यंतितेउत्सहंतेखेपिशाकुनंपदंद्रष्टुंखंवामुष्टिनाकृष्टुंचर्मवद्वेष्टितुंवयंतुतत्कर्तुमशक्ताः सर्वदासमैकरस [illegible] मद्वैत
मविक्रियमजमजरममृतमभयमात्मतत्वंब्रह्मैवास्मीत्येषसर्ववेदांतनिश्चितोर्थइत्येवंप्रतिपद्यामहेतस्माद्ब्रह्मात्माप्तेतिस्तु
पचारमात्रमेतद्विपरीतग्रहवद्देहसंततेर्विच्छेदमात्रंविज्ञानफलमपेक्ष्यस्वप्नबुद्धांतगमनदृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकःसंसारोवर्णि
तःसंसारहेतुश्चाविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञावर्णितायैश्चोपाधिभूतैःकार्यकरणलक्षणैर्भूतैःपरिवेष्टितःसंसारित्वमनुभवतितानि
चोक्तानि । तेषांसाक्षात्प्रयोजकोधर्माधर्माविति पूर्वपक्षंकृत्वाकामएवेत्यवधारितंयथाचब्राह्मणेनायमर्थोवधारितए
वंमंत्रेणापीतिबंधंबंधकारणंचोक्त्वोपसंहृतंप्रकरणमितितुकामयमानइतिअथाकामयमानइत्यारभ्यसुषुप्तदृष्टांतस्यदा
र्ष्टांतिकभूतःसर्वात्मभावोमोक्षउक्तः । मोक्षकारणंचात्मकामतयायदाप्तकामत्वमुक्तंनतुसामर्थ्यात्अनात्मज्ञानमंतरेणात्मका म तयाप्त
मत्वमितिसामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यैवमोक्षकारणमित्युक्तमतोयद्यपिकामोमूलमित्युक्तं । तथापिमोक्षकारणविपर्ययेणबंधकार
णमविद्येत्यादप्युक्तमेवभवतिअत्रापिमोक्षोमोक्षसाधनंचब्राह्मणेनोक्तंतस्यैवदृढीकरणायमंत्रउदाह्रियतेश्लोकश्चाद्

वाच्यः तस्मिन्नेवार्थेएषश्लोकोमंत्रोभवतियदायस्मिन्कालेसर्वेसमस्ताः कामास्तृष्णाप्रभेदाः प्रमुच्यंते आत्मकामस्य। ब्रह्म
विदः समूलतोविशीर्यंतेयेप्रसिद्धालोकइहामुत्रार्थाः पुत्रवित्तलोकैषणालक्षणाअस्यप्रसिद्धस्यपुरुषस्यहृदिबुद्धौश्रि
ताआश्रिताः अथतदामर्त्योमरणधर्मासन्कामवियोगात्समूलतोमृतोभवतिअर्थादनात्मविषयाः कामाः अविद्याल
क्षणामृत्युरित्येतदुक्तंभवतिअतोमृत्युवियोगोविद्वांजीवंन्नेवामृतोभवत्यत्रास्मिन्नेवशरीरेवर्त्तमानोब्रह्मसमश्नुते
ब्रह्मभावंमोक्षंप्रतिपद्यतइत्यर्थः। अतोमोक्षोनदेशांतरगमनाद्यपेक्ष्यतेतस्माद्विदुषोनोत्क्रामंतिप्राणाः यथावस्थिता
एवस्वकारणेपुरुषेसमवनीयंतेनाममात्रंह्यवशिष्यतइत्युक्तंकथंपुनः समवनीतेषुप्राणेषुदेहेचस्वकारणेप्रलीनेवि
२ द्वान्मुक्तोत्रैवसर्वात्मासन्वर्त्तमानः पुनः पूर्ववद्देहित्वंसंसारित्वलक्षणंनप्रतिपद्यत इत्यत्रोच्यते।तत्रायंदृष्टांतोयथा
लोकेअहिः सर्पस्तस्यनिर्ल्वयनीनिर्मोकः साहिनिर्ल्वयनीवल्मीकेसर्पाश्रयेवल्मीकादावित्यर्थः।प्रत्यस्ताप्रक्षिप्ताना १४२
त्मभावेनसर्प्पेणपरित्यक्ताशयीतवर्त्तेत एवमेवयथायंदृष्टांतइदंशरीरंसर्पस्थानीयेनमुक्तेनानात्मभावेनपरित्यक्तंमृत
मिवशेतेअथेतरः सर्पस्थानीयोमुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पव [illegible] त्तत्रैववर्त्तमानोप्यशरीरएवनपूर्ववत्पुनः सश
रीरोभवतिकामकर्मप्रयुक्तेनशरीरात्मभावेनहिपूर्वंसशरीरोमर्त्यश्चतद्वियोगादथेदानीमशरीरोतएवचामृतः प्राणः प्राणितीति

री२

तै२

ति प्राणः प्राणस्यप्राणमितिहिवक्ष्यमाणेश्लोकेप्राणबंधनंहिसोम्यमनइतिचश्रुत्यंतरेप्रकरणवाक्यसामर्थ्याच्चपरएवात्माप्रश
णशब्दः ब्रह्मैवपरमात्मैवकिंपुनस्तत्तेजएवतेजोविज्ञानंज्योतिर्येनात्मज्योतिषाजगदवभास्यमानंप्रज्ञानेत्रं विज्ञानज्योतिष्मत्स
दविक्रियमाणंसदेववर्त्तते यः कामप्रश्नोविमोक्षार्थोयाज्ञवल्क्येनवरोदत्तोजनका[illegible]कायस्सहेतुकोबंधमोक्षार्थलक्षणोदृष्टांतदार्ष्टांतिकरू
पः सएषनिर्णीतः सविस्तरोजनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्याश्रुत्यासंसारविमोक्षोपायउक्तः प्राणिभ्यइदानींश्रुतिः
स्वयमेवाहविद्यानिष्क्रियार्थंजनकेनैवमुक्तमितिकथंसोहमेवंविमोक्षितस्त्वयाभगवतेतुभ्यंविद्यानिःक्रयार्थंसहस्रंददामीतिहप पं
वंकिलउवाचोक्तवान्जनकोहवैदेहः [illegible]कस्माद्विमोक्षपदार्थेनिर्णीतेविदेहराज्यमात्मानमेवचननिवेदयत्येकदेशोक्ताविव
वसहस्रमेवददातितत्रकोभिप्रायइत्यत्रकेचिद्वर्णयंतिअध्यात्मविद्यारसिकोजनकः श्रुतमप्यर्थंपुनर्मंत्रैः शुश्रूषतेततो
नसर्वमेवनिवेदयतिशुश्रूषाभिप्रेतंयाज्ञव [illegible] त्पुनरंतेनिवेदयिष्यामीतिहिमन्यतेयस्मिन्नेवसर्वंनिवेदयामिनिवृत्ताभि
लाषोयंश्रवणादितितस्माच्छ्लोकानवक्ष्यतीतिचकयात्सहस्रदानंशुश्रूषालिंगज्ञापनायेतिसर्वमप्येतदसत्पुरुषस्य
प्रमाणभूतायाः श्रुतेर्व्याजानुपपत्तेरर्थवादत्वोपपत्तेश्चविमोक्षपदार्थेउक्तेप्यात्मज्ञानसाधनआत्मज्ञानशेषभूतः
सर्वैषणापरित्यागः संन्यासाख्योवक्तव्योर्थविशेषोविद्यतेतस्माल्लोकमात्रशुश्रूषाकल्पनानृज्वीअगतिकाहिग

तै२

ति: पुनरुक्तार्थकल्पनासाम्याद्युक्तासत्यां गतौ न च तत्कृतिमात्रमित्यवोचाम एवं सत्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैवेति वक्तव्यं
न पदोषः। आत्मज्ञानवदप्रयोजकः संन्यासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्मवदिति मन्यते संन्यासेन तनुं त्यजेदिति स्मृतेः साधनत्वप
क्षेपि नात ऊर्ध्वं विमोक्षायेति प्रश्नमर्हति मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात्तदा[illegible]कामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इ
त्यतस्मिन्नर्थे मंत्रब्राह्मणोक्तविस्तरप्रतिपादकाः एते श्लोका भवंति। अणुः सूक्ष्मः पंथा दुर्विज्ञेयत्वात् विततो विस्तीर्णो वि
स्तरणहेतुत्वाद्वा वितर इति पाठांतरात् मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणश्चिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वान्न तार्किकबु
द्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवदर्वाक्कालिको मां स्पृष्टो मां स्पृष्टः मया लब्ध इत्यर्थः यो हि येन लभ्यते स तं स्पृशतीव संबध्यते तेना
यं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धत्वात् मां स्पृष्ट इत्युच्यते न केवलं मया लब्धः किं त्वनुवित्तो मयैवानुवेदनं ना
म विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानता निष्ठाप्राप्तिः भुजेरिव तृप्त्यवसानता पूर्वं तु ज्ञानप्राप्तिसंबंधमात्रमेवेति विशेषः वि १४३
मसावेवं मंत्रदृगेको ब्रह्मविद्याफलं प्राप्तो नान्यः प्राप्तवानयेनानुवित्तो मयैवेत्यवधारयति न पदोषोऽस्याः फलमात्मसाक्षि
कमनुत्तममिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वाद्देवं हि कृतार्थात्माभिमानकरमात्मप्रत्ययसाक्षिकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यत्स्या
दिति ब्रह्मविद्यां स्तौति। ननु पुनरन्यो ब्रह्मवित्तत्फलं न प्राप्नोतीति। तद्यो यो देवानामिति सर्वार्थश्रुतेः सत्यं बाढं तेन ब्रह्मविद्या

पिंगलमन्ये २

मार्गेण धीराः प्रज्ञावंतोन्येपि ब्रह्मविद इत्यर्थः। अपियंत्यपिगच्छंति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्वर्गं लोकं स्वर्गलोकशब्दस्त्रिविष्ट
पवाच्यपि सन्निह प्रकरणान्मोक्षा[illegible]भिधायकः इतोस्माच्छरीरपातादूर्ध्वं जीवंत एव विमुक्ताः संतः तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे
विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां कथं तस्मिन् शुक्लं शुद्धं विमलमाहुः केचिन्मुमुक्षवो नीलमन्ये हरितं लोहितं च यथादर्शनं नाड्यस्त्वेताः सु
षुम्नाद्याः श्लेष्मादिरसपूर्णाः शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्येत्याद्युक्तार्थत्वाददादित्यं वा मोक्षमार्गमेवंविधं मन्यंते एष शुक्ल एष
नील इत्यादिश्रुत्यंतराद्दर्शनमार्गस्य च शुक्लादिवर्णासंभवात् सर्वथापि तु प्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादन्ये एते शुक्लादयः न तु
शुक्लः शुद्धो द्वैतमार्गो न नीलपीतादिशब्दैर्वर्णवाचकैः सहानुद्रवणान्याद्धक्तादीन्योगिनो मोक्षपदमाहुः न ते मोक्षमार्गाः
संसारविषया एव हि ते च [illegible]स्तुष्ठो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति शारीरदेशा[illegible]न्निःसरणसंबंधात्सूर्यादिलोकप्रा
पका हि ते तस्मादयमेव मोक्षमार्गो य आत्मकामत्वेनाप्तकामतया सर्वकामक्षये तत्रैव गमनानुपपत्तेः प्रदीपनिर्वाणवत् चक्षुरादी
नां कार्यकरणानामत्रैव समवनयः इत्येष ज्ञानमार्गः पंथा ब्राह्मणा परमात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वैषणेनानुवित्तो न त्व
न्यविद्यामार्गेण ब्रह्मविदन्योप्येतीति कीदृशो ब्रह्मवित्तेनेतीत्युच्यते पूर्वं पुण्यकृत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणः परमात्मतेजस्या
त्मानं संयोज्य तस्मिन्नभिनिर्वृत्तस्तैजसः आत्मभूतः इहैव सर्व[illegible]इदानीं ब्रह्मवित् तेन मार्गेणेति न तु पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारि

ण्य हणं विरोधादित्यवोचाम। अपुण्यपुण्योपरमयं पुनरुक्तवनिर्वया:॥ शांता: सन्यासिनो यांति तस्मै मोक्षात्मने नम इति
स्मृते: सत्यधर्ममधर्मं चेत्यादिपुण्यापुण्यत्यागोपदेशान्निराशिषमनारंभं तं निर्नमस्कारमस्तुतिं अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं
देवा ब्राह्मणं विदु: एतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकताससमता सत्यता च शीलं स्थितिर्दंडनिधानमार्जवं ततस्ततश्चो
परम: क्रियाभ्य इत्यादिस्मृतिभ्यश्च उपदेक्ष्यंति वेहाप्येष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयानि
ति कर्मप्रयोजनाभावहेतुमुक्त्वा तस्माद् ब्राह्मण: शांतो दांत इत्यादिना सर्वक्रियोपरमं दर्शयति तस्मादेष यथाव्याख्यात ए
व पुण्यकृत्तमश्च यो ब्रह्मवित्ते तेनैति स पुण्यकृत्तैजसश्चेति ब्रह्मवित्स्तुतिरेषा पुण्यकृति तैजसे च योगिनि माहात्म्य
४ ग्यं प्रसिद्धं लोके ताभ्याम तो ब्रह्मवित्स्तूयते प्रख्यातमाहात्म्यत्वाल्लोके अदर्शनात्मकं तम: संसारनियामकं प्रविशंति प्र
तिपद्यंते के य अविद्यां विद्यातोऽन्यां साध्यसाधनलक्षणामुपासते कर्मानुवर्त्तंत इत्यर्थस्तत स्तस्मादपि भूय इव बहुतरमिव तम: प्र १४४
विशंति के ये उ विद्यायां अविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां रता: अभिरता: विधिप्रतिषेधपर एव वेदो
नान्योस्तीत्युपनिषदर्थानपेक्षिण इत्यर्थ: यदिते अदर्शनलक्षणं तम: प्रविशंति को दोष इत्युच्यते। अनंदा अनानंदा असु
खा नाम ते लोकास्तेनांधेनादर्शनलक्षणेन तमसावृता व्याप्तास्ते तस्याज्ञानतमसो गोचरांस्तान् प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छंत्यभियांति

के ये अविद्वांस: किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेण नेत्युच्यते अबुधो बुध अवगमार्थस्य धातो: क्विप् प्रत्ययांतस्य रूपं आत्मावग
मवर्जिता इत्यर्थ: जना: प्राकृता एव जननधर्माणो वेत्येतदात्मानं स्वं परं सर्वप्राणिमनीषितज्ञं हृत्स्थमकामकायादि
धर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चिदित्यात्मविद्या दुर्लभत्वं दर्शयति कथमयं पर आत्मा सर्वप्राणिप्रत्यय
साक्षी यो नेति नेत्याद्युक्तो यस्मान्नान्योस्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता समः सर्वभूतस्थो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोस्मीत्यवमी ५८
ति पूरुष: पुरुष: किमर्थं तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यत्वस्तु फलभूतं किमिच्छन् कस्य वान्यस्यात्मनो व्यतिरिक्तस्य कामा
य प्रयोजनाय न हि तस्यात्मन एष्टव्यं फलं न वाप्यात्मनोऽन्यास्ति यस्य कामायेच्छति सर्वस्यात्मभूतत्वादत: किमिच्छन् कस्य
वा कामाय शरीरमनुसंज्वरेदनु शरीरोपाधिकृतदु:खमनुदु:खी स्यात् शरीरतापमनुतप्येत अनात्मदर्शिनो हि त
द्व्यतिरिक्तवस्त्वंतरेप्सोर्ममेदं स्यात्पुत्रस्येदं भार्याया इदमित्येवमीहमान: पुन: पुनर्जननमरणप्रबंधारूढ: शरीररोग
मनुज्वरते सर्वात्मदर्शिनस्तु तदसंभव इत्येतदाह। किं च यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तोऽनुपलब्ध: प्रतिबुद्ध: साक्षात्कृत: कथमहम
स्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनावगत: आत्मा अस्मिन् संदेह्ये संदेहे अनेकानर्थसंकटोपचये गहने विषमेऽनेकशतसहस्र
विवेकविज्ञानप्रतिपक्षे विषमे प्रविष्ट: स यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्त: प्रतिबोधेनेत्यर्थ: स विश्वकृत् विश्वस्य कर्ता कथं विश्वकृत्त्वं

तस्य किन्नाममात्रमेवेत्याशंक्याह। स हि यस्मात्सर्वस्य कर्त्ता न नाममात्रं न केवलं विश्वकृत्परप्रयुक्तः सन् किं तर्हि तस्य लो
कः सर्वः किमन्यो लोकोन्योसावित्युच्यते। लोकश्चात्मैवात्मोच्यते। तस्य सर्व आत्मा सर्वस्यात्मेत्यर्थः। य एष ब्राह्मणेन प्रत्य
गात्मप्र तिबुद्धतयानुवित्त आत्मानर्थसंकटे गहने प्रविष्टः स न संसारी किंतु पर एव यस्माद्विश्वस्य कर्त्ता सर्वस्यात्मा तस्य चैवा
त्मा परः स एवाद्वितीयः पर एवास्मीति मंत्रव्यवहृतिश्लोकार्थः॥ ॥किंच इहैवानेकार्थसंकुले संतोऽनर्थवंतोऽज्ञानदीर्घनिद्राहिताः स
न्तः कथंचिदिव ब्रह्मतत्त्वमात्मत्वेनाथ विद्मो विजानीमस्तदेतद्ब्रह्म प्रकृतमहो वयं कृतार्था इत्यभिप्रायो यदेतद्ब्रह्म विजानीमः तच्चे
द्विदितवंतो वयं वेदनं वेदो वेदोस्यास्तीति वेदी वेद्येव वेदिः न वेदिरवेदिस्ततोहमवेदिः स्यां यद्यवेदिः स्यां को दोषः स्यात् महती अनंतप
रिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विनष्टिः विनशनमहो वयमस्मान्महतो विनशनान्निर्मुक्ता यदेतद्ब्रह्म विदितवंत इत्यर्थः। य
था वयं ब्रह्म विदित्वास्माद्विनशनाद्विप्रमुक्ता एवं ये तद्विदुरमृतास्ते भवंति ये पुनर्नैवं ब्रह्म विदुस्त इतरे ब्रह्मविद्भ्योन्ये ब्रह्मविद १४५
इत्यर्थः दुःखमेव जन्ममरणादिलक्षणमेवापियंति प्रतिपद्यंते न कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः। दुःखमेव हि त आत्मत्वे
नोपगच्छंति यदा पुनरेतमात्मानं कथंचित्परमकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननुपश्चात्पश्यति साक्षात्करोति स्वमा
त्मानं देवं द्योतनवंतं दातारं वा सर्वप्राणिकर्मफलानां यथाकर्मानुरूपमंजसा साक्षादीशानं स्वामिनं भूतभव्यस्य कालत्रयस्येत्येतन्

न ततस्तस्मादीशानाद्देवादात्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति सर्वो हि लोक ईश्वराद्गुप्तिमिच्छति एकदर्शी न विभेति कुतश्चना
तो न तदा विजुगुप्सते यदेशानं देवमंजसात्मत्वेन पश्यति न तदा निंदति वा कंचित्सर्वमात्मानं हि पश्यति स एवं पश्यन् कमसौ निंद्यात्॥ ॥
किंच यस्मादीशानादर्वाक् यस्मादन्यविषय एवेत्यर्थः। संवत्सरः कालात्मा सर्वस्य जनिमतः परिच्छेत्तायमपरिच्छिद्यमानोऽर्वागेव वर्त्तते अहोभिः
स्वावयवैरहोरात्रैरित्यर्थः। तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरादित्यादिज्योतिषामप्यवभासकत्वादायुरित्युपासते देवा अमृतं ज्योतिरतोन्य
म्रियंते हि ज्योतिः सर्वस्य हि तज्ज्योतिरायुरायुर्गुणेन यस्माद्देवास्तज्ज्योतिरुपासते तस्मादायुष्मंतस्ते तस्मादायुष्कामेनायुर्गुणेनोपा
स्यममृतं ब्रह्मेत्यर्थः॥ ॥किंच यस्मिन्यत्र ब्रह्मणि पंचजनाः गंधर्वादयः पंचैव संख्याताः गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि निषादपं
चमा वा वर्णा आकाशश्चाव्याकृताख्यो यस्मिन्सूत्रमोतं च प्रोतं च यस्मिन्प्रतिष्ठित एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्युक्तं तमेवात्मा
नममृतं ब्रह्म मन्ये अहं न चाहमात्मानं ततोन्यत्वेन जाने किं तर्हि अमृतोऽहं ब्रह्म विद्वान्सन्न ज्ञानमात्रेण तु मर्त्योहमासं तदपगमाद्विद्वानहम
मृत एव॥ ॥किंच तेन हि चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यमानः प्राण आत्मभूतेन प्राणिति तेन प्राणस्यापि प्राणः तं प्राणस्य प्राणं तथा च
क्षुषोपि चक्षुरुत श्रोत्रस्यापि श्रोत्रं ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादिसामर्थ्यं स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हि तानि चैतन्या
त्मज्योतिःशून्यानि मनसोपि मन इति ये विदुश्चक्षुरादिव्यापारानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं न विषयभूतं ये विदुस्ते किं निचिक्युर्निश्चयेन

ज्ञानवंतो ब्रह्मपुराणं चिरंतनमग्र्यमग्रे चवं तद्यदात्मविदो विदुरिति ह्याथर्वणे॥ ॥तद्ब्रह्मदर्शने साधनमुच्यते। मनसैव परमार्थ
ज्ञानसंस्कृतेनाचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्रष्टव्यं तत्र च दर्शनविषये ब्रह्मणि नेह नानास्ति किंचन किंचिदप्यसति नानात्वे नानात्वमध्या
रोपयत्यविद्यया स मृत्योर्मरणान्मरणं प्राप्नोति कोसौ य इह नानेव पश्यति अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण नास्ति परमार्थतो द्वैती
यमित्यर्थः॥ यस्मादेवं तस्मादेकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसप्रकारेणाकाशवन्निरंतरेणानुद्रष्टव्यं यस्मादेतद्ब्रह्माप्रम
यमप्रमेयं सर्वैकत्वादन्येन ह्यन्यत्प्रमीयते इदं त्वेकमेवातो प्रमेयं ध्रुवं नित्यं कूटस्थमविचालीत्यर्थः॥ ननु विरुद्धमिदमुच्यते अप्रमे
६ यं ज्ञायत इति च ज्ञायत इति प्रमाणैर्मीयत इत्यर्थो प्रमेयमिति च तत्प्रतिषेधो नैष दोषो न्यवस्तुवदनागमप्रमाणप्रमेयप्रतिषेधार्थत्वा
त् यथान्यानि वस्तून्यागमनिरपेक्षैः प्रमा[illegible]णैर्विषयीक्रियंते न तथैतदात्मतत्त्वं प्रमाणांतरैर्विषयीकर्तुं शक्यते सर्वस्यात्म १४६
त्वेके न कं पश्येद्धि जानीयादिति प्रमातृप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैवागमोपि ज्ञापयति न त्वभिधानाभिधेयलक्षणवाक्यध
र्मंगी[illegible]करणेन तस्मान्नागमेनापि स्वर्गमेर्वादिवत्तत्प्रतिपाद्यते प्रतिपादयित्रात्मभूतं हि तत्प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रति
पाद्यविषयत्वान्न ज्ञेदेहि सति तद्भवति ज्ञानं च तस्मिन्नात्मभावनिवृत्तिरेव न तस्मिन्नसाक्षादात्मभावः कर्त्तव्यो विद्यमानत्वा
दात्मभावस्य नित्योद्यात्मभावः सर्वस्यातद्विषय इव प्रत्यवभासते तस्मादतद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्नात्म

भावो विधीयते अन्यात्मभावनिवृत्तौ त्वात्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत इत्युच्यते स्वतस्त्व प्रमे
यः प्रमाणांतरेण न विषयीक्रियत इत्युभयमप्यविरुद्धमेव विरजो विगतरजो नाम धर्माधर्मादिमलस्तद्रहित इत्येतत्परः परो व्यतिरि
क्तः सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशाद्व्याकृताख्याद[illegible]जो न जायते जन्मप्रतिषेधादुत्तरेपि भावविकाराः प्रतिषिद्धाः सर्वेषां जन्मादित्वादा
त्मा महान्परिमाणतो महत्तरः सर्वस्माद्ध्रुवो विनाशी तमीदृशमात्मानमेव धीरो धीमान्विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्राचार्यो
पदिष्टविषयां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्वीत ब्राह्मणः एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि सन्न्यासशमदमोपरमतितिक्षासमाधानानि
कुर्यादित्यर्थः नानुध्यायान्नानुचिंतयेद्बहून्प्रभूता[illegible]न्शब्दान्तत्र बहुत्वप्रतिषेधात्केवलात्मैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः श
ब्दा अनुज्ञायंते ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथेति चाथर्वणे वाचो विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरं हि यस्मा
त्तद्बहुशब्दाभिधानमिति॥ ॥सहेतुकौ बंधमोक्षावभिहितौ मंत्रब्राह्मणाभ्यां श्लोकैश्च पुनः मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादित
मेवमेतस्मिन्नात्मनि विषये सर्वे वेदा यथोपयुक्ता भवंति तत्तथा वक्तव्यमिति तदर्थ यं कंडिकारभ्यते। तत्र यथास्मिन्प्रपाठके विद्वि
तं सप्रयोजनमनूद्यात्रैवोपयोगः कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिवर्जितस्येत्येवमर्थ उक्तानुवादः स वा एष इत्यादिः स इत्युक्तपरामर्शः
कोसावुक्तः परामृश्यते तं प्रतिनिर्दिशति य एष विज्ञानमय इत्यतीतान्तर्वाक्योक्तसंप्रत्ययो मा भूदिति य एष कतमः एष इत्युच्यते विज्ञा

नमयः प्राणेष्वित्युक्तवाक्योल्लिंगनं संशयनिवृत्त्यर्थं मुक्तं हि पूर्वं जनकप्रश्नारंभे कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि
ना इदमुक्तं भवति योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयंज्योतिरात्मा स एष कामकर्माविद्यानामनात्मधर्मत्वप्रतिपा
दनद्वारेण मोक्षितः परमात्मभावमापादितः पर एवायं नान्य इत्येष स साक्षान्महानज आत्मेत्युक्तो योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति यथाव्या
ख्यातार्थ एव य एषोंतर्हृदये हृदयपुंडरीकमध्ये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञानसंश्रयः तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहिते शेते ति
ष्ठत्यथवा संप्रसादकाले अंतर्हृदये य एष आकाशः पर एवात्मा निरुपाधिको विज्ञानमयस्य स्वस्वरूपावस्थस्तस्मिन् स्वस्वरूपे परमात्मन्याका
शाख्ये शेते तच्चतुर्थे एतद्व्याख्यातं क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रतिवचनत्वेन सर्वस्य वशी इंद्रादेर्वशी सर्वो ह्यस्य वशे वर्त्तते । उक्तं चैतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासन इति न केवलं वशी सर्वस्येशान ईशिता च ब्रह्मेंद्रप्रभृतीनामीशितृत्वं च कदाचिज्जातिकृतं यथा राजकुमारस्य बलव
त्तरान्भृत्यान्प्रति तद्वन्मा भूदित्याह । सर्वस्याधिपतिरधिष्ठाय पालयिता स्वतंत्र इत्यर्थः न राजपुत्रवदमात्यादिभृत्यतंत्रः त्रयमप्येतत्त्व
शित्वादि हेतुहेतुमद्रूपं यस्मात्सर्वस्याधिपतिस्ततोसौ सर्वस्येशानो यो हि यमधिष्ठाय पालयति स तं प्रतीष्ट एवेति प्रसिद्धं यस्माच्च स
र्वस्येशानः तस्मात्सर्वस्य वशीति किंचान्यत् स एवंभूतो हृदयांतर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयः स न साधुना शास्त्रविहितेन कर्मणा भूया
न्भवति वर्द्धते पूर्वावस्थातः केनचिद्धर्मेण नो एवाशास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुना कर्मणा कनीयानल्पतरो भवति पूर्वावस्थातो न हीयत इत्य १४७

र्थः [stain] सर्वो ह्यधिष्ठानपालनादि कुर्वन्परानुग्रहपीडाकृतेन धर्माधर्माख्येन युज्यते तस्यैव तु कथं तदभाव इत्युच्यते यस्मादेष सर्वेश्व
रः स न कर्मणोपि शितुं भवत्येव शीलमस्य तस्मान्न कर्मणा संबध्यते किंच एष भूताधिपतिः ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानामधिपति
रित्युक्तार्थपदं एष भूतानां तेषामेव पालयिता रक्षिता एष सेतुः किंविशिष्ट इत्याह विधरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थायाः विधारयिता त
दाह एषां भूरादीनां ब्रह्मलोकांतानां लोकानामसंभेदाय असंभिन्नमर्यादाये परमेश्वरेण सेतुवद्विधार्यमाणा लोकाः संभिन्नमर्या
दाः स्युः अतो लोकानामसंभेदाय सेतुभूतोयं परमेश्वरो यः स्वयंज्योतिरात्मैवंविद् सर्वस्य वशीत्यादि ब्रह्मविद्यायाः फलमेतन्नि
र्दिष्टं किंज्योतिरयं पुरुष इत्येवमादि षष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायामेवं फलायां काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्मकांडे
तादर्थ्येन विनियुज्यते तत्कथमित्युच्यते तमेतमेवंभूतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवचनेन मंत्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्याय
लक्षणेन विविदिषंति वेदितुमिच्छंति के ब्राह्मणा ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थं अविशिष्टो ह्यधिकारस्त्रयाणां वर्णानामथवा कर्मकां
डेन मंत्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषंति कथं विविदिषंतीत्युच्यते यज्ञेनेत्यादि ये पुनर्मंत्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्य
मानं विविदिषंतीति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यान्न हि कर्मकांडेन परआत्मा प्रकाश्यते तं त्वौपनिषदमिति वि
शेषश्रुतेः वेदानुवचनेनेत्यविशेषितत्वात्समस्तग्राहीदं वचनं न च तदेकदेशोत्सर्गे युक्तः ननु त्वत्पक्षेप्युपनिषद्वर्जमित्येकदे

न२

नात्वंस्यात नाद्य व्याख्यानैर्विरोधादस्मत्पक्षे नैषदोषो भवति यदा वेदानुवचनशब्देन नित्यस्वाध्यायोभिधीयते तदोपनिषदपि गृही
तैवेति वेदानुवचनशब्दार्थैकदेशो न परित्यक्तो भवति यज्ञादिसहपाठाद्य यज्ञादीनि कर्माण्यपि वानुक्रमिष्यन्वेदा नुवचनशब्दप्र
युक्ते तस्मात्कर्मैव वेदानुवचनशब्देनोच्यत इति गम्यते कर्मादि नित्यस्वाध्यायः कथं पुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानं विविदि
षंति नैव दितान्यात्मानं प्रकाशयंति यथोपनिषदः नैषदोषः कर्मणां विशुद्धिहेतुत्वात्कर्मभिः संस्कृता हि विशुद्धात्मानः श
क्नुवंत्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रतिबंधेन वेदितुं तथा ह्याथर्वणे विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति स्मृतिश्च
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इत्यादिः कथं पुनर्नित्यानि कर्माणि संस्कारार्थानीत्यवगम्यते स ह वा आत्मयाजी यो वेद इद
मनेनांगं संस्क्रियत इदं मेनेनांगमुप धीयत इत्यादिश्रुतेः सर्वेषु च स्मृतिशास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येवाचक्षते। अष्टाचत्वा
रिंशत्संस्कारा इत्यादिगीतासु च यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां। सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा इति यज्ञेनेति १४८
द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः संस्कृतस्य च विशुद्धसत्वस्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधो न भविष्यत्यतो यज्ञेन विविदिषंति दानेन
दानमपि पापक्षयहेतुत्वाद्धर्मवृद्धिहेतुत्वाच्च तपसा तप इत्यविशेषेण कृच्छ्रचांद्रायणादिप्राप्तौ विशेषणमनाशकेनेति कामा
नशनमनाशकं न तु भोजननिवृत्तिः भोजननिवृत्तौ म्रियत एव नात्मवेदनं वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्वमेव नित्यं कर्मोपलक्ष्यते

९१

एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्मजातं सर्वमात्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते एवं कर्मकांडेनास्यैकवाक्यतागतिः
एवं यथोक्तेन न्यायेनैतमेवात्मानं विदित्वा यथाप्रकाशितं मुनिर्भवति मननान्मुनिर्योगी भवतीत्यर्थः
एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति नान्यं न च न्यवेदनेपि मुनित्वं स्यात्कथमवधार्यते एतमेवेति वाढमन्यवेदनेपि मुनिर्भवेत् किं त्वन्यवेदनेन मु
निरेव स्यात् किं तर्हि कर्म्यपि भवेत्स एतं चोपनिषदं पुरुषं विदित्वा मुनिरेव स्यान्न तु कर्मी अतो साधारणं मुनित्वं विवक्षितमस्येत्यवधा
र्यत एतमेवेति एतमेव हि विदिते केनकं पश्येदित्येवं क्रियासंभवान्मननमेव स्यात् किं च एतमेवात्मानं स्वं लोकमिच्छंतः प्रार्थयंतः
प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीलाः प्र व्रजंति प्रकर्षेण व्रजंति सर्वाणि कर्माणि संन्यसंतीत्यर्थः एतमेव लोकमिच्छंत इत्यवधारणान्न वा
ह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्राज्येधिकार इति गम्यते न हि गंगाद्वारं प्रतिपित्सुः काशीदेशनिवासी पूर्वाभिमुखः प्रैति तस्माद्बाह्यलोक
त्रयार्थिनो पुत्रकर्मापरब्रह्मविद्याः साधनं पुत्रेणैवायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणेत्यादिश्रुतेः। अतस्तदर्थिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्या
ख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तमतत्साधनत्वात्पारिव्राज्यस्य तस्मादेतमेव लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति युक्तं अवधारणमात्म
लोकप्राप्तिर्ह्यविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानमेव तस्मादात्मानं चेल्लोकमिच्छति यस्तस्य सर्वक्रियोपरम एवात्मलोकसाधनं मुख्य
मंतरं यथा पुत्रादिरेव बाह्यलोकत्रयस्य पुत्रादिकर्मणः आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वा दसंभवेन च विरुद्धत्वमवोचाम तस्मादा

त्मानं लोकमिच्छंतः प्रव्रजंत्येव सर्वक्रियाभ्यो निवर्तेरन्नेवेत्यर्थः यथा च बाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रतिनियतानि पुत्रादीनि साध
नानि विहितानि एवमात्मलोकार्थिनः सर्वैषणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मवि[..]दो विधीयत एव कुतः पुनस्त्वात्मलोकार्थि
नः प्रव्रजंत्येवेत्युच्यते। तत्रार्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति एतद्ध स्म वै तत् [..] एतत्पारिव्राज्ये कारणमुच्यते ह स्म वै कि
ल पूर्वे अतिक्रांतकालीना विद्वांसः आत्मज्ञाः प्रजां कर्मापरब्रह्मविद्यां च प्रजोपलक्षितं त्रितयमेतद्बाह्यलोकत्रयसाधनं नि
र्दिश्यते प्रजामिति प्रजां किं न कामयंते पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठंतीत्यर्थः॥ ननु च परब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठंत्येव तद्बलाद्धि व्यु
त्थानं नापवादात् ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद सर्वं तं परादादित्यपरब्रह्मदर्शनमप्यपवदत्येवापरब्रह्मणापि सर्वं मिथ्या
त्वेन विद्यत्र नान्यत्पश्यतीति च पूर्वापरबाह्यांतर्दर्शनप्रतिषेधाच्चापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमिति तत्केन कं पश्येद्विजानीया १४२
दिति च। तस्मान्नात्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यद्व्युत्थानकारणमपेक्ष्यते। किं पुनस्तेषामभिप्रायः इत्युच्यते किं प्रयोजनं फलं सा
ध्यं करिष्यामः प्रजया साधनेन प्रजा हि बाह्यलोकसाधनं निर्ज्ञाता स च बाह्यो लोको नास्त्यस्माकमात्मव्यतिरिक्तः सर्वं ह्य
स्माकमात्मभूतमेव सर्वस्य च वयमात्मभूताः। आत्मा च नः आत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनोत्पाद्य आप्यो विकार्यः संस्कार्यो
वा यच्चाप्यात्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेति तदपि कार्यकरणात्मदर्शनविषयमेव। इदं मे [..]नेनांगं संस्क्रियत इत्यंगांगित्वादिश्रवणान्
त्कि

मनप

[..] वित्ता न ह्यनेकरसेऽनंतरेऽबाह्ये दर्शिनोंगांगिसंस्कारोपधानदर्शनं संभवति तस्मान्न किंचित्प्रजादिसाधनैः करिष्यामः। अविदुषां
हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्तव्यं फलं न हि मृगतृष्णिकायामुदकपानाय तदुदकदर्शी प्रवृत्त इति तत्रोषरमात्रमुदकाभावं पश्यतोऽपि
प्रवृत्तिर्युक्ता एवमस्माकमपि परमार्थात्मलोकदर्शिनां प्रजादिसाधनसाध्ये मृगतृष्णिकादिसमेऽविद्वद्दर्शनविषये न प्रवृत्तिर्युक्ते
त्यभिप्रायः। तदेतदुच्यते येषामस्माकं परमार्थदर्शिनां नोऽयमात्मा अशनायादिविनिर्मुक्तः साध्वसाधुभ्यामविकार्योऽयं लोकः फलम
भिप्रेतं न चास्यात्मनः साध्यसाधनादिसर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य साधनैः किंचिदेषितव्यं। साध्यस्य हि साधनान्वेषणा क्रियते असाध्य
स्य साधनान्वेषणायां हि [..] जलबुद्ध्या स्थलइव तरणं कृतं स्यात् खे वा शाकुनपदान्वेषणा। तस्मादेतमात्मानं विदित्वा प्रव्रजे
युरेव ब्राह्मणाः न कर्मारभेरन्नित्यर्थः। तस्मात्पूर्वे ब्राह्मणाः एवं विद्वांसः प्रजामकामयमाना एवं साध्यसाधनव्यवहारं निंदंतो विद्व
दूषयमिति कृत्वा किं कृतवंत इत्युच्यते ते ह स्म किल पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीत्यादि व्याख्यातं। तस्मादात्म
लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति प्रव्रजेयुरित्येष विधिर्न हि सा[..]र्थवादस्यास्य लोकस्तुत्याभिमुख्यमुपपद्यते। प्रव्रजंतीत्येतस्यार्थवादरू
पो ह्येतद्ध स्मेत्यादिरुत्तरो ग्रंथः। अर्थवादश्च नार्थवादांतरमपेक्षते अपेक्षते त्वेतद्ध स्मेत्याद्यर्थवादं प्रव्रजंतीत्येतच्च यस्मात्पूर्वे विद्वांसः
प्रजादिकर्मभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजितवंत एव तस्मादधुनातना अपि प्रव्रजंति प्रव्रजेयुरित्येवं संबध्यमानं न लोकस्तुत्याभिमुखं जनयितुम्

[illegible]

इति विज्ञानसमानकर्तृत्वोपदेशाद्धित्यवोचाम वेदानुवचनादिसहपाठाच्च यथा आत्मवेदनसाधनत्वेन विदितानां वेदानुवचना
दीनां तथा यत्नमेवनार्थवादत्वं । तथा तैरेव सहपठितस्य पारिव्राज्यस्यात्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनार्थवत्त्वमयुक्तं । फलविशेषोपदे
शाच्च एतमेवात्मानं लोकं विदित्वेत्यन्यस्माद्व्यावृत्ताल्लोकादात्मानं फलांतरत्वेन प्रविभजति । पुत्रेणैवायं लोको जय्यो नान्येन
कर्मणा कर्मणा पितृलोक इति । न च प्रव्रजंतीत्येतद्याज्ञवल्क्यस्तुतिपरं प्रधानवच्छ्रुतेः र्थवादापेक्षं सहश्रुतं स्यान्न तस्माद्व्यतिरेकेणा
त्मलोकस्तुतिपरमिति न चानुष्ठेयेन पारिव्राज्येन स्तुतिरुपपद्यते । यदि पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सदन्यस्तुत्यर्थं स्यात् । दर्शपूर्णमासादी
नामप्यननुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता स्यात् । न चान्यत्र कर्तव्यता तस्माद्विषयान्निर्ज्ञाताय तद्इह स्तुत्यर्थत्वे वेत्र यदि पुनः क्वचिद्विधिः परिकल्प्ये
त पारिव्राज्यस्य सह हेव मुख्यो नान्यत्र संभवति यदप्यनधिकृतविषये पारिव्राज्यं परिकल्प्यते तत्रा वृक्षाद्यारोहणाद्यपि पारिव्राज्यव
त्कल्प्येत कर्तव्यत्वेनानिर्ज्ञातत्वाविशेषात् स्यात्स्तुतित्वगंधोप्यत्र न शक्यते कल्पयितुं यत्र यमात्मा लोक इष्यते किमर्थं तत्प्राप्ति १५०
साधनत्वेन कर्माण्येव नारभ्येरन् किं पारिव्राज्येनेति तत्रोच्यते अस्यात्मलोकस्य कर्मभिरसंबंधात् । यमात्मानमिच्छंतः प्रव्रजे
युः स आत्मा साधनत्वेन वा फलत्वेन वोत्पाद्यत्वादिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापि कर्मभिर्न संबध्यते । तस्मात्स एष नेति नेत्यात्मा
गृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिलक्षणो यस्मात् तस्मादेवंलक्षण आत्मा कर्मफलसाधनासंबंधी सर्वसंसारधर्मविलक्षणोऽशनायाद्य

मनो १ — एष ६ स्या १ — आत्मत्वेनैव कर्मारंभ उपपद्यते २ — कृतानि ५

तीतोऽस्थूलादिधर्मवानजोऽजरोऽमृतोऽभयः सैंधवघनवद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयंज्योतिरेकएवाद्वयोऽपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्य इत्ये
तदागमतदागमतस्तर्कतश्च स्थापितं विशेषतश्चेह जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेऽस्मिं तस्मादेवंलक्षणे आत्मनि विदिते तस्मा
दात्मा निर्विशेषः [illegible] न हि वस्तुष्मान्यथिप्रवृत्तोऽहनि कूपे कंटके वा पतति । कृत्स्नस्य च कर्मफलस्य विद्याफले
ऽतर्भावात् न चायत्नप्राप्ये वस्तुनि विद्वान्प्रयत्नमातिष्ठति अर्के चेन्मधु विंदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् दृष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्य
त्नमाचरेत् सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति गीतासु चेहापि चैतस्यैव परमानंदस्य ब्रह्मविज्ञानस्यान्यानि भूतानि मात्रामु
पजीवंतीत्युक्तं मतो ब्रह्मविदां न कर्मारंभो यस्मात्सर्वैषणा निवृत्तः स नेति नेत्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्तते । तस्मा
देतमेवंविदं नेति नेत्यात्मभूतं उ हैवैते वक्ष्यमाणे न तरतो न प्राप्नुतः इतियुक्तमेवेति वाक्यशेषः । के ते इत्युच्यते । अतोऽस्मान्निमित्ता
च्छरीरधारणादिहेतोः पापमपुण्यं कर्म कीदृशं कृतवानस्मि कष्टं खलु मम वृत्तमनेन पापेन कर्मणाऽहं नरकं प्रतिपत्स्य इतियोऽयं पश्चात्ता
पः कर्म कृतवतः परितापः स एनं नेति नेत्यात्मभूतं न तरति तथाऽतः कल्याणं फलविषयकामान्निमित्तायज्ञदानादिनिमित्तं पुण्यं शोभनं
कर्म कृतवानस्मि । अतोऽहमस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये देहांतर इत्येषोऽपि हर्षस्तन्न तरति । उ हैवैते । एष एष । ब्रह्मविदे ते कर्मणी तरति पुण्यपाप
लक्षणे एवं ब्रह्मविदः संन्यासिनः उभे अपि कर्मणी क्षीयेते यैये ते इह जन्मनि कृते च अपूर्वे च नारभ्येते किं चैनं कृताकृते कृतं नित्यानुष्ठानमकृ

पूर्वजन्मनि कृते १

नतस्यैवाक्रियाते अपि कृताकृते। पूर्वंनतपतः नात्मानंहिकृतंफलदानेनाकृतंप्रत्यवायोत्पादनेनतपतौ यतोब्रह्मविदात्मविद्या
ग्निनासर्वाणिकर्माणिभस्मीकरोति। यथैधांसिसमिद्धोग्निरित्यादिस्मृतेः शरीरारंभकयोस्तूपभोगेनैवक्षयोअतोब्रह्मविद
कर्मसंबंधीतदेतद्वस्तुब्राह्मणेनोक्तमृचामंत्रेणाभ्युक्तंप्रकाशितमेषनेतिनेत्यादिलक्षणोनित्योमहिमाऽन्येतुमहिमानः
कर्मकृताइत्यनित्याअयंतुतद्विलक्षणोनेतिनेत्यादिलक्षणोमहिमास्वाभाविकत्वान्नित्योब्रह्मविदोब्राह्मणस्यत्यक्तसर्वैष
णस्यकुतोस्यनित्यत्वमितिहेतुमाह।नकर्मणानवर्द्धतेशुभलक्षणेनवृद्धिलक्षणांविक्रियांनप्राप्नोतितथाशुभेनकर्मणानो
कनीयान्।नाप्यपक्षयलक्षणांविक्रियांप्राप्नोतिउपचयापचयहेतुभूताएवहिसर्वाविक्रियाइत्यतःसर्वांप्रतिषिध्यतेअतोवि
क्रियत्वान्नित्यएषमहिमातस्मात्तस्यैवमहिम्नःस्याद्भवेत्पदवि[illegible]त्पदस्यवेत्तापद्यतेगम्यतेज्ञायतइतिमहिम्नःस्वरूपमेवपदं
तस्यपदस्यवेदितापदस्यवेत्ताकिंतत्पदवेदनेनस्यादित्युच्यतेतंविदित्वामहिमानंनलिप्यतेनसंबध्यतेकर्मणापापकेनधर्माध
र्मलक्षणेनोभयमपिपापकमेवविदुषोयस्मादेवमकर्मसंबंध्येषब्राह्मणस्यमहिमानेतिनेत्यादिलक्षणंतस्मादेवंविच्छां १५१
तोवाह्येंद्रियव्यापारतःउपशांतस्तथादांतोन्तःकरणतृष्णायोनिवृत्तःउपरतःसर्वैषणाविनिर्मुक्तःसन्यासीतितितिक्षुर्द्वंद्वस
हिष्णुःसमाहितइंद्रियांतःकरणचलनरूपाद्व्यावृत्त्यैकाग्ररूपेणसमाहितोभूत्वातदेतदुक्तंपुरस्ताद्बाल्यंचपांडित्यंचनि

र्विद्येति।आत्मन्येवस्वेकार्यकरणसंघातेआत्मानंप्रत्यक्चेतयितारंपश्यतितत्रकिंतावन्मात्रपरिछिन्नंनेत्युच्यते।सर्वंसमस्तमा
त्मानमेवपश्यति।नान्यदात्मव्यतिरिक्तंवालाग्रमात्रमप्यस्तीत्येवंमननान्मुनिर्भवतिजाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यंस्थानत्रयंहित्वाएवं
पश्यंतंब्राह्मणंनैनंपाप्मापुण्यपापलक्षणस्तरतिनतरतिनप्राप्नोति।अयंतुब्रह्मवित्सर्वंपाप्मानंतर[illegible]त्यात्मभावेनैवव्याप्नो
त्यतिक्रामतिनैनंपाप्माकृताकृतलक्षणस्तपतिस्वफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्यांसर्वंपाप्मानमयंतपतिब्रह्मवित्सर्वात्मदर्शी
नवह्निनाभस्मीकरोतिसएषएवंवित्विपापोविगतधर्माधर्मोविरजोरजःकामोविगतकामःअविचिकित्सौछिन्नसंशयोऽहम २
स्मिसर्वात्मापरंब्रह्मेतिनिश्चितमतिर्ब्राह्मणोभवत्ययंत्वेवंभूतएतस्यामवस्थायांमुख्योब्राह्मणःप्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्था
नाद्गौणमस्यब्राह्मण्यंएषब्रह्मलोकोब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकोमुख्योनिरुपचरितःसर्वात्मभावलक्षणःहेसंम्राट्एनंब्रह्म
लोकंपरिप्रापितोस्यनयंनेतिनेत्यादिलक्षणमितिहोवाचयाज्ञवल्क्यःएवंब्रह्मभूतोजनकोयाज्ञवल्क्येनब्रह्मभावमापादितः
प्रत्याहसोहंत्वयाब्रह्मभावमापादितःसन्भगवतेतुभ्यंविदेहान्देहान्ममराज्यंददामिमांचसहविदेहैर्दास्यायेदासकर्मणे
ददामीतिवाक्याध्याहारःसंबध्यतेपरिसमापिताब्रह्मविद्यासहसंन्यासेनसांगासेतिकर्त्तव्यताकापरिसमाप्तःपुरुषार्थःएतावत्पुरुषेण
कर्त्तव्यंएषानिष्ठाएषापरागतिरेतन्निःश्रेयसमेतत्प्राप्यकृतकृत्योब्राह्मणोभवत्येतत्सर्ववेदानुशासनमितियथाजनकयाज्ञ

वल्क्याख्यायिकायां व्याख्यात आत्मा स वै एष महानज आत्मान्नादः सर्वभूतस्थः सर्वान्नानामत्ता वसुदानो वसु धनं
सर्वप्राणिकर्मफलं तस्य कर्मफलस्य दाता प्राणिनां यथाकर्मफलेन योजयितेत्यर्थः। तमेतमजमन्नादं वसुदानमात्मानमन्नाद
वसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वेद सर्वभूतेष्वात्मत्वेनान्नमत्ति विंदते च वसु सर्वकर्मफलजातं लभते सर्वात्मत्वादेव य एवं यथो
क्तं वेद अथवा दृष्टफलार्थिभिरप्येवंगुण उपास्य तेनान्नादो वसोश्च लब्धा दृष्टेनैव फलेनान्नादत्वेन गोअश्वादिना चा
स्य योगो भवतीत्यर्थः। इदानीं समस्तस्यैवारण्यकस्य योर्थ उक्तः स समुच्चित्यास्यां कंडिकायां निर्दिश्यत एतावान्समस्त आ
रण्यकार्थ इति स वा एष महानज आत्मा अजरो न जीर्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः। अमरो यस्माच्चाजरस्तस्मादमरो न म्रियत इ
त्यमरेन यो हि जीर्यते स विनश्यति म्रियते च अयं त्वजत्वादमरत्वाच्चाविनाशी अत एवामृतः यस्माज्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिर्भावविकारै
र्वर्जितस्तस्मादितरैरपि भावविकारैस्त्रिभिस्तत्कृतैश्च कामकर्ममोहादिभिर्मृत्युरूपै [illegible]
[illegible] र्वर्जित इत्येतदनयोः त एव अस्माच्चैवं यथोक्तविशेषणः तस्मादभयवर्जितो
यतं चाविद्याकार्यं तत्कार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः अत [illegible] य आत्मैवंगुणविशि १५२
ष्टः किमसौ ब्रह्म परिवृढं निरतिशयं महदित्यर्थः। अभयं वै ब्रह्म प्रसिद्धमेतल्लोके अभयं ब्रह्मेति तस्माद्युक्तमेवंगुणविशिष्टः आ

त्मा ब्रह्मेति य एवं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद सोऽभयं हि वै ब्रह्म भवति एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोर्थ उक्तः। एतस्यैवार्थस्य स
म्यक्प्रबोधायोत्पत्तिस्थितिप्रलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाध्यारोपणा चात्मनि कृता तदपोहेन च नेति नेतीत्यध्यारोपितवि
शेषापनयद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितं। यथा एकप्रभृत्या परार्द्धसंख्यास्वरूपपरिज्ञानाय रेखाध्यारोपणं कृत्वा एकेयं रेखा द
शेयं शतेयं सहस्रेयमिति ग्राहयति अवगमयति। संख्यास्वरूपं केवलं न तु संख्याया रेखात्मत्वमेवं यथा वा अकारादी
न्यक्षराणि विजिग्राहयिषुः पत्रमषिलेखादिसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति न पत्रमष्याद्यात्मतामक्षराणां
ग्राहयति तथा चेहोत्पत्त्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितं पुनस्तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं ने
ति नेतीति तत्त्वोपसंहारः कृतस्तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानमेतस्यां कंडिकायामिति॥ ॥षष्ठस्य चतुर्थं ब्रा
ह्मणं॥ ॥आगमप्रधानेन मधुकांडेन ब्रह्मतत्त्वं निर्द्धारितं पुनस्तस्यैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन कांडेन पक्षप्रतिपक्ष
परिग्रहं कृत्वा विगृह्यवादेन विचारितं शिष्याचार्यसंबंधेन च षष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सविचार्योपसंहृतं अथेदानीं निगमस्था
नीयं मैत्रेयिब्राह्मणमारभ्यते अयं च न्यायो वाक्यकोविदैः परिगृहीतो हेतुव्यपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति अ
थवा आगमप्रधानेन मधुकांडेन यदमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितं तदेव तर्केणाप्यमृतत्वसाधनं ससन्यासमात्म

विज्ञानं

स्व१

ज्ञानमधिगम्यते तर्कप्रधानं हि याज्ञवल्कीयं कांडं तस्मात्तर्कतः कर्त्तव्यं निश्चितमेतद्यदेतदात्मज्ञानं सर्वं [illegible] त्यमृतत्वसा
धनमिति तस्मात् कृद्भाव क्रिरमृतत्वप्रतिपित्सुभिरेतत्प्रतिपत्तव्यमिति आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोर्थः श्रद्धेयो भवति ५
चारादिति वाक्यार्थः अक्षराणां तु चतुर्थयथा व्याख्यातोर्थस्तथा प्रतिपत्तव्योत्रापि यान्यक्षराण्यव्याख्यातानि तानि व्या
ख्यास्यामः ॥ अथेति हेतूपदेशानंतर्यप्रदर्शनार्थो हेतुप्रधानानि हि वाक्यान्यतीतानि तदनंतरमागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोर्थो
निगम्यते मैत्रेयीब्राह्मणेन ह याज्ञवल्क्यस्य ऋषेः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ बभूवतुरास्तां मैत्रेयी च नामतः
एका परा कात्यायनी नामतः तयोर्भार्ययोर्मैत्रेयी ह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूवासीत् स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियाः यो
३ चिता प्रज्ञा सा स्त्रीप्रज्ञा सैव यस्याः प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणा सा स्त्रीप्रज्ञा एव तर्हि तस्मिन्काले आसीत् कात्यायनी अ
थैवं सति ह किल याज्ञवल्क्यः पूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणाद्वृत्तात् पारिव्राज्यलक्षणं वृत्तं उपाकरिष्यनुपाचिकीर्षुः सन् ह मैत्रेयीति १५३
ज्येष्ठां भार्यामामंत्रयामास आमंत्र्य चोवाच ह प्रव्रजिष्यन् पारिव्राज्यं करिष्यन् वै अरे मैत्रेयि अस्मात्स्थानाद्गार्हस्थ्यादहमस्मि
त्वा मैत्रेय्यनुजानीहि मां हंत ते इच्छसि यदि ते अनया कात्यायन्यांतं करवाणीत्यादि व्याख्यातं ॥ ॥ सैवमुक्ता होवाच मैत्रेयी सर्वेयं पृ
थिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् किमहं वित्तसाध्येन कर्मणामृता अहो न स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यः इत्यादि समानमन्यत्र ॥ ॥

उ१

ऋ४ — ध२

स होवाच प्रिये वत पूर्वं खलु नो अस्मभ्यं भवती भवंती सती प्रियमेवाहं हृदि तवती निर्द्धारितवती त्यस्यतः तुष्टोहं हंत ते इच्छसि चेदमृतत्व
साधनं ज्ञातुं हे भवति ते तुभ्यं तदमृतत्वसाधनं व्याख्यास्यामि ॥ ॥ आत्मा निरवलु अरे मैत्रेयि दृष्टे कथं दृष्ट आत्मनीतु च्य
ते पूर्वमाचार्यागमाभ्यां श्रुत्वा पुनस्तर्केणोपपत्त्या मत्वा विचारिते श्रवणं त्वागममात्रेण मतमुपपत्त्या पश्चात् विज्ञात एवमेतन्नान्य
थेति निर्द्धारिते किं भवतीत्युच्यते इदं सर्वं विदितं भवति इदं सर्वमिति यदात्मनोन्यदात्मव्यतिरेकेण नावाभवर्षेणाद्ध निश्वासे
नेव लोकाद्यर्थनिश्वासः सामर्थ्यादुक्तो भवतीति पृथक्त्वोक्तः इह तु सर्वत्रास्त्रार्थोपसंहार इति हेत्वार्थप्राधान्यार्थः स्यष्टीकर्त्त
व्य इति पृथगुच्यते सर्वकार्यप्रलये विद्यानिमित्ते सैंधवघनवदनंतरोबाह्यः कृत्स्नप्रज्ञानघनः एक आत्मावतिष्ठते पूर्वं तु
भूतमात्रासंसर्गविशेषाल्लब्धविशेषविज्ञानः सम्प्रविलापिते विद्याविशेषज्ञाने तन्निमित्ते च भूतसंसर्गे न प्रेत्य संज्ञास्तीत्ये
वं याज्ञवल्क्येनोक्ता सा होवाच ॥ अत्रैव मा भगवानेतस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव न प्रेत्य संज्ञास्तीति मोहान्तं मोहमध्यं आपी
पिप [illegible] गमितवानसि संमोहितवानसीत्यर्थः अतो नैव अहमिममात्मानमुक्तलक्षणं विज्ञानामि विवेकतः स होवाच न वा इति२
अहं मोहं ब्रवीमीत्याह याज्ञवल्क्यः अविनाशी वा अयमात्मा यतः विनष्टुं शीलमस्येति विनाशी न विनाशी अविनाशी विनाशशब्देन विक्रिया अ
विनाशीत्यविक्रिय आत्मेत्यर्थः ॥ अरे मैत्रेय्ययमात्मा प्रकृतोनुच्छित्तिधर्मा उच्छित्तिरुच्छेदः उच्छेदो ते विनाशा उच्छित्तिधर्मास्येत्युच्छि

क्रि१ — अविनाशी२

त्विधर्मा न तच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा नापि विक्रियालक्षणो नाप्युच्छेदलक्षणो विनाशोऽस्य विद्यत इत्यर्थः चतुर्थेपि ब्राह्मणे षष्ठे
क आत्मा तुल्यो निर्द्धारितः परंब्रह्म उपायविशेषस्तु तस्याधिगमेऽन्यस्त्वान्यस्योपेयस्तु स एवात्मा यश्च तुर्थे अथात आदेशो ने
ति नेतीति निर्दिष्टः स एव पंचम ब्राह्मणे पत्न्योपन्यासेन शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादे निर्द्धारितः पुनः पंचमसमाप्तौ पुनर्जनक
याज्ञवल्क्यसंवादे पुनरिहोपनिषत्समाप्तौ चतुर्णामपि प्रपाठकानामेतदात्मनिष्ठता नान्यात्रान्तराले कश्चिदपि विवक्षितोऽर्थ इत्ये
तत्प्रदर्शनायांत उपसंहारः स एष नेति नेत्यादिर्यस्मात्पुकारशातेनापि निरूप्यमाणे तत्त्वे नेति नेत्यात्मैव निष्ठानान्यापलभ्यते
ते केणावगमेन वा तस्मादेतदेवामृतत्वसाधनं यदेतन्नेति नेत्यात्मपरिज्ञानं ससन्यासमित्येतमर्थमुपसंजिहीर्षन्नाह एता
वदेतावन्मात्रं यदेतन्नेति नेत्यद्वैतात्मदर्शनमिदं चान्यत्सहकारिकारणनिरपेक्षमरे मैत्रेय्यमृतत्वसाधनं यत्पृष्टवत्यसि यद
वरुगन्तेच्छत देवमेविदुषम्तत्त्वसाधनमिति तदेतावदेवेति विज्ञेयं त्वया इति ह एवं किलामृतत्वसाधनमात्मज्ञानं पृष्टयावेला १५४
यै यैउक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं कृतवानन्यत्पूर्वं प्रतिज्ञानं प्रव्रजिष्यन्नस्मीति तच्चकार विजहार प्रव्रजितवानित्यर्थः परिसमाप्ता
ब्रह्मविद्या ससंन्यासपर्यवसाना एतावाननुपदेशः एतद्वेदानुशासनं एषा परमा निष्ठा एष पुरुषार्थः कर्त्तव्यता चेति॥ ॥इदानीं वि
चार्यते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये यतः आकुलानि हि वाक्यानि दृश्यन्ते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां

यजेत कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रमित्यादीन्यैकाश्रमप्रतिपादकानि अन्यानि
चाश्रमान्तरप्रतिपादकानि वाक्यानि विदित्वा व्युत्थाय प्रव्रजंति ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति द्वावेव पंथानावनुनिःक्रांततरौ क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः सन्यास ए
वातिरेचयतीति न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादीनि तथा स्मृतयश्च ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति अविशी
र्णब्रह्मचर्योयमिच्छेत्तमावसेत् तस्याश्रमविकल्पं एके ब्रुवते वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्रपौत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणां
अग्नीनाधाय विधिवदिष्ट्वा यज्ञैर्वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणामात्मन्यग्नीन्समारोप्य
ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादित्यादि एवं व्युत्थानविकल्पक्रमयथेष्टाश्रमप्रतिपत्तिप्रतिपादकानि हि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि शत
श उपलभ्यन्ते इतरेतरविरुद्धानि आचारश्च तद्विदां विप्रतिपत्तिश्च शास्त्रार्थप्रतिपत्तॄणां बहुविदामप्येतान्वाक्यतो शास्त्रा
र्थमिदं बुद्धिमद्भिर्विवेकेन प्रतिपत्तुं परिनिष्ठितशास्त्रन्यायबुद्धिभिरेव ह्येषां वाक्यानां विषयविभागः शक्यतेवधारयितुं तस्मा
देषां विषयविभागज्ञापनाय यथाबुद्धिसामर्थ्यं विचारयिष्यामः यावज्जीवश्रुत्यादिवाक्यानामन्यार्थासंभवात् किं यावसान
एव वेदार्थः स्याद्यत्तपात्रैर्दहंतीत्येकर्मश्रवणात् जरामर्यश्रवणाच्च लिंगाच्च तस्मात् संशारीरिभिर्तिन हि पारिव्राज्यपक्षे तस्मात्

ताशरीरस्यस्यात्तत्सुतेष्वनिषेकादिश्मसानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः। तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचिदिति। स
मंत्रकं हि यत्कर्म वेदेन विधीयते तस्य श्मशानांततां दर्शयति अधिकारार्थं च प्रदर्शनाद्वास्पत्तमेव श्रुत्यधिकाराच्चावो कर्मणो गम्य
ते। अभ्युद्वासनायवादाद्धवीरहावापवदेवानां योऽग्निमुद्वासयति न तद्व्युच्छानादिविधाना द्वैकल्पिकं क्रियावसानत्वं वेदा
र्थस्य नान्यार्थत्वाद्व्युच्छानादिश्रुतीनां यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादीनां श्रुती
नां जीवनमात्रनिमित्तत्वात् यदा न शक्यते न्यार्थता कल्पयितुं तदा व्युच्छानादिवाक्यानां कर्मानधिकृतविषयत्वसंभवान् कु
५ र्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति च मंत्रवर्णात् जरया ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेति च जरामृत्युभ्यामन्यत्र कर्म
वियोगस्याशिष्टत्वासंभवात् कर्मिणां श्मशानांतत्वं न वैकल्पिकं। काणकुंटादयोऽपि कर्मण्यनधिकृताः अनुग्राह्या एव श्रुत्येति व्यु १५५
च्छानाद्याश्रमांतरविधानं नानुपपन्नं पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्वमिति चेन्न विश्वजित्सर्वमेधयोर्यावज्जीवविध्यपवा
दत्वात्। यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधेर्विश्वजित्सर्वमेधयोरेवापवादस्तत्र च क्रमप्रतिपत्तिसंभवो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहा
द्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति विरोधानुपपत्तेर्नह्येवंविषयत्वे पारिव्राज्यक्रमविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः क्रमप्रतिपत्तेरन्यविषयकल्पना।

यांतु यावज्जीवविधानश्रुतिः स्वविषयात्संकोचिता स्यात् क्रमप्रतिपत्तेस्तु विश्वजित्सर्वमेधविषयत्वान्न कश्चिद्विरोधः॥ ॥ नात्मज्ञा
नस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमात् यत्तावदात्मेत्येवोपासीतेत्यारभ्य स एष नेति नेतीत्येतदंतेन ग्रंथेनाभ्युपसंहृतमात्मज्ञानं तदमृतत्व
साधनमित्यभ्युपगतं भवति एतावद्वा अमृतत्वसाधनमन्यनिरपेक्षमित्येतन्न मृष्यते तन्न भवत्तं पृच्छामि किमर्थमात्मज्ञानं मर्षयति भ
वानिति शृणु कारणं यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपायमज्ञानतोऽग्निहोत्रादि स्वर्गप्राप्तिसाधनं ज्ञापयति तथेहाप्यमृतत्वप्रतिपि
त्सोरमृतत्वप्राप्त्युपायमजानतो यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे विब्रूहीत्येवमाकांक्षितममृतत्वसाधनं एतावदरे इत्येवमादौ वेदे
न ज्ञाप्यत इति। एवं तर्हि यथा ज्ञापितमग्निहोत्रादि स्वर्गसाधनमभ्युपगम्यते तथेहाप्यात्मज्ञानं यथा ज्ञाप्यते तथाभूतमेवामृ
तत्वसाधनमात्मज्ञानमभ्युपगंतुं युक्तं तुल्यप्रमाणत्वादुभयत्र यद्येवं किं स्यात् सर्वकर्महेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य विद्योदये कर्म
निवृत्तिः स्यात् दाराग्निसंबंधानां तावदग्निहोत्रादि कर्मणो त्वेदबुद्धिविषयसंप्रदानकारकसाध्यत्वमन्यबुद्धिपरिछेद्याग्न
न्यादिदेवतां संप्रदानकारकभूतामंतरेण न हि तत्कर्म निर्वर्त्यते यथा हि संप्रदानकारकबुध्या संप्रदानकारकं कर्मसाधनत्वे
नोद्दिश्यते सेह विद्यया निवर्त्यते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नो
ति य इह नानेव पश्यति एकधैवानुद्रष्टव्यं सर्वमात्मानं पश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः न च देशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वं व्यवस्थि

तावस्तुविषयत्वात् आत्मज्ञानस्य तथा यास्तु पुरुषतंत्रत्वात्स्याद्देशकालनिमित्तापेक्षत्वं ज्ञानं तु वस्तुतंत्रत्वान्न दे
शकालं निमित्ताद्यपेक्षते यथाग्निरुष्ण आकाशोमूर्त्त इति तथात्मविज्ञानमपि नन्वेवं सति प्रमाणजं तस्य कर्मविधे
र्निरोधः स्यान्न तुल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधो युक्तः नस्वाभाविकत्वेदबुद्धिमात्रविरोधकत्वात् न हि विध्यंतरनिरो
धकमात्मज्ञानं स्वाभाविकत्वेदबुद्धिमात्रं निरुणद्धि तथापि हेत्वपहारात्कर्मानुपपत्तेर्विधिनिरोध एव स्यादिति चेन्न का
मप्रतिषेधात्कांप्रवृत्तिनिरोधवत्त्वदोषात् यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गसाधनयागे प्रवृत्तस्य कामप्रतिषेधविधिः
कामे विहते काम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिर्निरुध्यते न चैतावता काम्यविधिर्निरुद्धो भवति कामप्रतिषेधविधिना काम्यवि
धेरनर्थत्वज्ञानान्प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निरुद्ध एव स्यादिति चेद्भवत्वेवं कर्मविरोधोपि यथा कामप्रतिषेधे काम्यविधेस्त १५९
थाप्रमाण्यानुपपत्तिरिति चेदननुष्ठेयत्वेनुष्ठातुरज्ञावादनुष्ठानविध्यानर्थक्यादप्रामाण्यमेव कर्मविधीनामिति चेन्न
प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेः स्वाभाविकस्य क्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्य प्रागात्मज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यत एव यथा का
मविषये दोषज्ञानोत्पत्तेः प्राक्काम्यकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव स्वर्गादीच्छायाः स्वाभाविक्याः तद्वत् तथा सत्यनर्थार्थविद इति चे

धिनि ४

न्नार्थानर्थयोरात्मप्रायतंत्रत्वात् मोक्षमेकं वर्जयित्वान्यस्याविद्याविषयत्वात् पुरुषार्थाप्तिप्रायतंत्रो ह्यर्थानर्थो मरणा
दिकाम्येष्टिदर्शनात् तस्माद्यावदात्मज्ञानविधेरात्मिमुख्यं तावदेव कर्मविधयस्तस्मान्नात्मज्ञानसहत्वाविर्त्वं कर्म
णा मिलतः सिद्धमात्मज्ञानमात्रमेतावदरे खल्वमृतत्वमिति कर्मनिरपेक्षत्वाल्लानस्यानविदुषस्तावत्पारिव्राज्यं
सिद्धं संप्रदानादिकर्मकारकशात्यादिशून्याविक्रियब्रह्मात्मदृढप्रतिपत्तिमात्रेण वचनमंतरेण व्युत्थानमुपायतः तथा च
व्याख्यातमेतत् येषां नोयमात्मायं लोक इति हेतुवचनेन पूर्वे विद्वांसः प्रजामकामयमाना व्युत्तिष्ठंतीति पारिव्राज्यं विदुषा
मात्मलोकावबोधादेव तथा विविदिषोरपि सिद्धं पारिव्राज्यमेतमात्मानं लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति वचनात् कर्मणां चावि
द्वद्विषयत्वमवोचाम तथा विद्याविषयेवोन्यथ्यापि विकारसंस्कारार्थानि कर्माणीत्यतः आत्मसंस्कारद्वारेणात्मज्ञानसा
धनत्वमपि कर्मणामवोचाम यज्ञादिभिर्विविदिषंतीति तथैवं सत्यविद्वद्विषयाणामाश्रमकर्मणां बलाबलविचारणाय
मात्मज्ञानोत्पादनं प्रति यमप्रधानानामहिंसादीनां मानसानां च ध्यानज्ञानवैराग्यादीनां संनिपत्योपकारकत्वं हिंसारागादि
दोषदिवाडूत्यात् बहुदृष्ट कर्मविमिश्रितो इतः पारिव्राज्यं मुमुक्षूणां प्रशंसितित्याग एव हि सर्वेषां मुक्तानामपि कर्मणां

[illegible]

नियम २ समाप्ति

...राग्यंपुनरेतस्यमोक्षस्यपरमोविधिः।किंतेधनेनकिमुवंधुभिस्तेकिंतेदारैर्ब्राह्मणयोमरिष्यसि।आत्मानमन्विच्छगुहांप्र
विष्टंपितामहास्तेक्वगतःपिताच।एवंसांख्ययोगशास्त्रेषुवसनात्।सोज्ञानंप्रतिप्रत्यासन्नउच्यतेकामप्रवृत्त्यसत्वाच्च
कामप्रवृत्तेर्हिज्ञानप्रतिकूलतासर्वशास्त्रेषुप्रसिद्धा।तस्माद्विरक्तस्यमुमुक्षोर्विनापिज्ञानेनब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्याद्युपपन्नं
ननुसावकाशत्वादनधिकृतविषयमेतदित्युक्तंयावज्जीवश्रुत्यनुपरोधाच्चेषदोषोनितरांसावकाशत्वाद्यावज्जीवश्रुतीनाम
विरक्तकामिकर्तव्यतांह्येवोचामसर्वकर्मणांननुनिरपेक्षमेवजीवननिमित्तमेवकर्तव्यंकर्मप्रायेणहिपुरुषाःकामबहुलाः
कामश्चानेककर्मसाधनसाध्यश्चानेकफलसाधनानिचवैदिकानिकर्माणिदाराग्निसंबंधपुरुषकर्तव्यानिपुनःपुनश्चानु
ष्ठीयमानानिबहुफलानि।कृष्यादिवद्दर्शप...तसमाप्तीनिचगार्हस्थ्येवारण्येवातस्तदपेक्षयायावज्जीवश्रुतयः।कुर्वन्ने १५७
वेहकर्माणीतिचमंत्रवादस्तस्मिंश्चपक्षेविश्वजित्सर्वमेधयोःकर्मपरित्यागः।यस्मिंस्तुपक्षेयावज्जीवानुष्ठानंतदान्तमन्त्रा
नात्तत्वंतस्मात्तत्रास्वशरीरस्येतरवर्णापेक्षयाचयावज्जीवश्रुतिः।नहिक्षत्रियवैश्ययोःपारिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्ति।तथामंत्रे
र्यस्योदितोविधिरैकाश्रम्यंत्वाचार्यइत्येवमादीनांक्षत्रियवैश्यापेक्षत्वंतस्मात्पुरुषसामर्थ्यज्ञानवैराग्यकामाद्यपेक्षयाव्यु

त्थानविकल्पक्रमपारिव्राज्यप्रतिपत्तिप्रकारानविरुध्यंतेअनधिकृतानांचपृथग्विधानात्पारिव्राज्यस्य।स्नातकोवाऽस्नातकोवोत्स
न्नाग्निरनग्निकोवेत्यादिना।तस्मात्सिद्धान्याश्रमांतराण्यधिकृतानामेव।अथानंतरंयाज्ञवल्कीयस्यवंशआरभ्यतेयथामधुकांड
स्यवंशोव्याख्यानंतुपूर्ववत्ब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमःॐमिति।। ।।गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्यपरमहंसपरिव्राजकस्यश्रीशंक
रभगवतःकृतावृहदारण्यकटीकायांषष्ठोध्यायःसमाप्तः।। ।।पूर्णमदइत्यादिखिलकांडमारभ्यतेऽध्यायचतुष्टयेनयदेवसा
क्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरोनिरुपाधिकोऽशनायाद्यतीतोनेतिनेतिव्यपदेश्योनिर्धारितोयद्विज्ञानंकेवलममृतत्वसाधनमधु
नातस्यैवात्मनःसोपाधिकस्यशब्दार्थादिव्यवहारविषयापन्नस्यपुरस्तादनुक्तान्युपासनानिकर्मभिरविरुद्धानिप्रकृष्टाभ्युदयसा
धनानिक्रममुक्तिफलानिचवक्तव्यानीतिपरःसंदर्भः।सर्वोपासनशेषत्वेनॐकारोदमंदानंदयामित्येतानिचविधित्सितानि
पूर्णमदःपूर्णनकुतश्चिद्व्यावृत्तंव्यापीत्येतन्निष्ठाचकर्तरिद्रष्टव्या।अदइतिपरोक्षाभिधायिसर्वनामतत्परंब्रह्मेत्यर्थः।तत्सं
पूर्णमाकाशवद्व्यापिनिरंतरंनिरुपाधिकंच।तदेवेदंसोपाधिकंनामरूपस्थंव्यवहारापन्नंपूर्णंस्वेनरूपेणपरमात्मनाव्याप्येव
नोपाधिपरिच्छिन्नेनविशेषात्मनातदिदंविशेषापन्नंकार्यात्मकंब्रह्मपूर्णात्कारणादात्मनउदच्यतेउद्रिच्यतेउद्गच्छतीत्ये
तत्यद्यपिकार्यात्मनोद्रिच्यतेतथापियत्स्वंस्वरूपंपूर्णत्वंपरमात्मभावंनजहातिपूर्णमेवोद्रिच्यतेपूर्णस्यकार्यात्मनोब्रह्म

एषः पूर्णात्पूर्णत्वमादाय गृहीत्वात्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य विद्ययाविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजमन्यत्वावभासं ति
रस्कृत्य पूर्णमेवानंतरमबाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते यदुक्तं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमे
वावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदित्येषोस्य मंत्रवर्णस्यार्थः तत्र ब्रह्मेत्यस्यार्थः पूर्णमद इति इदं पूर्णमिति। ब्रह्म वा इदम
ग्र आसीदित्यर्थः। तथा च श्रुत्यंतरं यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विहेति अतो अदः शब्दवाच्यं पूर्णं ब्रह्म तदेवेदं पूर्णं कार्यस्थं
नामरूपोपाधिसंयुक्तमविद्ययोद्रिक्तं तस्मादेव परमार्थस्वरूपात् अन्यदिव प्रत्यवभासमानं तदात्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म वि
दित्वाहमदः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमादाय तिरस्कृत्य अपूर्णस्वरूपतामविद्याकृतां नामरूपोपाधिसंपर्कजामेतया ब्रह्मवि
द्यया पूर्णमेव केवलमवशिष्यते तथा चोक्तं तस्मात्तत्सर्वमभवदिति। यः सर्वोपनिषदर्थः ब्रह्म स एषोनेन मंत्रेणानूद्यते उत्तरसंबं
धार्थं ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनान्योंकारदमदानदयाख्यानि विविधिन्सितानि खिलप्रकरणसंबंधात्सर्वो १५८
पासनांगभूतानि च। अत्रैके वर्णयंति पूर्णात्कारणात्पूर्णं कार्यमुद्रिच्यते उद्रिक्तं कार्यं वर्तमानकालेपि पूर्णमेव परमार्थवस्तु
भूतं द्वैतरूपेण पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतामादायात्मनि धित्वा पूर्णमेवावशिष्यते कारणरूपं एवमुत्पत्तिस्थितिप्रल
येषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकारणयोः पूर्णतैव सा चैव पूर्णता कार्यकारणयोर्भेदेन व्यपदिश्यते। एवं च द्वैताद्वैतात्मकमेकं

ब्रह्म यथा किल समुद्रो जलतरंगफेनबुद्बुदाद्यात्मकः एवं यथा च जलं सत्यं तदुद्भवाश्च तरंगफेनबुद्बुदादयः। समुद्रात्मभूता ए
वाविर्भावतिरोभावधर्मिणः परमार्थसत्या एव एवं सर्वमिदं द्वैतं परमार्थसत्यमेव जलतरंगादिस्थानीयं समुद्रजलस्थानीयं
तु परं ब्रह्म एवं च किल द्वैतस्य सत्यत्वे कर्मकांडस्य प्रामाण्यं। यदा पुनर्द्वैतमिवाविद्याकृतं मृगतृष्णिकावदनृतमद्वैतमेव प
रमार्थतस्तदा किल कर्मकांडं विषयाभावान्न प्रमाणं भवति। तथा च विरोध एव स्याद्वेदैकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणं। परमा
र्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वादप्रमाणं कर्मकांडमसद्द्वैतविषयत्वात्तद्विरोधपरिजिहीर्षया श्रुत्यैतदुक्तं कार्यकारणयोः सत्य
त्वं समुद्रवत्पूर्णमद इत्यादिनेति। तदसद्विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसंभवान्नहीयं सुविवक्षिता कल्पना कस्मात् यथा
क्रियाविषयेत्सर्गप्राप्तस्यैकदेशेऽपवादः क्रियते। यथाहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति हिंसा सर्वभूतविषयोत्सर्गेण निवा
रिता तीर्थविशिष्टविषये अग्नीषोमादावनुज्ञायते न च तथा वस्तुविषय इहाद्वैतं ब्रह्मोत्सर्गेण प्रतिपाद्य पुनस्तदेकदेशोपवदि
तुं शक्यते। ब्रह्मणोद्वैतत्वादेवैकदेशानुपपत्तेस्तथा विकल्पानुपपत्तेश्च। यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातिनातिरात्रे षोडशि
नं गृह्णातीति ग्रहणाग्रहणयोः पुरुषाधीनत्वाद्विकल्पो भवति न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा स्यादद्वैतं वेति विकल्पः संभवत्य
पुरुषतंत्रत्वादात्मवस्तुनो विरोधाच्च द्वैताद्वैतत्वयोरेकस्य तस्मान्न सा विवक्षितेयं कल्पना श्रुतिन्यायविरोधाच्च सैंधवघनवत्

नानेकरसघनंनिरंतरंपूर्वापरबाह्याभ्यंतरभेदवर्जितंसबाह्याभ्यंतरमजंनेतिनेत्यस्थूलमनंजरममजयममृतमित्येवमा
द्याः श्रुतयोनिश्चितार्थाः संन्यायपर्यासान्निराकरहिताः सर्वाः समुद्रेप्रक्षिप्ताः स्युः किंविलक्षणत्वात्तथान्यायविरोधोपिसा
वयवस्यानेकात्मकस्यक्रियावतोनित्यत्वानुपपत्तेः नित्यत्वंचात्मनः स्मृत्यादिदर्शनादनुमीयते। तद्विरोधश्चप्राप्नोति। अनि
त्यत्वेचकल्पनानर्थक्यंचस्फुटमेवचास्मिन्पक्षेकर्मकांडानर्थक्यमकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगात्। नतुब्रह्मणोद्वै ताद्वै
२ तात्मकत्वेसमुद्रादिदृष्टांताविद्यंतेकथमुच्यतेएवंतैकस्यद्वैताद्वैतत्वंविरुद्धमिति। नान्यविषयत्वान्नित्यनिरवयववस्तुविष
यंविरुद्धत्वमवोचामद्वैताद्वैतस्यनकार्यविषयेसावयवेतस्मात्तच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादनुपपन्नेयंकल्पनाअस्याःक
ल्पनायावरमुपनिषत्परित्यागएव। अध्येयत्वाच्चनशास्त्रार्थेयंकल्पनानहिजननमरणानर्थशतसहस्रभेदसमाकुलं
समुद्रवनादिवत्सावयवमेकरसंब्रह्मध्येयत्वेनविज्ञेयत्वेनवाश्रुत्योपदिश्यतेप्रज्ञानघनंतंचोपदिशतिएकधैवानुद्रष्टव्य १५८
मितिविनानेकधादर्शनापवादाच्चमृत्योः समृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतीतियच्चश्रुत्यानिंदितंतन्नकर्तव्यंयच्चनक्रियतेन
सशास्त्रार्थोब्रह्मणोनैकरसत्वमनेकधात्वंद्वैतरूपंनिंदितत्वान्नद्रष्टव्यमतोनशास्त्रार्थःएकरसत्वंब्रह्मणस्तुद्रष्टव्यत्वाच्छा
स्त्रत्वाच्चशास्त्रार्थत्वंविनुमर्हतियत्तूक्तंवेदैकदेशस्याप्रामाण्यंकर्मविषयेद्वैताभावादद्वैतत्वप्रामाण्यमिति। तन्नयथाप्राप्तमुप

देशार्थत्वान्नहिद्वैतम...मद्वैतंवावस्तुजातमात्रमेवपुरुषंज्ञापयित्वापश्चात्कर्मवाब्रह्मविद्यांवोपदिशतिशास्त्रं
...नचोपदेशार्हंद्वैतंजातमात्रप्राणिबुद्धिगम्यत्वात्नचद्वैतस्यानृतत्वबुद्धिः प्रथममेवकस्यचित्स्यात्येनाद्वैतस्यसत्य
त्वमुपदिश्यपश्चादात्मनः प्रामाण्यंप्रतिपादयेच्छास्त्रंनापिपाखंडिभिरपिप्रस्थापिताः शास्त्रस्यप्रामाण्यंनगृह्णीयु
स्तस्माद्यथाप्राप्तमेवद्वैतमविद्याकृतंस्वाभाविकमुपादायस्वाभाविक्यैवाविद्यययुक्तायरागद्वेषादिदोषवतेयथाभिमत
पुरुषार्थसाधनंकर्मोपदिशत्यग्रेपश्चात्प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपदोषदर्शनवतेतद्विपरीतौदासीन्यस्वरूपावस्था
नफलार्थिनेतदुपायस्ततआत्मैकत्वदर्शनात्मिकांब्रह्मविद्यामुपदिशतिअथैवंसतितदौदासीन्यस्वरूपावस्थानेफलेप्रा
प्तेशास्त्रस्यप्रामाण्यंप्रत्यर्थित्वंनिवर्ततेतदभावाच्छास्त्रस्यापिशास्त्रत्वंतंप्रतिनिवर्ततएवतथाप्रतिपुरुषंपरिसमाप्तंशास्त्रमि
तिनशास्त्रविरोधगंधोप्यस्यद्वैतज्ञानावसानत्वाच्छास्त्रशिष्यशासनादिद्वैतमेतदस्यान्यतमावस्थानेहिविरोधः स्यादवस्थि
तस्येतरेतरापेक्षत्वाच्चशास्त्रशिष्यशासनानांनान्यतमोप्यवतिष्ठतेसर्वसमाप्तौकस्यविरोधआशंक्येताद्वैतेकेवले
शिवेसिद्धेनापिविरोधतातावदेवंयथाप्युपन्यस्तमूमः। द्वैताद्वैतात्मकत्वेपिशास्त्रविरोधस्यतुल्यत्वाद्यदापिसमुद्रादिवद्द्वैताद्वै द्वैता
तात्मकमेकंब्रह्माभ्युपगच्छामोनान्यद्वस्त्वंतरंतदापितद्वदुक्ताच्छास्त्रविरोधान्नमुच्यामहेकथमेकंहिपरंब्रह्माद्वैतात्मकं[illegible]

कर्केरु

त्तच्छोकमोहाद्यतीतत्वादुपदेशानाकांक्षति न चापदेष्टान्यो ब्रह्मणोऽद्वैताद्वैतरूपस्य ब्रह्मण एकस्यैवाभ्युपगमात् यद्द्वैतविषय
स्यानेकत्वादन्योन्योपदेशो न ब्रह्मविषय उपदेश इति तदद्वैताद्वैतात्मकं च ब्रह्म नान्यदस्तीति विरुध्यते यस्मिं द्वैतविषयेन्यो
न्योपदेशः सान्योऽद्वैतवान्यदेवेति समुद्रदृष्टांतो विरुद्धः न च समुद्रोदके वह्निज्ञानेकत्वे ब्रह्मणोन्यत्रोपदेशग्रहणादिकल्पनासं
भवति न हि हस्ताद्विद्वैतात्मके देवदत्ते वाक्कर्णयोर्देवदत्तैकदेशभूतयोर्वागुपदेष्ट्री कर्णः केवलं उपदेशस्य ग्रहीता देवदत्तस्तु
नोपदेष्टा नाप्युपदेशस्य ग्रहीतेति कल्पयितुं शक्यते। समुद्रेकोदकात्मकत्ववदेकविज्ञानवत्वाद्देवदत्तस्य तस्माच्छ्रुतिन्याय
विरोधश्चाभिप्रेतार्थासिद्धिश्चैवं कल्पनायां स्यात् तस्माद्यथा व्याख्यात एवास्माभिः पूर्णमद इत्यस्य मंत्रस्यार्थः॥ ॥ॐ खं ब्र
ह्मेति मंत्रोयं चान्यत्राविनियुक्त इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते अत्र च ब्रह्मेति विशेष्याभिधानं खमिति विशेषणं
विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्देशो नीलोत्पलवत् खं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदो विशेषि १६०
तातो विशेष्यते खं ब्रह्मेति यत्तत्खं ब्रह्म तदोंशब्दवाच्यं शब्दस्वरूपमेव वा उभयथापि सामानाधिकरण्यमविरुद्धमि
दं च ब्रह्मोपासनसाधनार्थमोंशब्दः प्रयुक्तः तथा च श्रुत्यंतरेषु एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परं ओमित्यात्मानं युंजीत ओमित्ये
तेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानमित्यादि अन्यार्थासंभवाच्छास्त्रोपदेशस्य यथान्यत्रोमिति शंसत्यो मि त्यु

ऽयतीत्येवमादौ स्वाध्यायारंभापवर्गयोश्चोंकारप्रयोगो विनियोगादवगम्यते न च तथार्थांतरमिहावगम्यते तस्माद्ध्यानसा
धनत्वेनैव चोंकारस्योपदेशः। यद्यपि ब्रह्मात्मादिशब्दा ब्रह्मणो वाचकास्तथापि श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मणो नेदिष्टमभिधान न्न
मोंकारोत एव ब्रह्मप्रतिपत्ताविदं परं साधनं तच्च द्विप्रकारेण प्रतीकत्वेनाभिधानेन च प्रतीकत्वेन यथा विष्ण्वादिप्रतिमाभे
ति देनैवमोंकारो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यः तथा ह्योंकारालंबनस्य ब्रह्म प्रसीदति। एतदालंबनं श्रेष्ठं एतदालंबनं परं। एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्र मे
ह्मलोके महीयत इति श्रुतेः तत्र खमिति कोतिके खप्रतीतिर्माभूदित्याह। खं पुराणं चिरंतनं खं परमात्माकाशमित्यर्थः।
यत्तत्परमात्माकाशं पुराणं तच्चक्षुराद्यविषयत्वान्निरालंबनमशक्यं ग्रहीतुमिति श्रद्धाभक्तिभ्यां भावविशेषेणोंका
रआविवेशयति यथा विष्णुगाकितायां शैलादिप्रतिमायां विष्णुं लोक एवं वायुरं खं वायुरस्मिन्निवेद्यत इति वायुरं खं मंत्रे खमि
त्युक्तेन पुराणं खमित्येव माह स्म कौरव्यायणीपुत्रो वायुरे हि खमुख्यः खशब्दव्यवहारः तस्मान्मुख्यसंप्रत्ययो युक्त
इति मन्यते तत्र यद्यपि पुराणं खं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं यदि वा वायुरं खं सोपाधिकं ब्रह्म सर्वथाप्योंकारः प्रतीकत्वेनैव प्रतिमा
वत्साधनत्वं प्रतिपद्यते एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति श्रुत्यंतरात् केवलं खशब्दार्थविप्रतिपत्तिः। वेदोयमोंकारो
वेदविज्ञानात्यनेन यद्वेदितव्यं। तस्माद्वेद ॐकारो वाचकोभिधानं तेनाभिधानेन यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्रकाशमानमभिधीय

मानंवेदसाधनंकोविजानात्युपलभते । तस्माद्वेदोयमितिब्राह्मणाविदुस्तस्माद्ब्राह्मणानामभिधानत्वेनसाधनत्वमभि
प्रेतमोंकारस्य अथवावेदोयमित्याद्यर्थवादः कथमोंकारोब्रह्मणः प्रतीकत्वेनविहितः ॐखंब्रह्मेतिसामानाधिकरण्यात्
तस्यस्तुतिरिदानीवेदत्वेनसर्वोह्ययंवेदॐकारएवतदात्मकः सर्वंह्यदःॐ सामादिलक्षणंभिन्नएषॐकारस्तद्यथाशंकुनास
र्वाणिपर्णानीत्यादिश्रुत्यंतरादितस्मादयंवेदॐकारोयस्माद्वेदितव्यंयत्तत्सर्वमोंकारेणैववेदेनेनानेनातोयमोंकारोवेदःइ
तरस्यापिवेदस्यवेदत्वमतएवतस्माद्विशिष्टोयमोंकारसाधनत्वेनप्रतिपत्तव्यइतिवाअथवावेदः सः कोसौयंब्राह्मणा
विदुरोंकारंब्राह्मणानांह्यसौप्रणवोद्गीथादिविकल्पैर्विज्ञेयस्तस्मिन्हिप्रयुज्यमानेसाधनत्वेनसर्वोवेदः प्रयुक्तोभवतीति
सप्तमस्यप्रथमंब्राह्मणं । अधुनादमादिसाधनत्रयविधानार्थोयमारंभः त्रयास्त्रिसंख्याकाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानिप्रा
जापत्यास्तेकिंप्रजापतौपितरिब्रह्मचर्यंशिष्य[illegible]वृत्तेब्रह्मचर्यस्यप्राधान्याच्छिष्याः संतोब्रह्मचर्यमूषुरुषितवंतइत्यर्थः केते १६१
विशेषतोदेवामनुष्याअसुराश्चतेचोषित्वाब्रह्मचर्यंकिमकुर्वन्नित्युच्यतेतेषांदेवाऊचुः पितरंप्रजापतिंकिमितिब्रवीतुकथयतुनो
स्मभ्यमनुशासनंभवानितितेभ्यएवमर्थिभ्योहैतदक्षरंवर्णमात्रमुवाच । दइति उक्त्वाचतान्प्रपच्छपिताकिंव्यज्ञासिष्टाइतिमयो
पदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्यार्थंविज्ञातवंतः आहोस्विन्नेतिदेवाऊचुर्व्यज्ञासिष्मेतिविज्ञातवंतोवयंयद्येवमुच्यतांकिमयोक्तमिति

धर्मणी४

अतो ।

देवाऊचुर्दाम्यतयूयंस्वभावतः अदांतायतोदांताभवतेतिनोस्मानात्थकथयसि । इतरओमितिसम्यग्व्यज्ञासिष्टेतिसमानम
न्यत्सर्वंनावत्तोलुब्धायूयमतोयथाशक्तिसंविभजतदत्तेतिनोस्मानात्थकिमन्यद्ब्रूयान्नोहितमितिमनुष्याः तथासुरादयध्वमि
तिक्रूरायूयंहिंसापराअतोदयध्वंप्राणिषुदयांकुरुतेतितदेतत्प्रजापतेरनुशासनमद्याप्यनुवर्त्ततएवयः पूर्वंप्रजापतिर्देवा
दीनन्वशात्सोद्याप्यनुशास्त्येवदैव्यास्तनयित्नुलक्षणयावाचाकथमेषाश्रूयतेदैवीवाक्कासौस्तनयित्नुर्ददद इतिदाम्यतदत्तद
यध्वमित्येषांवाक्यानामुपलक्षणाययत्त्रिर्दकारउच्चार्यतेअनुकृतिः नतुस्तनयित्नुशब्दस्त्रिरेवसंख्यानियमस्यलोकेऽप्रसिद्ध
त्वात् । यस्मादद्यापिप्रजापतिर्दाम्यतदत्तदयध्वमित्यनुशास्त्येवतस्मात्कारणादेतत्त्रयंकिंतत्त्रयमित्युच्यतेदमंदानंदयामि
तिशिक्षेदुपाददीतप्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्त्तव्यमित्येवंमतिंकुर्यात्तथाचस्मृतिः त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः का
मः क्रोधस्तथालोभः तस्मादेतत्त्रयंत्यजेदस्यद्विविधः शेषः पूर्वस्तुचापिदेवादीनुद्दिश्यकिमर्थंदकारत्रयमुच्चारितवान्प्रजाप
तिः पृथगनुशासनार्थिभ्यः सर्वेषांकथंविवेकेनप्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतंसमानेनैवदकारवर्णमात्रेणेतिपराभिप्रायज्ञानविकल्प्यं
ति । लोकेआहुः अदांतत्वाददातृत्वाद्दयालुत्वैरपराधित्वमात्मनोमन्यमानाः शंकिताएवप्रजापतावूषुः किंनोवक्ष्यतीतिते
षांदकारश्रवणमात्रादेवात्मानंकाकवशेनतदर्थप्रतिपत्तिरभूत् । लोकेपिहिप्रसिद्धंपुत्राः शिष्याश्चानुशास्याः संतोदोषान्निव

र्त्तयितव्यांइतिअतोयुक्तंप्रजापतेर्दकारमात्रोच्चारणंदमादित्रयेषुदकारान्वयादात्मनोदोषानुरूप्येणदेवादीनांविवेकेनप्रतिपत्तुं
चेतिफलंत्वेतदात्मदोषज्ञानेसतिदोषान्निवर्त्तयितुंशक्यतेऽल्पेनाप्युपदेशेनयथादेवादयोदकारमात्रेणेतिनन्वेतत्त्रयाणांदेवा
२ दीनामनुशासनंदेवादिभिरप्येकैकमेवोपादेयमद्यत्वेपिनतुयंत्रेमनुष्यैःशिक्षितव्यमितिअत्रोच्यते।पूर्वैर्देवादिभिर्विशिष्टै
रनुष्ठितमेतत्त्रयंतस्मान्मनुष्यैरेवशिक्षितव्यमितितत्रदयालुत्वस्यानुष्ठेयत्वंप्रसंगात्।कथमसुरैरप्रशस्तैरनुष्ठितत्वादि
तिचेन्नतुल्यत्वात्।त्रयाप्रजापतेःपुत्रादेवादयःत्रयःपुत्रेभ्यश्चहितमेवपित्रोपदेष्टव्यंप्रजापतिश्चहितज्ञोनान्यथोपदि
शतितस्मात्पुत्रानुशासनंप्रजापतेःपरममेतद्धितमतोमनुष्यैरेवैतत्त्रयंशिक्षितव्यमितिअथवानदेवाःअसुरावान्येके
चनविद्यंतेमनुष्येभ्योमनुष्याणामेवादांतानप्पन्यैरुत्तमैर्गुणैःसंपन्नास्तेदेवाःलोभप्रधानामनुष्यास्तथाहिंसपराःक्रूरा १५५ १६२
असुरास्तएवमनुष्याअदांतत्वादिदोषत्रयमपेक्ष्यदेवादिशब्दभाजोभवंतिइतरांश्चगुणान्सत्वरजस्तमांस्यपेक्ष्यातोमनु
ष्यैरेवशिक्षितव्यमेतत्त्रयमितितदपेक्षयैवप्रजापतिनोपदिष्टत्वात्तथाहिमनुष्याअदांतालुब्धाःक्रूराश्चदृश्यंतेतथाचस्मृतिः
कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेदिति।। ।।दम[illegible]दिसाधनत्रयंसर्वोपासनशेषंविहितंदांतोलुब्धोदयालुःसन्सर्वोपा
सनेष्वधिकृतइतितत्रनिरूपाधिकस्यब्रह्मणोदर्शनमतिक्रांतमथाधुनासोपाधिकस्यतस्यैवाभ्युदयफलानिवक्तव्यानी

समाप्तंचद्वितीयंब्राह्मणं।।

देवां स्त

प२

त्येवमर्थीयमारंभःएषप्रजापतिर्यद्धृदयंप्रजापतिःरनुशास्तीत्यनंतरमेवाभिहितंकःपुनरसावनुशास्ताप्रजापतिरित्युच्यते। रि
एषप्रजापतिःकोसौयद्धृदयंहृदमितिहृदयस्थाबुद्धिरुच्यतेयस्मिन्शाकल्यब्राह्मणांतेनामरूपकर्मणामुपसंहारउक्तोदिग्वि
भागद्वारेणतदेतत्सर्वभूतप्रतिष्ठंसर्वभूतात्मभूतंहृदयंप्रजापतिःप्रजानांस्रष्टाएतद्ब्रह्मबृहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्चब्रह्मएतत्सर्वमुक्तं
पंचमाध्यायेहृदयस्यसर्वत्वंतत्सर्वंयस्मात्तस्मादुपास्यंहृदयंब्रह्मतत्रहृदयनामाक्षरविषयमेवतावदुपासनमुच्यते।तदेतत्
हृदयमितिनामत्र्यक्षरंत्रीण्यस्यतित्र्यक्षरंकानिपुनस्तानित्रीण्यक्षराणीत्युच्यतेहृइत्येकमक्षरमभिहरंतिहृतेराहृतिकर्मणो
हृइत्येतद्रूपमितियोवेदतस्माद्धृदयायब्रह्मणेस्वाश्चेंद्रियाण्यन्येवविषयाःशब्दादयःस्वंस्वंकार्यमभिहरंतिहृदयंचभोक्त्र
र्थमभिहरंत्यातोहृदयनाम्नोहृइत्येतदक्षरमितियोवेदास्मैविदुषेऽभिहरंतिस्वाश्चज्ञातयोन्येवासंबद्धावलिमितिवाक्यशेषःवि
[illegible]ज्ञानानुरूप्येणैतत्फलंतथादइत्येतदप्येकमक्षरमेतदपिदानार्थस्यददातेर्दरूपंहृदयनामाक्षरत्वेननिर्दिष्टमत्रापिहृद
दयायब्रह्मणेस्वाश्चकरणान्यन्येवविषयाःस्वंस्वंवीर्यंददतिहृदयंचभोक्त्रेददातिस्वंवीर्यमतोदकारइत्येवंयोवेदास्मैददति
स्वाश्चान्येचतथायमित्येतदप्येकमक्षरमिणोगत्यर्थस्यएतद्रूपमस्मिन्नाम्नीतिब्रह्मइतियोवेदसःस्वर्गलोकमेतिएवं
नामाक्षरादपीदृशंविशिष्टफलंप्राप्नोतिकिमुवक्तव्यंहृदयस्वरूपोपासनादितिहृदयस्यतत्येनामाक्षरोपन्यासः।[illegible]

त्रि२

त्येतद्रू४

यत्तत्सत्यं ब्रह्म प्रथमजं किमसौ सः कोऽसावादित्यः कः पुनरसावादित्यो य एष एतस्मिन्नादित्यमण्डले पुरुषोऽभिमानी
सोऽसौ सत्यं ब्रह्म यश्चाध्यात्मं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नक्षिणि पुरुषश्चशब्दात्स च सत्यं ब्रह्मेति संबंधः तावेतावादित्याक्षिस्थौ पुरु
षावेकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषौ यस्मात्तस्मादन्योन्यस्मिन्नितरेतरस्मिन्नादित्यश्चक्षुषि च चक्षुरादित्ये प्रतिष्ठि
तावध्यात्माधिदैवतयोरन्योन्योपकार्योपकारकत्वात्कथं प्रतिष्ठितावित्युच्यते रश्मिभिः प्रकाशेनानुग्रहं कुर्वन्नेष आदि
त्योऽस्मिंश्चक्षुष्यध्यात्मं प्रतिष्ठितः अयं च चाक्षुषः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन्नमुष्मिन्नधिदैवं प्रतिष्ठितः सोऽस्मिंछरीरे विज्ञान
मयो भोक्ता यस्मिन्काले उत्क्रमिष्यन्भवति तदा सोऽयं चाक्षुषः आदित्यपुरुषो रश्मीनुपसंहृत्य केवलेनोदासीनेन रूपेणाव्य
वतिष्ठते तदायं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव केवलं विरश्म्यतमं डलं चंद्रमंडलमिव तदेतदरिष्टदर्शनं प्रासंगिकं प्रदर्श्यते क
थंनाम पुरुषः करणीये यत्नवान्स्यादिति न एनं चाक्षुषं पुरुषमभीकृत्य तं प्रत्यनुग्रहाय ते रश्मयः स्वामिकर्त्तव्यवशात्पूर्वमा १६४
गच्छंतोऽपि पुनस्तत्कर्मक्षयमनुरुध्यमाना इव नोपयंति न प्रत्यागच्छंत्येनमतोऽवगम्यते परस्परोपकारकत्वाच्च तस्यैवै
कस्यात्मनोंऽशावेताविति तत्र योऽसौ कोऽयं एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः सत्यनामा तस्य व्याहृतयोऽवयवाः कथं भूरितियं व्या
हृतिः सा तस्य शिरः प्राथम्यात्तत्र सामान्यं स्वयमेवाह श्रुतिरेकमेकं संख्यायुक्तं शिरस्त एतदक्षरमेकं भूरिति भुव इति बाहू द्वित्व

श्रि

वृ॰ ५

सामान्यात्तथा स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे पते अक्षरे प्रतिष्ठे पादौ प्रतितिष्ठंत्याभ्यामिति तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मणः
उपनिषद्रहस्यमभिधानं येनाभिधानेनाभिधीयमानं तद्ब्रह्माभिमुखीभवति लोकवत्का सावित्यहरिति चेतद्रूपं हंति जहाति चेति
ति यो वेद संहतिजहातिच पाप्मानं य एवं वेद। एवं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वं समानं तस्योपनिषदहमि
ति प्रत्यगात्मभूतत्वात्पूर्ववत्तर्जहाति चेति॥ ॥पंचमं ब्राह्मणं॥ ॥ उपाधीनामनेकत्वात् अनेकविशेषत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्र
ह्मणो मनउपाधिविशिष्टस्योपासनमभिधीयन्नाह। मनोमयो मनः प्रायो मनस्युपलभ्यमानत्वान्मनसा चोपलभ्यत इति मनोम
योऽयं पुरुषो भाःसत्यो भा एव सत्यं सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यो भास्वर इत्येतन्मनसः सर्वार्थावभासकत्वान्मनोमय
त्वाच्चास्य भा स्वरत्वं तस्मिन्नंतर्हृदये हृदयस्यांतस्तस्मिन्नित्येतद्यथा व्रीहिर्वा यवो वा परिमाणत एवं परिमाणस्तस्मि
न्नंतर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः स एष सर्वस्येशानः सर्वस्य स्वभेदजातस्येशानः स्वामी स्वामित्वेऽपि सति कश्चिदमात्या
दितंत्रोऽयं तु न तथा किं तर्ह्यधिपतिरधिष्ठाय पालयिता सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच यत्किंचिदपि सर्वं जगत्सर्वं प्रशास्ति एवं मनोम
यस्योपासनात्तथारूपापत्तिरेष फलं तं यथा यथोपासते तदेव भवंतीति॥ ब्राह्मणं षष्ठं॥ तथैवोपासनांतरं सत्यस्य ब्रह्मणो
विशिष्टफलमारभ्यते विद्युद्ब्रह्मेत्याह विद्युद्ब्रह्मणो निर्वचनमुच्यते विदानाद्वखंडनात्तमसो मेघांधकारं विदार्य हि अवभास

३

ततो विद्युद्वेवंगुणं विद्युद्ब्रह्मेति यो वेदासौ विद्यत्यवखंडयति विनाशयति पाप्मानमनात्मानं प्रतिप्रतिकूलिभूताः पाप्मानो ये
तान्सर्वान्पाप्मनोऽवखंडयतीत्यर्थः। य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्यानुरूपं फलं विद्युतद्धि यस्माद्ब्रह्म॥ ॥सप्तमं ब्राह्मणं॥ ॥
पुनरुपासनांतरं तस्यैव ब्रह्मणः वागिति वाक्शब्दस्त्रयी तां वाचं धेनुं धेनुरिव धेनुर्यथा धेनुश्चतुर्भिः स्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति वत्साय एवं वा
ग्धेनुर्वक्ष्यमाणैः स्तनैः पय इवान्नं क्षरति देवादिभ्यः के पुनस्ते स्तनाः के वा ते येभ्यः क्षरति तस्यैतस्या वाचो धेन्वा द्वौ स्तनौ देवा उप
जीवंति वत्सस्थानीयाः कौ स्वाहाकारं च वषट्कारं चाभ्यां हि हविर्दीयते देवेभ्यः हंकारं मनुष्याः हंतेति हि मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छंति न
स्वधाकारं पितरः स्वधाकारेण हि पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छंति तस्या धेन्वा वाचः प्राण ऋषभः प्राणेन हि वाक्प्रसूयते म
नो वत्सो मनसा हि प्रस्राप्यते मनसा ह्यालोचिते विषये वाक्प्रवर्तते तस्मान्मनो वत्सस्थानीयम् एवं वाग्धेनूपासकस्तादात्म्य
मेव प्रतिपद्यते॥ ॥अयमग्निर्वैश्वानरः पूर्ववदुपासनांतरम् अयमग्निर्वैश्वानरः कोऽयमग्निरित्याह योऽयमंतः पुरुषे किं शरी १९४
रारंभको नेत्युच्यते येनाग्निना वैश्वानराख्येनेदमन्नं पच्यते किं तदन्नं यदिदमद्यते भुज्यते तेन प्रजाभिः जाठरोऽग्निरित्यर्थः त
स्य साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाह तस्याग्नेरन्नं पचतो जाठरस्यैष घोषो भवति कोऽसौ यं घोषमेतदिति क्रियाविशेषणं कर्णावि
पिधायांगुलीभ्याम् अपिधानं कृत्वा शृणोति स प्रजापतिमुपासीत वैश्वानरमग्निमत्रापि तादात्म्यं फलं तत्र प्रासंगिकमिदमरिष्टलक्ष

णमुच्यते। सोऽत्र शरीरे भोक्ता यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति॥ ॥नवमं ब्राह्मणं॥ ॥सर्वेषामस्मिन्प्रकरणउपासनानां
गतिर्नियं फलं वोच्यते। यदा वै पुरुषो विद्वानस्माल्लोकात्प्रैति शरीरं परित्यजति स तदा वायुमागच्छत्यंतरिक्षे तिर्यतो वायुस्ति
मितो भेद्यस्तिष्ठति। स वायुः तत्र स्वात्मनि तस्मै संप्राप्ताय विजिहीते आत्मावयवान्विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः
किंपरिमाणं छिद्रमित्युच्यते यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं प्रसिद्धं प्रसिद्धं परिमाणं तेन छिद्रेण स विद्वानूर्ध्व आक्रमते ऊर्ध्वः सन्गच्छति न६
स आदित्यमागच्छति। आदित्यो ब्रह्मलोकं जिगमिषोर्मार्गनिरोधं कृत्वा स्थितः सोऽप्येवंविद उपासकाय द्वारं प्रयच्छति तस्मै स
तत्र विजिहीते यथा लंबरस्य खं वादित्रविशेषस्य छिद्रपरिमाणं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चंद्रमसमागच्छति सोऽपि तस्मै त
त्र विजिहीते यथा दुंदुभेः खं प्रसिद्धं तेन ऊर्ध्व आक्रमते स लोकं प्रजापतिमागच्छति किं विशिष्टम् अशोकं मानसेन दुःखेन विव
र्जितमित्येतदहिमं हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितमित्यर्थः तं प्राप्य तस्मिन्वसति शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरानित्यर्थः।
ब्रह्मणो बहून्कल्पान्वसतीत्येतत्॥ ॥दशमं ब्राह्मणं॥ ॥एतद्वै परमं तपः किं तत् यद्व्याधितो ज्वरादिपरिगृहीतः सन्यत्तप्यते त
देतत्परमं तप इत्येवं चिंतयेद्दुःखसामान्यात् तस्यैवं चिंतयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुस्तदेव तपो भवत्यनिंदतोऽविषीदतः स एव तेन

तपसादग्धकिल्बिषः परमंहैवलोकंजयतियएवंवेदतथामुमूर्षुरादावेवकल्पयतिकिमेतद्वैपरमंतपोयंप्रेतंमांग्रामादरण्यं
हरंतिमृत्विजोन्त्यकर्मणेतद्ग्रामादरण्यागमनसामान्यात्परमंममतत्तपोभविष्यतिग्रामादरण्यगमनंपरमंतपइतिहिप्रसि
द्धंपरमंहैवलोकंजयतियएवंवेदतथेतद्वैपरमंतपोयंप्रेतमग्नावभ्यादधतिअग्निप्रवेशसामान्यात्परमंहैवलोकंजयतियएवंवे
द॥ ॥एकादशंब्राह्मणं॥ ॥अन्नंब्रह्मेतितथैवतदुपासनांतरंविधित्सन्नाहान्नंब्रह्मान्नमद्यतेयत्तद्ब्रह्मेतिएकेआचार्याआहु
स्तन्नतथाग्रहीतव्यमन्नंब्रह्मेतिअन्येआहुःप्राणोब्रह्मेतितच्चयथानग्रहीतव्यंकिमर्थंपुनरन्नंब्रह्मेतिनग्राह्यंयस्मात्पूयतिह्य
द्यतेपूतिभावमापद्यतेऋतेप्राणात्तत्कथंब्रह्मादिनामतद्यद्विनाशिअस्तुतर्हिप्राणोब्रह्मनैवं।यस्माच्छुष्यतिवैप्राणःशोष
मुपैतिऋतेन्नादत्ताहिप्राणोतोन्नेनाद्येनविनानशक्नोत्यात्मानंधारयितुंतस्माच्छुष्यतिप्राणऋतेन्नात्।अतएकैकस्यब्रह्म
तानोपपद्यते।यस्मात्तस्मादेतेहत्वेवअन्नप्राणेदेवतेएकधात्र्यमेकधाभावंभूत्वागत्वापरमतांपरमत्वंगच्छतोब्रह्मत्वंप्राप्नुत १६६
स्तदेतदेव।मध्यवस्यहस्माहप्रातृदोनामपितरमात्मनःकिंस्वित्स्विदितिविकल्पयामयाब्रह्मपरिकल्पितमेवंविदुषेकिं
स्विन्नूकुर्यांसाधुशोभनंपूजांकांत्वस्मैपूजांकुर्यामित्यभिप्रायःकिमेववास्मैएवंविदुषेअसाधुकुर्यांकृतकृत्योसावित्यभिप्रायो
अन्नप्राणौसहभूतौब्रह्मेतिविद्वान्नासावसाधुकरणेनखंड्यतेभवतिनापिसाधुकरणेनमहीकृतस्तमेवंवादिनंसपिताहस्म

आहपाणिनाहस्तेननिवारयन्माप्रातृदमैवंवोचः।कस्त्वेनयोरन्नप्राणयोरेकधात्र्यंभूत्वापरमतांकस्तुगच्छतिनकश्चिद
पिविद्याननेनब्रह्मदर्शनेनपरमतांगच्छति।तस्मान्नैवंवक्तुमर्हसिकृतकृत्योसावितियद्येवंब्रवीतुभवानेकंपरमतांगच्छती
तितस्मैएतद्वक्ष्यमाणंवचउवाचकिंतन्नविइतिकिंतद्विइत्युच्यते।अन्नंवैविअन्नेहियस्मादिमानिसर्वाणिभूतानिविष्टान्याश्रि
तान्यतोन्नंविइत्युच्यतेकिंचरमितिचोक्तवान्पिताकिंपुनस्तद्रंप्राणोवैरंकुतइत्याह।प्राणेहियस्माद्बलाश्रयेसतिसर्वाणिभूतानि
रमंतेतोरंप्राणःसर्वभूताश्रयगुणमन्नंसर्वभूतरतिगुणश्चप्राणोनहिकश्चित्अनायतनोनिराश्रयोरमतेनाप्यसत्यप्यायतने
प्राणेदुर्बलोरमतेयदाबलायतनवान्प्राणीबलवांश्चभूतार्थमात्मानंमन्यमानोरमतेलोकःयुवास्यात्साधुयुवाध्यायकइत्यादिश्रु
तेःइदानीमेवंविदःफलमाह।सर्वाणिवैहअस्मिन्भूतानिविशंत्यन्नगुणज्ञानात्सर्वाणिभूतानिरमंतेप्राणगुणज्ञानाद्यए
वंवेदः॥द्वादशंब्राह्मणं॥ ॥उक्थंतथोपासनांतरमुक्थंशास्त्रंतद्धिप्रधानंमहाव्रतेक्रतौकिंपुनस्तदुक्थंप्राणोवाउक्थंप्राणश्चप्रधा
नःउक्थंचसर्वशास्त्राणामतउक्थमित्युपासीतकथंप्राणउक्थमित्याहप्राणोहियस्मादिदंसर्वंसमुत्थापयतिउत्थापनादुक्थंप्रा
णोनामप्राणःकश्चिदुत्तिष्ठतितदुपासनफलमाहउद्धास्मादेवंविदउक्थविद्प्राणविद्वीरःपुत्रउत्तिष्ठतिहदृष्टमेतत्फलमदृ
ष्टंउक्थस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेदयजुरितिचोपासीतप्राणंप्राणोवैयजुःकथंयजुःप्राणःप्राणेहियस्मात्सर्वाणिभू

भूतानियुज्यंतेनचासतिप्राणेकेनचित्कस्यचिद्योगसामर्थ्यमतोयुनक्तीतिप्राणोयजुः एवंविदःफलमाह युज्यंतेउद्यमतइत्य
र्थः ह्यस्मैएवंविदेसर्वाणिभूतानिश्रैष्ठ्यंश्रेष्ठत्वायतस्मैश्रैष्ठ्यायायंनःश्रेष्ठोभवेदितियजुषःप्राणस्यसायुज्यमित्यादिसर्वं
समानं॥ ॥सामेतिचोपासीतप्राणंप्राणोवैसामकथंप्राणःसामप्राणेहियस्मात्सर्वाणिभूतानिसम्यंचिसंगच्छंतेसंगमना
त्साम्यतापत्तिहेतुत्वात्सामप्राणःसम्यंचिसंगच्छतिह्यस्मैसर्वाणिभूतानिनकेवलंसंगच्छतएवश्रैष्ठ्यायवास्मैकल्पंते
समर्घ्यतेसाम्नःसायुज्यमित्यादिपूर्ववत्॥ ॥तंप्राणंक्षत्रमित्युपासीतप्राणोवैक्षत्रंप्रसिद्धमेतत्प्राणोहिवैक्षत्रंकथंप्रसि
द्धमित्याह। त्रायतेहैनंपिंडंदेहंप्राणःक्षणितोःत्राःस्त्रादिहिंसितात्पुनर्मांसेनापूरयतियस्मात्ततत्राणात्प्रसिद्धंक्षत्रत्वंप्राण
स्यविद्वत्फलमाह। क्षत्रमंनत्रायतेन्येनकेनचिदित्यत्रंक्षत्रंप्राणस्तमत्रप्राणंप्राप्नोतीत्यर्थः काण्वांतरेवापाठात्क्षत्रमात्रंप्रा १६२
प्नोतिप्राणोभवतीत्यर्थः। क्षत्रस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद॥ ॥ब्रह्मणोहृदयघनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमु
क्तंअथेदानींगायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनंवक्तव्यमित्यारभ्यतेसर्वच्छंदसांहिगायत्रीछंदःप्रधानभूतंतत्प्रयोक्तृगय
त्राणाद्गायत्रीतिहिवक्ष्यतिनचान्येषांछंदसांप्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यंप्राणात्मभूतावसासर्वछंदसांवात्माप्राणःप्राण
श्चक्षतत्राणात्क्षत्रमित्युक्तंप्राणश्चगायत्रीतस्मात्तदुपासनमेवविधित्स्यातद्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्चगायत्र्याब्राह्मणम

स्तत्रतत्सृष्टुस्ताराजन्यंजगत्यावैश्यमितितद्विजोत्तमाख्यंहिद्वितीयंजन्मगायत्रीनिमित्तंत स्मात्प्रधानंगायत्रीब्राह्मणाव्युत्थायब्रा
ह्मणाभिवदंति। सब्रह्मणोविपापोविरजोविचिकित्सोब्राह्मणोभवतीत्युत्तमपुरुषार्थसंबंधब्राह्मणस्यदर्शयति। तत्रब्राह्मणंगाय
त्रीजन्ममूलमतोवक्तव्यंगायत्र्याःसतत्त्वंगायत्र्याह्यियःसृष्टोद्विजोत्तमोनिरंकुशएवोत्तमपुरुषार्थसाधनेधिक्रियतेतस्तन्मूलःपरमपुरु
षार्थसंबंधस्तस्मात्तदुपासनविधानायाह। भूमिःअंतरिक्षंद्यौः इत्यष्टावक्षराणिअष्टाक्षराण्यष्टाक्षरमष्टाक्षराणियस्यतदिदम
ष्टाक्षरंदेप्रसिद्धावद्योतकोएवंप्रथमंगायत्र्येगायत्र्याःपदंकारेणेवाष्टत्वपूरणमेतत्तउहएवमेतदेवास्याःगायत्र्याःपदंपादःप्रथमो
भूम्यादिलक्षणेस्त्रैलोक्यात्माष्टाक्षरत्वसाम्यादेवमेतत्त्रैलोक्यात्मकंगायत्र्याःप्रथमंपदंवेदतस्येतत्फलंसविद्वान्यावत्किंचिदेषुलो
केषुजेतव्यंतावत्सर्वंहजयतियोस्याएतदेवंपदंवेद। तथाऋचोयजूंषिसामानीतित्रैविद्यानामाक्षराणिएतान्यपिअष्टावेवतथैवाष्टाक्षरंह्वा
एकंगायत्र्येपदंद्वितीयमेतदुहैवास्याएतत्ऋग्यजुःसामलक्षणमष्टाक्षरत्वसामान्यादेवसयावतीयंत्रयीविद्यात्रय्याविद्यया
यावत्फलजातमाप्यतेतावद्धजयतियोस्याएतद्गायत्र्यास्त्रैविद्यालक्षणंपदंवेद॥ ॥तथाप्राणःअपानःवियानःएतान्यपिप्राणा
द्यभिधानाक्षराण्यष्टौतथागायत्र्यास्तृतीयंपदंयावदिदंप्राणिजातंतावद्धजयतियोस्याएतदेवंगायत्र्यास्तृतीयंपदंवेद। अथा
नंतरंगायत्र्यास्त्रिपदायाःशब्दात्मिकायास्तुरीयंपदमुच्यते। अभिधेयभूतमथास्याःप्रकृतायागायत्र्याःएतदेववक्ष्यमाणंतु
रीयंदर्शतंपदंपरोरजायएषतपतितुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थस्वयमेवव्याचष्टेश्रुतिर्यद्वैचतुर्थंप्रसिद्धंलोकेतदिहतुरीयशब्देनाभि

अतिरिक्तोषो येषां मुपरिष्टान्नविनादृरूपनेतद्विषयएवसर्वग्राह्यःस्यादित्या यंकाभिप्रा

धीयतेदर्शतंपदमित्यस्यकार्थइत्युच्यते। दं दृश्यतइवहि एषमंडलांतर्गतःपुरुषःअतोदर्शतंपदमुच्यते परोरजाइत्यस्यपदस्यको
र्थइत्युच्यतेसर्वंसमस्तंउद्धि एवेषमंडलस्थपुरुषः रजोरजोजातंसमस्तंलोकमित्यर्थः। उपर्युपर्याधिपत्यभावेनसर्वंलोकंरजोजातंतपति
उपर्युपरीतिवीप्सासर्वलोकाधिपत्यख्यापनार्थंननुसर्वत्राहैवसिद्धत्वाद्वीप्सानर्थिकेतिस्याद्वामुष्मात्परांचोल्लोकास्तेषांचेष्टेदेवकामानां
चेतिश्रुत्यंतरात्तस्मात्सर्वविरोधार्थवीप्सायथावासौसवितासर्वाधिपत्यलक्षणया श्रियायशसाचख्यात्यातपतिएवंहैवश्रिया
यशसाचतपतियोस्याएतदेवंतुरीयंदर्शतंपदंवेद॥ सैषात्रिपदोक्तायात्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणलक्षणा गायत्री एतस्मिंश्चतुर्थेतुरी
येदर्शतेपदे। परोरजसिप्रतिष्ठितामूर्त्तामूर्त्तरसत्वादादित्यस्यरसापायेहिवस्तुनीरसमप्रतिष्ठितंभवति यथाकाष्ठादिदग्धासा
ε रंभवतितद्वत्तथामूर्त्तामूर्त्तात्मिकंजगत्त्रिपदागायत्री आदित्येप्रतिष्ठितादृसत्वान्सहत्रिभिःपादैःसतदेतुरीयंपदंसत्येप्रतिष्ठितंकिंपु
नस्तत्सत्यमित्युच्यतेचक्षुर्वैसत्यंकथंचक्षुःसत्यमित्याहप्रसिद्धमेतच्चक्षुर्हिवैसत्यंकथंप्रसिद्धतेत्याह। तस्माद्यद्यदिदानीमेवद्वौ
विवदमानौविरुद्धंवदमानावेयातामागच्छेयातामहमदर्शंदृष्टवानस्मीत्यन्यआहाहमश्रौषंयत्त्वयादृष्टंननथातदस्तीतितयोर्य १६५
म एवंब्रूयादहमदर्शमितितस्माएवश्रद्दध्याम। नपुनर्योब्रूयादहमश्रौषमितिश्रोतुर्मृषाश्रवणमपिसंभवतिनतुचक्षुषोमृषादर्शनंतस्मान्न
श्रौषमित्युक्तवतेश्रद्दधामतस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात्सत्यंचक्षुस्तस्मिन्सत्येचक्षुषिसहत्रिभिरितरैःपादैस्तुरीयंपदंप्रतिष्ठितमि

त्यर्थः। उक्तंचसआदित्यःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिचक्षुषीतितदेतुरीयपदाश्रयंसत्यंबलेप्रतिष्ठितंकिंपुनस्तद्बलमित्याहप्राणोवैबलं
तस्मिन्प्राणेबलेप्रतिष्ठितंसत्यंतथाचोक्तंसूत्रेतदोतंप्रोतमितियस्माद्बलेसत्यंप्रतिष्ठितंतस्मादाहुर्बलंसत्यादोगीयइत्योजीयःउज्जस्तरमित्य
र्थः। लोकेहियस्मिन्हियदाश्रितंतद्भवति। तस्मादाश्रितादाश्रयस्यबलवत्तरत्वंप्रसिद्धंनहिदुर्बलंबलवतःक्वचिदाश्रयंदृष्टमेवमुक्तन्या
येन एषागायत्र्यध्यात्मंप्राणेप्रतिष्ठितासैषागायत्रीप्राणोनामगायत्र्यांजगत्प्रतिष्ठितंयस्मिन्प्राणेसर्वेदेवाःएकंभवंतिसर्वेवे
दाःकर्माणिफलंचसैवंगायत्रीप्राणरूपासतीजगतःआत्मासादेषागयांस्तत्रेतेत्रायतेकिंपुनर्गयाःप्राणावागादयोवैगयाःशब्दक
रणात्तांस्तत्रेसैषागायत्रीतत्रत्रयद्यस्माद्गयांस्तत्रेतस्माद्गायत्रीनामगयत्राणाद्गायत्रीप्रथितासआचार्योउपनीयमाणवकमष्टवर्षं
यामेवाभूंसावित्रींसवितृदेवताकामन्वाहपच्छोर्द्धर्चशःसमस्तांचएषैवसासाक्षात्प्राणोजगतआत्मामाणवकायसमर्पिताइहेदा
नींव्याख्यातानान्यासआचार्योयस्मैमाणवकायान्वाहानुवक्तितस्यमाणवकस्यगयान्प्राणांस्त्रायतेनरकादिपतनात्तामेतां
सावित्रींहएकेशाखिनोनुष्टुभमनुष्टुप्छंदस्कामन्वाहुरुपनीतायतदभिप्रायमाहुर्वागनुष्टुप्वाक्सरस्वतीतामेवहिवाचं
सरस्वतीमाणवकायानुब्रूमइत्येतद्वदंतःनतथाविद्याद्यत्तेआहुर्मृषैवतत्नूकिंतर्हिगायत्रीमेवसावित्रीमनुब्रूयात्कस्मात्
यस्मात्प्राणोगायत्रीत्युक्तंप्राणउक्तेवाक्चसरस्वतीअन्येचप्राणाःसर्वंमाणवकायसमर्पितंभवतिकिंचेदंप्रासंगिकमुक्त्वा

गायत्रीविदंस्तौतियदिहवैअपिएवंविद्बह्विवनहितस्यसर्वात्मनोबहुनामास्तिकिंचित्सर्वात्मकत्वाद्विदुषःप्रतिगृह्ण
तिनहैवतत्प्रतिग्रहजातंगायत्र्याएकंचनैकमपिपदंप्रतिपर्याप्तं।सयइमांस्त्रीन्सयोगायत्रीवित्इमान्भूरादीन्हिरण्या
दिधनपूर्णान्लोकान्प्रतिगृह्णीयात्सप्रतिग्रहःअस्यागायत्र्याएतत्प्रथमंपदंयद्व्याख्यातंतदाप्नुयात्प्रतिग्रहःप्रथमपदवि
ज्ञानफलंतेननतुकृत्स्नात्त्वधिकदोषोत्पादकःसप्रतिग्रहःअथपुनर्यावतीइयंत्रयीविद्यायस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्याएत
द्द्वितीयंपदमाप्नुयाद्द्वितीयपदविज्ञानफलंतेननुक्तंस्यात्तथायावदिदंप्राणियस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्याएतत्तृतीयंपदमा
२ प्नुयात्तेनतृतीयपदविज्ञानफलंभुक्तंस्यात्कल्पयित्वेदमुच्यतेपादत्रयसममपियःकश्चित्प्रतिगृह्णीयात्तत्पादत्रयविज्ञा
नफलस्यैवक्षयकारणंनत्वन्यस्यदोषस्यकर्तृत्वेसमानेएवंदाताप्रतिग्रहीतावागायत्रीविज्ञानस्तुतयेकल्प्यतेदाताप्रतिग्र
हीताचयद्यप्येवंसंभाव्यतेनासौप्रतिग्रहोपराधक्षमःकस्माद्यतोभ्यधिकमपिपुरुषार्थविज्ञानमवशिष्टमेवचतुर्थपादवि
षयंगायत्र्याःतद्दर्शयतिअथास्याएतदेवतुरीयंदर्शतंपदंपरोरजायएषतपतितद्वैतन्नैवकेनचनकेनचिदपिप्रतिग्रहेणा
प्यंनैवप्राप्यमित्यर्थः।यथापूर्वोक्तानित्रीणिपदानियेतान्यपिनैवाप्यानिकेनचित्कल्पयित्वैवमुक्तंपरमार्थतःकुतःउपता १६८
वत्प्रतिगृह्णीयात्त्रैलोक्यादिसमंतस्माद्गायत्र्येवंप्रकारोपास्येत्यर्थः।तस्याउपस्थानंतस्यागायत्र्याःउपस्थानंउपेत्यस्था

नंनमस्करणंअनेनमंत्रेणकोसौमंत्रइत्याहहेगायत्रिअसित्वंभवसित्रैलोक्यपादेनैकपदीत्रैविद्यारूपेणद्वितीयेनद्विप
दीतृतीयेनत्रिपद्यसिचतुर्थेनतुरीयेणचतुष्पद्यसिएवंचतुर्भिःपदैरुपासकैःपद्यसेज्ञायसेअतःपरंपरेणनिरुपाधिकेन
स्वेनात्मनापदसिअविद्यमानंपदंयेनपद्यसेसात्वमपदसियस्मान्नहिपद्यसेनेतिनेत्यात्मकत्वात्अतोव्यवहारविषयायन
मस्तेतुरीयायदर्शतायपदायपरोरजसेअसौशत्रुःपाप्मात्वत्प्राप्तिविघ्नकरःअदःतदात्मनःकार्यंयत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वंमा
प्रापतमैवप्राप्नोतुइतिमंत्रपरिसमाप्त्यर्थः।यंद्विष्यात्यंप्रतिद्वेषंकुर्यात्त्वियंविद्वांस्तंप्रत्यनेनोपस्थानेनअसौशत्रुःअमुकनामे
तिनामगृह्णीयादस्मैयज्ञदत्तायाभिप्रेतःकामोमासमृद्धिसमृद्धिंमाप्राप्नोत्वितिवोपतिष्ठतेअदोदेवदत्ताभिप्रेतंमाप्रापमितिवो
पतिष्ठतेअसावदोमाप्रापदित्यादित्रयाणांमंत्रपादानांयथाकामंविकल्पः।गायत्र्यामुखविधानार्थोयंवादउच्यतेएतद्धवैकि
लवैस्मर्यतेतत्रगायत्रीविज्ञानविषयेजनकोवैदेहःवुडिलंनामतोश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विमूकिलोक्तवानुयत्तुइतिवि
तर्केहोअहोयत्त्वमेतत्तदात्थगायत्रीविदब्रूथागायत्रीविदस्मीतियद्ब्रूथाःकिमिदंतस्यवचसोननुरूपमथकथंयद्गायत्रीवि
द्प्रतिग्रहदोषेणहस्तीभूत्वावहसीतिसप्रत्याह।राज्ञास्मारितःमुखंगायत्र्याःहियस्मादस्याहेसम्राट्नविदांचकारेतिनवि
ज्ञातवानस्मीतिहउवाच।एकांगविकलत्वाद्गायत्रीविज्ञानंममाफलंजातंशृणुतर्हितस्याःगायत्र्याःअग्निरेवमुखंयदिहवैअपिव
ह्विवेधनंअग्नावभ्यादधतिलौकिकाःसर्वमेवतत्संदहत्येवंधनमग्निर्मुखमित्येवंवित्स्वयंगायत्र्यात्माग्निमुखःसन्यद्यपिबह्वि

वपापं कुरुते प्रतिग्रहादिदोषं तत्सर्वं पापजातं संभक्षयित्वा शुद्धोऽग्निवत्पूतः तस्मात्प्रतिग्रहदोषाद्गायत्र्यात्माजरोऽमृत
श्च संभवति॥ ॥ चतुर्दशं ब्राह्मणं॥ ॥ योऽज्ञानकर्मसमुच्चयकारी सोऽन्तकाल आदित्यं प्रार्थयत्यस्ति च संप्रसंगो गायत्र्यास्तुरीयः
पादो हि सः तदुपस्थानं प्रकृतं मतः स एव प्रार्थ्यते हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन पात्रेण यथा पात्रेणेष्टं वस्त्वपिधीयते एवमिदं सत्याख्यं
ब्रह्म ज्योतिर्मयेन मंडलेनापिहितमिवासमाहितचेतसां अदृश्यत्वात्तदेतदुच्यते। सत्यस्यापिहितं मुखं मुख्यं स्वरूपं तत्तदपिधा
नं पात्रमपिधानमिव दर्शनप्रतिबंधकारणं तत्त्वं हे पूषन् जगतः पोषणात्पूषा सविता अपावृणु अपावृतं कुरु दर्शनप्रतिबंधका
रणमपनयेत्यर्थः। सत्यधर्माय सत्यं धर्मोऽस्य ममसोऽहं सत्यधर्मा तस्मै तदात्मभूतायेत्यर्थः। दृष्टये दर्शनाय पूषन्नित्यादीनि ना
मान्यामंत्रणार्थानि सवितुः एकर्षे एकश्चासावृषिश्च एकर्षिर्दर्शनादृषिः स हि सर्वस्य जगतः आत्मा चक्षुश्च सन् सर्वं पश्य
त्येको वा गच्छतीत्येकर्षिः सूर्य एकाकी चरतीति मंत्रवर्णाद्यम सर्वं हि जगतः संयमनं त्वत्कृतं सूर्यः सुष्ठु ईरयते रसान्रश्मीन्प्रा १२०
णान् धियो वा जगत इति प्राजापत्य प्रजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यगर्भस्य वा हे प्राजापत्य व्यूहापनय रश्मीन्समूह
संक्षिपात्मनस्तेजो येनाहं शक्नुयां द्रष्टुं तेजसा ह्यपहृतदृष्टिर्न शक्नुयां त्वत्स्वरूपमंजसा द्रष्टुं विद्योतन इव रूपाणामतउप
संहर तेजो यत्ते तव रूपं सर्वकल्याणानामतिशयेन कल्याणतमं तत्ते पश्यामि। पश्यामो वयं वचनव्यत्ययेन। योऽसौ भूर्भुवः

म

स्वर्व्याहृत्यवयवः पुरुषाकृतित्वात्पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि अहरहमिति चोपनिषदुक्तत्वात् आदित्यचाक्षुषयोस्तदेवेदं प
राम्नृयते सोऽहमस्म्यमृतमिति संबंधो ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते शरीरस्थो यः प्राणो वायुः सोऽनिलं वायुमेव प्रतिगच्छ
तु तथान्या देवताः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छंतु अथेदमपि भस्मान्तं सत्पृथिवीं यातु शरीरमथेदानीमात्मनः संकल्पभूतां मनसि व्यवस्थितां
४ मग्निदेवतां प्रार्थयति ॐमिति क्रतो इति संबोधनार्था ओंकारप्रतीकत्वादोमनोमयत्वाच्च क्रतुः हे क्रतो स्मर स्मर्तव्यमंतका
ले हि त्वत्स्मरणवशादिष्टा गतिः प्राप्यते ततः प्रार्थ्यते यन्मया कृतं तत्स्मर पुनरुक्तिरादरार्था किं च हे अग्ने नय प्रापय सुपथा शोभनेन
मार्गेण राये धनाय कर्मफलप्राप्तय इत्यर्थः न दक्षिणेन कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन। किं तर्हि शुक्लेनैव सुपथा स्याः विश्वानि सर्वाणि हे दे
व वयुनानि प्रज्ञानानि सर्वप्राणिनां विद्वान् किं च युयोधि अपनय वियोजय अस्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलमेनः पापं पापजातं स
र्वं तेन पापेन वियुक्ता वयमेष्यामः उत्तरेण पथा त्वत्प्रसादात् किं तु वयं तुभ्यं कर्तुं न शक्नुमो भूयिष्ठां बहुतमां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्का
रवचनं विधेम नमस्कारेणापरिचरेम इत्यर्थो अन्यत्कर्तुमशक्ताः संतः गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकस्य इति श्री
शंकरभगवतः कृतायां बृहदारण्यकटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥ ॐ नमो नारायणाय॥ ॥ प्राणो गायत्रीत्युक्तं क
स्मात्पुनः कारणात्प्राणत्वो गायत्र्याः न पुनर्वागादित्वमिति यस्मात् ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च त्वं ना

छ

ज्ञः कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिषयेदमारभ्यते। अथवा उक्थयजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैवोपा
सनमभिहितं सकृच्चाप्यन्येषु वाक्चक्षुरादिषु तत्र हेतुमात्रमिहानन्तर्येण संबध्यते ननुः पूर्वत्रैषताविवक्षिता खिलत्वादस्यका
ण्डस्य पूर्वत्र यदनुक्तं विशिष्टं फलं प्राणविषयमुपासनं वक्तव्यमिति यः कश्चिन्ह वै इत्यवधारणार्थो यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं
वक्ष्यमाणं यो वेद सो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च एवं फलेन प्रलोभितः तज्ज्ञानायाभिमुखीभूतः तस्मा आह प्राणो वै ज्येष्ठश्च
श्रेष्ठश्चेति कथं पुनरवगम्यते। प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति यस्मान्निषेककाल एव प्राणवृत्तिः शोणितसंबन्धः प्राणादिकलापस्य
विशिष्टस्य यापि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यो ततो ज्येष्ठो वयसा प्राणो निषेककालादार
भ्य गर्भं पुष्यति प्राणः प्राणे हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभो ततो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु। भवति कश्चित्कु
ले ज्येष्ठो गुणहीनत्वात्तु न श्रेष्ठो मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वाद्भवेच्छ्रेष्ठो न ज्येष्ठो यथा न तथेत्याह प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च १२१
कथं पुनः श्रैष्ठ्यमवगम्यते प्राणस्य तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः सर्वथापि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते स स्वानां ज्ञाती
नां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति श्रेष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात् स्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति बुभूष
ति भवितुमिच्छति तेषामपि ज्येष्ठः प्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति। ननु वयो निमित्तं ज्यैष्ठ्यं तदिच्छातः कथं भवतीत्युच्यते नैष दोषः

त्रि

प्राण वृत्तिलाभकृत एवेह ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात्। यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठः स्वानां भवति दर्शनानुरूपेण फलं येषां च ज्ञाति
व्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवत्युच्यतां तर्हि कोऽसौ वसिष्ठ इति। वाग्वै वसिष्ठा वासयत्यतिशयेन वस्ते वे
ति वसिष्ठा वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्त्यतिशयेनाच्छादनार्थस्य वा वसेर्वसिष्ठा अभिभवन्ति हि वाचा वाग्मिनोऽन्यान् तेन वसिष्ठगु
णवत्त्वरिज्ञानाद्वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलं। यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा तां प्रतिष्ठां गुणवतीं यो
वेद तस्यैतत्फलं प्रतितिष्ठति समे देशे काले च तथा दुर्गे विषमे च देशे दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे यद्येवमुच्यतां का
सौ प्रतिष्ठा चक्षुर्वै प्रतिष्ठा कथं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वमित्याह। चक्षुषा हि समे च दुर्गे च दृष्ट्वा प्रतितिष्ठति यतोऽतो नुरूपं फलं प्रतितिष्ठ पं
ति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेदेति। यो ह वै संपदं वेद संपद्गुणयुक्तं यो वेद तस्मै तत्फलं अस्मै विदुषे संपद्यते ह किं यं कामं
कामयते स कामः किं पुनः संपद्गुणकं श्रोत्रं वै संपत्कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वमित्युच्यते श्रोत्रे सति हि यस्मात्सर्वे वेदाः
अधिसंपन्नाः श्रोत्रेन्द्रियवतो ध्ययत्वात् वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामास्तस्मात् श्रोत्रं संपदतो विज्ञानानुरूपं फलं सं हास्मै पद्यते
संपद्यते ह अस्मै यं कामं कामयते य एवं वेद यो ह वा आयतनं वेदायतनमाश्रयस्तं यो वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानामन्येषा
मपि किं पुनस्तदायतनमित्युच्यते मनो वा आयतनं आश्रयः इन्द्रियाणां विषयाणां च मनआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रति
आ

पद्यंतेमनःसंकल्पवशानिंद्रियाणिप्रवर्त्तंतेनिवर्त्तंतेचातोमनआयतनमिंद्रियाणांमनोदर्शनानुरूपेणफलमायतनंस्वानांभ
वत्यायतनंजनानांयएवंवेद प्रजायतेहप्रजयापशुभिः प्रजयापशुभिश्चसंपन्नोभवतिरेतोवैप्रजातीरेतसाप्रजननेंद्रियमुपलक्ष्यते।
तद्विज्ञानानुरूपंफलंप्रजायतेहप्रजयापशुभिर्यएवंवेद।तेहमेप्राणावागादयःअहंश्रेयसेअहंश्रेयानित्येतस्मैप्रयोजनायवि
वदमानाविरुद्धंवदमानाब्रह्मजग्मुर्ब्रह्मगतवंतोब्रह्मशब्दवाच्यंप्रजापतिंगत्वाचतद्धोचुर्हउक्तवंतः कःनोस्माकंमध्येवसिष्ठः
वसतिवासयतिवा।तद्ब्रह्मोक्तःपृष्टंसन्हउवाचउक्तवान्यस्मिंवोयुष्माकंमध्येउत्क्रांतेशरीरादिदंशरीरंपूर्वस्मादतिशयेनपापीयः
पापतरंमन्यतेलोकः।शरीरंहिनामानेकाशुचिसंघातत्वाज्जीवतोपिपापमेवततोपिकष्टतरंयस्मिन्नुत्क्रांतेभवतिवैराग्यार्थमिदमुच्य
२ तेपापीयइतिसवोयुष्माकंमध्येवसिष्ठोभविष्यतिजानन्नपिवसिष्ठंप्रजापतिर्नाब्रवीदयंवसिष्ठइति।इतरेषामप्रियपरिहारायतएव
मुक्त्वाब्रह्मणाप्राणाआत्मनोवीर्यपरिक्षणायक्रमेणोच्चक्रमुःसहवागेवप्रथमंहअस्माच्छरीरादुच्चक्रामउत्क्रांतवती।सावोत्क्रम्य १२३
संवत्सरंप्रोष्यप्रोषिताभूत्वापुनरागत्योवाचकथमशकतयूयंमदृतेमांविनाजीवितुमिति।तएवमुक्ताऊचुर्यथालोकेक
लाम्मूकाअवदंतोवाचाप्राणंतःप्राणेनव्यापारंकुर्वंतःप्राणेनपश्यंतोदर्शनव्यापारंचक्षुषाकुर्वंतः।तथाशृण्वंतःश्रोत्रेणविद्वांसो
मनसाकार्याकार्यादिविषयं।प्रजायमानारेतसापुत्रानुत्पादयंत।एवमजीविष्मवयमित्येवंप्राणैर्दत्तोत्तरावागात्मनोस्मि

न्नवसिष्ठत्वंबुद्ध्वाप्रविवेशहवाक्।चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादिपूर्ववच्छ्रोत्रंमनः।प्रजापतिरित्यर्थः।अथप्राणोहोच्चिक्रमिषन्नुत्क्र
मणंकरिष्यन्सन्तदानीमेवसंस्थानात्प्रचलितावागादयःकिमिवेत्युच्यतेयथालोकेमहान्सुहयःमहांश्चासौशोभनोहयःसुहयःल
क्षणोपेतोमहान्परिमाणतःसिंधुदेशोद्भवःसैंधवोऽभिजनतःपड्वीशशंकून्पादबंधनशंकून्पड्वीशशब्दवाच्यांस्तान्संवृहे
दुद्यच्छेत्युगपदुत्खनेदश्वारोहेआरूढपरीक्षणाय।एवंहएवइमान्वागादीन्प्राणान्संववर्होद्यतवान्स्वस्थानाद्भ्रंशितवान्ते
वागादयःहऊचुःहेभगवोभगवन्मोत्क्रमीर्यस्मान्नशक्ष्यामस्त्वदृतेत्वांविना।जीवितुमिति।यद्येवंममश्रेष्ठताविज्ञाताभवद्भि
र्हमत्रश्रेष्ठस्तस्यमेममबलिंकरंकुरुतकरंप्रयच्छेत इत्ययंप्राणसंवादःकल्पितोविदुषःश्रेष्ठपरिक्षणप्रकारोपदेशः।अनेनहि
प्रकारेणविद्वान्कोनुखल्वत्रश्रेष्ठइतिपरीक्षणंकरोतिसएषपरीक्षणप्रकारःसंवादभूतःकथ्यतेनह्यन्यथासंहत्यकारिणांस
तामेषामंजसैवसंवत्सरमात्रमेकैकनिर्गमनाद्युपपद्यतेतस्माद्विद्वानेवानेनप्रकारेणविचारयतिवागादीनांप्रधानबुभुत्सुरुप
स्तनायबलिंप्रार्थिताःसंतःप्राणस्तथेतिप्रतिज्ञातवंतःसावाक्प्रथमंबलिदानायप्रवृत्ताहउवाचउक्तवतीयद्वैअहंवसिष्ठा
स्मियदहंवसिष्ठत्वंतत्त्वंतेनवसिष्ठगुणेनत्वंतद्वसिष्ठोसीतियदहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोसियाममप्रतिष्ठासात्वमसीति
चक्षुःसमानमन्यत्संपदायतनप्रजापतित्वगुणान्क्रमेणसमर्पितःपठत्वंसाधुबलिंदत्तवंतोवक्तवंतोब्रूत।तस्यमेएवंगुणविशि

२ पीयतेऽपि २

इस्य किमन्नं किं वा सद् इति आकुरितरे यदिदं लोके किं वा त्वमप्याश्वभ्यः आकृमिभ्यः आकीटपतंगेभ्यः स्ततेन्नं यच्च कृम्यन्नं
कीटपतंगान्नं तेन सह सर्वमेव व यत्किंचिदिदं प्राणिभिरद्यमानं तत्सर्वं तवान्नं सर्वप्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विहिता सर्वभक्षणे
दोषाभावं वदंति प्राणान्नविदः तस्य शास्त्रांतरेण प्रतिषिद्धत्वान्नास्य विकल्प इति चेन्न विधायकत्वादस्यानन्नं जग्धं भवती ग्धः २
ति सर्वप्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतन्न तेनैकवाक्यतापत्तेर्न तु स्वतंत्रविहितस्य बाधने सामर्थ्यमन्य
परत्वादस्य प्राणमात्रस्य सर्वमन्नमित्येतद्दर्शनमिह विधित्सितं ननु सर्वभक्षये दिति यच्च सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तस्मिन्नेव प्रमा
णाभावाद्धि इष्टः प्राणत्वात्सर्वान्नत्वोपपत्तेः सामर्थ्याद्दोष एवेति चेन्नादोषान्नत्वानुपपत्तेः सत्यं यद्यपि विद्वान्प्राणो येन कार्यक
रणसंघातेन विशिष्टस्य विदुषस्तेन कार्यकरणसंघातेन कृमिकीटदेवाद्यन्नदोषान्नलक्षणेनोपपद्यते तेन तत्रादोषान्नलक्षणेदो
षाभावज्ञापनमनर्थकमप्राप्तत्वाददोषान्नलक्षणदोषस्य ननु प्राणः सन्भक्षयत्येव कृमिकीटाद्यन्नमपि बाढं किंतु न तु तद्विषयः १२३
प्रतिषेधोऽस्ति तस्माद् [illegible] तत्र दोषाभावः ननु कार्यकरणसंघातसंबंधेन प्रतिषेधः क्रियते तत्संबंधेन त्विहानेव प्रतिप्र
सवोऽस्ति तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमदोष एव स्यादन्यविषयत्वात्
ब्राह्मणादिशरीरस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिह विधीयते किंतु प्राणमात्रस्यैव यथा च सामान्येन सर्वान्नप्राण

२ [illegible] प्राणस्य दोषान्नभक्षणदोषाभावज्ञापनमनर्थकमप्राप्तत्वाद्दोषान्नभक्षणदोषस्य २

स्य किंचिदन्नजातं कस्यचिज्जीवनहेतुः यथा विषं विषजस्य कृमेस्तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि सद्दृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्ष
णं तथा सर्वान्नस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नलक्षणे ब्राह्मणत्वादिदेहसंबंधाद्दोष एव स्यात्तस्मान्मिथ्याज्ञानमेवाभक्ष्यभक्षणे दोषा
भावज्ञानं आपो वास इत्यापो भक्ष्यमाणा वासस्थानीयास्तं वा तत्प्राणस्यापो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते न तु वासःकार्यं आपो विनियुक्ताः
ताभ्यः तस्माद्यथाप्राप्तभक्षणदर्शनमात्रकर्तव्यं न हि वेत्तस्य सर्वप्राणस्यान्नमित्येवंविदः अनन्नमन्नदनीयं जग्धं भुक्तं भवतीत्यद्यप्य
नेनानदनीयं भुक्तं मदनीयमेव स्यान्न नु तत्कृतदोषेण लिप्यत इति विद्यास्तुतिरि[illegible] यो वा मतथा नानन्नं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रति
ग्राह्यं हस्त्यादि प्रतिगृहीतं स्यात्तदप्यन्नमेव स्यात्तत्राप्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव य एवमेतदन्नस्य प्राण
स्यान्नं वेद फलं तु प्राणात्मभाव एव नेत्वेतत्फलाभिप्रायेण किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेण [illegible] तदेव फलं कस्मान्न भवति न प्राणात्मदर्शि
नः प्राणात्मभाव एव फलं तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मनोऽनदनीयमप्याद्यमेतथाप्यप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमिति यथाप्राप्तमे
वापादाय विद्या स्तूयते नानेन फलविधिसरूपता वाक्यस्य यस्माच्चापो वासः प्राणस्य तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रियाः अधीतवे
दाः अशिष्यंतोऽश्नंतो भुञ्जमानाः आचामंत्यपः अशित्वा चामंति भुक्त्वा चोत्तरकालमपोऽश्नंतीति तत्रैषामाचामतां कोऽभिप्राय इत्या
ह एतमेवान्नं प्राणमनग्नं कुर्वंतो मन्यते अस्ति हि वेतद्यो यस्मै वासो ददाति स तमनग्नं करोमीति हि मन्यते प्राणस्य वापो वास इति हु

क्षं यदपः पिबामि। तत्प्राणस्य वासो दधामीति विज्ञानं कर्तव्यमित्येवमर्थमेव तन्न तु वक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतोऽनविष्यामी
त्याचामति तत्र च प्राणस्यानग्नताकरणार्थत्वे च हि कार्यताचमनस्य स्यान्न तु कार्यद्वयमाचमनस्यैकस्य युक्तं यदि प्रायश्चित्ता
र्थं नानग्नतार्थमथानग्नतार्थं न प्रायश्चित्तार्थं यस्मादेवं तस्माद्द्वितीयमाचमनं तत्प्राणस्यानग्नताकरणायैव तु। न क्रियाद्वि
त्वोपपत्तेर्द्वैधे न क्रियेत वक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्रायश्चित्तार्थं भवति क्रियामात्रमेव न तु तत्प्रायश्चित्तं दर्श
नाद्यपेक्षते तत्र चाचमनांगभूतास्वप्सु वासो विज्ञानं प्राणस्येति कर्तव्यतया चोद्यते न तु तस्मिन्क्रियमाणे आचमनस्य प्रायश्चित्तार्थ
ता बाध्यते क्रियांतरत्वादाचमनस्य तस्माद्वक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तत्राप्सु वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते ऽप्र
प्तत्वात् अन्यतः॥ ॥अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणं॥ ॥श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य संबंधः। खिलाधिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते स
प्तमाध्यायांते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाग्नेर्मार्गयाचनं कृतमग्ने नय सुपथेति तत्रानेके पथां सद्भावो मंत्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शि
तः सुपथेति विशेषणात्। तज्ज्ञानस्य कृतविपाकप्रतिपत्तिमार्गो वक्ष्यतीति च यत्कृत्वेत्यादिना केवलकर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्व
संसारगत्युपसंहारार्थोऽयमारंभः। एतावती हि संसारगतिरेतावान्कर्मणो विपाकः स्वाभाविकस्य त्वशास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति पश्च
विद्ययाह प्राजापत्या इत्यत्र स्वाभाविकः पाप्मास्पृष्टितो ननु तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः शास्त्रीयस्यैव तु विपाकः प्रदर्शितः स्वय ११४

न्नात्मत्वप्रतिपत्त्यंतेन ब्रह्मविद्यासंनिधौ तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया विद्यासंयुक्तेन च कर्म
णा देवलोक इत्युक्तं। तत्र केन मार्गेण पितृलोकं प्रतिपद्यते केन वा देवलोकमिति नोक्तं तदिह खिलप्रकरणेऽशेषतो वक्तव्यमि
त्यारभ्यते ऽन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रार्थस्य। अपि चैतावदमृतत्वमित्युक्तं न कर्मणामृतत्वाशास्तीति च तत्र हेतुर्नोक्तस्तद
र्थश्चायमारंभो यस्मादियं कर्मणो गतिर्नानिर्दिष्टमृतत्वे व्यापारोऽस्ति तस्मादेतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुः संपद्य
ते। अपि चोक्तमग्निहोत्रे न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रांतिं न गतिं प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्थेति तत्र प्रतिवचने
न ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तं तत्र तत्कर्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलं न हि कर्तारमनाश्रि
त्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातंत्र्येणोत्क्रांत्यादिकार्यारंभ उपपद्यते कर्त्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारंभस्य कर्त्राश्रयत्वाच्च कर्मणः स
त्वाग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तं षट्प्रकारमपि तत्तु तदेव कर्तुः फलमित्युपदिश्यते। षट्प्रकारमपि कर्मफल
विज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तद्द्वारेण च पंचाग्निदर्शनमिहोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितमेव मन्त्रोऽयं संसारगत्युपसंहारः का
ण्डस्यैषा निष्ठेत्येतमर्थं दिदर्शयिषुराख्यायिकां प्रणयति। श्वेतकेतुर्नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः ह वा इत्यै
तिह्यार्थः। पित्रानुशिष्टः सन्नात्मनो यशः प्रथनाय पंचालानां परिषदमाजगाम पंचालाः प्रसिद्धास्तेषां परिषदमागत्य जित्वा राज्ञो

प्यि पर्षदं जेष्यामिति गर्वेण स आजगाम जीवलस्यापत्यं जैवलिः पंचालराजं प्रवाहणनामानं स्वभृत्यैः परिचारयमाणमा
त्मनः परिचरणकारयंतमित्येतत् स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभिमानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योयमिति मत्वा तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्या तमा
त्रमेवाभ्युवादाभ्युक्तवान् कुमाराइ इति संबोध्य भर्त्सनार्था प्लुतिः एवमुक्तः स प्रतिशुश्राव भो३ इत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रत्युक्त
वान् क्रुद्धः सन् अनु त्वा शिष्टोनुशासितवानसि किं पित्रा इत्युवाच राजा प्रत्याहेतरः उमिति बाढमनुशिष्टोस्मि यदि संज्ञाय
स्ति वेत्थ विजानासि किं यथा येन प्रकारेण इमाः प्रजाः प्रयत्यो म्रियमाणाः विप्रतिपद्यांता३ इति विप्रतिपद्यंते विचारणार्था प्लुतिः स
मानेन मार्गेण गच्छंतीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति तत्र काश्चित् प्रजा अन्येन मार्गेण गच्छंति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिर्यथा ताः प्रजाः
विप्रतिपद्यंते तत् किं वेत्थेत्यर्थः। नेति होवाचेतरो यद्येवं वेत्थ उ यथा इमं लोकं पुनरापद्यंता३ पुनरापद्यंते यथा पुनरागच्छंती मं लोकं ने
ति होवाच श्वेतकेतुः वेत्थ उ यथासौ लोकः एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनः असकृत्प्रयद्भिर्म्रियमाणैर्यथा येन प्रकारेण न संपूर्यते सौ लोकः १२५
तं किं वेत्थ नेति होवाच वेत्थ यथा पंचम्यामाहुत्यामाहुतायामापः पुरुषवाचः पुरुषस्य याः वाक् सैव यासां ता पुरुषवाचः पुरुषवाकाः
पुरुषवाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा यदा पुरुषाकारपरिणतास्तदा पुरुषवाचो भवंति समुद्धर्तय सम्यगुक्ता याहुताः स
त्या वदंति इति नेति होवाच यद्येवं वेत्थ उ देवयानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपदं पितृयाणस्य

वा प्रतिपदं प्रतिपद्यते वा यमर्थमाह। यत्कर्म कृत्वा यथाविशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः। देवयानं वा पंथानं मार्गं प्रतिपद्यंते पितृयाणं वा य
त्कृत्वा प्रतिपद्यते तत्कर्म प्रतिपद्यते तां प्रतिपदं किं वेत्थ देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेत्यर्थः। अप्यत्रास्यार्थस्य प्रका
शकमृषेर्मंत्रस्य वचो वाक्यं नः श्रुतमस्ति मंत्रोप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्यर्थः कोसौ मंत्र इत्युच्यते द्वे सृती इति मार्गौ विश्रुत
वानस्मि तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोकसंबद्धा तया सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः अहमश्रृणवमिति व्यवहितेन संबंधः दे
वानां संबंधिन्यन्या देवान्प्रापयति सा के पुनरुभाभ्यां पितृदेवाश्च गच्छंतीत्युच्यते ते उत अपि मर्त्यानां मनुष्याणां संबंधिनी मनुष्या ए
व हि सृतिभ्यां गच्छंतीत्यर्थः। ताभ्यां सृतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमेजद्गच्छत् समेति संगच्छते ते द्वे सृती यदंतरा मध्ये पितरं मा
तरं च मातापित्रोरंतरा मध्य इत्यर्थः। कौ तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावंडकपाले इयं वै माता असौ पितेति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेना
उकपालयोर्मध्ये संसारविषय एवैते सृती नात्यंतिकामृतत्वगमनायेत्यभिप्रायः। अतो ऽस्मात्प्रश्नसमुदायादेकं चनैकमपि दिवा नाहं वे
देति होवाच श्वेतकेतुरथानंतरमपनीयविद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं श्वेतकेतुं वसत्यापयोजनेनोपमंत्रयांचक्रे इह वसंत्वेवं
तः पाद्यमर्घ्यं चायतामित्युपमंत्रणं कृतवान्। ज्ञात्वा अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रगतवान्पितरं प्रति स आजगा
म पितरमागत्य चोवाच तं कथमिति वाव वाव किल एवं किल नो ऽस्मान्भवान्पुरा समावर्तनकालेनुशिष्टान् सर्वाभिर्विद्याभिर्वोचो

वोचदितिसोपालंभं पुत्रस्य वचः श्रुत्वाह पिता कथं केन प्रकारेण तव दुःखमुपजातं हे सुमेधः शोभना मेधा अस्येति सुमेधः श्रृ
णु मम यथावृत्तं पंच पंच संख्याकान् प्रश्नान्मां राजन्यबंधू राजन्या बंधवो ऽस्येति परिजनवचनमेतन्नं राजन्यबंधुरिति। अप्राक्षीत् पृष्टवांस्त
तस्तस्मान्न एकं चन एकमपि न वेद न विज्ञातवानस्मि कतमे ते राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति एवमिमे ते ह इति प्रतीकानि प्रश्नानामुदाजहार उदा
हृतवान् स होवाच पिता पुत्रं क्रुद्धमुपशामयन्। तथा तेन प्रकारेण नो ऽस्मान् त्वं हे तात वत्स जानीथा यथा यदहं किंच वि
ज्ञानं जाने तद्वेद सर्वं तत्तुभ्यमवोचमित्येवं जानीथाः। को ऽन्यो मम प्रियतरो ऽस्ति यत्त्वत्तो यदर्थं रक्षिष्ये ऽहमप्येतन्न जानामि यैस्ते राज्ञा पृष्टं तस्मा ५
त्प्रेत्यागच्छ तत्र राज्ञि प्रतीत्य गत्वा ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो विद्यार्थमिति स चाह भवानेव गच्छत्विति तेनाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे
स आजगाम गौतमो गोत्रतो गौतमः आरुणिर्यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास आसनमास्थायिका तस्मै गौतमायाभ्यागताया स
नमनुरूपमाहृत्योदकं च तस्यै राजाहारयांचकार च यदस्मादस्मै अर्घ्यं पुरोधसा कृतवान्मंत्रवन्मधुपर्कं च कृत्वा चैवं पूजा १२
तं होवाच। वरं च ते गौतम मानुष्यं दद्म इति गोस्वादिलक्षणं स होवाच गौतमः प्रतिज्ञातो मे ऽष वरस्त्वया अस्याः प्रतिज्ञायां दृढीकुर्वा
त्मानं या तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे वाचमभाषथाः प्रश्नरूपां तामेव मे ब्रूहि स एव नो वरः स होवाच राजा दैवेषु वरेषु
तद्धे गौतम यत्त्वं प्रार्थयसे मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरं स होवाच गौतमो भवतापि विज्ञायते ममास्ति सः। न तेन प्रार्थितेन

गो

कृत्यं मम यत्त्वं दित्ससि मानुषं वरं यस्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्राप्तस्यापात्तं प्राप्तं गोअश्वानामयानमस्तीति सर्वं चानुषंगो दासीनां प्र
वाराणां परिधानस्य च यन्मम विद्यमानं त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया वा देयं प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वया त्वमेव जानीषे यदत्र युक्तं प्रतिज्ञा रक्षणीया
न वेति मम पुनरयमभिप्रायो मा भून्नो ऽस्मानभि अस्मानेव केवलान्प्रति सर्वत्र वदान्यो ऽभूत्वा वदान्यो मा भूत्कदर्यो मा भूदित्यर्थः। बहो
रनंतस्यानंतस्यानंतफलस्येत्येतदपर्यंतस्यापरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्येत्येतदीदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव केवलमदाता
मा भूद्भवान्न चान्यन्नादेयमस्ति भवतः एवमुक्तः आह स त्वं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्यामत्त इच्छासे इच्छस्वाभ्युमि
त्युक्तो गौतम आह उपैम्युपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवंतमिति वाचा ह स्म एव किल पूर्वे किल ब्राह्मणाः क्षत्रियान्विद्यार्थिनः संतो वैश्या
न्वा क्षत्रिया वा वैश्या नापद्युपयंति शिष्यवृत्त्योपगच्छंति नोपनयनशुश्रूषादिभिरतः स गौतमः उपायनकीर्तनमुपगमनकीर्तनमा
त्रेणैवोवासोषितवान्नोपनयनं चकार एवं गौतमेनापदं तरत उक्ते स होवाच राजा पीडितं मन्वा क्षामयन्त्तथा नो ऽस्मान्प्रति मापराधाः
अपराधं माकार्षीरस्मदीयो ऽपराधो न ग्रहीतव्य इत्यर्थः। तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथापराधं न जगृहुः तथा पितामहानां वृ
त्तमस्माभिरपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः। यथा इयं विद्या त्वया प्रार्थिता इतः त्वत्संप्रदानात्पूर्वं न कस्मिंश्चिदपि ब्राह्मणे उवास उषितवती

के।४

तथात्वमपि ज्ञानीषे सर्वदा क्षत्रीयपरम्परे [illegible] यं विद्यागता सास्थितिर्म्यापि रक्षणीया यदि ब्राक्यतद् त्युक्तं देवेषु वै गौतम तद्व
रेषु मानुषाणां ब्रूहीति न पुनस्त्वादेयो वर इतिनः परं नन्वाक्यतेरक्षितुं तामपि विद्यां तुभ्यं वक्ष्यामि कोऽन्योपि यस्मादेवं त
महतीति प्रत्याख्यातुं न वक्ष्यामीत्यहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमसौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादि चतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णीयते क्रमप्र
१० गस्तु तन्निर्णयायत्तत्वादितरप्रश्ननिर्णयस्यासौ द्युलोकोऽग्निः हे गौतम द्युलोकेऽग्निदृष्टिरनग्नौ विधीयते। यथा योषित्पुरुषयोः। त
स्य द्युलोकाग्नेरादित्य एव समित् समिंधनादादित्येन [illegible]
[illegible] वसमिध्यते सो लोकः रश्मयो धूमः समिधस्त्थानसामान्यादादित्याद्धि रश्मि
यो निर्गता समिधः धूमा लोके उत्तिष्ठति। अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् दिशोऽङ्गाराः उपशमसामान्यादवांतरदिशो विस्फुलिंगा ११२
विस्फुलिंगवद्विक्षेपात्तस्मिन्नेवं गुणविशिष्टे द्युलोकाग्नौ देवा इंद्रादयः श्रद्धां जुह्वति द्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपंति तस्या आहु
तेः सोमो राजा पितॄणां ब्राह्मणानां वा संभवति [illegible] के देवाः कथं जुह्वति किं वा श्रद्धाख्यं हविरित्यतः उक्तमस्माभिः संबंधे [illegible] वेनयो
स्त्वमुत्क्रांतिमित्यादि पदार्थषट्कनिर्णयार्थमग्निहोत्रे उक्ते ता एते अग्निहोत्राहुती हुते सत्यौ उत्क्रामतस्ते [illegible] अंतरिक्ष
माविशतस्ते अंतरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वते वायुं समिधं मरीचिरेव शुक्रामाहुतिं ते अंतरिक्षं पर्ययतस्ते तत उत्क्रामतस्ते दिमा [illegible] विशतस्ते दि

व२ व व२

प३

नाम६

वमेवमेवाहवनीयं कुर्वते आदित्यं समिधमित्येवमा [illegible] क्तं द्युतत्राग्निहोत्राहुती ससाधने एवोत्क्रामतो यथा इहयैः साधनैर्विशिष्टे जायेते
रते आहवनीयाग्निः समिद्धूमांगारविस्फुलिंगाहुतिद्रव्यैस्ते तथैवोत्क्रामतोऽस्माल्लोकादमुं लोकं तत्राग्निरग्नित्वेन समित्समित्वेन धूमो धू
मत्वेनांगारोऽङ्गारत्वेन विस्फुलिंगो विस्फुलिंगत्वेनाहुतिद्रव्यमपि पय आज्यादाहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादावव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेणात्मनाव्य
वतिष्ठते तदिदं मानमेव ससाधनमग्निहोत्रलक्षणं कर्म पूर्वेणात्मनाव्यवस्थितं तत्पुनर्व्याकरणकाले तथैवांतरिक्षादीनाहवनीया
ग्न्यादित्वेन कुर्वद्विपरिणमते तथैवेदानीमप्यग्निहोत्राख्यं कर्म एवमग्निहोत्राहुत्य [illegible] पूर्वपरिणामात्मकं जगत्सर्वमित्याहुत्योरेव स
त्यर्थत्वान्नो उत्क्रान्त्याद्या [illegible] लोकं प्रत्युपस्थयिः षट्पदार्थाः कर्मप्रकरणेऽधस्तान्निर्णीता [illegible] हुतुकर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां द्युलोकाग्न्याद्यारभ्य
पंचाग्निदर्शनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलोपभोगाय विविक्षितं [illegible] द्युलोकाग्न्याद्येव दर्शनं प्रस्तूयते [illegible] य आध्यात्मि
काः प्राणाः इहाग्निहोत्रस्य होतारस्त एवाधिदैविकत्वेन परिणताः संत इंद्रादयो भवंति त एव तत्र होतारो द्युलोकाग्नौ ते वेहाग्निहोत्रस्य
फलभागा याग्निहोत्रं हुतवंतस्त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलभोक्तृत्वात्तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यंते तथा तथा विपरिणम [illegible] मानाः।
काः दिवस्त्वा हुवार्स्तो त्रं वयस्यायो द्रव्यमग्निहोत्रकर्माश्रयभूतमिहाहवनीये प्रक्षिप्तमग्निनाभक्षितमदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं स
हकर्त्रा यजमानेनामुं लोकं धूमादिक्रमेणांतरिक्षमंतरिक्षाद्द्युलोकमाविशति ता [illegible] सूक्ष्मा आप आहुतिकार्यभूताः अग्निहोत्रस

वा॥येन्यः कर्तृसहिताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सोमलोककर्तृः शरीरारंभाय द्युलोकं प्रविशंत्योऽक्ष्यंतइत्युच्यते ता ...जकृताः द्युलोकंप्रवि
ष्य सोममंडलेकर्तृः शरीरमारभंतेहुच्यते देवाः श्रद्धां जुह्वतितस्या आहुत्येः सोमोराजा संभवतीति श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः श्रद्धयाति
या माहुत्यौ हुतायामापः पुरुषवाचो भवंती समस्त्यायवदंतीति प्रश्नस्तस्यव निर्णयविषये सौवैलोकोऽग्निरितिप्रस्तुते तस्माद
कर्मसमवायिन्यः कर्तृः शरीरारंभिकाः श्रद्धाशब्दवाच्याः इतिनिश्चीयते नूयस्त्वादापः पुरुषवाच इतिव्यपदेशो नत्वितराणि भूता
नसंति कर्मप्रयुक्तेशरीरारंभे कर्मवाप्समवायित तश्चापांप्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे तेनवापः पुरुषवाच इतिव्यपदेशः कर्मकृतो हि जन्म
सर्वत्र तद्यद्यप्यग्निहोत्राहुतिद्वारेणोक्तास्त्वादयः प्रस्तुताः पदार्थाः अग्निहोत्रे तथापि वैदिकानि सर्वाण्येव कर्माणि अग्नि
त्र प्रकृतीनि लक्ष्यंते अग्निहोत्राहुत्याधाराग्निसंबंद्धद्विपां क्रकर्म्मकर्मणापितृलोक इति वक्ष्यति चाथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लो
जयंतीति पर्जन्योवाग्निर्गौतमद्वितीय आहुत्याधारः आहुत्योराद्वतिक्रमे पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवतात्मा तस्य सं ११५
र एव समित्संवत्सरेणाहि शरदादिभिर्ग्रीष्मांतैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्योग्निर्दीप्यते अभ्राणि धूमो धूमप्रभवत्वा
दुपलक्ष्यत्वाद्वा विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यादशनिरंगाराउपशांतकाठिन्यसमान्यात्वांत्सादुनयस्तनयित्नुशब्दाः विस्फुलिंगाः
क्षेपायनेकत्वसामान्यात तस्मिन्नेतस्मिन्नित्याद्युक्त्यधिकरणनिर्देशः देवाइति तएवहोतारः सोमंराजानंजुह्वतियासोद्युलोकाग्नौश्रद्धा

हुतायां अभिनिर्वृत्तः सोमः सद्वितीये पर्जन्याग्नौ हूयते। तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः संभवति अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम। अयं लोक इति
तत्कोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः सतृतीयोग्निस्तस्याग्नेः पृथिव्येव समित्पृथिव्या ह्ययं लोकोनेकप्राण्युपभोग्येन संपन्न
मिध्यते अग्निर्धूमः पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात्पार्थिवंहीधनद्रव्यमाश्रित्याग्निरुत्तिष्ठति यथासमिधाश्रयेण धूमो रात्रिरर्चिः स
भवसामान्यादग्नेः समित्संबंधेन ह्यर्चिः संभवति तथा पृथिवीसमित्संबंधेन शार्वरी पृथिवीछायां हि शार्वरं तम आचक्षते चंद्रमा
अंगारास्तत्प्रभवत्वसामान्यादर्चिषो ह्यंगाराः प्रभवंति तथा रात्रौ चंद्रमा उपशांतत्वसामान्याद्वा नक्षत्राणि विस्फुलिंगाः विस्फुलिंग
क्षेपात तस्मिन्नित्यादि पूर्ववत्नूवृष्टिंजुह्वति तस्याआहुतेरन्नं संभवतिवृष्टिप्रभवत्वस्य प्रसिद्धत्वात् व्रीहियवादेरन्नस्य पुरुषो वा अ
ग्निर्गौतमप्रसिद्धः शिरः पाण्यादिमान्पुरुषः चतुर्थोग्निस्तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समिन्विवृतेन हि मुखेन दिप्यते पुरुषो वेदस्वाध्यायादौ
यथा समिधाग्निः प्राणो धूमस्तदुत्थानसामान्यान्मुखाद्धि प्राण उत्तिष्ठति वाक् अर्चिः व्यंजकत्वसामान्यात् अर्चिश्च व्यंजनं तथा वाक्
अभिधेयव्यंजकश्चक्षुरंगाराः उपशमसामान्यात्। प्रकाशाश्रयत्वाद्वा श्रोत्रं विस्फुलिंगाः विक्षेपसामान्यात्तस्मिन्नन्नं जुह्वतिन
देवाअन्नमिहउद्धननाद्वस्यंते नैवशेषः प्राणानां देवत्वोपपत्तेः रविदेवा मंडादयोदेवास्त एवाध्यात्मं प्राणास्ते वा अन्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्ता
स्या आहुतेरेतः संभवत्यन्नपरिणामो हि रेतः योषा वाव अग्निर्गौतम योषेति स्त्री पंचमोह्यौधिकरणोग्निस्तस्या उपस्थ एव समिते
सासमिध्यते लोमानि धूमस्तदुत्थानसामान्याद्योनिरर्चिर्वर्णसामान्या यदंतः करोति तेंगाराः अंतः करणं मैथुनव्यापारस्तेंङ्गा

मा ६

।ःवीर्यो त्पत्तिहेतुत्वसामान्याद्वीर्योद्युत्पत्तिकारणं मैथुनं तथांगारत्वादग्नेरुत्पत्तिकारणमभिनंदाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसा
मान्याद्विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतोजुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति एवं द्युपर्जन्यायं लोक पुरुषयोषाग्निषु क्रमेणा हूयमा
नाः श्रद्धाख्या आपः सोमवृष्ट्यन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः पुरुषशरीरमारभंते तया [illegible] म्युचतुर्थी वेत्य
यतिष्यामाहुत्यांहुताय [illegible] मापः पुरुषवचो भूत्वा समुत्थाय वदंतीति स एष निर्णीतः [illegible] पंचम्यां आहुतौ योषाग्नौ हुतायां रेतोभू
ता आपः पुरुषवचो भवंतीति स पुरुषः एवं क्रमेण जातो जीवति कियंतं कालमित्युच्यते यावज्जीवति यावदस्मिं शरीरे स्थितिनि
मित्तं कर्म विद्यत इत्यर्थः अथ तत्क्षये यदा यस्मिन्काले म्रियते अथ तदा एतं मृतमग्नये ऽग्न्यर्थमेवांत्याहुत्यै हरंति ऋत्विजस्तस्या
हुतिनिमित्तस्य प्र [illegible] सिद्धोग्निरेव होमाधिकरणं न परिकल्प्यो ऽग्निः प्रसिद्धैव समित्समिद्धूमो धूम एवार्चिरंगारा अंगारा विस्फुलिंगा
विस्फुलिंगा यथाप्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः तस्मिन्पुरुषमंत्याहुतिं जुह्वति तस्या आहुत्या आहुतेः पुरुषोभास्वरवर्णोतिशयदी
प्तिमान्निषेकादिभिरंत्याहुत्यंतैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्संभवति निष्पद्यते। इदानीं प्रथमप्रश्ननिर्णयार्थमाह ते के य एवं यथोक्तं पंचाग्निदर्श
नमेतद्विदुः एवं द्युलोकादिग्निसमिद्धूमार्चिरंगारविस्फुलिंगश्रद्धादिविशिष्टाः पंचाग्नयो निर्दिश्यंते एवमेतान्पंचाग्नीन्विदुरित्यर्थः। तत्राग्नि
होत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतद्दर्शनं। तत्रायुक्तमुक्तं त्वादिपदार्थषट्कनिर्णये दिवमेवाहवनीयं कुर्वीत इत्यादि इह प्यमुष्य लोकस्या ११८

११८

त्वमादित्यस्य च समित्त्वमित्यादि विरुद्धसामान्यं तस्मात्तच्छेषमेवैतद्दर्शनमिति। नयतिष्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिष्यामि
त्यप्रतिवचनस्य यावदेव परिग्रहस्तावदेवैवं तद्विदुः न परामृष्टं युक्तमन्य [illegible] था प्रश्नानर्थक्यात्रिरात्रत्वाच्च संख्यायाः। अग्नय ए
रुव्याः अथ निरात्तमप्यनूद्यते यथा प्राप्तस्यैवानुवचनं युक्तं न त्वसौ लोकोग्निरित्यथोपलक्षणार्थस्तथाप्यादेनान्येन
पलक्षणं युक्तं श्रुत्यंतराच्च समाने हि प्रकरणे छांदोग्ये श्रुतेः पंचाग्नीन्वेदेति पंचसंख्याया एवोपादानान्नाग्निहोत्रशेषमेत
दाग्निदर्शनं यत्वग्निसमिदादिसामान्यमग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम। तस्मान्नोक्तांत्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानादर्चिरादि
तेपत्तिः एवमिति प्रकृतोपदानेनार्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात्पुनर्नत्ये य एवं विदुर्गृहस्था एवं न तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रति
पत्तेर्विवक्षितानामेवं दामपि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः भिक्षुवानप्रस्थयोश्चारण्य संबंधेन ग्रहणं। [illegible] स्थकर्मसंबंधा
दाग्निदर्शनस्यात् नापि ब्रह्मचारिणः पंच ये विदुरिति गृह्यते तेषां तूत्तरेण पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात् अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषि
णमूर्ध्वरेतसामुत्तरेणार्यम्णः पंथा [illegible] ते ऽमृतत्वं हि भेजिरे इति तस्माद्येग्रे गृहस्था एवमग्निजो [illegible] हमग्न्यपत्यमित्येवं क्रमेणाग्नि
जाताग्निरूपद्रस्येवं ये विदुस्ते च। [illegible] ये चामी अरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनित्याः श्रद्धां श्रद्धायुक्ताः संतः सत्यं ब्रह्मा
रण्यगर्भात्मानमुपासते न पुनः श्रद्धां चोपासते ते चार्चिरसं भवंति यावद्गृहस्थाः पंचाग्निविदाः सत्यं वा ब्रह्म न विदुस्तावच्छ्र

वि५

द्वाद्वाहुतिक्रमेणपंचम्यामाहुतौहुतायांततोयोषाग्नेर्जाताः पुनर्लोकंप्रत्युत्थायिनोग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारोभवंतितेनकर्म
णाधूमादिक्रमेणपुनः पितृलोकंपुनः पर्जन्यादिक्रमेणमामावर्त्ततेततः पुनर्योषाग्नेर्जाताः पुनः कर्मकृत्वे[…]मेवघटीयंत्रव
त्स्यागतिच्यांपुनः पुनावर्त्ततेयस्त्वेवंविदुस्ततोघटीयंत्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ताः संतोर्चिरभिसंभवंतिअर्चिरितिनाग्निज्वालामात्रंकिं
तर्ह्यर्चिरभिमानिन्यर्चिः शब्दवाच्यादेवताउत्तरमार्गलक्षणाव्यवस्थितैतामभिसंभवंतिन[…]हिपरिव्राजकानामग्न्यर्चिषैवसाक्षात्सं
बंधोस्तितेषांतेनदेवतैवपरिगृह्यतेर्चिः शब्दवाच्यात्ततोहर्देवतां[…]णकालनियमानुपपत्तेरहः शब्दापिदेवतैवा[…]षः क्षयेहिमर
णंनैवंविदामहन्येवमर्त्तव्यमित्यहर्मरणकालोनियंतुंशक्यतेन[…]रात्रौप्रे[…]ताः संतोहः प्रतीक्षंतेसयावत्क्षिप्येन्मनसावदा
दित्यंगच्छतीतिश्रुत्यंतरान्नअह्न आपूर्यमाणपक्षमहर्देवतायाअहर्देवतायातिवाहिताअपूर्यमाणपक्षदेवतांप्रतिपद्यंतेशुक्ल
पक्षदेवतामित्यर्थःआपूर्यमाणपक्षान्यान्षण्मासानुदङुत्तरांदिशमादित्यः समवैवतितान्मासान्प्रतिपद्यंतेशुक्लपक्षदेवतयाति १२८
वाहिताः संतोमासानितिबहुवचनात्संगवादिरूपः षडुत्तरायणदेवतास्ताभ्योमासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिताः देवलोकाभिमा
निनींदेवतांप्रतिपद्यंतेदेवलोकादादित्यमादित्याद्विद्युतंविद्युदभिमानिनींदेवतांप्रतिपद्यंतेविद्युद्देवताप्राप्तान्ब्रह्मलोकवासीपुरुषो
ब्रह्मणामनसासृष्टोमानसः कश्चिदेत्यागत्यब्रह्मलोकंगमयतिब्र[…]लोकनित्यधरोत्तरस्थमिंभेदेनभिन्नाद्ध्रुतिगम्यतेबहुवचन

प्रयोगा[…]सनतारतम्योपपत्तेश्चनतेनपुरुषेणागमिताः सत्रस्तेषुब्रह्मलोकेषुपराः प्रकृष्टाः संतः स्वयंपरावतः समासंवत्सरा
ननेकान्वसंतिब्रह्मणोनेकाः कल्पान्वसंतीत्यर्थः तेषांब्रह्मलोकगतानानास्तिपुनरावृत्तिरस्मिन्संसारेनपुनरनागमन[…]तिश्रौ
भा२ स्वांतरपाठादिहैकृतिमात्रग्रहणमितिवेच्छोत्कृतेपौर्णमासीमितियद्वत्स्वकेतिविशेषणानर्थक्यंतेयदिहनावर्त्ततएवेहग्रहण
मनर्थकमेवस्यात्[…]कृतेपौर्णमासीमित्यत्रतुपौर्णमास्याः स्वोत्कृतत्वमनुक्तंनज्ञायतइतियुक्तंविशेषयितुं[…]हितत्रस्वश
कृतिः शार्थ्यविद्यतइतिश्वशब्दोनिरर्थकएवप्रयुज्यते[…]तुविशेषणशब्देप्रयुक्तेअन्विष्यमानेविशेषणफलंचेन्नगम्यतेतत्रयु
क्तोनिरर्थकत्वेनोत्कृष्टविशेषणशब्दोनतुसत्याविशेषणफलावगतौ[…]मादस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते[…]पुनर्येनिवंविदु
रूढांत्याद्यग्निहोत्रसंबंधपदार्थषट्कस्यैववेदितारः केवलकर्मिणोयज्ञेनाग्निहोत्रादिनादानेनब[…]र्वेदिभिक्षमाणेषुद्रव्यसंवि
गलक्षणेनदानेनतपसावहिर्वेद्यैवदीक्षादिव्यतिरिक्तेनकृच्छ्रचंद्रायणादिनालोकाञ्जयंतिलोकानितिबहुवचनात्तत्रापिफलतारत
म्यमभिप्रेतंतेधूममभिसंभवंत्युत्तरमार्गदेवहापिदेवताएवधूमादिशब्दवाच्याः धूमदेवतांप्रतिपद्यंतइत्यर्थः आतिवाहिकंचदेवता
नोनहृदेवधूमाद्रात्रिंरात्रिदेवतांततोपक्षीयमाणपक्षदेवतांततोयान्षण्मासान्दक्षिणांदिशमादित्यएतितान्मासदेवताविशे
षान्प्रतिपद्यतेमासेभ्यः पितृलोकंपितृलोकाच्चंद्रंतेचंद्रंप्राप्यान्नंभवंतितांस्तत्रान्नभूतान्यथासोमंराजानमिहयज्ञेकृत्विजः आप्या

स्वापक्षीयस्वेति भक्षयंत्येवमेनांस्तत्र चंद्रप्राप्तान् कर्मिणो भृत्यानिव स्वामिनो भक्षयंत्युपभुंजते देवाः आप्यायस्वापक्षीयस्वेति
मंत्रः किं तर्हि आप्याय्याप्याय्य च समस्तं भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा पुनः पुनर्भक्षयंतीत्यर्थः। एवं देवा अपि सोमलोके लब्ध[illegible]शरीरा
न्कर्मिण उपकरणभूतान्पुनः पुनर्विश्रमयंतः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छंति तद्धि तेषामाप्यायनमिवोपभुंजते उपकरणभूतान्देवाः स्तं
कर्मिणो यदा यस्मिन्काले तच्चंद्रदानादिलक्षणं सोमलोकं प्रापकं कर्म पर्यवैति परिगच्छति परिक्षीयत इत्यर्थः। अथ तदा इममेव प्र
सिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यंते यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्याः द्युलोकाग्नौ हुताः आपः सोमाकारप[illegible]रिणता याभिः सोमलोके कर्मिणामुप
भोगाय शरीरमारब्धम[illegible]यंताः कर्मक्षयाद्धिमपिंड इवातपसंपर्कात्प्रविलीयंते प्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवंति तदिदमु
क्तं इममेवाकाशमभिनिष्पद्यंत इति तेपि कर्मिणस्तच्छरीराः संतः पुरोवातादिना इतश्चामुतश्च नीयंते। अंतरिक्षगस्त्वदाहाकाशवद्वायु
र्भवति। वायोर्वृष्टिं प्रतिपद्यंते। तदुक्तं प[illegible]र्जन्याग्नौ सोमं राजानं जुह्वतीति ततो वृष्टिर्भूता इमां पृथिवीं पतंति ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवा १८१
भवंति तदुक्तमस्मिन्लोकेग्नौ वृष्टिं जुह्वति। तस्या आहुत्या अन्नं संभवतीति तेन पुनः पुरुषाग्नौ हूयंते तेन भूता रेतःसि रेतोभूताः योषा
ग्नौ हूयंते ततो जायंते लोकं प्रत्युत्थायिनोग्निहोत्रादि कर्मानुतिष्ठंति ततो धूमादिना पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकमिति एवं कर्मि
णोनुपरिवर्तंते घटीयंत्रवच्चक्री[illegible]भूता भ्रमंतीत्यर्थः उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावद्ब्रह्मविदुरिति तु कामयमानाः संसरंतीत्यु

क्तं। अथ पुनर्य उत्तरं दक्षिणं वैतौ पंथानौ न विदुरुत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठंतीत्यर्थः ते किं भवंतीत्युच्य
ते कीटाः पतंगा यच्चेदं दंदशूकं दंशमशकमित्येतद्भवंति येदेही यं संसारगतिः कष्टास्यां निमग्नस्य पुनरुद्धारो दुर्लभः तथा च श्रुत्यंतरे
न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवंति जा[illegible]यस्व म्रियस्वेति तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन दक्षि
णोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं शास्त्रीयं कर्म ज्ञानं वानुतिष्ठेदिति वाक्यार्थः। तथा चोक्तं। अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं तस्माज्जुगुप्सेतेति श्रुत्यं
तरान्मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः अत्रापि उत्तर[illegible]मार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महान्यत्नः कर्तव्य इति गम्यते एवमेवानु विपरिवर्तत इत्युक्त्वात्प
ंचप्रश्नाः सर्वे निर्णीताः असौ वै लोक इत्यारभ्य पुरुषः संभवतीति चतुर्थः प्रश्नो यतिथ्यामाहुत्यामित्यादि प्राथम्येन पंचमस्तु द्वितीय
श्चेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वेति दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन तेनैव च प्रथमोप्यग्नेर्वारस्य केचिदर्चिः
प्रतिपद्यंते केचिद्धूममिति विप्रतिपत्तिः पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्नः आकाशादिक्रमेणेमं लोकमागच्छंतीति तेनैवासौ लोको न सं
पूर्यते कीटपतंगादिप्रतिपत्तेश्च केषांचिदिति तृतीयोपि प्रश्नो निर्णीतः॥ ॥अष्टमस्य द्वितीयं ब्राह्मणं॥ स यः कामयेत ज्ञानकर्म
मार्गगतिरुक्ता तत्र ज्ञानं स्वायत्तं कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तं तेन कर्मार्थं वित्तमुपार्जनीयं तच्चाप्रत्यवायकारणोपायेनेति तदर्थं मन्था ३२
ख्यं कर्म आरभ्यते महत्त्वप्राप्तये महत्त्वे च सत्यर्थसिद्धं वित्तं तदुच्यते स यः कामयेत स यो वित्तार्थी कर्मण्यधिकृतो यः कामयेत किं मह

वा०

हं प्राप्नुयान्महात्म्यामि तीत्यर्थस्तत्र मंथकर्मणो विधित्सितस्य कालो विधीयते। उदगयन आदित्यस्य तत्त्वं सर्वत्र प्राप्ते आपूर्यमाण
पक्षस्य शुक्लपक्षस्य तत्रापि सर्वत्राप्राप्तौ पुण्याहे नुकूल आत्मनः कर्मसिद्धिकर इत्यर्थः। द्वादशाहं यस्मिन्पुण्येनुकूले कर्म चिकी
र्षति। ततः प्राक्पुण्याहमेवारभ्य द्वादशाहमुपसद्व्रती उपसत्सु व्रतमुपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे तत्र च वस्तनोपचयापचयद्वारेण प
योभक्षणं तद्वृत्तं तत्र च तत्कर्मानुपसंहारात्केवलमिति कर्तव्यमन्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते। ननूपसदेव व्रतमिति यदा विग्र
हस्तदा सर्वमिति कर्तव्यतारूपं ग्राह्यं भवति तत्कस्मान्न परिगृह्यते इत्युच्यते स्मार्तत्वात्कर्मणः स्मार्तं हीदं मथनं कर्म ननु श्रुतिवि
हितं सत्कथं स्मार्तं भवितुमर्हति स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियं श्रौतत्वे हि प्रकृतिविकारभावस्ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्वं विकारकर्म
णो न त्विह श्रौतत्वमत एव सभ्यावसथ्यावेव तत्कर्म विधीयते। सर्वा वा ...स्मार्तं चेति उपसद्व्रती भूत्वा यो व्रतानि सन्नित्यर्थः। उदुंबर उदुंबर
...मयं कंसं तस्यैव विशेषणं कंसाकारं चमसाकारं वा। उदुंबर एवाकारे तु विकल्पो नौदुंबरत्वे सर्वौषधं सर्वासामोषधीनां सम
हं यथासंभवं यथाशक्ति च सर्वौषधीः समाहृत्य तत्र ग्राम्याणां तु दश नियमेन ग्राह्याः व्रीहियवा... वक्ष्यमाणाः आधिक्यग्रहणे १८३
तु न दोषो ग्राम्याणां फलानीति फलानि च यथासंभवं यथाशक्ति चेति शब्दः समस्तसंचारोपचयप्रदर्शनार्थः अन्यदपि यत्संभरणी
यं तत्सर्वं संभृत्येत्यर्थः। ...स्तत्र गृह्योक्तोऽग्निः स्थाप्यः परिसमूहनं परिलेपनं भूमिसंस्कारो ऽग्निमुपसमाधायेति वचनादावसथ्योग्नावि

ने

ति गम्यते एकवचनेनाद्युपसमाधानश्रवणाद्विद्यमानस्यैवोपसमाधानं परिस्तीर्य दर्भेणाहृतास्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाका
वृत्या गृह्यते तेनाज्यं संस्कृतं पुंसा नक्षत्रेण पुंनाम्ना नक्षत्रेण पुण्याहे संयुक्ते न मंथं सर्वौषधफलपिष्टं तत्रौदुंबरे चमसे दधनि मधुनि
घृते चोपसिच्यैकयोपमंथिन्योपमंथ्य सन्नीय मध्ये संस्थाप्यौदुंबरेण स्रुवेणावापस्थाने आज्यस्य जुहोत्येतैर्मंत्रैर्यावंतो देवा इत्याद्यैः
ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारभ्य इदं स्वं कृत्वा स्रुवावलेपमाज्यं मंथे संस्रावयति एतस्मादेव ज्येष्ठादिप्राणलिंगान्मंत्र्य ५४
ष्ठश्रेष्ठादिप्राणविदुष एवास्मिन्कर्मण्यधिकारः। ...स इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा मंथे संस्रवमवनयत्य परयोपमंथन्यापु
नर्म...थ्नाति अथैनमभिमृशति। भ्रमसीत्यनेन मंत्रेणाथैनमुद्यच्छति सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति। आमंस्यामंहि ते इत्यनेनाथैनमा नेमही ६
चामति तत्क्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमं ग्रासमाचामेति। तथा गायत्री द्वितीयपादेन मधु
मत्या द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासं तृतीयेन गायत्री पादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं ग्रासं
सर्वां सावित्रीं सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदं सर्वं भूयासमिति चान्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं भक्षयति यथा चतुर्थो ग्रासे
न द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते तथा पूर्वमेव निरूपयेत्। यत्पात्रावलिप्तं तत्पात्रं सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत्। पाणी प्रक्षाल्याप उप
स्पृश्य जघनेनाग्निं पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशति प्रातः संध्यामुपास्यादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुंडरीकमित्यनेन मंत्रेणाथ

तंयथागतमेत्यागत्यजघनेनाग्निमासीनोवंशंजपतितंहैतमुद्दालकइत्यादिसत्यकामोजाबालोन्तेवासिभ्यःउक्त्वोवाचापि
यएनंशुष्केस्थाणौनिषिंचेज्जायेरन्नेवास्मिन्शाखाःप्ररोहेयुःपलाशानीत्येवमेतमेनंमंथमुद्दालकात्प्राप्त्यैकेकाचार्यक्रमागतंस
त्यकाममआचार्यो वदत्त्योतेवासिभ्यउक्तवान्किमन्यदुवाचेत्युच्यतेअपियएनंशुष्केस्थाणौगतप्राणेपिएनंमंथंलक्षणायसंस्कृ
तंनिषिंचेत्प्रक्षिपेज्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवास्मिन्स्थाणौशाखावृक्षस्यप्ररोहेयुश्चपलाशानिपर्णानियथाजीवतःस्थाणोःकिमुत
नेनकर्मणाकामःसिद्ध्येदितिस्तुवफलदंकर्मेतिकर्मस्तुत्यर्थमेतद्विद्याधिगमेषट्तीर्थानितेषामिदप्राणदर्शनस्यमंथविज्ञानस्याविधि
गमेद्वेएवतीर्थेअनुज्ञायेतेपुत्रश्चांतेवासीवा।चतुरौदुंबरोभवतीतिव्याख्यातंदशग्राम्याणिधान्यानिभवंतिग्राम्याणांतुधान्यानां
२ दशानियमेनग्राह्याइत्यवोचामकेतदितिनिर्दिश्यंतेव्रीहीयवास्तिलमाषाअणुप्रियंगवःअणवश्चीणकाद्वाच्याःक्वचिद्देशेप्रियंगव
प्रसिद्धाःकंगुशब्देनखल्वानिष्पावावल्लशब्दवाच्यालोकेखलकुलाकुलत्थाःएतद्व्यतिरेकेणयथाशक्तिसर्वौषधयोग्राह्याःफला १८३
निचयवोवामबयाद्धिकांबर्जयित्वा॥ ॥अष्टमस्यतृतीयंब्राह्मणं॥ ॥यावद्दृग्जन्मायथोत्पादितोयैर्वागुणैर्विनिर्दिष्टःपुत्रआत्मनः
पितुश्चलोक्योभवतीतितत्संपादनायब्राह्मणमारभ्यतेप्राणदर्शिनःश्रीमंथंकर्मकृतवतःपुत्रमंथेधिकारोयदापुत्रमंथंचिकीर्षतित
दाश्रीमंथंकृत्वाऋतुकालंपत्न्याःप्रतीक्षतइत्येतद्रेतसओषध्यादिरसतमत्वस्तुत्यावगम्यते॥एषांवैएषांचराचराणांभूतानांपृथिवीर

ब्याटिपु२

बो
सःसारभूतासर्वभूतानांमस्थितिहिश्रुतंपृथिव्याआपोरसोप्सुहिपृथिवीओताचप्रोताचअपामोषधयोकार्यत्वाद्रसत्वमोषध्यादीना
मोषधीनांपुष्पाणिपुष्पाणांफलानिफलानांपुरुषःपुरुषस्यरेतःसर्वेभ्योङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतमितिश्रुत्यंतरात्।यतएवसर्वभूतानांसारत
मंमेतद्रेतोतःकानुखल्वस्ययोग्याप्रतिष्ठेतिसःस्रष्टाप्रजापतिरीक्षांचक्रेईक्षांकृत्वास्त्रियंससृजेतांसृष्ट्वाधउपास्तमैथुनाख्यं
कर्माधःकर्माधउपासनंनामकृतवान्तस्मात्स्त्रियमधउपासीतश्रेष्ठानुष्ठानाद्धिप्रजाःअत्रवाजपेयसामान्यक्लृप्तिमाह।
सएतंप्रात्मनोग्रावाणंग्रावाणंसोमाभिषवोपलस्थानीयंकाठिन्यसामान्यात्प्रजनेंद्रियमुदपारयत्।उत्पूरितवान्स्त्रीव्यंज
नंप्रतितेनएतांस्त्रियमभ्यसृजत्।अभिसंसर्गंकृतवान्तस्यावेदिरित्यादिसर्वंसामान्यंप्रसिद्धंसमिद्धोग्निर्मध्यतस्त्रीव्यंजनस्यतौमुष्का
वधिषवणफलकेइतिव्यवहितेनसंबध्यतेवाजपेयाग्निःयावान्लोकःप्रसिद्धस्तावान्विदुषोमैथुनकर्मणःफलमितिस्तूयते।तस्माद्वी
भत्सानकार्यतियएवंविद्वानधोपहासंचरत्यासांस्त्रीणांसुकृतंवृंक्ते।आवर्जयत्यथपुनर्योवाजपेयसंपत्तिंनजानात्यविद्वान्रेतसो
रसतमत्वंवाधोपहासंचरतिआअस्यस्त्रियःसुकृतमावृंजतेअविदुषःएतद्धस्मवैतद्विद्वानुद्दालकआरुणिराहाधोपहासाख्यंमै
थुनकर्मवाजपेयसंपन्नंविद्वानित्यर्थःतथानाकोमौद्गल्यःकुमारहारितश्चकिंचैतआहुरित्युच्यतेबहवोमर्यामरणधर्मिणो
मनुष्याःब्राह्मणायनाःब्राह्मणोअयनंयेषांतेब्राह्मणायनाःब्रह्मबंधवोजातिमात्रोपजीविनइत्येतन्निरिंद्रियाविश्लिष्टेंद्रियाविस्त

कृतोविगतसुकृतकर्माणोविद्वांसोमैथुनकर्मासक्ताइत्यर्थस्तेकिमस्माल्लोकात्प्रयंतिपरलोकात्परिभ्रष्टाइतिमैथुनकर्मणोत्यंत
पापहेतुत्वंदर्शयतियद्दमाविद्वांसोप्यपहासंचरंतितिश्रीमंयंकृत्वापत्न्यांऋतुकालंब्रह्मचर्येणप्रतीक्षतःस्कंदतिवतिवङ्कुवा
ल्पमल्पंवासुप्तस्यवाजाग्रतोवारागप्राबल्यात्तदभिमृशेदनुमंत्रयेतवाअनुजपेदित्यर्थः।यदाभिमृशतितदानामिकाल्यं
तद्रेतआददेत।आददद्दत्येवमंतेनमंत्रेणपुनर्मामित्यनेननिमृज्यादंतरेणमध्येभ्रुवौवास्तनयोर्वायदिकदाचिदुदकआत्मनआ
त्मछायायांपश्येत्तत्राप्यभिमंत्रयतानेनमंत्रेणमयितेजइतिश्रीर्हिवाएषापत्नीस्त्रीणांमध्येयामलोद्वासारजस्वलायत्रा
स्विनीवसातस्मिन्यत्रोयदृतुसंप्राप्तिस्त्रीणांतामलोद्वाससंयन्त्रास्विनींश्रीमतीमभिक्रम्याभिगत्योपमंत्रयेत्इदमद्यावाच्यां
कार्यंयत्पुत्रोत्पादनमितित्रिरात्रांतआप्लुतांसास्वेदस्मैनदद्यात्मैथुनंकर्तुकाममेनांस्वक्रीणीयादाभरणादिनापयन्त
थापिसानैवदद्यान्काममेनांयष्ट्यावापाणिनावोपहन्यादभिक्रमेन्मैथुनायतत्रास्यामिंद्रियेणगांकरिष्यामिनिप्रख्याप्यनाम १८
नेनमंत्रेणोपगच्छेदिंद्रियेणतेयशसायशआददइतिसातस्मादभिशस्तायावद्ध्यादुर्भगेतिख्यातापिसाएवभवतिसाचेदस्मै
दद्यादनुगुणाएवस्याःकुर्तुस्तदानेनमंत्रेणोपगच्छेदिंद्रियेणतेयशसायशआदधामीतितदायशस्विनावेवोजायपितवतः।
वर्त्तार्यणामिच्छेदियंमांकामयेतेतितस्यामर्थंप्रजनेंद्रियंनिष्ठायनिक्षिप्यमुखेनमुखंसंधायोपस्थमस्याअभिमृश्य

न ६ खां

मंत्रमंगादंगादंगादितिअथयामिच्छेन्नगर्भंदधीतेतनधोयीतगर्भिणीमाभूदितितस्यामर्थमितिपूर्ववद्दक्षिणाप्रण्यन्प्राणनंत्र
र्कृत्वापश्चादपाण्यादिंद्रियेणतेरेतसारेतआददइत्यनेनमंत्रेणरेताएवभवतिनगर्भिणीभवतीत्यर्थः।अथयामिच्छेद्द
गर्भमितितस्यामर्थमित्यादिपूर्ववत्पूर्वविपर्ययेणप्राण्यादभिप्राण्यादिंद्रियेणतेरेतसारेतआदधामीतिगर्भिण्येवभवति व
अथपुनर्यस्यजायायैजारउपपत्तिःस्यात्तंचेद्द्विष्याद्अभिचरिष्याम्येतमितिमन्येततस्येदंकर्मामपात्रेग्निमुपसमाधायसर्वं
लोमंकुर्यात्तृणान्यस्तर्ष्टिनोरेषीकाप्रतिलोमाःसर्पिषाक्ताजुहुयाम्ममसमिद्धेहोषीरित्याद्याःआहुतीरंतेसर्वासामसा
नामग्रहणंप्रत्येकंसएषएवंविद्ब्राह्मणःशपतिसविस्सुकृतोविगतपुण्यकर्माप्रैतितस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य
दारेणनोपहासंनर्मापिनकुर्यात्।किमुताधोपहासंएवंविदपितावत्यरित्रवतिव्रात्कुर्जवतीत्यर्थः।अथयस्यजायामार्त्तवंवि
न्देतुंप्राप्नुयादित्येवमादिर्य्यैपूर्वाद्रष्टव्यःसामर्थ्यान्त्र्यहंकंसेपिबेदहतवासाचास्याः।तांस्नातामस्नातांवृषलोवृष
लोनोपहन्यान्नोपस्पृशेत्।त्रिरात्रव्रतसमाप्तावाप्लुत्यस्नात्वाअहतवासास्यादितिव्यवहितेनसंबंधस्तामाप्लुतांव्रीहीन
तयेन्व्रीहीस्त्ववघातायत्तामेवविनियुंज्यात्।सयइच्छेत्पुत्रोमेशुक्लोवर्णतोजायेतवेदमेकमनुब्रुवीत।सर्वमायुरियाद्दुर्वश्च
रोदनंपाचयित्वासर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौसमर्थौजनयितवैदध्योदनंदध्नाचरुंपाचयित्वाद्विवेदंवेदिच्छतिपुत्रंतदेवमश

शाननियमः केवलमेवस्यात्लाक्कि मोदनमुदकग्रहणं प्रसंगान्निवृत्यर्थंदुहितुपांडित्यं गृहतंत्रविषयमेव वेदेनधिकारात्रिलोदनंकृ
स्वरंविविधंगीतोविजिगीतःप्रख्यातइत्यर्थः समितिंगमः सत्भागच्छतीतिप्रगल्भइत्यर्थः।पांडित्यस्य पृथक्ग्रहणात्शुश्रूषितांश्रो
तुमिच्छारमणीयांवाचंभाषितासंस्कृतायाअर्थवत्यावाचोभाषितेत्यर्थः।मांसमि श्रमोदनंमांसोदनंतन्मांसनियमार्थमाह॥ ॥
औक्षे णवामांसेनउक्षासेचनसमर्थपुंगवस्तदीयमांसमृषभस्ततोप्यधिकवयास्तदीयमार्षभंमांसं अथात्रिप्रातरेव कालेवधा
तनिर्वृत्तांस्तंदुलानादायस्थालीपाका वृतास्थालीपाकविधिनाज्यंचेष्टित्वाज्यसंस्कारंकृत्वाचरुंश्रपयित्वास्थालिपाकस्याज्
तीर्जुहोतिउपघातमुपहत्योपहत्यअग्नयेस्वाहेत्याद्याःगाहीः सर्वविधिर्दृष्टव्योचरुंहुत्वोद्धृतंचरुंशेषंप्राश्नातिस्वयंप्राश्यैत
रस्याः पत्न्यैप्रयच्छत्युच्छिष्टंप्रक्षाल्याचम्योदपात्रंपूरयित्वातेनोदकेनैनांत्रिरभ्युक्षत्यनेनमंत्रेणउत्तिष्ठतइतिसकृन्मंत्रो
च्चारणंमथैनामत्रिपंचाते शिरोदनादियथापत्यंकामंतुक्तंतिक्रमोदृष्टव्यः संवेशनकाले सोहमस्मीत्यादिमंत्रेणाक्षिपद्या
वेथास्यात्ऊरूविहापयतिविजिहीथाद्यावापृथिवीइत्यनेनतस्यामर्थमित्यादिपूर्ववन्त्रिरे नांत्रिरःप्रच्छत्यनुलोमामनुमा
र्ष्टिविष्णुर्योनिमित्यादितिमंत्रंजंत्रेनामग्रहणात्यसावितितस्यांसोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षतिप्रसवकालेसुखप्रसवनार्थमनेनमंत्रेण १२४
एवातेगर्भएजतुरितिजातकर्मजातेग्नेमुपसमाधायांकआधायपुत्रंकंसेपृषदा संनी सयोप घृतेपृषदा स्योपघातंजु

१२५

बृहदारण्यभाष्यं समाप्तं

83/2

हुत्वास्मिन्सहस्रमित्याद्यावापस्थाने अथास्यदक्षिणंकर्णमभिनिधायस्वंमुखंवाग्वागितित्रिर्जपेदथदधिमधुघृतसंनीया
नंतर्हितेनाव्यवहितेनजातरूपेणहिरण्येनप्राशयत्येतैर्मंत्रैःप्रत्येकमथास्यनामधेयंकरोतिवेदोसीतितदस्यतद्गुह्यंनामभवति
देदद्वित्यथैनंमात्रेप्रदायस्वाङ्कस्थांस्तनंप्रयछतियस्तेस्तनइत्यादिमंत्रेण अथास्यमातरमभिमंत्रयतइडासीत्यनेनतवार
त्माकुरित्यनेनविधिनाजातःपुत्रःस्वपितरंपितामहंवातिन्त्रायेतेश्रियायशसाब्रह्मवर्चसेनपरमांनिष्ठांप्रापदित्येवंस्तुत्यो
भवतीत्यर्थः।यस्यचैवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजायतेसचैवंस्तुत्योभवतीत्यध्याहार्यः॥ ॥अष्टमेचतुर्थंब्राह्मणं॥ ॥अ स्प४
थेदानींसमस्तप्रवचनवंशःस्त्रीप्राधान्यात् गुणवान्पुत्रोभवतीतिप्रस्तुतमतःस्त्रीविशेषणेनैवपुत्रविशेषणादाचार्यपरं
१८५ पराकीर्त्यतेतानीमानिशुक्लानीत्यव्यामिश्राणिब्राह्मणेनअध्वर्युणायानीमानीत्येतत्प्रजापतिमारभ्ययावद्यौतिमाषीपुत्र १८
स्तावदधोमुखोनियताचार्यपर्वक्रमोवंशःब्रह्मणःप्रवचनाख्यस्यतस्यैतद्ब्रह्मप्रजापतिप्रबंधपरंपरयागत्यास्मास्वने
कधाविप्रसृतमनाद्यनंतंस्वयंभुब्रह्मनित्यंतस्मैब्रह्मणेनमोस्तुतदनुवर्त्तिभ्योनमः॥ ॥नमोवंशऋषिभ्योवेदाचार्येभ्यो
नमः॥ ॥ ॥छ॥ ॥नमस्तदनुवर्त्तिभ्योगुरुभ्यः॥ ॥छ॥ ॥इतिश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्यपरमहंसपरिव्राज
काचार्यस्यशंकरभगवतःकृतायांबृहदारण्यटीकायामष्टमोध्यायः॥समाप्तः॥ ॥काश्यांश्रीविश्वेश्वरराजधान्यां॥शुभमस्तु॥

म

श्री२